Політологічний центр при Київському
національному університеті імені Тараса Шевченка

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ф. М. Кирилюка

Заснований у 2000 році

Випуск 69

Київ
ВАДЕКС, 2013

Редакційна колегія:

Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко О. С. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор — Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора — Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 4631 від 23.10.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка , 2013

Зміст

Сторінки

I. Історико-філософські студії

Колісник О. В. Соціальний самоідентифікаційний параметр в контексті американської філософії другої половини XX сторіччя [8–17]

Компаниец Л. В. Репрезентация идеи реинкарнации в архаической культуре [18–32]

Свищо В. Ю. Д. Овсянико-Куликовський: психологічне трактування філософії мови [33–42]

Глазунова С. И. Поэтический сборник как отражение поисков новой эстетической концепции в творчестве В. Набокова [43–51]

Стрелкова А. Ю. Філософія «порожнечі» у «Ваджраччхедіка-праджняпараміта-сутрі» [52–61]

Ярош О. А. Інтерпретації концепції «ваḥдат аль-вуджӯд» в академічній філософії в індії у першій половині xx століття [62–75]

Жуковський Т. О. Місце «Дгаммапади» в палійському каноні [76–86]

Завгородній Ю. Ю. Студії з індійської філософії в Україні у працях, виданих за часів Російської імперії та Радянського Союзу [87–97]

II. Соціальна філософія

Іщенко О. М. Енвайронменталізм та ідеологічні основи суспільства ризику [98–107]

Тімченко Т. В. Стабілізація світового народонаселення як чинник стійкого розвитку цивілізації [108–116]

Григоренко І. В. Феномен інтелекту особистості у дискурсі філософського пізнання [117–124]

Васильчук Є. О. Соціально-філософські та соціологічні підходи до явища молодіжного політичного радикалізму та екстремізму [125–139]

Швед З. В. Релігійний синкретизм та правова система Японії [140–151]

Чубенко О. В. Іконоборство в історії християнської церкви [152–162]

Риморенко Т. Ю. Мистецтво двадцятого століття в контексті філософських течій [163–173]

Дебда Н. В. Особливості відображення соціокультурної реальності засобами мас-медіа в інформаційному суспільстві [174–182]

Товмаш Д. А. Феномен надії у контексті бізнесової діяльності [183–193]

III. Філософія освіти

Колосюк І. А. Освітня культура свободи і демократії у світовій та вітчизняній історії [194–205]

Куліненко Л. Б. Компетентнісний аспект формуванні майбутнього вчителя [206–215]

Мельник О. Є . Концептуальні підходи до визначення і трактування основних педагогічних понять [216–224]

IV. Політологічна думка

Баскакова Ю.В. Історичні передумови виникнення та діяльності політичних партій на шляху становлення парламентаризму [225–237]

Мельник І. А., Мельник А. І. Юліан Романчук – голова руського головного комітету виборчого (досвід та уроки парламентської кампанії 1891 р.) [238–247]

Чорноус А. В. Генезис та еволюція українського політичного міфу [248–261]

Шматко І. В. Ідеологія права та легітимація сучасного правопорядку [262–270]

Чеховська А. Ю. Державна політика україни у галузі збереження здоров'я студентської молоді [271–276]

V. Теорія політики

Ващенко К. О. Сфери застосування політичного аналізу в сучасній політичний науці [277–284]

Сащук Г. М. Характерні ознаки культурного впливу інформаційного смуспільства [285–294]

Семенченко Ф. Г. Аксіологічний вимір політичної діяльності [295–304]

Отрешко В. С. Політичний суверенітет у контексті сучасного державотворення [305–320]

Максимова О. М. Системні критерії та показники політичної нестабільності [321–330]

Корж М. О. Внутрішньосистемний конфлікт як джерело політичної нестабільності [331–338]

Кирик В. Л., Хилько М. І. Технологічні аспекти реалізації екологічної політики [339–361]

VI. Самоврядування

Мармазова Т. І. Теоретико-методологічний вимір децентралізації як структурного елемента місцевого самоврядування [362–370]

Анастасов О. І. , Коваль Ю. О. Трансформація інституту місцевого самоврядування України у контексті європейського досвіду [371–382]

Матвійчук А. В. Громадянське суспільство в сучасній Україні як відкрите соціальне утворення: проблема легітимації [383–393]

Березинський В. П. «Дивний аттрактор» як архетипна структура політичної самоорганізації громад [394–401]

VII. Політичні технології

Найчук А. А. Функціональний потенціал політичної метафори в українському політичному дискурсі [402–417]

Пугач В. Г. Популізм як стратегія виборчої кампанії [418–426]

Михальчишина Н. В. Особливості конструювання політичних міфів [427–437]

Краснов Д. Л. Політичне лобіювання: зарубіжний досвід [438–447]

Колєчкін В. Ю. Системи суспільного мовлення у демократичних країнах [448–455]

VIII. Світова політика

Вітман К. М. Міжнародна співпраця в етнонаціональній сфері на пострадянському просторі [456–465]

Семенчук І. В. Енергоспроможність пострадянських країн [466–472]

Тараненко Г. Г. Неурядові організації і оон в контексті світових викликів [473–482]

Меленчук А. В. Сучасний стан відносин України з Європейським Союзом в контексті підписання угоди про асоціацію [483–492]

Давиденко А. В. Розвиток українсько-німецьких відносин у 2000-2013 роках [493–502]

Мазур Ю. В. Модернізація політичних інститутів країн Східної Азії в контексті культурно-цивілізаційного чинника [503–513]

Приймак Б. І. Політика Франції в галузі виробництва та експорту озброєнь в період правління Ніколя Саркозі [514–521]

Гавриленко І. І. «М'яка сила» в зовнішній політиці України [522–530]

Ісаченко К. Північний вектор зовнішньої політики Російської Федерації [531–544]

Тимченко А.В. Зближення Росії та Китаю фактично має на меті створення нового світового військово-політичного, економічного і культурного центру [545–552]

Петручак А.В. Китай та Індія – природні конкуренти за гегемонію в Азії [553–561]

Денисенко К. Ю., Пономарьова К. Є. Особливості російсько-французьких відносин під час каденції Н. Саркозі [562–571]

Симонтовська Ю.О. Африканський вектор зовнішньої політики Франції в період правління Н. Саркозі [572–580]

Рецензії

Рецензія на монографію **В.П. Андрущенка, В.Л. Савельєва** *«Освітня політика (огляд порядку денного)». – К.: МП «Леся», 2010. – 368 с.* [581–583]

Рецензія на монографію **Є.В. Перегуди** *«Виконавча влада України: політико-правові аспекти модернізації» / Перегуда Є.В. – К.: Логос, 2013. – 408 с.* [584–586]

ДО ВІДОМА АВТОРІВ! [587–588]

І. Історико-філософські студії

УДК 1 (091). 141

Колісник О. В.

Кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНИЙ САМОІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ ПАРАМЕТР В КОНТЕКСТІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОРІЧЧЯ

Аналізуються особливості постмодерної моралі, та її впливу на формування самоідентифікації людини на основі поглядів американських філософів другої пол. XX ст.

Ключові слова: *самоідентифікація, самість, мораль, філософія моралі, інтенційність, суб'єктивність.*

Філософська рефлексія над феноменом моралі, моральної мотивації, яка фіксує особливу якість людського буття, її інтенційність, спрямованість на взаємозв'язок суб'єктивності індивіда, його самоідентифікації з зовнішніми обставинами, відчуттям не тільки свого «Я», але й «Іншого», є актуальною проблемою сучасних досліджень в галузі моральної філософії й зумовлена практичними потребами сучасності, які потребують нового осмислення системи цінностей співіснування людини і спільноти. Епоха кінця XX ст. характеризується продовженням зростання індивідуалізму, суб'єктивізму в творчому процесі «… релігійне життя, держава та суспільство, так само, як і наука, мораль, мистецтво перетворюються у багатоманітні втілення принципу суб'єктивності…» [1, с. 29], що тісно переплітається із необхідністю заміни одних значень на інші.

Мета даної статті полягає у дослідженні особливостей впливу сучасної моралі на прояви самоідентифікації у житті людини, висвітленні взаємозалежностей між сучасним колективним світоглядом (яким і є мораль) й індивідуальною людською самоідентифікацією на основі поглядів американських філософів другої пол. XX ст.

© Колісник О. В., 2013

Дослідження соціокультурної парадигми й її впливу на мораль як соціальний параметр самоідентифікації в американській філософії представлено в роботах: Л. Менанда, Дж. Крістіана, Г. Муре, М. Сендела, Ч. Тейлора, Р. Рорті, А. Макінтайра, Н. С. Юліної, О. Н. Соболь, Т. С. Пархоменко, І. О. Радіонової та ін.

Суттєвою рисою постмодерного американського філософського дискурсу виступає обговорення проблеми наявності чи відсутності загальнозначущих моральних істин й подальшого механізму формування проявів, та впливів на рівні індивідуальної й колективної саморефлексії, самоідентифікації людини кінця XX початку XXI століття.

Так, Майкл Сендел, сучасний американський філософ, вважає, що самість людини повністю занурена у соціальне життя, у втілену історію, що локалізується серед інших, сприймаючи добро, як добро певного соціуму, чию історію також поділяє. Дослідник стверджує, що ми не можемо розглядати себе незалежно від суспільства, в якому знаходимось, й, особливо «безвідносно до переконань, моральна сила яких невіддільна від розуміння самих себе». Філософ продовжує: «як приватні особи ми є представниками сімей, суспільств…», й «мої вимоги є доцільними не через угоди, які я уклав, а через ті чи інші прив'язаності й зобов'язання, що разом й частково визначають, якою особистість я є» [7, p.179].

Отже, М. Сендел, як комунітарист показує залежність самоідентифікації людини, формування її самості під впливом моральних цінностей та норм. Моральність фактично у нього наближається до включеності суб'єкта в реальний простір людського буття. Загалом, така думка притаманна всім комунітаристам, які переконані у домінуванні соціального над індивідуальним, проте існує загроза, в даному випадку, захоплення всього індивідуального загальним.

Американський філософів і політолог Дж. Стаут у своїй роботі «Демократія та традиція», аналізуючи наявність всезагальної моралі серед різносторонньої моральної проблематики, приходить до висновку, що «через те, що люди всього світу думають в одних і тих встановлених рамках» можливо, так, чи інакше, стверджувати про наявність близьких за значенням смислів людської життєдіяльності, й робить слушне узагальнення про те, що «наше дослідження моралі (як спосіб мислити й говорити про особливий тип питань) буде тривати до тих пір, поки ми існуємо», таким подвійним способом відповівши, в принципі, на проблему диспуту [8, p.71].

Наступний американський філософ В. Селларс розглядає мораль як сутність «ми-схильностей», колективних (групових) інтенцій чи звичок [6, p.10]. В. Селларс, реконструюючи кантівське розрізнення між повинністю і великодушністю, пояснює феномени моралі, як створені, ніж віднайдені, «як конструйовану в ході історичного процесу, а не як не пізнавану позаісторичну істину» [4, p.195].

З позиції деконструкції трактує моральні норми як інтерпретативні, що поділяється певною групою, як відповідний конвенційний набір, код, певна ідеологія, котра не лишає фактично місця для автономії, С. Фіш, американський критик, підкреслюючи ідею відсутності у теперішньому часі суттєвої різниці між суб'єктом та об'єктом. «Текст знаходиться у полоні своєї рецепції», що відноситься як до самої моралі, так і до тих суб'єктивних факторів, що її утворюють саме такою, яка вона існує у теперішньому часі [3, p.76].

Відчуття власного неповторного «Я» людина отримує внаслідок своєї соціалізації, комунікації з собі подібними, які виступають дзеркалом, дозволяючи людині побачити самого себе, співвіднести себе із собою, досягти гармонії з своєю внутрішньою сутністю на грунті ідентифікаційних моделей, існуючих у даному соціумі. Ідентичність на основі моральних смислів людської культури стає символічним засобом об'єднання одних й дистанціювання з іншими, виступаючи, врешті, тим, що є власне сутністю людини. Найбільш ґрунтовно проблему творення ідентичності на основі системи цінностей, ідеї блага й прагнення до визнання розкриває Ч. Тейлор, філософ-комунітарист, який своєю творчістю намагається поєднати свободу індивіда та інтереси загалу у житті соціума, виокремивши такі форми самоідентифікації, що об'єднують особистість із соціальністю. Ч. Тейлор, розглядає моральні настанови можливостями, здатностями відчуття своєї сутності, людяності, приналежності до людського роду. Дана проблема розкривається філософом в аспекті відношення людини перш за все до себе, до діалогу з собою, й тільки через усвідомлення себе — до діалогу з «іншими» (прийняття чи навіть ототожнення), з точки зору особи, як самоцінності та самоцілі. Особливості життєвого вирішення цього відношення залежать від моральних якостей конкретної людини, її бажання долучитись до існуючого кола цінностей, чи, навпаки від'єднатись від такої сутності.

Апофеозом прагнень автентичного життя, відповідно концепції філософа, є відновлення морального контакту із собою на основі духовних

цінностей. Дану точку зору Ч. Тейлор викладає у своїй роботі «Етика автентичності», що тлумачиться автором як повна індетермінованість і автономність виборів себе в умовах існування оманливих ілюзій спільного життя. Філософ підкреслює, що пріоритети сучасності не мають зводитись до ілюзії, що твоє справжнє життя почнеться лише за певних обставин при наявності відповідних умов. Звертаючи увагу на постмодерну реальність, дослідник демонструє потребу у творенні власного життєвого світу і себе, дозволяючи поєднати унікальність людського буття з моральними нормами, поняттям блага, включенням трансцендентного, у випадку якщо це постає екзистенційним вибором особи. «Я можу визначити свою ідентичність, яка не буде тривіальною, лише якщо я існую у світі, де історія, вимоги природи, потреби моїх ближніх, обов'язки громадян, глас Божий, чи щось подібне мають вирішальне значення. Автентичність не є ворогом вимог, що виникають поза самістю. Навпаки, вона передбачає такі вимоги» [9, p.37].

Тема автентичності людини, яку досліджує Ч. Тейлор, була репрезентована ще раніше, наприкінці 80-х, американським філософом Д. Дворкіним, який теорію автентичності розглядає як «теорією автономії», під кутом зору власного вільного вибору, як справжньої моральності, що вчиняє особа на шляху досягнення автономії, через ідентифікацію себе зі своїми мотивами. Д. Дворкін у своїй роботі «Мораль, шкода й закон» пише: «Я стверджую, що процес рефлексії повинен бути суб'єктом по відношенню до вимог незалежності, проте, якщо особистісною рефлексією не маніпулювали, вона не знаходилась під впливом пристрастей й т. ін., та коли особистість дійсно має необхідну ідентифікацію, то вона є автономна», й, відтак, автентична сама собі [2, p.20]. Таким чином, шлях до автономії має бути прокладений через те, що людина сама структурує свої бажання та властивості. Цінності соціуму, духовні, зокрема, співвідносяться з власними уподобаннями на основі саморефлексії даної людини, допомагаючи особі переструктурувати себе.

Отже, світ самоідентифікації, самості, що твориться під впливом певних вагомих життєвих атрибутів, які проявляються через духовні цінності, мораль, набір поведінкових стереотипів, або ролей, залежить від смислового навантаження, який несе в собі той чи інший варіант здійснення свого «Я». Крім того, проблему сучасної моралі, духовності американський філософ розглядає також з позиції мультикультуралізму, й індивідуалізму, чи «культури нарцисизму». Сучасне йому суспільство,

за думкою науковця, наразі базується на принципах крайнього індивідуалізму, тотальної плюральності, що створює онтологію незавершеності, чи відстороненості, намагання не приєднуватись до проблем інших, відсутність так званої «вищої мети», яку заступає філософія «маленьких та простих задоволень» й постає серйозною негативною проблемою [9, p.7]. Соціальність, ґрунтуючись на філософських концепціях постмодерну, ототожнює соціалізацію з семіотизацією, де статуси і бажані ідентифікації є нанесенням знаків на буття особи. В умовах високої концентрації знаковості суспільства створюється певний конгломерат життєвих світів, який все релятивізує, трансформуючи це у імітацію справжнього.

Збільшення ваги індивідуалізму, як зазначає Ч. Тейлор, загрожує людині замкнутись у власній самотності, занурившись у зміну ідентифікацій в умовах знецінення значимих до цього часу моральних кодів і правил. «Самореалізація стає головною цінністю в житті, проте мало турбуються про моральні вимоги й зобов'язання по відношенню до інших» [10, p.55].

В сучасних умовах постмодерну самореалізація пов'язана з пошуком самоідентифікації й поняттям «ідеалу справжності». Філософський універсалізм розуміє справжність як виключну автономію людини по відношенню до соціуму, здатність до рефлексії та раціональності. Причому особа сама здійснює вибір уподобань, на основі мотивацій, які відповідають критеріям її самоідентифікації на даний вимір часу. Утім, сприйняття самореалізації як справжності за допомогою раціо може привести до абсолютно аморального контексту, й ідентифікація в такому випадку може бути виключно асоціальною, що робить проблемним прояв засад моралі у суспільстві, яке сповідує філософію «індивідуалізму» та «нарцисизму», оскільки у таких умовах особа постає джерелом себе й власником моралі, яка є зручною у даний момент, й може вступати у протиріччя з іншими. Ч. Тейлор вважає це прямим шляхом до соліпсизму.

Комунітаристи проблему самоідентифікації, справжності та самореалізації розглядають з позицій включеності особи у соціальну практику. Формування самоідентифікації відбувається наразі згідно детермінант моральних критеріїв конкретного суспільства. Тобто, мораль, впливаючи на формування самоідентифікації, соціально спрямовує людину, проте цей процес відбувається безперечно індивідуально-суб'єктивно. Ідентифікуючи соціальні цінності як власні, людина в такому випадку є

соціально орієнтованою, свідомо обираючи для себе призначення через служіння ближньому.

Можливість такого впливу моралі на самоідентифікацію особи для Ч. Тейлора є позитивним показником способу подолання «культури нарцисизму» сучасного суспільства. Дослідник підкреслює, що людина може знов бути соціально орієнтованою, коли ідеал справжності буде переміщений з асоціальної детермінації самозосередженності на соціальну відкритість світу, повернувши сучасному суспільству сенс моральних традицій, загальнолюдських цінностей. Це, вважає філософ, одночасно означає відновлення культури, яка може привнести духовні смисли в життя людини. Такий вид екзистенції одночасно проявляє себе як трансцендування своєї самості. «Справді, ми знайдемо справжнє самовираження тільки у чомусь,.. що має значення незалежно від нас й наших бажань» [10, p.82].

В даному випадку мова не йде про встановлення соціального контролю над особою. Це має проходити як перевідкриття моральних джерел людини, що невід'ємно переплітаються з моральними традиціями суспільства. Проте, процес універсалізації цінностей буття соціуму взагалі, та потреб самості конкретної людини, є вкрай актуальним. Тобто, у такий спосіб відбувається пошук шляхів співвіднесення загальних та індивідуальних моральних цінностей у соціальних дискурсах, які торкаються культурно-релігійних, вікових, сексуальних, етнічних, й інших питань сучасного суспільства. Характерною рисою цих диспутів є те, що проблеми, які в них обговорюються, є частинами єдиної цілісності, оскільки прояви індивідуальної самоідентифікації й врешті самореалізації є формами презентації у світі, тобто соціальності. Тому проблема блага не має переходити у насаджування «загального блага». Прояви особистих уподобань, як наслідок мотиваційних впливів самоідентифікації різних людей, дають всі підстави суспільству для розвитку через розширення меж можливих форм активної життєдіяльності інших, змінюючи тим штампи та трафарети соціальної дійсності. На значення спільного досвіду як великого блага, у просторі якого відбувається велика кількість взаємодій та взаємовпливів й розкриття та реалізація особистих потенціалів вказував ще Дж. Дьюі.

Отже, Чарльз Тейлор намагається запропонувати шлях «колективної» раціональності, яка спирається на моральні традиції при вирішенні правових, економічних, політичних проблем соціуму. Крім того, продовжується пошук критеріїв цінності самої раціональності з точки зору

моралі. Це властиво як для комунітаристів, так і представників філософії моралі, неопрагматистів, й загалом для всього американського філософського дискурсу другої пол. XX ст.

Людина повинна, таким чином, відрефлектовувати процеси й умови формування й розвитку не тільки своїх бажань, але й рис своєї самості. Логіка ідентифікації мотивує людину до певного типу поведінки, яка не обов'язково носить моральну цінність. Іншими словами, особа вибирає той чи інший шлях своєї активності, оскільки вона є хто вона є. У такий спосіб підкреслюється в американській філософії моралі соціальні витоки самоідентифікації особистості. Критерії моралі чи аморальності такої репрезентації себе не можуть проявити за межами рефлексії й саморефлексії. Моральність, відтак, розглядається як людяність через раціональність, або як когерентність соціального та особистісного.

Проблему взаємодії моралі та самоідентичності досліджує й американський філософ-неопрагматист Р. Рорті, який обгрунтовує значення моралі у сучасному світі на основі ролі соціальної практики, яка пов'язана з потребами соціуму: «Те, що підходить до моральної чи правової відповідальності, так само підходить й для епістеміологічної відповідальності — обґрунтована віра в те, чи інше» [5, p.57]. Підкреслюючи вагомість морально-психологічних, духовних аспектів соціального життя, Р. Рорті у книзі: «Випадковість, іронія та солідарність» розвиває ідею про те, що у своїй діяльності людина згідно своїх прагматичних потреб творить сприйняття цього світу, а не безпосередньо віддзеркалює його. Проте буття такого творця, тобто людини, згідно позиції філософа, саме по собі є випадковим, й час його презентації у світі так само. Відповідно, результати діяльності людини, хоч й слугують практичним цілям, але є так само випадковими. Така позиція філософа зумовлена плюралізмом постмодерну й називається ним «іронічною» по відношенню до соціального життя в усіх його проявах. Але філософ відмічає, що «іронік» є моральною людиною, яка розуміє апріорно моральні імперативи, й не шукаючи їх філософського обґрунтування, пояснює існування моральних та духовних феноменів з позицій корисності, певної необхідної данності, спеціального призначення у суспільстві. Але самоочевидність моралі не є аксіомою для всіх. Тому у сучасному суспільстві філософ пропонує звести поняття моралі до солідарності: «у нас є моральне зобов'язання мати почуття солідарності з усіма іншими людьми» [4, p.190].

Крім того, філософ-неопрагматист, вважає, що мораль виступає результатом активної взаємодії різних альтернативних способів надання своєму життю сенсу. Він переконаний, що аналіз різних моральних концепцій не може вирішити моральні проблеми, й пропонує взагалі відмовитись від існування якогось одного спільного морального закону, який диктує універсальні моральні зобов'язання діяти так, чи інакше у відповідності до того, що у даний час вважається справедливим. Мораль для Р. Рорті є, перш за все, — зручною системою конкретних суспільних практик. «Даючи поради людям бути розумними — ми просто передбачаємо, що десь між віруваннями й устремліннями, які вони поділяють, можна знайти достатньо ресурсів, котрі дозволяють прийти до спільних угод по відношенню до того, як прийти до співіснування без насилля» [4, p.109]. Тільки раціональність такого чину може бути корисною у твердженні справедливості, оскільки вона могла б замінити ідею універсального морального обов'язку поважати людську гідність через ідею лояльності по відношенню до людства вцілому.

Аналіз філософських концепцій американських філософів, зокрема Ч. Тейлора й Р. Рорті, дає підставу побачити спільну домінуючу ідею, що феномен самоідентифікації неможливий без соціального середовища, й відображає на собі множинність соціальних впливів. Це проявляється через приналежність особи до різних соціальних груп (культурних, статевих, релігійних, етнічних, професійних, вікових…), й всі ці групи детермінують самоідентифікацію людини, створюючи її насамкінець такою, якою вона є.

Ч. Тейлор підкреслює також що, самоідентифікація надихає цілепокладання й будує життя людини, впливаючи на формування її власного способу бути. Однак, вимоги до контакту із своїм внутрішнім «Я», реалізація внутрішнього потенціалу, може тільки закріпити розвиток індивідуалізму, проти перебільшення якого й виступає філософ. Тому дослідник, з метою уникнення ускладнень, звертає увагу на діапазон можливостей пошуку самоідентифікації, що визначаються тими духовними основами, які репрезентовані у суспільстві, й котрі особа здатна сприйняти.

Взаємозв'язок людей, відповідно до поглядів Р. Рорті на філософію моралі, відбувається в аспекті фактично морального контексту «солідарності». Дана категорія у дослідника співзвучна з «справедливістю», й має допомогти поширити моральну універсалізацію людських цінностей, цінність людини взагалі. Критикуючи філософію як метафізику,

завдання філософії в теперішніх умовах, вважає Р. Рорті, має полягати у творенні морально-етичної інтерпретації культурного контексту, оскільки в кожній культурі є матеріал, який можна включити до моральних роздумів людства.

Наприкінці XX століття моральні колізії суспільства постають дискусійними питаннями, про що свідчить аналіз поглядів американських філософів, зокрема, Ч. Тейлора й Р. Рорті, які спрямовані на дослідження статусу моралі у бутті сучасної людини. Характер аргументації прямо пов'язаний із самоідентифікацією особи, її розумінням системи пріорітетів, переваг та прав людини, що дозволяє інтерпретувати розвиток моралі у термінах самого життя.

Список використаних джерел:

1. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Габермас Ю. — К.: «Четверта хвиля», 2001. — 424 с.
2. Dworkin D. The Theory and Practice of Autonomy / D. Dworkin. — Cambridge, 1988.
3. Fish S. E. Is The Text In The Class? The Authority Of Interpretive Communities / S. E. Fish. — Harvard University Press: Twelfth printing, 2003. — 394 p.
4. Rorty R. Contingency, Irony and Solidarity / R. Rorty. — N. Y.: Cambridge Univ. Press, 1989. — 201 p.
5. Rorty R. Philosophy and Mirror of Nature / R. Rorty. — Princeton, 1980. — 246 p.
6. Sellars W. Science and Metaphysics / W. Sellars. — London, 1968; chaps. 6–7.
7. Sandel M. Liberalism and the Limits of Justice / M. Sandel. — Cambridge, CUP, 1982. — P.179.
8. Stout J. Democracy and Tradition / J. Stout. — Princeton University Press, 2004. — 348 p.
9. Taylor Ch. The Ethics of Authenticity / Ch. Taylor. — Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992. — 142 p.
10. Taylor Ch. The Malaise of Modernity / Ch. Taylor. — Concord, Ontario: Ananci, 1991. — 135 p.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2013 р.

Колесник А. В. Социальный самоидентификационный параметр в контексте американской философии второй половины XX века.

Анализируются особенности постмодерной морали, и её влияния на формирование самоидентификации человека на основе взглядов американских философов второй пол. XX в.
Ключевые слова: *самоидентификация, самость, мораль, философия морали, духовность, интенциональность, субъективность.*

Kolisnyk O. V. Social self-identification parameter in the context of American philosophy in the second half of the XX century.

Analyzing the features of postmodern morality, and its influence on the formation of the self-identity based on views of American modern philosophers in the second half of the XX century.
Keywords: *identity, the self, moral, moral philosophy, intentionality, subjectivity.*

І. Історико-філософські студії

УДК 21:14

Компаниец Л. В.*

Кандидат философских наук, доцент кафедры теории культуры и философии науки философского факультета Харковського национального университета имени В. Н. Каразина

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИДЕИ РЕИНКАРНАЦИИ В АРХАИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Проводится осмысление идеи реинкарнации в ретроспективном контексте.

Ключевые слова: *реинкарнация, воплощение, метемпсихоз, представления, верования.*

Актуальность. На протяжении истории идея реинкарнации присутствовала в том или ином виде в различных религиозных представлениях культур. Её мотивы присутствовали во всех мировых цивилизациях: шумеро-вавилонской, египетской, индийской, китайской, греко-римской. Актуальность обозначенной темы сохранялась в ходе истории и по сей день проявляется на различных уровнях существования человека, культуры. Интерес к осмыслению идеи реинкарнации в измерениях обыденной жизни не только не утихает, но и возрастает. Об этом свидетельствуют различные статистические данные, обосновывающие и освещающие причины роста веры людей, в том числе и представителей разных вероисповеданий в эту идею [5].

Другим ракурсом, презентующим актуальность данной темы, выступает то, что она лаконично вливается в комплекс проблем человеческого существования. Это те «вопросы-проблемы», которые будоражили воображение представителей философской, учёной, религиозной мысли на протяжении веков, «ответы» на которые пытались предоставить передовые умы культурных эпох, религиозные учения. Религиозные традиции мира предлагали свои варианты «ответов» на злободневные «вопросы» бытия человека в мире. Посредством их представителей внедрялись,

© Компаниец Л. В., 2013

отстаивались различные религиозные идеи, движимые попыткой преодоления человечеством «пограничных жизненных ситуаций», страха смерти, одиночества, отчаяния, греха и т. п. Особо остро актуализируется данная тема в ситуации «озабоченности», и не только западного, но и всего цивилизованного сообщества, явлением смерти. Как отмечают социологические данные, люди, верящие в жизнь души за гробом, признающие идею возможности продолжения «посюстороннего» существования, менее подвержены негативным проявлениям социума, среди них не зафиксированы проявления суицида и подобные пагубные настроения. Собственно проблемы человеческого существования (в том числе и социальной направленности) поднимают на поверхность размышлений и обуславливают наш исследовательский интерес к данной тематике, подталкивают нас к пристальному её изучению.

Целью статьи выступает осмысление идеи реинкарнации в культурном ландшафте «примитивных» сообществ, выявление её локализации, ранних форм существования и особенностей, а также поиск возможных ракурсов её изучения (подходов).

Прежде чем перейти непосредственно к интересующей нас теме, напомним, что идею реинкарнации мы рассматриваем в контексте двух векторов её разворачивания. С одной стороны, с позиции определённой способности духовной субстанции (души, духа, святых, богов) отделяться от предыдущего тела и вселяться в новое. С другой стороны, данная идея раскрывается сквозь призму идеи миграции духов как процесса перехода, сквозного, или временного, а также указывающего на обратный процесс «назад в тело» [1–7]. Это измерение запечатлено в различных традициях древности в виде представлений о локализации духов в деревья, в растительный мир, человека (будет рассмотрено позднее).

В контексте обозначенных траекторий движения исследовательской мысли (целей) необходимо отметить, что в ландшафте воззрений мыслителей, учёных мы встречаем различные презентующие идею реинкарнации иллюстрации, на основании которых мы выявляем и конструируем возможные подходы к её осмыслению. Так, в ходе исследовательских разведок встречаются исторические, антропологические, этнографические работы, способствующие «сбору» и моделированию комплексного изучения обозначенной темы и соответствующего объективного её осмысления. Известный учёный, этнограф Э. Тэйлор реинкарнацию (как учение о переселении душ) включает в общую

теорию анимизма. По его мнению, анимизм постепенно ушёл с исторической авансцены, обосновался в учении о человеческой душе, которое впоследствии послужило основой религий и их учений о будущей жизни души. Мы предложили бы своё видение обозначенной ситуации, а именно, в результате последовательного развития мировой культуры анимизм не ушёл, а скорее утратил ключевые смыслы и, в частности, веру в существование объективной реальности духовных существ, видимых во сне и наяву (Э. Тэйлор), растерял основные свои представления, их «скелет» [8, с. 300]. Далее автор отмечает, что вера в будущую жизнь распадается на две основные части, которые тесно связаны, переплетаются между собой, перетекают одна в другую. А именно, первую линию представляет учение о переселении душ, возникшее в самых дальних уголках древности, на самых нижних пластах культуры. Другую линию презентует учение об автономном существовании личной души после смерти тела, которое получило развитие и обосновалось в недрах новейших религий. Оно связывается с надеждами человека на обретение счастья, преодоление несправедливостей этой жизни в другом, совершенном мире. Первое верование учение о переселении душ в предметы физического мира (человеческое тело, дерево, камни) автор определяет, с одной стороны, как «временное». К нему он относит и такие явления, как бесноватость и фетишизм. С другой стороны, определяет его как «устойчивое состояние души, делающее её способной к последовательным существованиям в последовательных формах» [8, с. 301–302]. В данном случае позиция автора неясна и туманна. Относит ли автор учение о переселении душ к временному или стационарному явлению и каковы критерии данной типологии? Однако его позиция для нас представляет ценность в контексте наличия, хотя ещё не чётко оформленной идеи, которую мы и пытаемся обосновать. А именно, нас занимает мысль (присутствовавшая в том или ином виде у исследователей, учёных) о существовании двух измерений реинкарнации («временной» и «стационарной»). Исходя из рассуждений Э. Тэйлора, мы можем с известной долей вероятности предположить, что учение о переселении душ он осмысливает как временное, а другое учение о существовании души за гробом как некое более постоянное, стационарное, исключающее осуществление земного воплощения. Это вероятностное предположение остаётся открытым и подталкивает нас к дальнейшим размышлениям.

По нашему мнению, обе обозначенные теории Э. Тэйлора, касающиеся веры в будущую жизнь души, стекаются в единый источник смыслов идеи реинкарнации о миграциях душ (как «по ту», так и «по сю» сторону мира), подразумевают воплощения духовных сущностей в различные материальные предметы и другие её значения. Упомянутые смысловые коннотации идеи реинкарнации пронизывают комплекс верований первобытных сообществ, чётко проступают на теле анимистических представлений, выступают живительным источником, протекающим по их венам. В своих преломлениях идея реинкарнации становится фундаментом, на котором выстраивается анимизм и обозначенные учения о душе, выступает одновременно их основанием и смыслом. Исторические «ступени» эволюции первых анимистических представлений становятся ключевыми и презентуют плодотворную почву ранних религиозных воззрений, точнее свёрнутые пласты идеи реинкарнации, связанные с мировидением традиционных культур, их мыслями о душе, мире, сверхъестественных мирах. Отблески этой идеи мы находим в первых религиозных формах анимизма, в вере в одушевленность всех вещей, в мировой круговорот, в цикличное обновление мира через периодическое его разрушение и возрождение Богом, Абсолютом и т. п. Рассмотрим подробнее эти положения путём продвижения исследовательским взором вглубь веков. Иными словами, совершим интеллектуальные экскурсы в поиске мерцающих знаков идеи реинкарнации в представлениях ранних ступеней развития культур.

Итак, определяющим культурным слоем, или фоном, презентующим развёртывание идеи реинкарнации, предстаёт мировидение тех времен. Весь мир разворачивался перед взором первобытного человека в виде синтеза естественного и сверхъестественного, все отсеки бытия были заполнены, населены мыслящими, бестелесными духовными сущностями. Результатом этих верований и представлений выступали мысли первобытного человека (зафиксированные в доисторических памятниках культур) относительно «парений» духов и периодических их воплощений, т. е. телесных облачений представителей сверхъестественных миров. Из них вырастают представления о душе, её способностях к «мистическим полётам» и о миграциях духов. Исходя из этих воззрений, видно, что они презентуют и содержат в себе один из обозначенных нами смыслов идеи реинкарнации (включающую способность некоей духовной субстанции отделяться или переходить от одного тела к другому).

В ходе развития подобных идей постепенно в особый вид инкарнации (воплощения) выделились представления о божественных воплощениях, когда в телесность облекалось некое высшее существо, либо божество, посредством которого совершались чудеса и пророчества. Как отмечает Дж. Фрэзер, в таком случае считалось, что телесную оболочку заполнял бессмертный божественный дух [9, с. 74].

Для нас представляет интерес вышеизложенная идея («временного» и «постоянного» метемпсихоза), подтверждение которой мы встречаем у Дж. Фрэзера. Автор указывает, что воплощение в первобытной культуре мыслилось в категориях статики и динамики, т. е. могло проявляться как временное, когда дух посещает определённого человека, вселяется в него, вне иерархических предпочтений, либо периодически входит в другие тела. Иногда такой тип воплощения называли одержимостью или вдохновением. В человеке оно проявлялось, как правило, в пророчествах, но не в чудесах. В случае постоянного воплощения происходят творимые человекобогом чудеса. Как отмечает Дж. Фрэзер, подобные верования были широко распространены по всему миру, характерны для первобытных ступеней развития культур [9, с. 111]. Иными словами, вид воплощения определялся временным отрезком пребывания представителей духовных миров в физическом теле.

В предыдущих экскурсах мы выявили мерцающие знаки существования двух типов метемпсихоза (его «микро — » и «макроуровни»), которые и попытаемся обосновать в ходе анализа темы. Идея временного метемпсихоза («микроуровень») представляется в таких естественных формах и проявлениях, как отмечает Э. Тэйлор, испокон веков принадлежащих человеческой сути как сон, потеря сознания, состояние экстаза. Она выступает как универсальное явление, в эпицентре которого может оказаться, в том числе и не по своей воле, любой человек. В иную природу и оформление идея временного метемпсихоза облачается в пространстве мистического опыта «специалистов сакрального» (включает представления об оборотнях, мистических полётах души). Духам приписывалась способность мигрировать по измерениям физического мира и, как следствие, оказывать влияния на людей. Считалось, что они могут входить в их тела, заражать болезнями, либо мучить, могут посещать людей во сне. Эти воззрения стали почвой для развития представлений о добрых и злых духах и, как следствие, об одержимости и бесноватости презентуемых нами как аспекты идеи временного метемпсихоза. Сюда же мы относим и другие представления. Так, в некоторых

традициях чихание связывалось с вхождением неизвестного духа в тело человека. Так, зулус считает, что если он чихнул, то дух предков вошёл в него и, таким образом, его благословил. По его мнению, необходимо вознести хвалу духу, т. к. именно он вынуждает его чихать. Подобные ассоциации мы встречаем на различных культурных почвах, например, у туземцев. Они рассматривали чихание и зевоту как знаки присутствия духов, способы вхождения последних в них. С этими представлениями связывалась необходимость выполнения обязательного обряда по их изгнанию [8, с. 59]. Подобные верования получили своё продолжение в религиозных мировоззрениях представителей последующих времён. Так, в подобном ракурсе зевоту и чихание рассматривали персы и мусульмане. Считается, что мусульманин должен избегать обозначенных проявлений, т. к. посредством них нечистый дух вселяется в человека. У иудеев существует пословица «Не открывай своих уст сатане» [8, с. 59].

«Макроуровень» идеи реинкарнации в измерении «посюстороннего» бытия презентуют другие её смыслы, в контексте представлений о более «стационарных» воплощениях, проявлениях, касающихся миграций души, духа, божества от тела к телу, мыслимые как завершённые. К этой категории мы относим воплощения представителей высших духовных миров, т. е. божественные воплощения. Это положение продолжает мысль Дж. Фрэзера о существовании «постоянных» воплощений. Автор соотносит их существование с божественными инкарнациями, атрибутом которых были творимые их «носителями» чудеса [9].

Рассмотрим подробнее два вышеизложенных вектора, эпицентра существования идеи реинкарнации сквозь призму представлений о мире, населённом духовными сущностями, и душе. В процессе их развёртывания мы встречаем различные отпечатки, следы обозначенной идеи, различные формы её проявления.

Итак, эпоха «неолитической революции» (между IV и VII тысячелетиями) принесла с собой открытие земледелия и сформировавшиеся на этой культурной почве соответствующие представления. Благодаря земледельческому образу жизни стало возникать циклическое, круговое понимание времени, связанное с ежегодным умиранием и возрождением растительности. Среди различных явлений природы нет ни одного, как отмечает Дж. Фрэзер, которое бы так настойчиво подчёркивало идею «смерти и воскресения», как «умирание и возрождение» растительности каждый сезон. Эта идея, утверждает автор, навеяна самой действи-

тельностью, существовала на всех исторических этапах от варварства до цивилизации [9]. В древней картине мира смерть мыслилась как некий процесс перетекания из одного состояния в другое, и наоборот, как переход от неизвестной жизни к посюстороннему бытию, посредством телесного облачения [3, с. 45]. Жизнь человека также осмысливалась в категориях растительной жизни (рождения, смерти, возрождения), как единого бесконечно повторяемого ритма, отпечатками и «свидетелями» которых становились обряды, захоронения. Вселенная рассматривалась как единый организм, нуждающийся в ежегодном обновлении.

Одним из первых истоков идеи реинкарнации (воплощения), презентуемой нами, в категориях временных выступали ранние представления о духе растительности, дерева, которому приписывалась способность мигрировать от дерева к дереву, оставлять и возвращаться в него. Дерево мыслилось не в качестве присущего духу тела, а выступало в роли пункта, остановки. Иными словами, деревья рассматривались как временное либо постоянное пристанище воплощённого в них духа. Эти воззрения также касались душ умерших людей, предков, а также неких сверхъестественных сущностей. Представляемая первобытным сознанием сущность «духа дерева» оставалась всегда неизменной и заключалась в наделении его сверхъестественными способностями. Считалось, что «дух дерева» мог оказывать влияние на погоду, на увеличение урожая, был способен вызвать сияние солнца. Постепенно он становился объектом поклонения. Первобытные сообщества верили, что одушевлённые деревья были наделены чувствительностью, а во время их рубки издавали звуки, похожие на стоны. С этими воззрениями были связаны обряды по переориентации духа, к вынужденной его миграции. Иными словами, задача заключалась в том, чтобы вынудить «дух дерева» уйти в другое местопребывание. С этой целью, например, туземцы прежде начала вырубки заклинали дух выйти из его места обитания. Иногда в качестве приманки использовали пальмовое масло, которое выливали у подножия другого дерева. По поверью «дух дерева» любил насыщаться этим лакомством и в такой способ покидал прежнее своё жилище [9].

Верования, связанные с идеей воплощения духов в деревья, были распространены повсеместно, их придерживались все ранние сообщества. Так, Дж. Фрэзер отмечает, что индейцы неоднократно слышали стоны деревьев под ударами топора. В Австрии считали, что дерево чувствует рану так же, как и человек. В Центральной Австралии деревья наделялись священным ореолом, т. к. в них по поверью воплощались

души умерших жителей. Поэтому они охранялись от вырубки и уничтожения. Население Филиппинских островов также верило в продолжение жизни душ предков в деревьях, им приносили жертву в виде продуктов питания. Растущие на могилах умерших деревья отождествлялись с духом усопших людей. В Южной Африке земля кладбища мыслилась как населённая духовными сущностями. На её территории запрещено было уничтожать деревья, убивать животных, она считалась священной [9, с. 135–136].

В ходе эволюции первобытных воззрений, связываемых с подвижностью топоса воплощения духов, постепенно происходит смена облика «духа дерева», его отпочкование от соотносимого с ним образа. Постепенно начинает допускаться возможность его перехода и облачения в человеческую телесную оболочку и, как следствие, происходит его обожествление и визуализация в изображениях, т. е. он начинает антропоморфизироваться. Эта смена «формы», в которую воплощается дух, носит внешний характер и не затрагивает сущностных характеристик его мистического содержания. Соответственно в представлениях первобытного человека зарождается мысль о миграции духов и как её следствие их инкарнации не только в деревья, но и в людей. Так, немийский царь рассматривался как воплощение арийского бога (духа), а арийский жрец рассматривался как воплощение подобного духа, должного объединиться с богиней дуба. В современной Европе происходит синтез обозначенных представлений. «Дух дерева» начинает мыслиться одновременно в двух формах своего существования (растительной и человеческой). Отсюда ведёт своё начало традиция использования в обрядах кукол либо живого человека как олицетворения «духа дерева». Интересно, что не только у европейских крестьян, но и у других народов «дух хлеба» мыслился подобно «духу дерева», обладающему способностью к воплощению (инкарнации), в том числе и в человеческие существа [9].

Иными словами, миграция (переход) духов, духовных существ осмысливалась как некий подвижный, постоянно происходящий процесс «насквозь», как некий круговорот временных реинкарнаций духовных существ. Упомянутые представления иллюстрируют одну форму бытия, пласт идеи реинкарнации, из них выкристаллизовывается идея воплощения духов, принадлежащих сверхъестественным мирам, в различные объекты естественного мира.

В продолжение осмысления «микроуровня» развития идеи реинкарнации (воплощения духов) другой формой её бытия была идея воплощения

сверхъестественного духа в царя, от которой впоследствии ведёт своё начало обожествление царской власти. С одной стороны, существует мнение, что истоки института царской власти возлежат в древнем классе профессионалов: шаманов, колдунов, врачевателей, обладающих мистическими знаниями, полученными в результате «духовного опыта». Из их числа традиционно выбирался самый видный представитель, который выдвигался на пост вождя. Отсюда происходит традиция и последующая сакрализация царской власти, формирование института священных царей, впоследствии распавшегося на два свои ответвления: религиозное и светское [9, с. 123–125]. С другой стороны, божественное происхождение властителя подкрепляется идеей воплощения, пребывания в нём сверхъестественного духа (возможно как трансформация предыдущей идеи, связанной с мистическими способностями «знатоков» сакрального), которому приписывалась способность духовных миграций, «полётов», передвижений, нескончаемой череды воплощений. Иллюстрацией к этим представлениям служит следующий пример. Дж. Фрэзер отмечает, что первобытный дикарь был озабочен судьбой царя, мыслимого им как воплощение божества, его здоровьем, состоянием его физических и духовных сил. Возможные несчастия (болезни, ранения, разного рода физические слабости), постигающие царя, рано или поздно, рассматривались как угроза для жизнедеятельности племени, благополучного его процветания. С целью устранения такого рода «опасности» существовал обычай убивать властителя, сопровождавшийся верой и убеждённостью в реинкарнацию его души, мгновенный её переход в другое молодое тело, в тело более сильного приемника. Иногда смерть царя откладывалась на определённый срок, в течение которого соплеменники периодически испытывали его силу до наступления момента её ослабления. Данный пример также подчёркивает присутствие одной из форм существования идеи реинкарнации («временной») на уровне первобытных представлений.

Другой гранью этого верования выступало убеждение в изначальное присутствие в теле царя воплощения божественного духа, которому необходимо обеспечивать смену местопребывания. В другом преломлении эта идея была представлена в обычае умерщвления царя как «носителя» духа дерева (растительности). В подобных традициях (в которых царь рассматривался как воплощение духа дерева либо растительности и наделялся функцией влияния на приумножение урожая) просматривается подобная установка и связанные с ней верования. Как

и в последующем примере, старость мыслилась как ослабление жизненной энергии, несла в себе опасность снижения растительности, приплода животных. Убийство царя оправдывалось необходимостью воскрешения его духа в обновлённой, молодой форме. Иными словами, в сознании первобытного человека присутствовала вера в возможность осуществления реинкарнации «здесь и теперь», «по сю» сторону мира. Исходя из сказанного, в пространстве данных представлений идея реинкарнации разворачивалась через идею перевоплощения и мыслилась как периодически повторяемый, в некоторой степени управляемый процесс.

В своих дальнейших архетипических формах и смыслах идея реинкарнации проходит сквозь призму представлений о «смерти и воскресении», «смерти и возрождении», которые тотально пронизывали мировидения ранних сообществ. Следы этих идей мы находим повсеместно. В представлениях о царе леса в Немии, в легенде об Ипполите или Вирбии, воскресшем с помощью лекаря Эскулапа. Она в первоначальных своих формах проходит сквозным лейтмотивом по воззрениям пастухов и охотников, сквозь земледельческие культуры, в пространстве которых презентовалась как воплощение «духа хлеба» или «духа растительности» [9].

Здесь необходимо совершить небольшое отступление с целью прояснения проявившихся в ходе анализа ключевых понятий способствующих раскрытию и прояснению смыслов идеи реинкарнации. Итак, в «герменевтический круг» концептов входит слово «воскресение», «возрождение» (ранее упоминалось). В литературе мы встречаем такую экспликацию первого. «Воскресение» заимствовано из ст.-сл. яз. в древнерусский период, означало «оживление». В таком виде входит в смысловое пространство идеи реинкарнации [11, с. 70].

В обозначенных контекстах мотивы идеи реинкарнации мы встречаем на разных уровнях культурных эпох, в эволюции религиозных воззрений. Так, воззрения о «духе дерева», растительного мира нашли своё дальнейшее развитие в идее об умирающем и воскресающем божестве, символизирующем космические ритмы. Под разными именами Озириса, Таммуза, Адониса, Атиса скрывалось одно содержание и идея. В религиозных представлениях Вавилона Таммуз каждый год умирал, спускался в подземное царство. Его возлюбленная богиня Иштар уходила на поиски возлюбленного. Считалось, что на время её отсутствия вся природа замирала, воспроизводство останавлива-

лось. Посланник Бога возвращал богиню в сопровождении Таммуза. С её появлением вся природа оживала. Зеркальное отражение эта идея получила в греческой мифологии, в мифе об Адонисе, как вариант ежегодного исчезновения и возрождения Таммуза, на Кипре, в Сирии. В первоначальных своих формах Адонис мыслился в облике человека, умирающего от насильственной смерти. В древнем Египте мотивы идеи реинкарнации просматриваются в мифах об умирающем и воскресающем боге Озирисе, впоследствии вершащим суд над душами мёртвых. Впоследствии представления о его воскресении выросли, универсализировались, стали оформляться в веру вечного существования души любого человека. В древнеегипетских воззрениях бытовало мнение, что если окружающие человека люди после его смерти сохранят его тело в виде мумии, то умерший получит возможность повторного воплощения, реинкарнации, также получит возможность обретения вечного существования души. Мумификация рассматривалась как воспроизведение ритуала, подобного совершённому богами над умершим телом Озириса (растерзанное тело бога было объединено в мумию, затем оживлено). Соответственно в данных представлениях проскальзывают верования в возможность иного воплощения, после прекращения предыдущего. Древняя идея воскресения связывалась с новыми телесными воплощениями. В инсценировках, описанных Плутархом, разыгрывались сцены поиска трупа Озириса, затем окутанное ореолом радости его нахождение, за чем следовало воскресение умершего бога в облике вновь созданной статуи. Дж. Фрэзер отмечает, что гробницы и могилы древности свидетельствуют о проведении таинства воскресения над каждым умершим человеком. Культ Озириса имел разные грани своего проявления. Он осмысливался как бог хлеба, семян (умирающих и воскресающих ежегодно), как «дух деревьев», как бог плодородия [9, с.88].

Иногда идея воскресения растительности синтезировалась с представлениями об умерших предках. Считалось, что они воскресали вместе с первым цветением растительности [9, с. 41–42, 52].

Идея реинкарнации раскрывалась сквозь призму идеи воскресения и получила дальнейшее своё развитие, символические преломления в обрядах последующих времён. Так, в современных культурах до сегодняшнего дня существуют традиции, сохранившие элементы прежних верований. Например, инсценировка умерщвления божественного существа у эстонцев. Они изготавливают чучело из соломы, называют его «дух дерева». Иногда «чучело смерти» несло в себе двойную смыс-

ловую нагрузку. С одной стороны, оно символизирует смерть. За этим кроется причина его уничтожения как изгнание последней и возвращение весны (жизни). С другой стороны, «дух дерева» осмысливался как неотъемлемое средство всеобщего возрождения. Например, после уничтожения чучела, оно «оживало», обретало новую жизнь в другой форме, в виде дерева с прежними принадлежащими ему элементами. Как отмечает Дж. Фрэзер, происходившая трансформация символизировала собой новую жизнь. Останки от растерзанного «чучела смерти» разбрасывались по полю с целью вызвать усиление роста растительности, урожая либо увеличить приплод домашних животных. Надежда на возрождение присутствовала в приносимых людьми после религиозных празднований деревьях и ветках, мыслимых как символы жизни.

Майское дерево, как и дерево лета, до сих пор представляется как воплощение или инкарнация духа дерева, растительности. Дж. Фрэзер отмечает, что умерщвление и воскресение масленицы выступает иной формой выражения всё той же идеи символического умирания и возрождения духа растительности. Понятия «масленица», «смерть», «лето» выступают словами-формами, обозначавшими инкарнированных существ в представленных обрядах, а сами обряды вступают оттисками глубокой древности [9, с. 26–29].

Относительно следующей линии, раскрывающей идею реинкарнации, а именно её смыслы в значении «смерти и возрождения», необходимо отметить её присутствие в первобытных представлениях о небесных светилах, которые были тесно вплетены в канву веры о ежедневном умирании и возрождении солнца, олицетворяющего собой стабильность космоса. Отсюда вели своё происхождение обряды, направленные на поддержание сил солнца как своего рода способ гармонизации человека и вселенной, обеспечивающие их долговечность, дающие отсрочку голода, смерти, бедствий, надежду на жизнь. Лунная символика отражала идею «смерти и возрождения», ассоциировалась с плодородием. Учёные считают, что ежедневный круговорот солнца составлял основу мифа об Озирисе. Древнеегипетский бог Озирис иногда мыслился как бог солнца. Его умирание и возрождение ассоциировалось с ежедневным восходом (воскресением) и умиранием на закате дня. Первобытный человек считал, что день регулярно поглощается ночью и возрождается на рассвете [8, 9].

Отголоски подобных воззрений и традиций сохранились в последующие времена, трансформировались в обряды, наполненные символизмом

идей смерти и воскресения. Так, работы Дж. Фрэзера обилуют подобными иллюстрациями. Автор приводит ряд примеров обрядов. Например, в северной Европе в одном из селений было принято выбирать юношу, которого обильно украшали различной растительностью. В таком виде он шёл через всё селение, посещал дома жителей, которые окатывали его водой. Затем вместе с жителями деревни он направлялся к реке. Другой представитель данного сообщества совершал символический обряд умерщвления «духа леса», которого олицетворял юноша, путём его погружения в воду с головой. Вслед за такого рода символическим «умиранием» следовало «воскрешение» духа растительности, мыслимое как возобновление сезона её буйства, влияние «воскресшего» на получение будущего обильного урожая [9, с. 11–12–15]. Иными словами, здесь мы находим мотивы идеи реинкарнации, которая раскрывается через идею «смерти и воскресения», присутствует в различных пластах ранних религиозных представлений.

Таким образом, из этого краткого обозрения доисторических представлений видно, что они ориентируют нас на особое, внимательное их прочтение и видение. Они содержат определённые смысловые наполнения, характеризующие идею реинкарнации в пространстве древних ступеней культур. Именно из них впоследствии прорастут ростки смыслов, которые получат своё словесное оформление гораздо позднее в понятии «реинкарнация».

В ходе истории видовыми формами идеи реинкарнации становились учения о божественных воплощениях, об облачении в «материю» человека, о воскрешении Человечества. Смысловое содержание верований, связанных с возможностью перевоплощения, первоначально было отражено в образных представлениях культуры, раскрывалось через понятия «воскрешение», «воплощение» (человека, божества), «воскресение», которые получали своё дальнейшее развитие и применение в религиозных традициях последующих веков, постепенно облекалось в словесные одежды как отпечатки культуры.

Выводы. Итак, в ходе анализа мы пришли к некоторым заключениям, а именно:

1. В отношении подходов. В тех или иных ракурсах анализируемая идея была освещена у этнологов, историков религии. С одной стороны, это позволило нам презентовать один из существующих углов рассмотрения темы исследования. С другой стороны, по крупицам собрать

и проявить обозначенные уровни и формы её существования, обосновать их и предложить своё их видение и дифференциацию.

2. Установлено, что идея реинкарнации (спектр её смыслов) пронизывала комплекс верований первобытных сообществ, выступала фундаментальной основой, представляла собой «скелет» анимистических представлений (о миграциях душ, духов). На её основе выстраивались «надстройки» последующих религиозных представлений, учений о душе, её будущем. На развилке религиозных воззрений (по Э. Тэйлору) идея реинкарнации ушла вдаль веков в виде идеи автономного существования души за гробом и в виде представлений об реинкарнации, кругообороте жизней и смертей.

3. На основании доисторических «документов» (наскальной живописи, костных останков, захоронений и т. п.) можно говорить о присутствии в явных и латентных формах идеи реинкарнации, мыслимой как «временный» и «стационарный» процесс.

4. В ходе анализа выявлены представления об особом, интересном виде реинкарнации, которая мыслилась как явление, осуществимое «по сю» сторону мира, «здесь и теперь» (в обрядах умерщвления царя), мыслимое как некий «наблюдаемый», «управляемый» процесс.

5. Определена условная дифференциация явлений, презентующих идею реинкарнации и её смыслы (по типам). «Макроуровень» — представляет комплекс верований в воплощение божества (как стационарный вид воплощения), связываемый с проявлениями чудес. «Микроуровень» (временный вид воплощения) — презентует такие явления, как сон, потеря сознания, экстаз, транс шамана, представления об оборотнях. Сюда же относят одержимость, бесноватость, болезни, т. е. состояния, связанные с временным вхождением в человека сверхъестественного духа. А также чихание и зевоту. Иными словами, этот вид инкарнации связан с временными «выходами» и «вхождениями» души, духа в тело.

Список використаних джерел:

1. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка: Практический справочник / З. Е. Александрова // — М.: Русский язык. — Медиа, 2005. — 568 с.
2. Краткий этимологический словарь русского языка / Ин-т философии РАН. Нац. общ. — науч. Фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Стёпин. — Т. 2. — М.: Мысль, 2001. — 634 с.

3. Мировая художественная культура. Древний Египет. Скифский мир: Хрестоматия / Сост. И. А. Химик. — СПб.: Издательство «Лань», 2004. — 800 с.
4. Религиоведение. Уч. пос. Словарь минимум по религиоведению / М.: Гардарика, 1998. — 536 с.
5. Роузен С. Реинкарнация в мировых религиях / С. Роузен. — М.: Из-во Философская книга, 2002. — 75 с.
6. Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология / Л. М. Баш, А. В. Боброва и др. — М.: Цитадель-трейд, Рипол классик, 2003. — 960 с.
7. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. — СПб.: Издательство «Лань», 1999. — 528 с.
8. Тэйлор Э. Первобытная культура / Э. Тэйлор. — М.: Социально-экономическое издательство, 1939. — 567 с.
9. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1980. — 831 с.
10. Элиаде М. История веры и религиозных идей: От каменного века до элевсинских мистерий / Элиаде Мирча. — М.: Академический Проект, 2008. — 622 с.
11. Этимологический словарь русского языка: Боле 5 000 слов / Г. П. Цыганенко. — К.: Радянська школа, 1989. — 511 с.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Компанієць Л. В. Репрезентація ідеї реінкарнації у архаїчній культурі.

Проводиться осмислення ідеї реінкарнації в ретроспективному контексті.
Ключові слова: *реінкарнація, втілення, метемпсихоз, уявлення, вірування.*

Kompaniets L. V. Representation of the idea of reincarnation in archaic culture.

This article deals with understanding the idea of reincarnation in a retrospective context.
Keywords: *reincarnation, incarnation, metempsychosis, ideas, beliefs.*

І. Історико-філософські студії

УДК 81:1 (470+571) 18 / 19

Свищо В. Ю.

Аспірантка кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Д. ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКИЙ: ПСИХОЛОГІЧНЕ ТРАКТУВАННЯ ФІЛОСОФІЇ МОВИ

Здійснено спробу розглянути філософські засади концепції філософії мови Д. Овсянико-Куликовського — яскравого представника вітчизняної позитивістської філософії другої половини XIX ст. Головна увага в статті приділяється питанню взаємодії мислення та мови у лінгвофілософській концепції мислителя.

Ключові слова: *філософія мови, психологізм, позитивізм, асоціація, мовлення, мислення, онтологія.*

Вступ. Значення позитивізму як послідовного й закономірного етапу духовної еволюції людства не викликає сумнівів у філософів, культурологів, мистецтвознавців. Однак питання про його вплив на вітчизняний культурний процес загалом і науковий зокрема усе ще залишається відкритим. Розвиток філософії мови наприкінці XIX — початку XX ст. на теренах Російської імперії, а тому, й України, відбувався в межах позитивістського напряму в філософії. В лінгвофілософських концепціях О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовського та їхніх учнів і послідовників мову було виокремлено як особливий об’єкт науки, який розвивається за своїми законами, відмінними від законів логічного мислення. Вбачаючи місце науки про мову між психологією та соціологією, дослідники розглядали психологію як основу для вивчення мови, що надало філософії мови в Росії та Україні цього періоду психологічного спрямування. Зосередившись на значенні слова і його внутрішній формі, вдається зрозуміти взаємозв’язок мови і мислення, виявити роль слова в науково-дослідницькій та художній діяльності.

Д. Овсянико-Куликовський — один з найвидатніших представників того напрямку, який відомий нам як «психологізм» і «який був покли-

© Свищо В. Ю., 2013

каний слугувати науково-емпіричним фактором у боротьбі, перш за все, із залишками нігілізму та утилітаризму революційного народництва, але в той же час і з вульгарно-ідеалістичною схоластикою університетської науки» [8, с.222]. Під впливом механістично-психологічної течією у науці Д. Овсянико-Куликовський розглядав науку, мистецтво, право як комплекси явищ, які існують лише в переживаннях окремих людей як суб'єктивні прояви суто індивідуальної душевної діяльності. Така точка зору представника українського позитивізму тісно переплетена з концепцією філософа Е. Маха та його послідовників, які вважали що в основі всіх явищ лежать факти чуттєвого світу, тобто відчуття. Ці відчуття об'єднуються між собою найрізноманітнішим чином, а з ними пов'язуються настрої, почуття, вияви волі. Повсякчасні та сталі відчуття закарбовуються в пам'яті і виражаються засобами мови.

Постановка завдання. Авторка здійснила спробу проаналізувати взаємозв'язокмовитамислення,який,надумкуД. Овсянико-Куликовського, можливо зрозуміти, тільки зосередившись на значенні слова та його внутрішній формі.

Аналіз досліджень і публікацій характеризується сьогодні відносно невеликою кількістю наукових доробок вітчизняних вчених-філософів. Наприкінці XIX ст. наукове надбання Д. Овсянико-Куликовського стало предметом дослідження таких вчених, як А. Вєтухова, А. Горнфельд, Т. Райнова. Далі за хронологією були С. Ольденбург, П. Сакулін, М. Анікін. У радянський період проблемою визначення впливу вченого на інтелігенцію кінця XIX — початку XX століть займалися М. Бойко, І. Ілюхін, Ю. Манн, М. Осьмаков та ін. З початком нової сторінки Української державності творча діяльність Д. Овсянико-Куликовського привертає увагу таких українських дослідників, як Я. Грицак, І. Гуржій, О. Ладига, О. Реєнт, В. Сарбей, Л. Чувпило. Актуальними у вивченні наукової спадщини Д. Овсянико-Куликовського є дослідження таких російських вчених як Н. Безлепкін [2], В. Крутоус та Н. Нікітіна.

Виклад основного матеріалу. Д. Овсянико-Куликовський був представником позитивістської філософії, яка поширилася в Росії у другій половині XIX ст.

Філософсько-лінгвістичне вчення Д. Овсянико-Куликовського було націлене на визначення сутності й природи живої людської мови, вивчення проблеми її походження, дослідження ролі в пізнавальній і творчій діяльності індивіда і народу загалом, втілювало оригінальні підходи до вивчення співвідношення думки і слова. Підтверджують цю

думку також слова Д. Овсянико-Куликовського: «У психології мови, тобто мисленні фактичному, реальному (а не формально-логічному), увесь сенс не в тому, що сказано, що подумано, а в тому, як сказано, як подумано, у який спосіб подано відомий зміст» [3, с. 28].

Учений стверджує, що людська думка розвивається в напрямку абстрактності, усвідомленості й раціональності. В процесі становлення логічного мислення граматичні форми переходять у підсвідоме, стають засобами думки і вживаються автоматично. Логічна форма думки домінує над мовою і підлягає вже не психологічним, а логічним законам розуму, котрі є за своєю суттю раціональними. Поняття зароджуються у слові, а подальший розвиток отримують у мові.

Думку про те, що мова є основним способом мислення і пізнання висунув німецький учений В. фон Гумбольдт, яка згодом знайшла своє продовження у працях О. Потебні і зрештою, Д. Овсянико-Куликовського. В. Фон Гумбольдт пише: «Мова — це орган, який творить думку… Інтелектуальна діяльність і мова тому являють собою єдине ціле» [1, с.45].

Задовго до того, як відбулася зустріч Д. Овсянико-Куликовського з О. Потебнею, вчений говорив про «натуральний психологізм» свого мислення. Факти і явища, які він вивчав, цікавили його з психологічної точки зору. А вже після смерті великого вченого О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовський розуміє, що саме він стане продовжувачем традицій, які започаткував О. Потебня в науці, але разом з тим він усвідомлював, що його потяг до вивчення психології мови та художньої думки аж ніяк не повинен згаснути. Вчений говорить що саме тоді «виявилося те, що до цих пір так повільно, з роками, дозрівало в мені: я зрозумів, над чим саме і як саме треба писати для широкого загалу і для підростаючого покоління в журналах. Я знайшов своє місце в науці та літературі, дістався до своїх слів. Я зрозумів, що в царині науки мені треба зайнятися питанням психології мови, думки і творчості і, в зв'язку з цим, звернутися до вивчення еволюції синтаксичних форм мови. Я зрозумів, що в літературі мені треба взятися за психологічне дослідження творчості і творів великих письменників-художників і поєтів-ліриків, в основному російських» [6, с. 32]

Знаходячись за кордоном, Д. Овсянико-Куликовський познайомився з книгою Г. Пауля «Принципи історії мови», яка вийшла в 1880 році. Вона здійснила великий вплив на формування наукового світогляду вченого і перш за все своєю ідеєю виведення всіх фактів мови із індивідуальної

психології. Пауль довів, що в духовному житті народу немає жодного факту, який не можна було б вивести із індивідуальної свідомості. Крім Г. Пауля він звертався до праць таких засновників еволюційної школи в історії культури як Г. Спенсер та Е. Тейлор. Саме тому, доцільним буде зазначити, що процес становлення Д. Овсянико-Куликовського як науковця проходив під впливом позитивізму, що дає нам можливість зрозуміти той факт, що вчений має дещо інші погляди, ніж О. Потебня, який у свою чергу, ніколи повністю не дотримувався позитивістських уподобань. Найчіткіше ці розбіжності проявили себе у вирішенні питання про співвідношення граматичного і логічного мислення.

Д. Овсянико-Куликовський намагався дослідити процеси мислення, пізнання, спираючись на історію мови та історію науки, філософії, мистецтва. Він вважав, що граматична форма повинна відповідати дійсності, тобто значенню слова. Основними ідеями, які простежуються в працях представника позитивістської філософії є: еволюція думки людини йшла від сприйняття світу (категорія субстанції, «іменник») до його осмислення (діяльність, «дієслово»); ідея мовного суб'єкта (живий людський організм, людська психіка); мова — «зустріч свідомого і підсвідомого», «породження Духа»; мова — «орган мислення індивіда», «мовлення індивідуальне»; логічні поняття субстанції, атрибута, дії, стану тощо історично розвиваються з граматичних категорій.

Важливим аспектом співвідношення слова і мислення вчений вважає те, що за допомогою мови здвйснюється об'єктивація мислення. Мова допомагає створювати для пізнання абстракції, які нагадують русло для плину думок. Різноманітні закони, причинно-наслідкові зв'язки, просторово-часові співвідношення, тобто онтологія світу, задаються мовою, а не виявляються незалежно від неї. Категорії людського мислення — це конструкти мови.

Відчуття, як таке, характеризується, на думку Д. Овсянико-Куликовського, в першу чергу, наявністю так званого приємного і неприємного. Думка, як така, не має приємного чи неприємного забарвлення. Треба, як зауважує вчений, вміти розрізняти відчуття (радість, злість, заздрість, сум) і відповідні їм поняття чи уявлення: перші — забарвлені, а другі — незабарвлені. Те чи інше уявлення (наприклад, спогад щасливої події) може викликати відчуття (наприклад, радість, захват), але дане уявлення і дане відчуття не зливаються в один, нероздільний, духовний момент.

Такий аналіз уявлень і понять, які зводяться до приємного і неприємного, повинен привести до висновку, що це зовсім не прикраса думки, а лише процес асоціації думки з відчуттям. Тому, поруч з асоціацією думки з відчуттям особливе місце займають деякі з тих процесів, в яких оцінка уявлень і понять дається зі сторони морального відчуття. Якщо в такій оцінці відчувається голос совісті, то виникає інша асоціація, набагато складніша, — ми отримуємо синтез думки і відчуття.

Порівнюючи думки і відчуття в плані збереження і накопичення психічної енеогії, Д. Овсянико-Куликовський приходить до висновку, що наукові та філософські узагальнення зберігають більше розумової сили, ніж різного роду пристрасті та афекти. Особливе місце в економії думки Д. Овсянико-Куликовський відводить основному засобу економії — мові. Будучи прихильником Е. Маха, послідовником О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовський зробив спробу застосувати закон збереження енергії до психічної енергії і показав, що мова зберігає психічної енергії більше, ніж витрачає, а решта енергії використовується для художньої та науково-філософської творчості.

Вчений у своєму науковому доробку звертається до поняття істини. Д. Овсянико-Куликовський не прагне вияснити в своїх працях, що таке істина. Він ставить собі за мету дослідити психологічне походження відчуття і поняття істини, як особливої думки, яка веде за собою певного роду розвиток. Вчений доводить, що істина — це розумова категорія, яка відрізняється від забарвлення, яке притаманне відчуттям. Відчуття ж, за Д. Овсянико-Куликовським, є егоцентричними. Навіть найблагородніші відчуття, які стимулюють людину до подвигу, примушуючи її жертвувати собою заради інших чи заради ідеї, з суто психологічної точки зору характеризують себе як акти самоствердження особистості, найбільш яскраво вираженого «я». Але існують і інші відчуття, не егоцентричні. Такими відчуттями Д. Овсянико-Куликовський називає «розумову любов до Бога», яку ми зустрічаємо у Спінози [4, с. 264].

Визначним результатом використання психологолінгвістичного підходу до мови було написання Д. Овсянико-Куликовським «Історії російської інтелігенції», де на основі широкого джерельного матеріалу показано розвиток, особливості взаємовідносин представників різних соціальних груп у Російській імперії кінця XVIII — початку XX століття, адже головною ланкою зв'язку мови з народом є індивід зі своїми неповторними особливостями й мовленням. Між мовою, мисленням та пізнанням, на думку Д. Овсянико-Куликовського, постійно

існує взаємозв'язок. І саме цей взаємозв'язок допомагає людині глибоко і всебічно відображати дійсність у формі абстрактних понять, тобто найвищого рівня мовлення.

Д. Овсянико-Куликовський формувався як різносторонній вчений, який не обмежувався якоюсь певною дисципліною — літературознавством чи, наприклад, філософією. Його цікавили соціологія, природничі науки, лінгвістика, психологія. Успіхи природничих наук спонукали його до роздумів, щодо методики пізнання реального світу. Його дратувала невизначеність методів вивчення явищ духовної діяльності людини.

Якщо розглядати психологічний аспект філософії мови Д. Овсянико-Куликовського, то доцільним буде звернутися до художньої спадщини тих російських класиків, творчість яких вчений прагне дослідити. У теорії психології творчості, яку активно опрацював Д. Овсянико-Куликовський, спираючись на поняття суб'єктивного і об'єктивного, слово розглядається як інструмент творчості, творення об'єктивного світу. Пізнання творчості загалом зводиться до проникнення в індивідуальний світ митця.

Вчений вважав, що розкриття художнього образу самим життям неможливе. Воно випливає із розуму, таланту і самої натури художника, що і є головною відмінністю досвіду від спостереження. Письменник може створювати художні образи і типові картини з життя різними способами, але зміст і художнє значення цих образів і картин будуть різними. Вчений бачив неможливість чіткого розмежування між цими двома способами. Є багато творів, в яких ми можемо спостерігати обидва способи. Але тим не менше, він все ж таки поділяв творчість російських письменників на дві групи: ті, які творили, маючи за основу досвід; і ті, які зосереджували свою увагу на спостереженні. До письменників, які були схильні до способу написання творів, надаючи спостереженню вирішального значення Д. Овсянико-Куликовський відносить І. Гончарова, О. Пушкіна та І. Тургенєва. На протилежному боці ми бачимо М. Гоголя, М. Салтиков-Щедріна, П. Чехова, які в свою чергу писали твори спираючись на досвід чи експеримент.

На становлення поглядів Д. Овсянико-Куликовського, як науковця велике значення відігравав «натуральний психологізм», природа думки, схильність до оцінки психологічних особливостей розвитку тих чи інших явищ, спроба розкрити в природі мови і літератури їхню психологічну сутність.

Вчений вважав, що еволюційний розвиток людини характеризується довершеністю її фізичної структури, фізіологічних та психічних

процесів. Через вдосконалення механізмів людини проходить відокремлення думки і відчуття, які раніше були пов'язані і нероздільні. У результаті тисячолітньої еволюції духовний світ людини поступово розділився на дві взаємозв'язані між собою сфери: сферу відчуття і сферу думки. Д. Овсянико-Куликовський вважає, що в майбутньому ці дві сфери повинні об'єднатися.

Д. Овсянико-Куликовський у свої праці «Питання психології творчості» пише про те, як Й. Гете взявся досліджувати Спінозу. Й. Гете почав замислюватись над питанням, наскільки точним може бути його розуміння умовиводів Спінози. Вчений мимоволі почав міркувати над тим, чи можливо взагалі одній людині зрозуміти іншу так, щоб думка однієї перейшла у свідомість іншої у всій своїй повноті, з усіма психологічними передумовами, з усіма порухами душі, які супроводжували її. Читаючи Спінозу, Й. Гете відповів на це питання негативно і врешті-решт написав, що йому і на думку не приходила така зарозумілість, ніби він може повністю зрозуміти людину, яка будучи учнем Декарта, піднялася на вершину мислення. Й. Гете дотримувався такої точки зору, що жодна людина не розуміє іншу людину, ніхто одними й тими ж словами не думає про те, про що думає інший: розмова, читання у різних людей викликають різного роду думки.

Оцінюючи висновки зроблені Й. Гете під впливом Спінози, Д. Овсянико-Куликовський вважав, що Й. Гете, шляхом самостійних спостережень прийшов до формулювання ідеї, яка виражає основу психічного явища, без чіткого і точного розуміння якої неможливим є правильне тлумачення психології мови, мислення, мистецтва. Враховуючи складність цього явища, геніальний засновник філософії мови В. фон Гумбольдт вмістив свої думки в коротку тезу, яка лише на перший погляд може здатися парадоксальною: «Будь-яке розуміння — це разом з тим і нерозуміння, будь-яка згода, разом з тим — незгода» [6, с. 65–66].

Розвиваючи дане положення, Д. Овсянико-Куликовський виходив з основних істин психології. Душа людини, на його думку, замкнута і в неї неможливо проникнути. Цим він хоче сказати, що навіть за найкращих умов думка не передається від людини до людини. А взаєморозуміння можливе лише в деякій мірі, але ніколи не повністю. Іншими словами, ми не можемо зрозуміти, наприклад О. Пушкіна, читаючи його твори. Ми не зрозуміємо його навіть прочитавши всі твори, які він читав. Це нам просто не під силу, тому що для того аби ми зрозуміли О. Пушкіна, ми повинні не читати того, чого не читав О. Пушкін. Свідомість людини має

бути підготовлена для сприйняття тої чи іншої інформації. В іншому ж випадку сприйняття буде мінімальним. Повне розуміння однієї людини іншою могло б бути можливим в тому випадку, якщо той, хто сприймає повністю уподібниться іншій людині, втративши при цьому свою індивідуальність. А так як це виключено, то неможливим буде повне взаєморозуміння між тим хто говорить і тим хто слухає, між тим хто пише, і тим хто читає, і нарешті між двома індивідами, які прагнуть поділитися якоюсь інформацією.

Письменник, пишучи свій твір, використовує художню індукцію, тобто рухається від індивідуального образу до типу, а від типу до ідеї. Такий самий шлях проходить і звичайна людина, яка прагне зрозуміти твір, написаний митцем, тобто вона ніби повторює процес творчості, але в дещо спрощеному вигляді. Таким чином, робить висновок Д. Овсянико-Куликовський, розуміння художнього твору «ніколи не може бути повним, точним — обидва процеси (творення і розуміння) не можуть співпадати за всіма пунктами, не можуть бути адекватними; вони лише аналогічні» [5, с.43].

А от російський вчений Ю. Борев стверджує, що для того аби розуміти письменника нам не потрібно знати його душевний стан. Нам достатньо знати його твір. Розуміння має справу лише з текстом, а ніяк не з душею. Така була відповідь Ю. Борева на роздуми Д. Овсянико-Куликовського.

Висновки. Таким чином, у працях Д. Овсянико-Куликовського проявляється значний інтерес до психологічної реальності. Саме Д. Овсянико-Куликовський у своїх працях показав, що проблема співвідношення мови і мислення пов’язана з вивченням їх як явищ, що історично розвиваються. Між ними існує тісний зв’язок і взаємозалежність, але не тотожність. Для нього мова — це умова і засіб здійснення мислення, збереження і передавання думок іншим, накопичення знань іншими поколіннями. У межах психологічного напряму вченому разом зі своїм наставником О. Потебнею вдалося об’єднати досягнення різних наук, завдяки чому філософія мови із спекулятивної сфери перейшла до сфери наукового підходу щодо рішення лінгвофілософських проблем.

Аналізуючи спадщину Д. Овсянико-Куликовського, не можемо не підкреслити ще раз, що вчений у своїх теоретичних роботах блискуче виявив себе як філософ і психолог, схильний до узагальнень та універсалізації.

Список використаних джерел:

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: підручник / Ф. С. Бацевич. — К.: ВЦ «Академія», 2011. — 240 с.
2. Безлепкин Н. И. Философия языка в России: К истории русской лингвофилософии / Н. И. Безлепкин. — СПб.: «Искусство-СПБ», 2002. — 272 с.
3. Иваньо И. Очерки развития эстетической мысли Украины / Ф. И. Иваньо. — М.: Искусство, 1981. — 423 с.
4. Овсянико-Куликовский Д. Н. Вопросы психологии творчества: Пушкин. Гейне. Гете. Чехов. К психологии мысли и творчества. 2-е изд. / Д. Н. Овсянико-Куликовскй. — М.: Изд-во ЛКИ, 2008. — 302 с.
5. Овсянико-Куликовский Д. Н. Из лекций об основах художественного творчества / Д. Н. Овсянико-Куликовский // Вопросы теории и психологии творчества. 1-е изд. — Т. 1. — Харьков, 1907. — С. 43.
6. Осьмаков Н. В. Психологическое направление в русском литературоведении: Д. Н. Овсянико-Куликовский. / Н. В. Осьмаков. — М.: Просвещение, 1981. — 160с.
7. Потебня А. А. Мысль и язык. / А. А. Потебня. — М.,1993. — 236 с.
8. Якобсон Л. Овсянико-Куликовский / Л. Якобсон // Литературная энциклоаедия: В 11 т. — М.: ОГИЗ РСФСР, Гос. словарно-энцикл. изд-во «Сов. Энцикл.», 1934. — Т. 8. — С.222–227.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Свищо В. Ю. Д. Овсянико-Куликовский: психологическое трактование философии языка.

Осуществлена попытка рассмотреть философские основы концепции философии языка Д. Овсянико-Куликовского, как яркого представителя отечественной позитивистской философии второй половины XIX в. Основное внимание в статье уделяется вопросу взаимодействия мышления и языка в лингвофилософской концепции мыслителя.

Ключевые слова: *философия языка, психологизм, позитивизм, ассоциация, язык, мышление, онтология.*

Svyshcho V.D. Ovsyaniko-Kulikovskyi: psychological interpretation of philosophy of language.

An attempt was made to consider the philosophical foundations of the concept of D. Ovsyaniko-Kulikovskyi`s philosophy of language. D. Ovsyaniko-Kulikovskyi is a brilliant representative of the positive philosophy in the period of the XIX century in Ukraine. The main focus of the article is given to the interaction of thought and language in the thinker`s conception of linguophilosophy.
Keywords: *philosophy of language, psychology, positivism, association, speech, thought, ontology.*

І. Історико-філософські студії

УДК 882.09

Глазунова С. И.

Аспирантка Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова (Россия)

ПОЭТИЧЕСКИЙ СБОРНИК КАК ОТРАЖЕНИЕ ПОИСКОВ НОВОЙ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ В. НАБОКОВА

Рассматривается специфика композиции поэтических сборников В. Набокова, исследуется возможность объединения текстов поэта в особые тематические единства, подобные лирическому циклу. Анализ художественной образности позволяет сделать выводы об особенностях мотива потусторонности, присутствующего в творчестве Набокова.

Ключевые слова: *В. Набоков, интерпретация, лирический цикл, поэтический сборник, рецепция.*

Вступление. Поиски новой художественной формы, отражающей сложное мировосприятие эпохи рубежа веков, характерны для творчества представителей Серебряного века. Владимир Набоков, чей художественный метод испытал заметное влияние основных литературных направлений fin de siècle, также активно экспериментировал с художественной формой своих произведений. Результатом этих поисков становится создание литературных текстов сложной структуры, содержащих (как в случае с романом «Дар») вставные элементы, которые привносят критический дискурс в художественный текст.

Широкие возможности для объединения художественного произведения с критическим выступлением предоставил Набокову лирический текст. Используя форму стихотворного цикла, поэт в цикле «Капли красок» противопоставляет темный, полный страдания мир Достоевского пространству настоящего художника, способного открыть высшую красоту даже в полете древесного листа. Однако для верного

© Глазунова С. И., 2013

понимания набоковских текстов важно учитывать не только их принадлежность к циклу, но и то место, которое они занимают в общей композиции стихотворного сборника.

Постановка проблемы. В данной статье сделана попытка определить специфику композиции стихотворных сборников Владимира Набокова на примере сборников «Гроздь» и «Горний путь».

Анализ литературы. В настоящий момент художественное творчество В. Набокова вызывает большое внимание литературоведов, культурологов, философов. В то же время следует отметить, что исследователями в большей мере разработаны проблемы поэтики романов писателя — возможно, это связано с тем, что именно романы принесли Набокову мировую славу. Лирика Набокова исследована в меньшей степени. Тем не менее, к проблеме специфики лирических циклов Набокова обращались такие исследователи, как Б. Бойд [1], Е. Г. Новикова [7], З. Шаховская [11], A. Field [12]. В их работах были осмыслены особенности композиции и сюжета таких циклов Набокова как «Ангелы» и «Капли красок».

Поскольку Набоков использует лирический текст для выражения своих литературно-критических оценок, в исследованиях Б. Н. Тихомирова [10], В. П. Старка [9], А. А. Долинина [2] были предприняты шаги к прояснению специфики интерпретационного метода в лирике Набокова.

Основная часть. Несмотря на то, что набоковедами прояснены некоторые особенности композиции лирических циклов Набокова, для прояснения позиции поэта необходимо выяснить внутреннюю логику объединения Набоковым текстов в стихотворные сборники. Уместно раскрыть данную проблему на примере тематических связей стихотворения «Садом шел Христос с учениками…» — одного из наиболее необычных стихотворений Набокова, посвященных анализу русской литературы — с другими стихами, входящими в сборник «Гроздь».

Готовя сборник к печати, Набоков выделил в нем четыре раздела: «Гроздь», «Ты», «Ушедшее» и «Движенье». Рассматриваемое нами стихотворение «Садом шел Христос с учениками…» входит в первую часть сборника. Этот раздел открывается стихотворением «Кто выйдет поутру? Кто спелый плод подметит?..», которое вводит один из лейтмотивов сборника — мотив сада, реализующийся в дальнейшем как рай земной («Из блеска в тень, и в блеск из тени…», «Когда захочешь, я уйду…», «О светлый голос, чуть печальный…», «Ночные бабочки» и др.), и рай

небесный («Садом шел Христос с учениками…», «Пушкин — радуга по всей земле…»). Стихотворение «В зверинце» из третьей части сборника рисует своеобразную пародию на эдем, где райский сад оказывается только местом увеселительных прогулок «ослепленного люда» [4, с. 462].

В то же время стихотворение, открывающее сборник, содержит в себе вопрос: «Кто вертограда господин?» [4, с. 443]. И в первых стихах сборника Набоков исследует возможность назвать человека хозяином сада, однако лексема «вертоград», используемая поэтом, заставляет предположить, что речь идет о духовном господстве. Первая же строка стихотворения, написанного на смерть Достоевского, заставляет нас вернуться к началу сборника, где Набоков дает красочное описание прекрасного сада:

Кто выйдет поутру? Кто спелый плод подметит?
Как тесно яблоки висят!
Как бы сквозь них, блаженно солнце светит,
стекая в сад.
[4, с. 443].

К описанию сада из первого стихотворения нас отсылает и такая деталь, упоминаемая Набоковым при описании трупа собаки: «<…> на солнечном песке, вытканном павлиньими глазками <…>» [4, с. 447], в то время как в стихотворении, открывающем сборник, есть строки: «В тени аллей, один, лилейно-белый, / живет павлин» [4, с. 443]. На фоне идиллии прекрасного сада, который Набоков изображает в первом стихотворении сборника, особенно неуместным кажется описание тела пса и понятна реакция апостолов, отшатывающихся от вида гниющей плоти. Однако можно отметить, что особая гармония, наполняющая набоковский сад из первого стихотворения, предопределяет и слова Христа «Зубы у него как жемчуга…» [4, с. 448]. Речь Христа восстанавливает этот образ совершенного мира, нарушенный неприглядной находкой.

Подобное тематическое единство стихотворений, входящих в один сборник, представляет особый интерес в связи с полемикой Набокова с представителями «Парижской ноты».

В стихотворении «Поэту», которое можно рассматривать как литературный манифест молодого поэта, Набоков призывает своих коллег:

Болота вязкие бессмыслицы певучей
покинь, поэт, покинь, и в новый день проснись!
Напев начни иной — прозрачный и могучий;
<…>
Отчетливость нужна и чистота и сила.
Несносен звон пустой, неясность утомила:
я слышу новый звук, я вижу новый край… [4, с. 468].

Призыв к смысловой ясности и отточенной форме соотносится с требованиями, которые Набоков предъявляет к современным поэтам в рецензиях «Новые поэты» и «Дмитрий Кобяков. «Горечь». «Керамика». Евгений Шах. «Семя на камне»». Одним из основных упреков Набокова современным поэтам является отсутствие в их стихах лирического сюжета, без которого, по мнению критика, хорошая поэзия невозможна: «Самые прекрасные лирические стихи в русской литературе обязаны своей силой и нежностью именно тому, что все в них согласно движется к неизбежной гармонической развязке. Стихи, в которых нет единства образа, своеобразной лирической фабулы, а есть только настроение,— случайны и недолговечны, как само это настроение» [5, с. 640].

В собственном поэтическом творчестве Набоков тщательно разрабатывает лирический сюжет, который иногда выходит за пределы одного стихотворения и связывает несколько текстов в единое лирическое повествование. В качестве примера можно рассмотреть несколько произведений, входящих в сборник «Горний путь». Для анализа нами выбраны стихотворения «La belle dame sans merci», «Пьяный рыцарь», «Я думаю о ней, о девочке, о дальней…», «Перо», «Мы столпились в туманной церковеньке…», «Людям ты скажешь: настало!..» и «Русь».

Первое стихотворение «La belle dame sans merci» вводит тему утраты любимой женщины и безуспешных попыток обрести ее вновь. Тематически его продолжением является стихотворение, напечатанное в сборнике следующим,— «Пьяный рыцарь». Первое стихотворение оканчивается строками, описывающими безуспешные поиски героя: «Потому-то, унылый и бледный, / одиноко скитаюсь я тут, / хоть поблекла сырая осока / и птицы давно не поют» [4, с. 555]. В стихотворении «Пьяный рыцарь» мы видим дальнейшую разработку темы невозможности обретения рыцарем его Прекрасной Дамы:

Встал я, гончую окликнул,
вывел лучшего коня…
Рыскал, рыскал по дубраве,
спотыкаясь и звеня;
и всего-то только видел,
что под трефовой листвой
жемчуговые подковы,
оброненные луной… [4, с. 556].

В следующем стихотворении «Я думаю о ней, о девочке, о дальней…» происходит трансформация образа Прекрасной Дамы — вместо чародейки, скачущей на коне при свете луны, лирический герой обращается к подруге своего детства, обычной девушке, а кони из первых двух стихотворений превращаются в гусениц, которые кажутся героям похожими на шахматных коней. В последних строках этого стихотворения воспоминание о первой любви вызывает у героя в сознании образ Родины:

И ведали мы все тропинки дорогие,
и всем березанькам давали имена,
и младшую из них мы назвали: Мария
святая Белизна…
О Боже! Я готов за вечными стенами
неисчислимые страданья восприять,—
но дай нам, дай нам вновь, под теми деревцами
хоть миг да постоять! [4, с. 556–557].

Так образ Прекрасной Дамы трансформируется в образ России, которая для поэта-эмигранта столь же недосягаема и желанна, как волшебная дева для околдованного рыцаря. Ответом на мольбу лирического героя, взывающего к Богу о возможности хоть на миг вернуться в родную страну, является следующее стихотворение этого сборника — «Перо». В этом произведении, пропитанном фольклорными мотивами, леший наказывает своим внукам поймать жар-птицу и отнести ее бедному поэту, живущему в чужой стране, однако волшебной птице удается вырваться на свободу, так что герой находит утром на пороге своего дома лишь ее перо как напоминание о покинутой родине: «Ну что ж,— и за этот подарок / спасибо, лесные друзья! / Я беден, и день мой не ярок, / и как же обрадован я!» [4, с. 558]. Смешение фольклорных и христиан-

ских образов характерно для творчества Набокова, ведь даже в образе Сирина, имя которого выбрано им в качестве псевдонима, Набоков находит и мифологические, и религиозные истоки.

В следующих стихотворениях («Мы столпились в туманной церковеньке…», «Людям ты скажешь: настало!..» и «Русь») поэт продолжает развитие темы ностальгической тоски по родине. При этом мы вновь наблюдаем особое осмысление традиционной символики, при котором возможно сравнение церковных свечей с ландышами и христианской иконы с языческим образом персонифицированной весны:

Заливаются птицы на клиросе,
плещут воды живые под сводами,
вдоль по ризам колеблются радуги,
и не свечи мы держим, а ландыши,
влажной зеленью веет, не ладаном,
и, расставя ладони лучистые,
окруженная сумраком сладостным,
на иконе Весна улыбается. [4, с. 558].

Специфическое соединение языческой и христианской образности отразилось и в описании литературного пантеона, которое Набоков предлагает в своих стихотворных текстах. Помимо Пушкина, Лермонтова, Тютчева, Фета и Блока, еще одним поэтом, удостоенным места в описываемом Набоковым раю, является Н. С. Гумилев. Стихотворение «Памяти Гумилева» содержит высочайшую оценку творчества поэта, поскольку Набоков признает за ним право беседовать с Пушкиным:

Гордо и ясно ты умер, — умер как муза учила.
Ныне, в тиши Елисейской, с тобой говорит о летящем
медном Петре и о диких ветрах африканских — Пушкин [4, с. 605].

Смерть Гумилева находит горячий отклик в творчестве Набокова и в американский период он вновь обращается в этой теме, однако тональность его суждений несколько меняется. В эссе «Искусство литературы и здравый смысл» упоминание расстрела Гумилева становится формальным поводом для выпада против Советского Союза. Набоков уверен: «Огонек в писательских глазах, когда он замечает придурковато разинутый рот убийцы или наблюдает за розысками в богатой ноздре, учиненными крепким пальцем

уединившегося в пышной спальне профессионального тирана,— огонек этот карает жертву вернее, чем револьвер подкравшегося заговорщика» [3, с. 498]. Утверждая моральное превосходство поэта над его палачами, Набоков предлагает собственную версию казни Гумилева, частично совпадающую с мнением Р. В. Плетнева [8, с. 584]: «Одной из главных причин, по которой тридцать лет назад ленинские бандиты казнили Гумилева, русского поэта-рыцаря, было то, что на протяжении всей расправы <…> поэт продолжал улыбаться» [3, с. 498]. Мифологизируя образ Гумилева, Набоков уподобляет его расстрел пушкинской дуэли. Права на «горнюю встречу» с Пушкиным поэт, в глазах Набокова, заслужил не только своим творчеством, но и твердостью жизненных принципов, не изменивших ему даже в последние минуты жизни.

В 1972 году Набоков создает стихотворение «Как любил я стихи Гумилева!», свидетельствующее о настоящем преклонении перед поэтом. Перефразируя строки стихотворения Гумилева «Я и Вы», Набоков предрекает:

«… И умру я не в летней беседке
от обжорства и от жары,
а с небесной бабочкой в сетке
на вершине дикой горы»
[Цит. по: 6, с. 689–690].

Такое открытое признание в любви к другому поэту — явление редкое у Набокова и напоминает о более раннем стихотворении «Неоконченный черновик» 1931 г., в котором герой заявляет, что «<…> жизнь и честь мою я взвесил / на пушкинских весах, и честь / осмеливаюсь предпочесть» [6, с. 439]. Однако подобные открытые симпатии Набоков высказывает лишь по отношению к тем поэтам, кого уже нет в живых. В отношении своих здравствующих коллег писатель более осторожен и предпочитает такую форму суждений, которая не допускала бы однозначной трактовки.

Выводы. Лирика дала Набокову возможность свободно объединять небольшие по объему тексты в сложные тематические единства в рамках стихотворного сборника. При такой продуманной композиции каждое стихотворение может быть прочитано и как самостоятельный текст, и как составляющая более крупного единства, что позволяет увидеть некоторые смысловые акценты, расставленные автором при составлении стихотворного сборника.

Список использованных источников:

1. Бойд Б. Владимир Набоков: Русские годы: Биография / Б. Бойд. — М.: Независимая Газета; СПб.: Симпозиум, 2010. — 696 с.
2. Долинин А. А. Об одной пародии Набокова / А. А. Долинин // Империя N: Набоков и наследники: сборник статей / ред. Ю. Левинг, Е. Сошкин. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — С. 356–363.
3. Набоков В. В. Лекции по зарубежной литературе / В. В. Набоков. — СПб: Азбука-классика, 2010. — 512 с.
4. Набоков В. В. Русский период. Собрание сочинений: в 5 т. / В. В. Набоков. — СПб: Симпозиум, 2008. — Т. 1. — 832 с.
5. Набоков В. В. Русский период. Собрание сочинений: в 5 т. / В. В. Набоков. — СПб: Симпозиум, 2008. — Т. 2. — 784 с.
6. Набоков В. В. Русский период. Собрание сочинений: в 5 т. / В. В. Набоков. — СПб: Симпозиум, 2008. — Т. 5. — 832 с.
7. Новикова Е. Г. В. В. Набоков и Ф. М. Достоевский: дискурс «личного отчаяния» / Е. Г. Новикова // Достоевский и XX век: в 2 т. — М.: ИМЛИ РАН, 2007. — Т. 1. — С. 347–357.
8. Плетнев Р. В. Н. С. Гумилев: с открытым забралом / Р. В. Плетнев // Н. С. Гумилев: pro et contra / сост. Ю. В. Зобнин. — СПб.: РХГИ, 1995. — С. 582–592..
9. Старк В. Набоков-Цветаева: Заочные диалоги и «горние» встречи / В. Старк // Звезда. — 1996. — № 11. — С. 150–156.
10. Тихомиров Б. Н. Христос Достоевского versus Христос Набокова / Б. Н. Тихомиров // Достоевский и XX век / под ред. Т. А. Касаткиной. — М.: ИМЛИ РАН, 2007. — С. 320–347.
11. Шаховская З. В поисках Набокова / З. Шаховская. — М.: Книга, 1991. — 320 с.
12. Field A. VN: The life and art of Vladimir Nabokov / A. Field. — London: MacDonald, 1987. — 417 p.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Глазунова С. І. Поетичний збірник як відображення пошуків нової естетичної концепції у творчості В. Набокова.

Розглядається специфіка композиції поетичних збірників В. Набокова, досліджується можливість об'єднання текстів поета в особливі тематичні єдності, подібні до ліричних циклів. Аналіз художньої образності дозволяє зробити висновки про особливості мотиву потойбічності, притаманного творчості Набокова.
Ключові слова: *В. Набоков, інтерпретація, ліричний цикл, поетичний збірник, репетиція.*

Glazunova S. I. The poetic collection as reflexion of searches of the new aesthetic concept in V. Nabokov's creativity

In article specificity of a composition of poetic collections of V. Nabokov is considered, possibility of association of texts of the poet in the special thematic unities similar to a lyrical cycle is investigated. The analysis of art figurativeness allows to draw conclusions on features of motive of the otherworld, Nabokov present at creativity.
Keywords: *V. Nabokov, interpretation, lyrical cycle, poetic collection, reception.*

І. Історико-філософські студії

УДК 300.3+301+930.1

Стрелкова А. Ю.

Кандидат філософських наук докторантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ФІЛОСОФІЯ «ПОРОЖНЕЧІ» У «ВАДЖРАЧЧХЕДІКА-ПРАДЖНЯПАРАМІТА-СУТРІ»

На матеріалі першоджерел досліджено специфіку буддійської філософії «порожнечі» у Ваджраччхедіка-сутрі («Діамантова сутра»). Показано, що на відміну від текстів раннього буддизму, де «вченням про порожнечу» називають вчення про взаємозалежне походження (пратітья-самутпада), «Діамантова сутра» у чистому вигляді викладає нове розуміння порожнечі, в якому слово «порожнеча» можна замінити на «відсутність понять», «беззнаковість», «безформність» (у сян, анімітта).

Ключові слова: *буддизм, порожнеча, шуньята, Ваджраччхедіка-праджняпараміта-сутра, Діамантова сутра.*

Для того, аби сформувати адекватне уявлення про філософію «порожнечі», яка лежить в основі буддійського вчення, необхідно дослідити, перед усім, найрепрезентативніші релігійно-філософські пам'ятки цієї традиції. Це дасть нам підгрунтя для подальших досліджень еволюції ідей «порожнечі» в буддизмі і відкриє шляхи для розуміння доктрин численних напрямків та шкіл, об'єднаних під назвою цієї світової релігії.

Коли йдеться про буддійське вчення про «порожнечу», насамперед мають на увазі ідеї, викладені у найраніших текстах буддизму магаяни, а саме, у так званих сутрах праджня-параміти («досконалості мудрості» або «мудрості, що переправляє на той берег»), а також у працях великого засновника першої магаянської філософської школи, мадг'ямаки, Нагарджуни, який за легендою виніс ці сутри з підводного палацу зміїв-нагів, де вони були заховані для майбутніх поколінь, які будуть вже достатньо підготовані, аби їх правильно сприйняти.

© Стрелкова А. Ю., 2013

Однією з найвідоміших сутр цього циклу є «Ваджраччхедіка-праджняпараміта-сутра» (кит. Цзіньган боже-боломі цзін, яп. Конго-хання-хараміцу-кьо) широко відома у світі під назвою «Діамантова сутра». За словами Е. Конзе «Діамантова сутра» є «одним з найглибших, найвитонченіших та найвпливовіших з усіх магаянських канонічних текстів» [1, p.11].

За основною філософською тематикою сутри праджня-параміти називають «сутрами про порожнечу» (кун цзін). Попри те, що «Діамантова сутра» є однією з найважливіших сутр цього циклу, як це не парадоксально, слово шунья / шуньята («порожнеча») в санскритському тексті сутри жодного разу не зустрічається, що відзначає і Е. Конзе [1, p.11], як і ієролгліф кун у значенні «порожнеча» у жодному з її китайських перекладів. Яким же чином представлена в сутрі філософія «порожнечі»? У цій статті нашим завданням буде дати відповідь на це запитання і з'ясувати головну лінію тлумачення «порожнечі» у праджняпарамітських сутрах на матеріалі «Ваджраччхедіка-праджняпараміта-сутри».

Тексти праджня-параміти створювали протягом понад тисячоліття, починаючи приблизно з I ст. до н. е. Власне ж «Ваджраччхедіка-праджняпараміта-сутру» відомий дослідник праджня-парамітської літератури Е. Конзе відносить до третього, відносно пізнього періоду формування праджня-парамітської літератури (коло 300–500 рр.). Услід за Е. Конзе цей же час (коло 300 р.) називає і Є. О. Торчінов [2, с. 104], але, на думку інших дослідників (Хіката Рюсьо, Г. Шопен), не виключено, що вона набагато ранішого походження і є старшою навіть за «Сутру праджня-параміти на вісім тисяч рядків» («Аштасагасріка праджня-параміта сутра»), яку традиційно вважають найдавнішою з сутр праджня-параміти [3, p.48–49]. Є. О. Торчінов, критикуючи цей підхід, доходить висновку, що сутру все ж таки було написано у III–IV ст. чи навіть у другій пол. II ст., але навряд раніше, і «цілком зрозуміло, що в будь-якому разі сутру написано після «Аштасагасріки» — остання цитується в ній» [4, с. 58]. Натомість В. П. Андросов вважає, що «Діамантову сутру» було створено у перші століття нашої ери і відзначає, що вже у II–III ст. її знав, цитував і тлумачив Нагарджуна (точніше, йдеться про працю, традиційно приписувану Нагарджуні) [5, с. 610]. Свідченням цього є дві цитати, які містяться в «Зібранні [уривків] з сутр» («Сутра-самуччая») [5, с. 612]. Тож питання датування сутри залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

В китайському буддійському каноні є декілька перекладів сутри:

1) Ціньган боже-боломі цзін, переклав Кумараджива у 401 р. (№ 235);

2) Цзіньган боже-боломі цзін, переклав Бодгіручі у 509 р. (№ 236);

3) Цзіньган боже-боломі цзін, переклав Парамартха у 558 р. (№ 237);

4) Цзіньган нендуань боже-боломі цзін, переклав Дгармагупта у 615 р. (№ 238);

5) Нендуань цзіньган боже-боломідо цзін, переклав Сюаньцзан у 648 р. Ця версія під назвою Ді цзю нендуань цзіньган фень міститься в розділі 9, сувої 5 тексту «Магапраджняпараміта-сутри» (№ 220, 980a–985c);

6) Фошо нендуань цзіньган боже-боломідо цзін або Нендуань цзіньган цзін, переклав Іцзін у 703 р. (№ 239).

Європейськими мовами «Діамантову сутру» почали перекладати ще у XIX ст. Класичним же вважають видання тексту та переклад Е. Конзе (1958), але сучасний дослідник Ґ. Шопен (1989) відзначає істотні неточності у подачі тексту оригіналу Е. Конзе [6, p.96–97], який не завжди обгрунтовано комбінував тексти з різних манускриптів сутри. Натомість Г. Шопен пропонує нове, максимально точне критичне видання рукопису сутри, знайденого у Гілгіті, а також свій переклад сутри, в якому він так само прагне якнайточніше слідувати смисловим і стилістичним особливостям оригіналу. Новий переклад, який слідує тибетській версії сутри, пропонує П. Гаррісон [7].

Цікаво, що перший переклад сутри (німецькою мовою) в Європі було видано під грифом Російської Імператорської академії наук ще у 1837 році [5, с. 611], але власне російською мовою сутру вперше переклали лише в 1986 році: це був переклад з китайської мови Є. О. Торчінова; згодом цей переклад неодноразово перевидавали (приміром, [2, с. 104–125]). Невдовзі, у 1992 році, з'явився переклад В. П. Андросова з санскриту, який також перевидавали декілька разів (приміром, [5, с. 610–639]). Серед публікацій спеціально присвячених або пов'язаних з «Діамантовою сутрі» відзначимо статті Є. О. Торчінова [4; 2, с. 104–125], О. Д. Огнєвої [8], Д. Йодона та О. Г. Сазикіна [9]. Філософської тематики торкаються насамперед дослідники-перекладачі сутри, однак їх дослідження не дають повної відповіді на питання щодо змісту поняття «порожнечі» в тексті сутри.

Звернімося ж безпосередньо до тексту першоджерела. Сутра являє собою діалог Будди з його учнем Субгуті, якому Шанований Світом

пояснює, як має організовувати своє мислення бодгісаттва — ідеальна людина в буддизмі магаяни: «Субгуті, всі бодгісаттви повинні так оволодівати своєю свідомістю: «Хоч би скільки існувало різновидів живих створінь, чи то народжених з яйця, чи то народжених з черева, чи то народжених з вологи, чи то шляхом перетворення, тілесних чи безтілесних, розумних чи нерозумних, не-розумних чи не-нерозумних — усіх їх я повинен звільнити, привівши до остаточної нірвани. Так буде звільнено незміряну, незліченну й нескінченну кількість живих створінь, але насправді не буде жодного живого створіння, яке б отримало звільнення». З якої причини? Субгуті, якщо бодгісаттва має ідею «я», ідею «людини», ідею «живого створіння», ідею «живої душі», то це вже не бодгісаттва» [10].

Цілі бодгісаттви альтруїстичні: сам він вже досяг просвітлення, але він залишається у цьому світі, допоки не допоможе й усій решті живих створінь звільнитися з тенетів сансари. Однак він не зможе досягти цієї мети та й не зможе по праву зватися бодгісаттвою, якщо при цьому не буде правильно мислити. Синонімічний ряд «я», «людина», «живе створіння», «жива душа» відсилає нас до буддійського вчення про анатман, яке наявність такого «я» заперечує.

Згідно з буддійським вченням, не існує такої реальної сутності як людське «я»: є лише потік свідомості, сповнений чуттєвого досвіду (рупа), приємних та неприємних або нейтральних відчуттів (ведана), понять, ідей та інших уявлень (самджня), різного роду інтенцій та вольових факторів, які відбиваються у наших діях (самскара), і власне процесів розрізнюючого мислення, притаманних свідомості (віджняна). Ці п’ять складових називають «п’ятьома купами» (паньча-скандга), яким відповідають набори психо-фізичних елементів-дгарм, але серед них немає такої дгарми як «я». Тож такої реальності як «я» просто немає — це лише слово, назва.

Оскільки ранні буддисти вважали, що лише дгарми існують реально, пізнання істинної реальності, відповідно, грунтувалося на вченні про дгарми, а філософські тексти, в яких воно містилося, отримали загальну назву Абгідгарми. Пізнання ж реальності дгарм здійснювалося в них за допомогою аналітичної мудрості-праджні.

Однак поступово буддійські мислителі дедалі більше звертали увагу на внутрішню суперечливість вчення про дгарми, яка полягала у тому, що переважна більшість дгарм належала до так званих «зумовлених» дгарм (самскріта), дгарм, які народжуються, певний час перебувають

у світі, а потім руйнуються і гинуть. Але, за визначенням, зумовлені дгарми не мають власної ні від чого незалежної природи (свабгава), а, отже, не можуть претендувати на статус істинно реальних. Таким чином, реальність самих дгарм теж виявляться ілюзорною.

Ці ідеї фіксують і в більш ранніх буддійських текстах, але саме тексти праджня-параміти зробили своїм гаслом твердження «усі дгарми є порожніми». Отже, дгарми втратили свій онтологічний статус і приєдналися до ідеї «я» в якості звичайних назв, слів, які більше не мають під собою реального онтологічного субстрату, як сказано у сутрі: «якщо бодгісаттва осягне, що дгарми не мають «я» (у во фа), тоді, сказано Татхагатою, він воістину зватиметься бодгісаттвою» [10].

Разом з предметом змінився і спосіб пізнання реальності: місце аналітичної мудрості-праджні посіла більш досконала не-розрізнююча, інтуїтивна мудрість — праджня-параміта, яка базується на принципово іншому, не-дискурсивному способі пізнання. Тож сутри праджня-параміти є свого роду протилежністю щодо логічних трактатів Абгідгарми. «Діамантова сутра» ж зажила слави найбільш парадоксального тексту цієї традиції, за що її надзвичайно поціновують у школі чань-дзен.

Виклад у сутрі базується на парадоксальній формі висловлювання: за допомогою мови вона намагається вийти за межі мови. Усі визначення в сутрі мають логічну структуру типу: «Татхагата проповідував, що «найвища параміта» — це не найвища параміта, це й називають найвищою парамітою» [10].

Дещо гіперболізуючи можна сказати, що всі слова є лише назвами і мали б писатися в лапках, як це і годиться назвам. Сутра ж наголошує на тому, що в слові «праджня-параміта» відсутня сама праджня-параміта, адже назва речі не є річчю: лише розумічи це, можна користуватися цією назвою на позначення реальної праджня-параміти. Будда не грає в слова, а говорить про реальні речі. Задля того, аби слова почали позначати те, про що йдеться насправді, їх необхідно відділити від реальності, бо інакше, слова зростаються з речами і перестають «позначати», а починають «бути».

Яке б поняття, термін, слово ми не обрали, істинна реальність залишаться за межами слів: сутра стеджує принципову невисловлюваність істинної реальності. Навіть Дгарму (Вчення Будди) висловити насправді неможливо. На цьому наполягає сам Будда Шак'ямуні: «те, що зветься Дгармою Будди (фо фа), вже не є Дгармою Будди» [10]. Слова — це лише драбина, за допомогою якої ми наближаємося до мети: коли ціль досяг-

нуто, в ній більше немає потреби. Слова є порожніми — від реальності. Тому триматися за них не має сенсу: це все одно, що руками хапатися за дим у повітрі. Схопитись за порожнечу неможливо. А хапатись за неї буде лише той, хто перебуває у невіданні. І лише «тих, хто облишив усі поняття (сян, санскр. самджня), називають буддами» [10].

Тож справжнім каменем спотикання, що на нього наштовхується бодгісаттва, є навіть не поняття «я», а присутній вже у ранньобуддійській традиції термін самджня (кит. сян, яп. со), на разі вжитий у значенні «ідея», «поняття». Той, хто прагне досягти мети буддизму, повинен діяти, «не спираючись на жодні знаки / ідеї / поняття» або, ще точніше, «не спираючись ні на що виявлене (форми)», адже таким є взагалі все, що ми розрізнюємо за допомогою розуму: «А ще, Субгуті, бодгісаттва повинен здійснювати даяння, ні на що з речей не спираючись. Тобто здійснювати даяння не спираючись на те, що бачить око, не спираючись на звуки, запахи, смаки, дотики та думки. Субгуті, бодгісаттва повинен саме так здійснювати даяння, не спираючись ні на що виявлене (форми). З якої причини? Якщо бодгісаттва здійснює даяння, не спираючись ні на що виявлене, кількість його чеснот неможливо виміряти» [10].

Бодгісаттва не повивнен спиратися ні на що — ані на речі, ані на ідеї, адже спиратися на щось означає залежати від нього, а отже бути несвободним. Подібно до того, як неможливо виміряти бемежний простір на сході, заході, півночі і півдні, вгорі і внизу, так само нічим не обмеженим має бути розум бодгісаттви. Такий розум в китайському тексті сутри називають «чистим розумом» або «чистою свідомістю». Сутра змальовує такий стан свідомості метафорично: «Субгуті, якщо коли бодгісаттва здійснює даяння, його свідомість спирається на що-небудь, то він уподібнюється людині, яка увійшла у темряву й нічого не бачить. Якщо ж коли бодгісаттва здійснює даяння, його свідомість ні на що не спирається, то він уподібнюється людині, яка має очі і при сонячному світлі ясно бачить кожну річ» [10].

Триматися можна за щось конкретне, визначене, приміром, за гілку дерева, але неможливо триматися за повітря, за порожнечу. Все, за що можна вхопитися, має певну форму, вигляд, ознаки, за якими ми його помітимо і розпізнаємо — так чи інакше воно є виявленим. Але Будда, навпаки, застерігає нас від цього: «все, що має форму (є виявленим), є оманою. Якщо ж дивитимешся на виявлене як на невиявлене (чжу сян фейсян), то одразу пізнаєш Татхагату» [10]. Цей уривок якраз розкриває смисл парадоксальної схеми побудови висловлювання, що її використано

в сутрі. Якщо ми повернемося до наведеного вище прикладу («Татхагата проповідував, що «найвища параміта» — це не найвища параміта, це й називають найвищою парамітою»), то зможемо тепер напевно сказати, що перший раз «праджня-параміта» вжито як «виявлене» (кит. сян, яп. со), а другий раз — як невивиялене (кит. фейсян, яп. хісо). Праджня-параміта як «виявлене» (сян) — це лише слово, праджня-параміта як «невиявлене» (фейсян) — це реальність.

Це вчення виглядало парадоксальним і було нелегким для сприйняття вже всередині самої буддійської традиції. У сутрі Субгуті висловлює сумнів щодо того, чи є у світі живі істоти, які почують, які зрозуміють це, але Будда заспокоює його, що такі слухачі є, вони протягом мільйонів років вдосконалюються і вже готові сприйняти ці слова, бо: «Усі ці живі створіння не повертаються більше до поняття «я», поняття «людина», поняття «живе створіння», поняття «жива душа», ані до поняття «Дгарма», ані до поняття «не-Дгарма». З якої причини? Якщо їхня свідомість триматиметься за поняття (сян), то всі ці живі створіння опиняться прив'язаними до «я», «людини», «живих створінь», «живої душі». З якої причини? Якщо [їхня свідомість] триматиметься за поняття «Дгарма», вони опиняться прив'язаними до «я», «людини», «живих створінь», «живої душі». З якої причини? Якщо [їхня свідомість] триматиметься за поняття «не-Дгарма», вони опиняться прив'язаними до «я», «людини», «живих створінь», «живої душі». Відтак не слід триматися ані за Дгарму, ані за не-Дгарму. У цьому сенсі Татхагата постійно говорить вам, бгікшу: «Знайте, моя проповідь Дгарми подібна до плота: Дгарму згодом слід відкинути, а не-Дгарму тим більше»» [10].

Це відоме порівняння Дгарми (вчення Будди) з плотом, який необхідно залишити після переправи через річку, покликане підкреслити ту ідею, що якщо ми тримаємося хоча б за одне поняття (сян), хай навіть найвеличніше за своїм змістом, таке, як, приміром, Дгарма, то в нас неодмінно з'являється прив'язаність і до інших понять, у тому числі і до поняття «я». Таким чином, якщо ми прагнемо звільнитися від прив'язаності до нашого власного «я», ми маємо відкинути прив'язаність як таку незалежно від об'єкта, на який її спрямовано: «Субгуті звернувся до Будди: «Бгагаване, те, що Будда отримав неперевершене істинне просвітлення, означає, що він нічого не отримав?» «Саме так, Субгуті. Я називаю «неперевершеним істинним просвітленням» те, коли немає не лише неперевершеного істинного просвітлення, а й найменшої дгарми, яку б можна було отримати»» [10].

Сутра закликає «не спиратися», «не триматися» і «не отримувати» — тому що всі ці дії несуть в собі зумовленість чимось зовнішнім: така опора і таке володіння будуть лише ілюзією. Про це і чотиривірш наприкінці сутри:

«Подібні дгарми всі зумовлені до сну, магічної омани, піни й тіні, подібні до роси, а ще, до блискавки подібні — так бачити їх слід» [10].

Зумовлені дгарми (самскріта) — це все, що існує як виявлене, всі «форми», які виникають у нашому мисленні (сян). Усі вони є порожніми від реальності, примарними, як мираж, галюцінація, тінь. Отже, ключовим для сутри є термін у-сян («відсутність ознак», «безформність», «невиявленість») — відкидання будь-яких дискурсивних структур (кит. сян, санскр. самджня, німітта, лакшана).

У текстах раннього буддизму «вченням про порожнечу» називають вчення про взаємозалежне походження (пратітья-самутпада). Натомість «Діамантова сутра» цікава для нас тим, що вона у чистому вигляді викладає нове розуміння порожнечі, в якому слово «порожнеча» можна замінити на «відсутність понять», «беззнаковість», «безформність» (у сян). Що власне і зроблено тим, хто створив цю сутру: адже попри те, що «Діамантова сутра» є одним з найрепрезентативніших текстів з філософії «порожнечі», слово «порожнеча» в ній так жодного разу і не трапляється.

Водночас необхідно відзначити, що обидва тлумачення філософії порожнечі були присутні на всіх стадіях розвитку буддійської думки. Так у ранньому буддизмі була поширена так звана «практика порожнечі», змістом якої також було поступове звільнення від дискурсивних структур мислення, починаючи від сприйняття об'єктів зовнішнього світу і закінчуючи знищенням усвідомлення нашого власного «я». Однак власне «вчення про порожнечу» або навіть «вчення про порожнечу у вищому розумінні» асоціювалося все ж таки з законом взаємозалежного походження (пратітья-самутпада). До того ж у сутрах праджняпараміти, як і шунья-ваді в цілому стверджується не лише ілюзорність дискурсивних структур по відношенню до реальності, а насамперед їхня внутрішня логічна нерелевантність як така. Тож невдивожу, що про пратітья-самутпаду в експліцитному вигляді у «Діамантовій сутрі» також не йдеться.

Таким чином, здійснене дослідження дає нам можливість вичленувати у чистому вигляді серед різних аспектів буддійської філософії порожнечі саме той, який є головним для сутр праджняпараміти. Що у свою чергу дозволить більш точно розуміти інші тексти цієї традиції,

а також відрізняти первинне їх значення від подальшої традиції їх тлумачення іншими школами буддизму.

Список використаних джерел:

1. Conze E. The prajñāpāramitā literature. — Tokyo: The Reiyukai, 1978. — 138 p.
2. Психологические аспекты буддизма. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1991. — 182 с.
3. Williams P. Mahāyāna Buddhism: the doctrinal foundations. — 2nd ed. London and New York: Routledge, 2009. — 438p.
4. Торчинов Е. А. Опыт текстологического анализа китайских переводов «Ваджраччхедика-Праджняпарамита-сутры» // Философские вопросы буддизма. — Новосибирск, 1984. — С. 52–59.
5. Андросов В. П. Буддизм Нагарджуны: Религиозно-философские трактаты. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. — 799 с.
6. Schopen G. The Manuscript of the Vajracchedikā Found at Gilgit // Studies in the literature of the Great Vehicle. Three Mahāyāna buddhist texts. Ed. by Gómez, Luis O. and Silk, Jonathan A. — Ann Arbor: Collegiate Institute for the Study of Buddhist Literature and Center for South and Southeast Asian Studies, The University of Michigan, 1989. — P. 89–139.
7. Harrison P. Vajracchedika Prajnaparamita: A New English Translation of the Sanskrit Text Based on Two Manuscripts from Greater Gandhara // BMSC. — Vol. III. –Oslo: Hermes Publishing, 2006. — P. 89–132.
8. Огнева Е. Д. Тибетоязычные версии Ваджраччхедики в собраниях Украины // Тезисы докладов XXV международной конференции по источниковедению и историографии стран Азии и Африки: «Востоковедение и африканистика в диалоге цивилизаций». — СПб., 2009. — С. 285–286.
9. Ёндон Д., Сазыкин А. Г. Монгольская версия рассказов о пользе «Алмазной сутры» // Mongolica-IV. 90-летию со дня рождения Ц. Дамдинсурэна посвящается / Отв. ред. С. Г. Кляшторный, сост. И. В. Кульганек. — СПб., 1998. — С. 36–47.

10. Ваджраччхедіка-праджняпараміта-сутра (кит. Цзіньган божеболомі цзін, яп. Конго-хання-хараміцу-кьо) // Тайсьо сінсю Дайдзокьо.— Т. 8.— № 235.— С. 748–752 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http: // www.l.u-tokyo.ac.jp / ~sat. Якщо не зазначено інше, цитати з першоджерел наведено в перекладі авторки з мови оригіналу.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2013 р.

Стрелкова А. Ю. Философия «пустоты» в «Ваджраччхедика-праджняпарамита-сутре».

В статье на материале первоисточников исследуется специфика буддийской философии «пустоты» в Ваджраччхедика-сутре («Алмазная сутра»). Показано, что в отличие от текстов раннего буддизма, где «учением о пустоте» называют учение о взаимозависимом происхождении (пратитья-самутпада), «Алмазная сутра» в чистом виде излагает новое понимание пустоты, в котором слово «пустота» можно заменить на «отсутствие понятий», «беззнаковость», «безформность» (у сян, анімітта).
Ключевые слова: *буддизм, пустота, шуньята, Ваджраччхедика-праджняпарамита-сутра, Алмазная сутра.*

Strelkova A. Yu. The philosophy of Emptiness in the Vajracchedika-prajnaparamita-sutra.

This article on the basis of original sources examines the specific features of the Buddhist philosophy of emptiness in Vajracchedika-sutra («Diamond sutra»). It is shown that unlike the texts of Early Buddhism which call «teaching about emptiness» the doctrine of dependent arising (pratitya-samutpada), the «Diamond sutra» exposes in pure form the new understanding of emptiness where the word «emptiness» can be substituted by «absence of notions», «signlesness», «non-form» (wu xiang, animitta).
Keywords: *buddhism, emptiness, sunyata, Vajracchedika-prajnaparamita-sutra, Diamond Sutra.*

І. Історико-філософські студії

УДК 141.7 (44)

Ярош О. А.

Кандидат філософських наук, завідувач сектору історії східної філософії Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ «ВАХДАТ АЛЬ-ВУДЖӮД» В АКАДЕМІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ В ІНДІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Дане дослідження присвячено проблемі рецепції ідей західноєвропейської філософії та орієнталістики в контексті розуміння фундаментальної суфійської онтологічної концепції «ваḥдат аль-вуджӯд» (єдності буття / існування) в індійському мусульманському академічному середовищі, що формувалося під впливом «вестернізованої» системи освіти у першій половині XX століття.

Ключові слова: *буття, єдність, існування, множинність, суфізм.*

Концепція ваḥдат аль-вуджӯд та її рецепція у середовищі суфіїв та їх опонентів неодноразово ставала предметом дослідження науковців. У цьому контексті слід згадати праці О. Д. Книша [19], І. Р. Насирова [1], А. В. Смирнова [2], Т. Ідзуцу [17], М. Такешита [26], В. Читтіка [9], у яких розкриваються різні аспекти концепції ваḥдат аль-вуджӯд, у витоків якої, як прийнято вважати, стоїть видатний суфійський мислитель Мухіддін Ібн аль-Арабі (560 / 1165–638 / 1240), хоча останній не вживав цього поняття, адже як стверджують дослідники, сам термін з'являється дещо пізніше.

Так, на думку Сеїда Хоссейна Насра, першим, хто використав даний термін, був андалузький містик Абу Мухаммад Ібн Сабін (614 / 1217–669 / 1269) [24, p.156]. Водночас, Вільям Чіттік зазначає, що у Ібн Сабіна це поняття набуває значення технічного терміну [10, 83]. Натомість, Мішель Шодкевич підкреслює, що ключовим поняттям у Ібн Сабіна виступає вираз «Тільки Аллах (фаḳад Аллах)» [10, p.82]. Загалом, для Ібн Сабіна характерним є розуміння «Єдинобожжя» (таӯḥӣд) у міс-

© Ярош О.А., 2013

тичному ключі. Шодкевич також вважає, що незважаючи на те, що Ібн Сабін не згадував про те, що ідеї Ібн аль-Арабі вплинули на його творчість, тим не менш, цей вплив мав місце [10, p.82].

Як показує Читтік, поняття ваḫдат аль-вуджӯд, відсутнє у самого Ібн аль-Арабі, з'являється у його учнів та послідовників, зокрема, у Садр ад-Діна Кунаві (пом. 673 / 1274) та Сад ад-Діна Фаргані (пом. 695 / 1296), який вживає цей термін значно частіше, ніж Кунаві [10, p.109]. Натомість, як технічний термін, це поняття використовується такими учнями та послідовниками Ібн аль-Арабі, як Ібн Савдакін (пом. 646 / 1248) та Ібн аль-Афіф аль-Тілімсані (661 / 1263–688 / 1289) [10, p.82].

Ці суфії, загалом, трималися розуміння відношення між Єдиним та множинним, яке описувалось терміном ваḫдат аль-вуджӯд, в його первинній інтерпретації, що бере початок у вченні Ібн аль-Арабі. Проте, як відзначає Чіттік, жоден з цих двох не вживав поняття «ваḫдат аль-вуджӯд» як таке, що виражає єдину природу речей, а лише в тому значенні, що буття / існування (вуджӯд) — це єдина реальність, тобто немає жодного іншого існування, окрім існування Абсолюту [8, p.6].

Американський дослідник справедливо відзначає, що якщо б ми зробили спробу чітко сформулювати доктрину «ваḫдат аль-вуджӯд» як її розумів сам Ібн аль-Арабі, ми би побачили, що наше формулюванні мало б небагато спільного із тим, що обговорювалося мусульманами пізніше [11, p.30].

Що стосується самого Ібн аль-Арабі, то в загальних рисах його розуміння таӯḫӣд виглядає наступним чином. Згідно із його вченням, вуджӯд (буття / існування) в реальності (ḫакӣӣка) належить виключно Богу. Ми вважаємо речі (аш-шайа') існуючими тому, що Бог наділяє їх своїм існуванням. Все крім Бога, є неіснуючим (м'адӯм) у собі, все що ми спостерігаємо, це Буття Бога (аль-вуджӯд аль-ḫакк) насичене властивостями, дослівно — правилами, (аḫкам) речей. Таким чином, коли говоримо про існування речей, ми вживаємо метафоричний (маджаз) сенс [10, p.75].

Власне, у цьому сенсі слід розуміти його висловлювання, на кшталт: «Сутність буття (вуджӯд) одна, але властивості (аḫкам) різноманітні» [10, p.72]. Отже, Ібн аль-Арабі у жодному разі не негує множинне і не ототожнює його із Єдиним.

Також, дослідники зазначають, що сам термін вуджӯд в арабській мові має специфічні конотації, які не можна повністю передати поняттями «буття» та «існування». Це слово походить від кореня «в-дж-д»,

що має значення «шукати», «знаходити», «відчувати» [10, p.74]. Таким чином, вуджӯд означає те, що можна віднайти назовні. На нашу думку, кращим еквівалентом цьому поняттю буде «наявне буття», в сенсі того, що реально існує і може бути пізнане.

Водночас, подібну етимологію має інший суфійський технічний термін «вадж», який перекладається як «екстаз». Ці мовні особливості відкривали для суфійських авторів широкі можливості для теоретичних спекуляцій та інтерпретацій.

Чіттік відзначає, що поняття вуджӯд корелює не тільки з «наявним», тим що ми можемо віднайти назовні, але також із самим суб'єктивним досвідом пошуку [10, p.74]. Він означає зняття «завіс», що відділяють містика від Бона і у цьому сенсі є синонімом поняття «шугӯд» (споглядання), яке з'являється пізніше [10, с. 75].

Водночас, «пантеїстичні» ідеї, у тому сенсі, що перевага віддається Єдиному (ва̄ḫид) над множинним (касӣр), негуючи останнє, можна спостерігати у послідовника Ібн-Сабіна Авхад ад-Діна Бальяні (пом. 686 / 1288), автора «Послання про єдність» (Рісāлат аль-ахадийа). Цей трактат, виданий у 1901 році у перекладі Т. Вейра приписувався самому Ібн аль-Арабі, що у свою чергу, певною мірою вплинуло на розуміння онтологічних концепцій самого «Великого Шейха».

Таким чином, можна сказати, що поняття «буття / існування», загалом, розуміється в «акбарійській традиції» у унівокальному сенсі. Тобто воно вживається однозначно в стосунку до Бога, натомість в стосунку до всесвіту воно вживається у метафоричному сенс. Тобто є лише Єдине Існування, яке «локалізується» у речах і не можна говорити про будь яку пропорцію, чи градацію між різними модусами. Таким чином, тут не сформувалася концепція на кшталт «буттєвої аналогії» (analogia entis) у схоластиці, яка закладала певну градуальну співмірність між буттям Бога і творінням.

Загалом, провідні послідовники і коментатори обережно ставилися до тонкощів розуміння проблеми «єдності буття / існування» і намагалися уникнути її розуміння у пантеїстичному контексті, як єдності усього сущого (ваḫдат аль-мавджӯд).

Повернемося до основної проблематики даної роботи. Слід зазначити, що більшість праць, у яких розглядається рецепція і розвиток філософських ідей суфізму, звертаються до кіл традиційних мусульманських мислителів, водночас проблема інтерпретації метафізичної доктрини суфізму мусульманськими авторами XX століття,

у тому числі модерністами, залишається недослідженою. Винятком можна вважати праці присвячені Мухаммаду Ікбалу (1877–1938) [3] та Абд ар-Рахману Бадаві (1917–2002) [5].

На початку XX століття у Індії певна частина інтелектуальної та духовної еліти, що належала до різних релігій, дійшла до висновку про необхідність подолання відсталості традиційних суспільств шляхом запозичення та адаптації здобутків західної цивілізації. У першу чергу, це стосувалося технологій, медицини а також системи освіти та управління.

Що стосується мусульманської частини індійської еліти, то її позиція загалом відповідала універсальним модерністським та реформаторським трендам у тогочасному ісламі. Зокрема, йдеться про афганського реформатора Джамал ад-Діна Афгані (1839–1897), єгипетських релігійних та суспільних діячів Мухаммада Абдо (1849–1905) та Рашида Ріда (1865–1935), реформаторський рух джаддидистів (Шихабуддін Марджані (1818–1889), Ісмаіл Гаспрінський (1851–1914), Муса Бегієв (1875–1949) та інші).

Серед мусульманських діячів Індії того часу виділяється постать Сеїда Ахмада Хана (1817–1898), який у 1875 році заснував у м. Аліграх (штат Уттар-Прадеш) перший мусульманський заклад нового типу «Магометанський Англо-Орієнтальний Коледж», на основі якого у 1920 було створено Мусульманський Університет у м. Алігарх. Сам Ахмад Хан був доволі суперечливою фігурою. Незважаючи на те, що він особисто займав про-британську позицію і його заслуги перед Імперію були нагороджені титулом «сера» у 1888 році, соціальні і просвітницькі ідеї Ахмада Хана у свій час стали ідейною основою руху індійських мусульман з метою створення незалежної держави [20; 21; 22].

У 1889 році за ініціативою Ахмада Хана у м. Алігарх пройшла перша Всеіндійська освітня конференція, метою якої була реформа системи мусульманської освіти у Індії з метою запровадження західних стандартів освіти. У 1906 році на конференції у м. Дакка (Бенгалія) було створено перше політичне об’єднання індійських мусульман — «Загальноіндійська Мусульманська Ліга».

Найвизначнішим здобутком Ахмада Хана на реформаторській ниві є створення мусульманського вищого навчального закладу західного типу у м. Алігарх. Цей навчальний заклад виділявся серед інших мусульманських вищих шкіл того часу. У цьому контексті слід згадати традиційний ісламський навчальний заклад Дар уль-Улюм

у м. Деобанд (Уттар-Прадеш), заснований у 1866 році, який став осередком консервативної мусульманської думки. Можна сказати, що Мусульманський Університет у м. Алігарх з його навчальною програмою, що значною мірою базувалася на британських взірцях, активним використанням англійської у навчанні, був в опозиції до консервативних улемів Деобанду. З іншого боку, він відрізнявся від вищих навчальних закладів західного типу, що існували у той час, зокрема університету у м. Мадрас (штат Тімал Наду), заснованого у 1857 р. та університету у м. Аллахабад (заснований у 1876 р., Уттар Прадеш), своєю орієнтацією на мусульманські цінності та від заснованого у 1894 р. Надват уль-Улама у м. Лакнау (Уттар Прадеш), який займав більш консервативну позицію, залишаючи великий обсяг традиційних ісламських дисциплін у навчальній програмі.

Згодом постали інші мусульманські навчальні заклади західного типу — Університет Османія у м. Хайдерабад (1918) та Джамія Міллія Ісламія (Національний Ісламський університет) у м. Алігарх (1920), який переніс свою діяльність до м. Нью-Делі у 1925 році.

Ахмад Хан віддавав перевагу у навчальному процесу світським наукам, відводячи релігії місце, насамперед, у сфері морального виховання студентів. На його думку релігія має опікуватися світом прийдешнім, а світські науки — теперішнім. Між ними немає протиріччя, оскільки наука і релігія створені Богом на благо людини.

Він також досить критично ставився до традиційних мусульманських наук, включаючи «фальсафа» [20, p.130]. Незважаючи на це, а радше завдяки цьому, згодом особливе місце у діяльності Університету Алігарх посів факультет мистецтв, де особлива увага приділялася філософії. Проте, очевидно, що це сталося завдяки впровадженню західної академічної філософії в навчальні плани. Серед традиційних мусульманських мислителів, праці яких також вивчалися в університеті Алігарх, слід згадати Абу Хаміда аль-Газалі (450 / 1058–505 / 1111), Бурхануддіна аль-Маргінані (511 / 1118–585 / 1190), Шаха Валіудллаха Дехляві (1114 / 1703–1176 / 1762).

З кола філософів, що стояли у витоків філософської школи університету, насамперед, слід згадати Сеїда Зафара уль-Хасана (1885–1949), фахівця з історії західної філософії, доктора філософії Ерлангенського та Оксфордського університетів, який довгий час обіймав посаду професора філософії і був деканом Факультету мистецтв. Керівником його докторської дисертації в Оксфорді був професор Джон Александер Сміт

(1863–1939), а текст дисертації було видано у вигляді монографії, яка отримала високі оцінки фахівців [13].

Викладачів і випускників університету Алігарх також цікавили проблеми традиційної мусульманської філософії, зокрема інтелектуальна традиція суфізму. І хоча багато провідних мусульманських реформаторів, як модерністів, так і консерваторів, мали досить критичне ставлення до суфізму, тим не менш традиційна мусульманська інтелектуальна спадщина була предметом жвавого обговорення у університетському середовищі.

Індійські вчені були добре знайомі із працями західних дослідників, зокрема, завдяки діяльності «Королівського Азіатського Товариства» (засноване у 1824 р.), яке мало осередки в Калькутті, Бомбеї, Бангалорі, Мадрасі та Біхарі. Важливу роль у цьому процесі також відігравало засноване у 1875 р. «Теософське товариство», яке у 1883 році перенесло свою штаб-квартиру до Мадрасу.

Мусульманські вчені Індії традиційно приділяли велику увагу філософським аспектам суфізму, адже саме тут Іслам безпосередньо стикався с великими релігіями Сходу в рамках яких формувалися системи знання, що несли виклик традиційним мусульманським наукам, зокрема теології (ка̄лам) та суфізму. Саме у цьому середовищі видатним суфієм Ахмадом Сірхінді (971 / 1563–1024 / 1615) було сформульовано концепцію, яка на думку автора та його послідовників мала коректніше відображати засади таӯхӣд, а саме –доктрину «єдності свідоцтва» (ваḫдат аш-шугӯд). Уільям Чіттік с цього приводу пише, що у своєму критичному переосмисленні концепції Ібн аль-Арібі, Ахмад Сірхінді виходив з вузького розуміння поняття у сенсі буття, ігноруючи його гносеологічні конотації: «Якщо б не його однобічна інтерпретація слова (вуджӯд — авт.), у нього б виникли труднощі із формулюванням багатьох із своїх закидів» [11, с. 32].

Наприкінці XIX — першій половині дискусія довкола інтелектуальної спадщини Ібн аль-Арабі набуває нових обертів, при чому це стосується як традиційних мусульманських вчених, таких як Алі Ашраф Тханві (1863–1943), такі і мусульманських модерністів, що стояли на позиціях рецепції та практичного засвоєння західних ідей та цінностей.

Алі Ашраф Тханві, один із найвидатніших учених «деобандійської школи» залишив по собі багато праць у різних галузях мусульманських наук, серед яких особливе місце займав суфізм, оскільки сам він також був видним шейхом тарікату «чіштія-нізамія». Зокрема, він написав два

коментарі на урду до «Гемм мудрості» (Фусӯс аль-ḥикам) Ібн аль-Арабі та трактат на захист його віровчення під назвою «Наш учитель Ібн аль-Арабі та його погляди» (‘Аламе Ибн аль-‘Арабӣ аӯр ан ке маслак) що ґрунтувався на подібному за змістом творі суфійського автора XVI ст. Абд аль-Ваххаба Ша’рані.

Особливе місце серед традиційних улемів того часу, що розвивали ідеї Ібн аль-Арабі, займав Міян Мухаммад Амджад (пом. 1920), шейх тарікату «чіштія-нізамія», відомий правник. В духовній біографії його учителя Шамсуддіна Сіалві (1883) згадується, що Міян Мухаммад Амджад мав великий інтерес до вчення Ібн аль-Арабі і багато часу приділяв вивченню його фундаментальної праці «Мекканські Одкровення» (аль-Футӯḥат аль-маккиййа» [23]. Він також був палким прихильником Ахмада Хана та його руху з реформування системи освіти. Навіть коли значна частина мусульманських вчених Індії того часу відкрито засудила реформаторські ідеї Ахмад Хана, а Алі Бакш Хан навіть привіз із Мекки фетву у який той називався «служителем Сатани, що зводить з правильного шляху людей» і яка дозволяла його фізичне покарання [7, с. 200–204], Міян Мухаммад висловлював гарячу підтримку його діяльності.

Інший видатний суфійський діяч того часу Мехр Алі Шах (1859–1937) який також був шейхом тарікату «чіштія-нізамія», проте належав до теологічної школи «барелві», опозиційної до школи «деобаді», яку представляв, зокрема Алі Ашраф Тханві, вважається ключовим представником акбарійської традиції в Індії початку XX ст. Він, зокрема, навчався в медресе м. Алігарх у середині 70-х років XIX ст., коли створювався Мусульманський університет. Серед лекцій і послань учням, присвячених різним аспектам вчення Ібн аль-Арабі, увагу дослідників привертає трактат «Верифікація Істини» (Таḥḥіḳ аль-ḥаḳḳ) у якому автор проголошує слідування доктрині ваḥдат аль-вуджӯд обов’язком для всіх мусульман.

Серед мусульманських мислителів-модерністів, що переосмислювали доктрину ваḥдат аль-вуджӯд, особливе місце, безперечно, посідає Мухаммад Ікбал, який залишив ряд праць у яких критично аналізує онтологічні засади «акбарійської» традиції [4, с. 176–190]. Разом із цим, це питання вимагає окремого розгляду і у даній статті ми маємо намір, насамперед, зосередитися на інтерпретаціях доктрини Ібн аль-Арабі у працях дослідників пов’язаних із академічним середовищем університету у м. Алігарх.

Одним з таких дослідників був Сеїд Абдул Кадір Хусайні. Він спочатку навчався в університеті Мадрасу і у 1931 році здобув тут ступінь магістра. Його інтерес до спадщини Ібн аль-Арабі сформувався під впливом вчителя арабської Сеїда Мухаммада Сахіба з Мадури, починаючи з 1928 р. [15, p.8]. Очевидно, що Абдул Кадір підтримував контакти із «Теософським товариством» у Мадрасі, оскільки він підготував для провідного часопису товариства «Теософ», заснованого у 1879 р. Блавацькою, статтю під назвою «Ібн аль-Арабі: великий мусульманський містик і мислитель», яку, натомість, було видано окремою брошурою у видавництві товариства у 1931 [15].

У 1944 р. Абдул Кадір розпочинає докторські студії в університеті Алігарх, а у 1948 р. захищає дисертацію під назвою «Система управління у арабів» [14]. У період між закінченням магістерських студій та початком роботи над докторською дисертацією, Абдул Кадір інтенсивно працює над другою працею, присвяченою доктрині Ібн аль-Арабі, яка виходить у 1945 році під назвою «Пантеїстичний монізм Ібн аль-Арабі» [16].

Перейдемо до аналізу того, як Абдул Кадір інтерпретує філософські ідеї Ібн аль-Арабі, зокрема ті, що стосуються проблеми «буття».

Перша з робіт Абдул Кадіра являє собою своєрідний вступ до біографії та доктрини Ібн аль-Арабі. Він спирається оригінальні тексти «Гемм мудрості» та «Мекканських одкровень». При цьому, автор подає невеличкий огляд думок західних авторів з цього приводу, зокрема Рейнолда Нікольсона, Луї Масіньона, Девіда Макдональда [15, p.47–49]. Сам автор відзначає, що найбільший вплив на його підхід до ідей Ібн аль-Арабі справили коментарі Нікольсона до «Гемм мудрості» та праця Ходжі Хана «Мудрість пророків у світлі суфізму» [15, 8–9], що являла собою коментований переклад «Гемм» із вступом Масіньона [18].

Розділ VII цієї брошури, де викладено метафізичне вчення Ібн аль-Арабі, має назву «Про Бога» і являє собою просту підбірку цитат з «Гемм» без жодних коментарів чи пояснень. Адже мета автора полягає у тому, щоб представити погляди «Великого Шейха» за допомогою його власних слів та представити їх дослівний переклад. Разом із тим, цьому викладу передує наступна оцінка: «Теологи праві, коли критикують його (Ібн аль-Арабі, авт.) як єретика, оскільки будь-який випадковий спостерігач, особливо сучасний, може з легкістю зрозуміти що він таким був. Проте, для того, щоб визначити чи був він моністом, чи ні, треба

повністю вивчити його праці під цим кутом» [15, p.50]. Можна сказати, що це завдання Абдул Кадір намагався реалізувати у другій роботі.

Появі у 1945 р. нової книги, присвяченої доктрині Ібн аль-Арабі, передувало листування автора із провідними знавцями суфійської думки того часу, зокрема Р. Нікольсоном, Л. Масіньоном, Мехметом Алі Айні [16, v]. Абдул Кадір особливо відзначив вплив на свою роботу праць Нікольсона, Масіньона та видатного іспанського вченого Мігеля Асіна Паласіоса.

Нашу увагу привертає структура роботи «Пантеїстичний монізм Ібн аль-Арабі». Очевидно, що автор вже остаточно визначився із оцінкою доктрини Ібн аль-Арабі, що знайшло вираз у назві книги. Перші три розділи являють собою огляд пантеїстичних концепцій, починаючи від веданти і закінчуючи містичними течіями в рамках Ісламу. На перших сторінках автор подає власне розуміння концепції ваḥдат аль-вуджӯд яку він вважає ключовою для Ібн аль-Арабі.

Абдул Кадір порівнює її із онтологією «адвайта веданти» і, загалом, вважає мішаниною різноманітних ідей, запозичених із релігійно-філософських систем, що їй передували. Автор пише: «Ваḥдат аль-вуджӯд — це теорія, яка розглядає усі кінцеві речі виключно як аспекти, або частини одного вічно сущого Буття і розглядає усі матеріальні об’єкти і усі інтелекти як такі, що необхідно виникають з однієї нескінченої субстанції. Одна абсолютно субстанція, всеохопне буття називається Богом. Таким чином Бог, виходячи з цього, це все що існує, і немає нічого, що би не було з необхідністю включене до, або нічого, що би не випливало з необхідністю з Бога. Тому всесвіт має розглядатися не як продукт вільної волі, а вічний процес, який не може бути іншим ніж він є. В доктрині ваḥдат аль-вуджӯд монізм і детермінізм поєднуються, таким чином загал природи є спів-вічним Богу і Божественне Буття вважається таким, що повністю і вичерпно виражає себе в божественних маніфестаціях. Ми та решта всесвіту є лише фазами Його буття. Ніщо не може розглядатися як таке, що хоча би тимчасово відділене від Нього. Бог та всесвіт мають ототожнюватися. Оскільки є лише одне Буття, якщо ми говоримо про Бога, має зникнути всесвіт, а якщо говоримо про всесвіт, має зникнути Бог» [16, p.1].

Решта роботи являє собою підбірку уривків з праць Ібн аль-Арабі впорядкованих за тематичним принципом. На відміну від попередньої роботи, автор вміщує до кожної теми та підтеми власний коментар та наводить арабський оригінал цитованого уривку.

Проблемі ваḫдат аль-вуджӯд присвячено, зокрема, XIII розділ праці. У коментарях Абдул Кадір повторює свої тези про «пантеїстичний характер» доктрини Ібн аль-Арабі: «провідна теорія іба аль-Арабі полягає у тому, що Один є Усім. Це Єдиний бог, який з'являється у всіх цих формах. На його думку, у всесвіті немає нічого, щоб не було Богом. Лише Він один існує і все носить знак того, щ Він є його основою чи сутністю <…> Ібн аль-Арабі вважає, що Бог ідентичний із всесвітом. І хоча всесвіт є єдиною сутністю, існує його багато модусів і аспектів. Всесвіт має явлений (тілесний) аспект та прихований (безтілесний) аспект. Коли Бога називають явлений, йдеться про тілесний аспект всесвіту, а якщо прихований, мається на увазі безтілесний аспект. Таким чином, всі імена та якості Бога повинні інтерпретуватись як модуси і аспекти всесвіту» [16, p.175, 179].

Ми можемо навести ще багато подібних цитат. Очевидно те, що автор інтерпретує ваḫдат аль-вуджӯд як різновид «субстанційного монізму», коли реальність зводиться до однієї-єдиної субстанції та її модусів. Безперечно, подібний підхід не враховує усіх семантичних аспектів поняття «вуджӯд» та його інтерпретацій у «акбарійський» традиції. Також можна зробити висновок, що автор приписує Ібн аль-Арабі заперечення реальності множинного. Ця позиція співпадає із ідеями Р. Нікольсона, висловленими у коментарі до «Гемм». Британський вчений також вважав, що для Ібн аль-Арабі єдиною реальністю є Божественна Сутність, яка має два аспекти: чиста Сутність, позбавлена атрибутів, та Сутність наділена атрибутами. Отже, усі речі є атрибутами Бога. Тому вони споконвічно ідентичні з Богом [25, p.150].

І, якщо Абдул Кадіра Хусайні лише умовно можна вважати представником академічної школи університету Алігарх, то наш наступний автор — Бурхан Ахмад Фарукі повною мірою відповідає цій характеристиці. Він був учнем професора Зафар уль-Хасана, та захистив під його керівництвом дисертацію на тему «Доктрина Муджаддида про таӯхӣд: дослідження вчення Ахмада Сірхінді про Єдність», яка вийшла окремою книгою у 1940 році [12]. Цікаво, що Зафар уль-Хасан у вступі до цієї роботи відзначив «повернення ісламського містицизму до ваḫдат аль-вуджӯд» [12, p.8].

Хоча більша частина даної праці відведена аналізу ідей Ахмаду Сірхінді та його полеміки з ваḫдат аль-вуджӯд, значна увага також приділяється останній доктрині.

Коли Фарукі досить таки детально аналізує концепцію ваḫдат аль-вуджӯд, він звертається головним чином до основної праці Ахмада Сірхінді «Листи» (Мактӯба̄т) і коментаря до «Гемм» видатного послідовника «акбарійської» традиції Абд аль-Раззака Кашані (пом. 730 / 1330), значно меншою мірою посилаючись на текст самих «Гемм» та «Меканських одкровень».

Характеризуючи розуміння таӯхӣд у Ібн аль-Арабі, Фарукі пише наступне: «Позиція Ібн ‘Арабі стосовно таӯхӣд полягає у тому, що Буття є одним, це все що існує, і це Буття є Аллах. Звідси всесвіт тотожній із Аллахом. Ідентичність цього світу з Аллахом осягається на основі ідентичності Його ẕа̄т-о- ṣифа̄т або існування і сутності, субстанції і атрибутів; всесвіт це лише Таджаллӣ або манифестации Його ṣифа̄т, або атрибутів. Іншими словами, створення всесвіту є формою еманації» [12, p.86–87]. Таким чином, Фарукі вважає, що у Ібн аль-Арабі має місце ототожнення Бога і всесвіту: різноманітність всесвіту — це модуси, у яких Єдність диференціює себе, водночас ці модуси вичерпують Єдність і поза цим нічого не існує [12, p.92].

Разом із тим, автор співвідносить ваḫдат аль-вуджӯд із іншим суфійським поняттям «джам’» (єднання, зближення, цілісність) [12, p.92]. Це поняття описує містичний стан, коли адепт-суфій бачить себе та інші речі єдиними із Богом. Власне у цьому стані, ваḫдат аль-вуджӯд стає предметом досвіду містика. Протилежним станом є «розділення після єднання» (фарк ба’ад аль-джам’), коли суфій переживає відмінність між собою, всесвітом та Богом. Отже, Фарукі досить влучно вказує на кореляцію між містичним досвідом і структурою реальності, яка притаманна концепції ваḫдат аль-вуджӯд, проте ця ідея залишається у нього нерозвиненою і автор намагалися розкрити проблематику реляцій Єдиного (ва̄ḫид) та множинного (касӣр), через співвідношення субстанції та її атрибутів, залишаючи поза увагою особливості розуміння поняття вуджӯд.

Таким чином, індійські дослідники першої половини XX ст., що перебували під впливом ідей західної філософії і орієнталістики, намагалися представити ваḫдат аль-вуджӯд та суфізм загалом як своєрідну «релігійну філософію», виражену у термінах західноєвропейського ідеалізму, як «об’єктивне» знання, водночас його ігноруючи містичну, суб’єктивну складову.

Список використаних джерел:

1. Насыров Р. И. Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция) / Р. И. Насыров. — М.: Языки славянских культур, 2009.
2. Смирнов А. В. Великий шейх суфизма (опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби) / А. В. Смирнов. — М.: Наука (издательская фирма «Восточная литература»), 1993.
3. Степанянц М. Т. Концепция «совершенного человека» в творчестве Джалал ад-Дина Руми и Мухаммада Икбала / М. Т. Степанянц // Творчество Мухаммада Икбала. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982.
4. Степанянц М. Т. Философские аспекты суфизма / М. Т. Степанянц. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987.
5. Фролова Е. А. Арабская философия: Прошлое и настоящее / Е. А. Фролова. — М.: Языки славянских культур, 2010. — С. 243–251.
6. Ahmad A. Islamic Modemism in India and Pakistan, 1857–1964 / A. Ahmad. — L.: Oxford University Press, 1967.
7. Graham G. F. I. The Life and Work of Syed Ahmad Khan / G. F. I. Graham. — L.: William Blackwood, 1885.
8. Chittick W. C. Ebno'l-'Arabi's Doctrine of the Oneness of Being / W. C. Chittick // Sufi. — № 4. — 1989–1990 (Winter). — P.6–14.
9. Chittick W. The Sufi Path of Knowledge: Ibn Al-Arabi's Metaphysics of Imagination / W. C. Chittick. — N. Y.: SUNY Press, 1989.
10. Chittick W. C. Rumi and Wahdat al-wujud // Poetry and Mysticism in Islam: The Heritage of Rumi / W. C. Chittick / eds. A. Banani, R. Hovannisian, G. Sabagh. — Cambridge, U. K.: Cambridge University Press, 1994. — P. 70–109.
11. Chittick W. C. Wahdat al-Wujūd in India / W. C. Chittick // Ишрак: ежегодник ислемской философии / ред. Я. Эшотс. — № 3. — М.: Восточная література, 2012. — С. 29–41.
12. Faruqi B. A. The Mujaddid's Conception of Tawhid: Study of Shaikh Ahmad Sirhindis, Doctrine of Unity / B. A. Faruqi. — Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1940.

13. Hasan S. Z. Realism. An Attempt to Trace Its Origin And Development In Its Chief Representatives / S. Z. Hasan. — L.: Cambridge University Press, 1928.
14. Husaini S. A. Q. Arab administration / S. A. Q. Husaini. — Delhi: Idarah-i-adabiyat, 2009.
15. Husaini S. A. Q. Ibn al'Arabi: the great Muslim mystic and thinker / S. A. Q. Husaini. — Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 2005.
16. Husaini, S. A. Q. The pantheistic monism of Ibn al-Arabi / S. A. Q. Husaini. — Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1992.
17. Izutsu T. Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts / T. Izutsu. — Berkeley: University of California Press, 1984.
18. Khaja Khan Wisdom of the prophets (in the light of Tasawwuf). — Madras: The Hogarth Press, 1928.
19. Knysh A. Ibn 'Arabi in the Later Islamic Tradition: The Making of a Polemical Image in Medieval Islam / A. Knysh. — N. Y.: SUNY Press, 1999.
20. Lelyveld D. Afigarh's First Generation / D. Lelyveld. — Princeton: Princeton University Press, 1978.
21. Lelyveld D. Disenchantment at Aligarh: Islam and the Realm of the Secular in Late Nineteenth Century India / D. Lelyveld // Die Welt dles Islams. — XXII. — 1984. — P.85–102.
22. Malik H. Sir Sayyid Ahmad Khan and Muslim Modemization in India and Pakistan / H. Malik. — New York: Columbia University Press, 1980.
23. Maulvi Ameer Baksh Anwar Shamsia // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.archive.org / details / AnExtractFromanwarShamsiaABiographyOfFamousSufiKhawaja Перевірено 20.02.13
24. Nasr S.H. Islamic Philosophy from Its Origin to the Present / S.H. Nasr // Philosophy in the Land of Prophecy, State University of New York Press, 2006.
25. Nicholson R.A. Studies in Islamic mysticism / R.A. Nicholson. - Richmond: Curzon Press, 1994.
26. Takeshita M. Ibn 'Arabī's theory of the Perfect Man and its place in the history of Islamic thought / M. Takeshita. - Tokyo: Institute for the study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 1987.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2013 р.

Ярош А. А. Интерпретации концепции «ваḥдат аль-вуджӯд» в академической философии в Индии в первой половине XX века

Данное исследование посвящено проблеме рецепции идей западноевропейской философии и ориенталистики в контексте понимания фундаментальной суфийской онтологической концепции «ваḥдат аль-вуджӯд» (единства бытия / существования) в индийской мусульманской академической среде, сформированой под влиянием «вестернизированной» системы образования в первой половине XX века.
Ключевые слова: *бытие, единство, существование, множественность, суфизм.*

Yarosh O. A. Interpretations of the concept of "waḥdat al-wudjūd" in the academic philosophy in India during the first half of the XX century

Present research focuses on the reception of the ideas of Western philosophy and Oriental Studies in the context of interpretation of the fundamental ontological Sufi concept of "waḥdat al-wudjūd" (unity of being / existence) in the Indian Muslim academic community, that was formed under the influence of the "Westernized" education system in the first half of the XX century.
Keywords: *being, Unity, existence, multiplicity, Sufism.*

І. Історико-філософські студії

УДК: 24–246.624:141.82:81'25

Жуковський Т. О.

Аспірант Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

МІСЦЕ «ДГАММАПАДИ» В ПАЛІЙСЬКОМУ КАНОНІ

Здійснено аналіз місця «Дгаммапади» в системі текстів Палійського канону, опис та порівняння її версій різними мовами. Також проаналізовано особливості змісту, причини набуття популярності тексту. Крім того, зроблено висновок, що «Дгаммапада» містить квінтесенцію всіх основних філософськи значущих ідей раннього буддизму.

Ключові слова: *«Дгаммапада», буддійська філософія, Палійський канон.*

«Дгаммападу», як зазначає О. П'ятигорський, можна вважати найвідомішим і найпоширенішим із-поміж текстів Палійського канону, а, можливо, навіть із-поміж усіх буддійських текстів узагалі [1, с. 86]. Популярність його спричинена, на наш погляд, тим, що він підходить не лише для практики монахів, але і для мирян, адже «Дгаммапада» написана як повноцінний вказівник для практики, і, на нашу думку, не виключено, що, слідуючи йому, людина, не вдягаючи монашого вбрання, може, по ідеї, досягти кінцевої мети буддійської практики (При цьому ми не маємо на увазі, що для досягнення ніббани достатньо лише цього тексту. По-перше, переважній більшості людей потрібно буде звертатися до інших буддійських текстів, аби прояснити зміст «Дгаммапади». Крім того, послідовник буддизму приймає притулок у Будді, Дгаммі і Сангсі. «Дгаммапада» відноситься до Дгамми. Зокрема, у віршах 190–192 досліджуваного тексту сказано: «Хто пішов до притулку, де і Будда, і дхамма, і сангха, бачить з істинною мудрістю чотири Шляхетних Істини: страждання, причину страждання, подолання страждання та Шляхетний восьмичастинний шлях, що веде до заспокоєння страждання. Справді, такий притулок — безпечний,

© Жуковський Т. О., 2013

такий притулок — найкращий. Такий це притулок, що, дійшовши до нього, звільняєшся від усіх страждань) [2].

Окрім того, цей текст порівняно невеликий за змістом і складається всього з 423 ґатх (віршів), але містить багато сутнісних настанов, які розлого пояснюються в інших частинах Палійського канону та коментарях до нього. За аналогією, в тибетському буддизмі такої ж популярності через ті самі причини набули тексти «37 практик бодгісаттв» (тибетською текст має назву «*rGyal-sras lag-len so-bdun-ma*», згідно з транслітерацією Вайлі, яку здійснив А. Берзін у одній зі своїх статей) [3], автором якого вважають монаха Г'ялсе Тоґме Занґпо, а також «Розпочинаючи практику поведінки бодхісаттви» («Бодгічар'яаватара») (Тибетською — «*sPyod-'jug*», за А. Берзіним) [4] Шантідеви. Їх вивчають, осмислюють і читають щодня не лише тибетські монахи, а й миряни, у тому числі люди, які нині практикують на Заході.

Авторство віршів, зібраних у Дгаммападі, приписують Будді Шак'ямуні. Версії «Дгаммапади», знайдені у Тибеті, Китаї, на Шрі-Ланці, були записані через деякий час після смерті Будди [5]. Згодом тексти стали переписуватися і на інших територіях, на яких поширився буддизм. Тим не менше, версії «Дгаммапади», знайдені в різних куточках Азії, суттєво відрізняються за обсягом та змістом [6]. Апологети кожної зі шкіл буддизму, в рамках якої з'явилася та чи інша версія «Дгаммапади», притримуються своєї версії і вважають, що саме вона автентична. Віднайти логіку побудови цього тексту, а також розібратися з його походженням може допомогти аналіз «Дгаммапади» в системі текстів Палійського канону.

Палійська версія «Дгаммапади» вміщена у другому з «кошиків» Палійського канону, так званому «Кошику настанов» — «Сутта-пітаці», а саме в її останньому розділі («нікаї») під назвою «Кхуддака-нікая».

«Сутта-пітака» — це другий із розділів канону, який складається із близько 5 000 сутт, авторами яких вважається або Будда Шак'ямуні, або його найближчі учні [7, p.30]. Сутти в рамках цього розділу поділяються на п'ять «нікай». Остання з них — «Кхуддака-нікая» (або «Розділ коротких книг») складається з 15 книг у тайській версії Палійського канону; 17 — в сінгальській і 18 — в бірманській версії. Тексти в «Кхуддака-нікаї» різні за змістом і поєднані, як видно з назви, за їх розміром. Кхуддака-нікая» в різних версіях Палійського канону містить різну кількість книг. Цей розділ відображає стадію розвитку Палійського канону, коли новий матеріал додавався не до решти частин «Сутта-

пітаки», а концентрувався саме в окремій нікаї — «Кхуддака-нікаї» [8, p.128]. «Кхуддака-нікая» включає і найбільш ранні буддійські тексти («Ападана», «Чарія-пітака» тощо).

Утім, на думку Руперта Ґеттіна, спроби класифікувати тексти Палійського канону за датою їх виникнення поки що не дали задовільного результату, адже критерії хронології текстів Палійського канону, застосовані в авторитетних працях Моріца Вінтерніца, Бімали Ло та Ґовінди Панде, хоча і допомогли в дослідженні текстів Палійського канону, усе ж багато в чому мають упереджений характер [9, p.11].

Більше того, «Дгаммапада», на наш погляд, найбільш логічно підходить саме до «Кхуддака-нікаї», адже ця нікая є найбільш «народною»: вона вміщує такі тексти як «Джатаки», «Петаваттху», «Віманаваттху» тощо, які популярні серед мирян (хоча такі тексти як «Патісамбгідамаґґа» та «Нідесса», які також входять до «Кхуддака-нікаї», навряд чи можна назвати народними).

Як зазначає австрійський індолог М. Вінтерніц, понад половина віршів «Дгаммапади» зустрічаються також у інших місцях Палійського канону [8, p.58]. Однак вважати через це «Дгаммападу» компіляцією інших частин Палійського канону недоцільно, адже, на думку дослідника палі К. Р. Нормана, ці вірші можна було взяти не з Палійського канону, а з якогось третього джерела [8, p.58]. На наш погляд, у повторенні віршів у різних частинах Палійського канону немає нічого дивного. Наприклад, коли сьогодні буддійські вчителі дають вчення в різних країнах світу, вони використовують одні і ті ж самі фрази, терміни тощо, якщо вони відповідають ситуації. Більше того, у рамках кожної з ліній сучасного буддизму є своя структура викладу вчення, свої акценти на певних філософських ідеях, які постійно наголошуються і повторюються. Тому закономірно, що історичний Будда Шак'ямуні міг повторювати по кілька разів ті самі слова для різних людей і за різних обставин, якщо вони були на той момент актуальними.

Також К. Р. Норман зазначає, що деякі з віршів «Дгаммапади» також зустрічаються в джайнських та брагманських текстах [8, p.58–59]. У такій рецепції також немає нічого дивного. Якщо прослідкувати, як поширювався буддизм у різних країнах світу, можна помітити його гнучкість і здатність адаптуватися до різних культур. Буддизм пристосовувався до культури і приймав ті її аспекти, які йому відповідали чи принаймні не суперечили. Як слушно стверджує дослідник, учитель та перекладач текстів тибетського буддизму А. Берзін щодо поши-

рення буддизму в країнах Азії, « [кожна країна, у якій він [буддизм] поширився, розвинула самобутню його форму із власною релігійною структурою та релігійним лідером [пер. мій]» [10]. Якщо порівняти тибетську школу ґеґуґ, де значна частина часу витрачається на вивчення філософських текстів та дебати, та буддизм Шамбали [11], де велике значення надається медитації та суспільній активності побудові так званого «просвітленого суспільства» (при цьому не можна стверджувати, що в ґелуґ не надають значення медитації, а в буддизмі «Шамбали» не вивчають філософію — ідеться про структуру вчення в одній і в іншій традиції, кожна з яких підходить різним типам людей), можна побачити, що зовні ці школи досить різні і сформовані з огляду на культуру людей, у межах якої та чи інша форма буддизму поширювалася, їх світогляд та схильності. Аналогічний процес, на наш погляд, відбувався і в Індії, де було запозичено ті індійські філософські надбання, які відповідали буддизму, та адаптовано в буддійську філософську систему. Але можна припустити, що при цьому відбувався і зворотній процес — рецепція пізніших буддійських філософських ідей у інші духовні традиції.

Таким чином, окремо той факт, що деякі з віршів «Дгаммапади» містяться в інших частинах Палійського канону, а також в джайнських та брагманських текстах, не свідчить про те, що «Дгаммапада» це компіляція віршів, автором якої не є Будда Шак'ямуні.

Як зазначає К. Р. Норман, «Дгаммапада», скоріше за все, була включена до канонів усіх шкіл буддизму нікай (термін ввів буддолог Масатоші Наґатомі. Використаний тут, щоб замінити більш грубе поняття «хінаяна») [12, p. XX]. На сьогодні, згідно з К. Норманом [8, p.59–60] та К. Дейлом [6], відомо декілька версій «Дгаммапади»:

№.	Найменування версії	Її опис	Кількість розділів та віршів
1.	Палійська «Дгаммапада»	Найпопулярніша версія цього тексту, написана мовою палі	26 розділів і 423 віршів
2.	Ґандгарська «Дгаммапада»	Написана мовою ґандгарі, яку приписують до буддійської школи дхармаґуптака, збереглася в неповному вигляді [16, 23]	26 розділів, приблизна кількість віршів — 540

3.	Патнійська «Дгаммапада» (або ж «Дгаммапада» з Патни)	Одна із версій «Дгаммапади», фотокопії якої були зроблені в 30х роках XX століття в одному з монастирів Тибету	22 розділів і 414 віршів
4.	Уданаварґа	Санскритська версія «Дгаммапади», віднайдена на території Сіньцзян-Ургуйського автономного району Китаю [16, 24];	33 розділи і понад 1050 віршів;
5.	Магавасту	Текст однієї з шкіл раннього буддизму — локоттаравади, яка містить паралелі з деякими віршами «Дгаммапади»;	Паралелі з Магавасту можна віднайти в розділах 8 — «Тисячі» та 25 — «Послушник»;
6.	4 китайські версії, одна з яких датована 244 роком нашої ери і є розширеним перекладом палійської «Дгаммапади»;		Інформацію про кількість розділів та віршів у китайських версіях «Дгаммапади» нам знайти не вдалося;

Всі ці версії схожі між собою. Наприклад, Уданаварґа і ґандхарська «Дгаммапада» мають спільними 360 віршів з палійською «Дгаммападою», а найдавніша з китайських версій містить усі 26 розділів, які вміщені в «Дгаммападі». Тим не менше, на наш погляд, встановити, яка з версій давніша, досить проблематично. Крім того, цілком імовірно, що версій «Дгаммапади» насправді може бути значно більше.

Як уже зазначалося, кожен із віршів «Дгаммапади» є стислим викладом вчення Будди, яке у більш розлогій формі пояснюється в інших текстах Палійського канону. Розкрити їх взаємозв'язок можна, проаналізувавши окремі вірші «Дгаммапади» зі співзвучними канонічними текстами.

Наприклад, розділ 26 «Дгаммапади» має назву «Розділ про Брагмана». Термін «брагман», який вживається в «Дгаммападі», відрізняється від

традиційного його розуміння як представника найвищої індійської варни — жерця, який здійснює жертвоприношення, а також знавця священних текстів. У «Дгаммападі», як зазначає О. П'ятигорський, Будда називає брагманом ідеальний тип людини, відносно до якого встановлюються всі інші типи людей [1, с. 93].

Будда іменує людину брагманом за її чесноти, а не за походження. Зокрема, у вірші 393 «Дгаммапади» сказано: «Не через сплутане волосся, родовід або походження стають брагманом. У кому і правда, і дгамма, той — чистий брагман» [2]. У розділі 26 досліджуваного тексту пояснюються чесноти людини, за наявності яких її можна назвати брагманом. А в «Амбаттха сутті» ці чесноти детально розкриваються, а також описується шлях, за допомогою якого людина може досягнути того стану духовного розвитку, коли її можна буде назвати брагманом. Крім того, у цій сутті Будда в ході диспуту доводить своєму співрозмовнику, якого зовуть Амбаттха, що лише в силу народження брагман не може вважатися вищим за інших людей, а також що кшатрії вищі за брагманів: «Отже, Амбаттхо, навіть якщо кшатрій досягнув найглибшого падіння, усеодно кшатрії вищі, а брагмани нижчі» [13].

У Сонаданда сутті також пояснюються якості брагмана під час діалогу Будди з Сонадандою. Таких чеснот Сонаданда виділяє п'ять: знатне походження, знання священних текстів, гарна зовнішність, доброчесність, знання та мудрість. Далі у ході розмови Сонаданда та Будда приходять до висновку, що для того, аби людину можна було назвати брагманом, достатньо двох із перелічених вище якостей, а саме доброчесності (sīla) і мудрості (pānna), які нероздільно пов'язані одна з одною. Як бачимо зі слів Сонаданди: «О, Ґотамо, як омивається права та ліва рука чи обидві ноги, так само, Ґотамо, мудрість очищується доброчесністю, а доброчесність — мудрістю. Там де доброчесність — там є і мудрість, а де є мудрість — там і доброчесність « (пер. автора) [14].

Вказані вище сутти, безумовно, дають можливість краще зрозуміти, кого Будда вважає справжнім брагманом, та який шлях людині необхідно пройти, аби ним стати. Разом із тим, ці тексти досить об'ємні і вимагають чимало часу на їх опрацювання. Більше того, пересічна людина, яка лише знайомиться з буддійським Ученням, навряд чи зможе віднайти необхідні їй канонічні тексти з-поміж значного їх масиву, уміщеного в Палійському каноні. А розділ 26 «Дгаммапади» містить квінтесенцію цих сутт, написаний доступною мовою, і на ознайомлення з ним достатньо кількох хвилин.

У вірші 325 «Дгаммапади», у перекладі на українську мову Ореста Пелехатого, сказано: «Чоловік млявий і ненажерливий, розтовстілий і ледачий, який проводить час, перевертаючись з боку на бік у сні, годуючись так, як розжиріла від зерна свиня,— так і дурень повертається до народження знову і знову» [15, с. 53]. Зокрема, в цьому вірші Будда наголосив на тому, що людина, яка займається буддійською практикою, має знати міру в їжі. Для людини, яка не має схильності до переїдання, цього вірша достатньо, аби перестати багато їсти, а також харчуватися якісною їжею в правильний час. Однак у іншого типу людей, які надто прив'язані до їжі і не можуть легко відмовитися від переїдання, усвідомлення змісту цього вірша може бути проблемою. Для подолання цієї схильності такій людині слід детальніше пояснити, які вигоди для духовної практики дає правильне харчування, а також наслідки потурання своїм звичним тенденціям надалі.

На початку «Бгаддала сутти» Будда зазначає: «Монахи, я їм один раз на день, і тому мало страждаю, хворію, маю ясний розум, енергійний та вдоволений життям (пер. автора)» [16]. Далі Будда пояснює, чому монахи повинні слідувати правилам, які ним установлені, адже в протилежному випадку монах не зможе досягти прогресу в духовній практиці.

Отже, якщо людина, прочитавши лише один вірш «Дгаммапади» і, маючи звичку до переїдання, яку тяжко подолати, не зможе втілити його на практиці, їй необхідно буде звернутися за більш детальними поясненнями і настановами, які, зокрема, можна знайти в інших текстах Палійського канону.

Зрозуміло, що «Дгаммапада», як універсальний текст, потребував коментарів. Найавторитетніший коментар приписують індійському монаху V ст. н. е. Буддгаґосі. Кожна ґатха «Дгаммапади» коментується окремою історією з життя Будди, в кінці якої Будда проголошує цю ґатху. Однак інколи Будда проголошує одразу кілька віршів наприкінці однієї історії (наприклад, вірші 73 і 74, 85 і 86, 87, 88 і 89. Подібна побудова коментаря ще раз підтверджує, що «Дгаммапада» призначена передусім для мирян, адже тип коментування у формі притч, життєвих історій характерний для такого роду текстів, причому не лише для буддизму, а й для інших релігій.

Побудову «Дгаммапади» не можна назвати системною. Якщо провести паралелі з магаянськими текстами, які також широко використовуються мирянами, то в них можна прослідкувати певну логіку. Наприклад, «Ламрім Ченмо» Чже Цонкапи (1357–1419) побудований

дуже послідовно і складається з двох томів: перший описує поступові етапи для розвитку нижчої, середньої та вищої особистості, а другий складається з двох окремих частин, присвячених двом типам медитації — шаматхи та віпаш'яни. Те саме можна сказати і про вже згадані «37 практик бодхісаттв» та «Бодхічар'яаватару».

Що стосується «Дгаммапади», то складається враження, що вона передусім складена як красивий літературний твір. Наприклад, IV розділ, який має назву «Розділ про квіти» містить низку красивих висловлювань Будди, зібраних, як нам здалося, за однією ознакою — у них так чи інакше згадуються квіти, причому щоразу в різному контексті.

Аналогічно можна сказати і про несистемність побудови самих розділів цього тексту, які розміщені непослідовно і не пов'язані між собою.

Складається враження, що упорядник цього тексту намагався зробити його якомога більш літературно красивим, аби він був прийнятним і доступним для широкого загалу. Тому включення його до «Кхуддаканікаї» є цілком виправданим.

Також можливо, що упорядники бажали просто зберегти усе різноманіття спадку Будди, і не вважали себе гідними того, щоб систематизувати текст і складати твір із «послідовними» розділами. На наш погляд, за допомогою «Дгаммапади» Палійський канон став більш зрозумілим та доступним для широкого загалу, тому цей текст відіграв, напевно, вирішальну роль для розвитку буддизму тхеравади.

Той факт, що окремі вірші «Дгаммапади» перегукуються з іншими частинами Палійського канону та філософськими джерелами стародавньої Індії, аж ніяк не може свідчити про те, що в ній немає самобутності. Незважаючи на те, що текст написано для людей Індії, які жили близько 2000 років тому, він залишається актуальним не лише як літературна пам'ятка, але також як релігійно-філософський текст, який широко використовується для духовної практики.

«Дгаммапада» — чи не найважливіший текст у Палійському каноні, адже містить основні філософськи значущі ідеї (дгамма, ніббана, сунната тощо (перелік основних філософськи значущих ідей за їх значущістю науковці виділяють по-різному. Зокрема, О. П'ятигорський зазначає, що можна виділити основні теми, які організують філософіський зміст цього, скоріше, пізнього компілятивного канонічного тексту [«Дгаммапади»]: дгамма, ум (мислення, розум, свідомість) та думка») [1. с. 92]), які детальніше розкриваються в інших частинах канону. Практичне значення цього тексту полягає також у тому, що він

дозволяє повноцінно займатися духовною практикою людям, які не є широко обізнаними з усіма тонкощами буддійського Вчення, однак можуть «ухопити суть» практики на основі стислих настанов, уміщених у «Дгаммападі».

Яким чином «ухопити суть» практики без детального дослідження всього Палійсього канону? Це можна зробити шляхом вивчення тексту «Дгаммапади», розмірковування над ним та застосуванням на практиці. Наприклад, у ґатсі під номером 75 зазначено: «Адже спосіб збагачення — це одне, а шлях до Звільнення — інше. Отже, осягнувши це, послушник, учень Пробудженого нехай не зрадіє пошані, а вдасться до самотності» [2]. Постійно розмірковуючи над цією ґатхою, якщо людина приймає її і згодна з нею, можна прийти до висновку, що пошана та високий соціальний статус непостійні, адже всі речі весь час змінюються, і неможливо вгадати наперед, що нас очікує наступної миті. Отже, це ненадійне джерело щастя і душевного спокою, і тому для досягнення високого соціального статусу не обов'язково прикладати багато зусиль. Втілюючи це розуміння в життя, людина намагається не надто радіти, коли її хвалять, а також не засмучуватися від критики, і з часом вона буде почуватися розкутішою і менше прив'язуватися до думок оточуючих. Поглибити своє інтелектуальне розуміння того, чому не слід прив'язуватися до соціального статусу, можна, якщо ближче познайомитися з Палійським каноном, однак сутнісна настанова, зміст якої зрозумілий практично кожному, яку людина може застосовувати в повсякденному житті, міститься в одній строфі «Дгаммапади».

Список використаних джерел:

1. Пятигорский А. Введение в изучение буддийской философии. — М.: Новое литературное обозрение, 2007. — 288 с.
2. Дгаммапада, переклад М. Копаниці // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.dhammapada.kiev.ua / .
3. Berzin A. Thirty-seven Bodhisattva Practices // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.berzinarchives.com / web / en / archives / sutra / level3_lojong_material / specific_texts / 37_bodhisattva_practices / thirty_seven_bodhisattva_practices / 37_bodhisattva_practices_litt.html.
4. Berzin A. Engaging in Bodhisattva Behavior — Shantideva // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.

berzinarchives.com / web / en / archives / e-books / unpublished_manuscripts / bca_shantideva / translation / engaging_bodhisattva_01.html.

5. Anandajoti Bhikkhu. A Comparative Edition of the Dhammapadha, Preface // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.ancient-buddhist-texts.net / Buddhist-Texts / C3-Comparative-Dhammapada / index.htm.
6. Dale C. Which Dhammapada? // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.andrew-may.com / zendynamics / dhammapada.htm.
7. Hirakawa A. A History of Indian Buddhism: From Śākyamuni to Early Mahāyāna. — Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1993. — 402 p.
8. Norman K. Pāli Literature Including the Canonical Literature in Prakrit and Sanskrit of all the Hinayāna Schools of Buddhism. — Wiesbaden: Harrassowitz, 1983. — 210 p.
9. Gettin R. The Buddhist Path to Awakening: A Study of the Bodhi-Pakkhiyā Dhammā. — Oxford: Oneworld Publications, 2001. — 392 p.
10. Berzin A. The Spread of Buddhism in Asia // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.berzinarchives.com / web / en / archives / study / history_buddhism / general_histories / spread_buddhism_asia.html.
11. Shambhala Vision // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.shambhala.org / about_shambhala.php.
12. Norman K. The World of the Doctrine (Dhammapada). — Oxford: The Pali Text Society, 2000. — 175 p.
13. Амбаттха сутта / Перевод с пали А. Я. Сыркина // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // spiritual.ru / lib / ambattha.html.
14. Sonadanda Sutta [Characteristics of the True Brahman] // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.sacred-texts.com / bud / dob / dob-04tx.htm.
15. Дармапада. — Нью-Йорк, 2006. — 74 с.
16. Bhaddali Sutta, Translation by Sister Upalavanna // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://tipitaka.wikia.com/wiki/Bhaddali_Sutta.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2013 р.

Жуковский Т. О. Место «Дхаммапады» в Палийском канон

Осуществлен анализ места «Дхаммапады» в системе текстов Палийского канона, а также опись и сравнение ее версий на разных языках. Также проанализированы особенности содержания текста, причины его популярности. Кроме того, сделан вывод, что «Дхаммапада» содержит квинтэссенцию всех основных философски значимых идей раннего буддизма.
Ключевые слова: *«Дхаммапада», буддийская философия, Палийский канон.*

Zhukovskyi T. The Place of “Dhammapada” in the Pali Canon

In this article The place of “Dhammapada” in the system of texts of the Pali Canon, its description and comparison of its versions in different languages are analyzed. Analysis has also been made regarding peculiarities of its contents, the reasons of its popularity. Moreover, it has been concluded that “Dhammapada” contains quintessence of all major philosophically significant ideas of the early Buddhism.
Key words: *Dhammapada, Buddhist philosophy, the Pali Canon.*

І. Історико-філософські студії

УДК 1 (091)

Завгородній Ю. Ю.*

Кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

СТУДІЇ З ІНДІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ В УКРАЇНІ У ПРАЦЯХ, ВИДАНИХ ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Розглядається початковий етап дослідження рецепції індійської філософії в Україні у період з другої половини XIX ст. по початок XX ст. Він характеризується, зокрема, кількома особливостями: (а) переважає аналіз робіт двох вітчизняних інтелектуалів (О. Новицького й О. Козлова), із значно більшого кола тих, хто цікавився індійською філософією в Україні; (б) тексти вітчизняних авторів не завжди докладно читаються й аналізуються дослідниками; (в) не всі тексти вітчизняних авторів, присвячені індійській філософії, були залучені до аналізу.

Ключові слова: *О. Козлов, В. Лесевич, О. Новицький, Д. Овсянико-Куликовський.*

Існування професійного інтересу до індійської релігійно-філософської думки в Україні почали фіксувати наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. в енциклопедичних виданнях, коли у статті, присвяченій певному вітчизняному мислителю, згадуються відповідні його роботи або ж рецензії на них.

Російська імперія. Чи не найбільше у цьому поталанило В. Лесевичу. У статтях, присвячених йому, в «Енциклопедичному словнику Брокгауза й Єфрона» (прижиттєва публікація) та у «Словнику Гранат» згадувався інтерес українського мислителя до буддизму. У першому випадку про цей інтерес говорилося докладніше. Зокрема, йшлося про те, що «Лесевич написав кілька статей з буддизму» і наводилися вихідні дані трьох із них: ««Буддійський моральний тип» («Сев. Вест.» 1886,

© Завгородній Ю. Ю., 2013

5), «Новітні рухи у буддизмі» [12], (Рус. Мысль» 1887, 8», «Релігійна свобода за едиктами царя Асокі Великого» («Вопросы Филос.» 1889, кн. 1)» [1]. У другому випадку тільки зауважувалось: «Крім того, йому належать статті про буддизм» [2].

Натомість у «Словнику Венгерова» згадувалися прижиттєві рецензії на дві статті В. Лесевича [3, с. 468]: «Релігійна свобода за едиктами царя Асокі Великого» і «Новітні рухи у буддизмі, що підтримуються і поширюються європейцями», а також на виданий ним переклад з англійської мови «Світла Азії» Е. Арнольда [13]. Остання публікація по-своєму важлива, бо свідчить як про існуючий прижиттєвий запит на інтерпретацію Лесевичем буддизму, так і про особливості її сприйняття тогочасними російськими інтелектуальними колами.

У мемуарах Є. Ганейзера також містяться цікаві згадки про інтерес В. Лесевича до буддизму і йоґи [4].

СРСР (РСФСР). Перші спроби дослідження історії вітчизняного наукового зацікавлення індійською філософією, з'являються наприкінці 1950-х рр. у Москві. При цьому, як перед тим у Російській імперії, так і тепер Україна вважалася частиною імперських державних утворень, а її вчені і викладачі часто ставали російськими.

Першою публікацією такого роду була стаття «Про історіографію індійської філософії» Миколи Анікєєва, що вийшла у 1957 р. у центральному філософському журналі СРСР «Вопросы философии». У ній стисло йшлося про доробок чотирьох вітчизняних авторів: О. Новицького, Д. Овсянико-Куликовського, О. Козлова і В. Лесевича. Найбільше уваги було надано роботам Ореста Новицького, які у статті згадувались двічі. М. Анікєєв в цілому позитивно охарактеризував його «Нариси індійської філософії»: «Однією з перших і найбільш вдалих у нашій країні спроб систематичного викладу індійської філософії була серія «Нарисів індійської філософії» професора Київського університету О. Новицького, надрукована у «Журналі Міністерства народної просвіти» за 1844 і 1846 роки. «Нариси» Новицького містять ряд цікавих і оригінальних спостережень, що не втратили свого значення й у наші дні» [5, с. 132]. Вдруге Анікєєв звернувся до нарисів київського професора, щоби підтвердити факт відокремлення індійської філософії від інших духовних форм людської діяльності, зафіксований у роботах учених Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. «Але, мабуть, головна заслуга російських учених полягає у тому, що вони розглядали індійську філософію як науку і не змішували її з міфологічними, релігій-

ними і містичними нашаруваннями у ній. Ще О. Новицький у «Нарисах» відзначав, що «у філософських ученнях давньої Індії ми безперечно можемо научитися багато чому. З них можемо, наприклад, збагнути як зародилась у давніх філософія, мало-помалу відділяючись від релігійних вірувань і поетичних образів» («Журнал Министерства народного просвещения» за 1844 рік, т. 41, стр. 153)» [5, с. 134]. При цьому дослідження О. Новицького «Поступовий розвиток стародавніх філософських учень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань. Частина І. Релігія і філософія Давнього Сходу» (далі у тексті — «Поступовий розвиток стародавніх філософських учень» –Ю. З.) у статті зовсім не фігурувало.

Згадки про доробок Д. Овсянико-Куликовського й О. Козлова у статті М. Анікєєва носять стислий і здебільшого загальний характер. Зокрема, було зазначено, що «крім того, ряд змістовних праць про ідеологію давньої Індії випустив у кінці XIX сторіччя Д. М. Овсянико-Куликовський. Глибокі зауваження про індійську філософію містяться у деяких роботах із загальної історії філософії, наприклад, у «Нарисах з історії філософії О. О. Козлова (Київ, 1887)» [5, с. 133].

Посилання на В. Лесевича зустрічається у примітках, де український філософ отримує несподівано високу оцінку (якщо дивитись із позиції сьогоднішнього дня): «Пропагандою містичних та ідеалістичних сторін індійської філософії займались і такі стовпи російського ідеалізму, як Вл. Соловйов, В. В. Лесевич й інші» [5, с. 133]. Наведена цитата викликає кілька запитань, які, на превеликий жаль, залишаються без відповідей. На підставі яких аргументів М. Анікєєв зараховує В. Лесевича не просто до філософів-ідеалістів, а саме стовпів російського ідеалізму? В яких саме роботах український філософ вдавався до пропаганди «містичних та ідеалістичних сторін індійської філософії?

Наступна публікація подібного роду з'являється знову таки у Москві і майже за тридцять років [14]. Московський індолог О. Мезенцева у статті «Історія вивчення індуїзму в СРСР» згадує імена тільки двох дослідників з України: Д. Овсянико-Куликовського [15] й О. Новицького. При цьому роботи Овсянико-Куликовського, що розглядаються («Досвід вивчення вакхічних культів індоєвропейської давнини у зв'язку з роллю екстазу на ранніх ступенях розвитку суспільності. Одеса, 1894» та «Релігія індусів в добу вед // Вісник Європи. — М., 1982. — Т. 2, 3»), стосуються більше релігієзнавчої тематики, ніж історико-філософської [6, с. 249–251].

Зате автор статті звертається до дослідження О. Новицького «Поступовий розвиток стародавніх філософських учень», яке зали-

шилося поза увагою М. Анікєєва. Насамперед О. Мезенцева схвалює принципову позицію українського професора розрізняти релігію і філософію в Індії: «Вже у 1860 р. О. Новицький, професор Університету Св. Володимира у Києві, хоча і був переконаний, що «філософія і релігія у найістотнішому своєму змісті сходяться між собою», не ототожнював їх, вважаючи, що релігія, розвиваючись від нижчої форми до вищої, збуджує рух філософії і, навпаки, філософія веде до подальшого розвитку релігії» [6, с. 252–253]. На її думку, така позиція «прямо протилежна поглядам багатьох найвизначніших європейських індологів» [6, с. 252]. Окремо О. Мезенцева висловлює високу оцінку роботам як О. Новицького, так і О. Введенського, Хрісанфа і В. Кожевникова, «в яких відображено багатющий досвід, нагромаджений європейською наукою. Основи ведаїзму, брагманізму й індуїзму тут викладені з повнотою, що не зустрічається більше у роботах передреволюційних російських авторів» [6, с. 253]. Нам така беззастережно схвальна оцінка видається перебільшеною і некритичною. Зокрема, дивно, що у цьому контексті не названі роботи В. Міллера й О. Овсянико-Куликовського, які були фахівцями світового рівня і володіли санскритом. У той час як вищеназвані О. Мезенцевою дослідники спиралися на європейські переклади санскритських текстів. Три статті О. Новицького з його циклу «Нарисів індійської філософії» у статті О. Мезенцевої не згадуються.

У 1986 р. у колективній праці «Росія та Індія» була згадка про переклади творів Вівекананди «Практична Веданта», «Карма-йоґа», «Бгакті-йоґа», «Раджа-йоґа», виконані Я. К. Поповим [7, с. 209].

Чи не найбільше уваги дослідженню інтересу до індійської релігійно-філософської думки в Україні присвятив московський індолог, історик філософії і релігієзнавець Володимир Шохін. Цю проблематику він починав розробляти зі статті «З історії російського індологічного релігієзнавства другої половини XIX сторіччя», в якій, крім іншого, проаналізував дві монографії Д. Овсянико-Куликовського: «Культ божества у давній Індії в епоху Вед» (1884) і «До історії культу вогню в індусів в епоху Вед» (1887). Не дивлячись на те, що Шохіним не були враховані історико-філософські роботи Овсянико-Куликовського, проте серед зроблених ним висновків виявились і такі, що наголошують і розвивають погляди харківського професора на специфіку і становлення індійської філософії. Зокрема, це висновок, що «огляд сучасних інтерпретацій релігійної свідомості РВ у зіставленні з висновками вітчизняних індологів доводить зростаючу роль компаративістики

у ведологічних студіях» [8, с. 228]. Власне наголос на компаративістичній перспективі Овсянико-Куликовський демонструє і в одній зі своїх ранніх статей «Зачатки філософської свідомості у давній Індії» (1884), аналізуючи ведичні гімни, Х. 90, 121 і 129.

Кількома роками пізніше В. Шохін продовжить розпочату ним тему історії звернення до індійської філософії у важливій методологічній статті «Давньоіндійський раціоналізм як предмет історико-філософської науки (проблеми періодизації історії давньоіндійської думки)» [9]. У поле зору дослідника потрапляють професори Університету св. Володимира О. Новицький й О. Козлов, специфіка звернення яких до індійської філософії у московського індолога викликає високу професійну оцінку. Погляди обох істориків філософії Шохін зараховує до диференційованого підходу (інший — акумулятивний) у виділених ним двох періодизаційних настановах щодо індійської філософії серед залученого корпусу відповідних досліджень.

Насамперед Шохін пропонує розглядати роботи українських істориків філософії крізь призму європоцентризму: «Дискусія з європоцентристами не залишила байдужими двох російських філософів, що звернулися до серйозного вивчення історії індійської філософії після знайомства з публікаціями Кольбрука [16]» [9, с.28]. Те, що у роботах і Новицького, і Козлова присутні міркування, які можна віднести до анти-європоцентричних, у нас не викликає сумніву. Проте їхні тексти не свідчать на користь того, що обидва київські професори усвідомлювали свою участь у дискусії з європоцентристами. Радше до неєвропоцетричних висновків Новицького (значно меншою мірою), і Козлова (більшою), спонукало знайомство з самим індійським матеріалом і різними індологічними дослідженнями, як і приналежність їх самих до іншої, ніж західноєвропейська, культури. Хоча й ці обставини не є достатніми. Бо у той самий час інші їхні вітчизняні колеги (напр., О. Гогоцький) демонстрували послідовну європоцентричну позицію [17]. До питання про європоцентризм як в історії західноєвропейської, так і вітчизняної філософської думки ми будемо повертися пізніше.

Розглянемо, які власне аргументи наводить В. Шохін на підтвердження критики європоцентризму О. Новицьким. Спочатку Шохін звертається до вступної частини першої статті київського професора з виданого ним опису трьох даршан, об'єднаного спільною назвою «Нарис індійської філософії»: «У статті, з якої О. М. Новицький розпочинає свої «Нариси індійської філософії» (1844–1846), європоцентризм спросто-

вується фактичним матеріалом, який наглядно свідчить, що Індія була у числі тих культурних центрів, де «пробудилось прагнення до філософування» як критичне звернення думки на саму себе. Визнаючи, що історичні витоки індійської філософії варто шукати вже у ведах, автор бачить це звернення думки на саму себе саме у шести системах» [9, с. 29]. У цілому з наведеними міркуваннями Шохіна можна погодитись, хоча з них не випливає, що Новицький із кимось свідомо дискутував. Шкода, що у наведеному фрагменті бракує цитат зі статті київського професора.

Далі Шохін конкретизує висловлену ним раніше тезу про те, що «дискусія з європоцентристами не залишила байдужими двох російських філософів», маючи на увазі ту саму статтю Новицького: «Він (тобто О. Новицький–Ю. З.) погоджується з Кузеном, що за наявності єдності задачі індійські системи різняться між собою у відборі пізнавальних засобів її вирішення, проте російський філософ уточнює: даршани відділяє від ведійської думки те, що вони «не задовольняються знанням релігійним, а шукають пізнання філософського»» [9, с. 29]. Те, що Новицький проводив водорозділ між філософією і передфілософією по лінії даршани (філософія) — Веди (передфілософія), це дійсно так. А от те, що він погоджується з Кузеном, викликає здивування, бо у статті Новицького, на яку спирається Шохін, немає жодного посилання на Кузена. Тож скидається на те, що Шохін, для якого і дискусія з європоцентристами, і позиція французького філософа й історика філософії Віктора Кузена (1792–1867) були вкрай важливі, пов'язує їх із тим матеріалом, в якому згадані дослідницькі позиції не були чітко представлені.

Новаторською, у порівнянні знову ж таки з періодизацією вищезгаданого Кузена, В. Шохін вважає спробу Новицького «більш конкретно розібратися у питаннях ґенези індійського філософування» [9, с. 29], оскільки той поділив наявні школи, на ті, «що визнають і не визнають (до них він зараховує локаяту, пашупатів і панчаратриків) авторитет вед» [9, с. 29; 18].

Увесь аналіз звернення О. Новицького до індійської філософії В. Шохін базує на єдиній — першій статті («Очерки индийской философии. Статья первая. Санкхья Нир-исвара») київського професора. Тобто ні дві інші статті ученого, ні його дослідження «Поступовий розвиток стародавніх філософських учень» не розглядаються.

У підручнику О. Козлова «Курс історії філософії» [19], увагу В. Шохіна привертає кілька моментів. Перший із них стосується обґрунтування Козловим критики європоцентризму. Ця критика простежується у відокремленні київським професором власне філософії від релігії на індійському ґрунті. До того ж, як зауважує Шохін, «Козлов ще виразніше, ніж Кузен і Новицький, акцентує специфіку індійського філософського знання» [9, с. 29]. На підтвердження Шохін наводить відповідну цитату Козлова: «Зовнішній зв'язок індійської філософії з релігією зберігається у тотожності головної задачі, яку вони собі ставлять, а саме у питанні про кінцеве спасіння [20] людини від страждань, але внутрішня відмінність між ними полягає у формі і постановки і вирішення цієї задачі» [9, с. 29].

Окремо В. Шохін звертає увагу на той факт, що встановлена Козловим лінія демаркації «між релігійною і філософською свідомістю індійців, безпосередньо відображається й у структурі його книги» [9, с. 29]. Тобто Козлов чітко відокремлює давньоіндійську космогонію від давньоіндійських даршан. Саме останні він і характеризує як філософію: «Тепер ми звернемося до власне філософії Індії» [9, с. 30]. Хоча, як нам видається, у «Нарисах з історії філософії» О. Козлов демонструє не до кінця послідовну позицію з піднятого питання. Ще одним важливим моментом у Козлова, на думку Шохіна, є й те, що він піднімає питання про ґенезу різних даршан. Так київський історик філософії серед даршан «за значенням виділяє веданту, але торкається ґенези й інших шкіл. Він вважає, що санкх'я склалася раніше за останні (V Іст. до н. е.), а йоґа є її «видозміненням», ньяю характеризує як індійський корелят аристотелівського «Органону», вважає її у «більшій чи меншій мірі надбанням усіх шкіл», вайшешику ж — її різновидом» [9, с. 30].

У заключному розділі статті «Підсумки і перспективи» В. Шохін знову позитивно згадує про здобутки й О. Новицького, й О. Козлова. Обидва вони, як представники диференційованого підходу, «виявили значно тверезіший, збалансований підхід до співвіднесення дискурсії і сотеріології у давньоіндійських філософських традиціях, ніж учені-акумулятивісти» [9, с. 35]. До того ж у Новицького ««на своєму місці» знаходиться тут і загальний соціокультурний контекст <..>, який, проте, не піддається вульгаризації й якому не приписується пряма детермінізація філософської думки» [9, с. 35]. У той час як Козлов продемонстрував «звернення до авторефлексії індійської філософської думки як такої, що цілком усвідомлює сою раціоналістичну автономність» [9, с. 35].

Певною мірою звернення до індійської філософії в Україні висвітлюється в енциклопедичних і довідкових виданнях. Одним із таких видань є «Бібліографія Індії», що вміщує літературу не тільки радянських часів, а і до 1917 року. У цій книзі згадуються імена і назви робіт деяких дослідників, хто писав про індійську філософію в Україні. Серед них: «Моральність і моральне вчення індійців» М. Олесницького, «Зачатки філософської свідомості у давній Індії» і «Нариси з історії думки» [21] Д. Овсянико-Куликовського, «Нариси з історії філософії» О. Козлова [10, с. 519]. Усі ці роботи наводяться у підрозділі «Загальні роботи» розділу «Філософія».

У підрозділі «Перекладені роботи» розділу «Окремі релігійно-філософські системи» згадуються переклади робіт Вівекананди («Філософія йоґи», «Бгакті-йоґа»), виконані Я. Поповим [10, с. 528].

У підрозділі «Буддизм» згадуються три статті В. Лесевича «Буддійський моральний тип», «Новітні рухи у буддизмі, що підтримуються і поширюються європейцями», «Релігійна свобода за едиктами царя Асоки Великого», його брошура «Буддійські легенди та їхнє співвідношення з буддійськими догматами» [10, с. 531–532], брошура М. Таубе «Вчення про пустоту як основа буддизму. — Харків, 1911. — 32 с.» [10, с. 533], а серед перекладених — робота С. Келлога «Буддизм і християнство. Пер. з англ. Ф. С. Орнатського. Вид. 2-е, випр. і доп. — К., 1894. — xi, 290 с. Бібліогр.: С. VIII–XI» [10, с. 535].

На відміну від «Бібліографії Індії», яка може вважатися чи не найповнішим довідковим виданням [22], що фіксує звернення до індійської філософії в Україні, усі інші довідкові й енциклопедичні видання це питання або оминають [23], або висвітлюють вкрай поверхово. Наприклад, у «Філософському енциклопедичному словнику» у статті, присвяченій українському філософу В. Лесевичу [24], міститься єдине і вкрай лаконічне повідомлення: «Лесевичу належить ряд робіт з історії буддизму» [11, с. 310]. Назви робіт при цьому не вказуються. Енциклопедичні статті, присвячені іншим українським філософам, які цікавились індійською філософією, у виданні відсутні.

Це скорочена назва статті В. Лесевича: «Новітні рухи у буддизмі, що підтримуються і поширюються європейцями».

Рецензії і в «Русском богатстве», і у збірнику «Нива» — позитивні. Лишається тільки шкодувати, що обидві вони — анонімні (див., Сборник «Нивы» на 1893 год. Ежемесячное приложение к журналу «Нива». —

СПб.: Издание журнала «Нива», 1893.— Ноябрь.— С. 716; Русское богатство 1893.— СПб., 1893.— № 5. Май.— С. 48–49).

Цікаво, що у статті під назвою «Вивчення буддійської філософії у Росії» український матеріал не було представлено (Лучина В. П. Изучение буддийской философии в России // Философские науки.— М., 1962.— № 2.— С. 112–121).

У статті ініціали Д. М. Овсянико-Куликовського подані помилково, як М. Д. (Н. Д. російською).

Те, що О. Козлов звернувся до дискусії з євпропоцентристами завдяки знайомству з публікаціями Т. Кольбрука, виглядає непереконливо хоча б тому, що у книзі ««Нариси з історії філософії. Поняття філософії й історії філософії. Філософія східна» серед згаданих авторів ім'я Кольбрука відсутнє. Зате у списку літератури фігурує сімнадцять інших позицій. Не до кінця зрозумілим виглядає і твердження Шохіна про те, що «дискусія з європоцентристами не залишила байдужими двох російських філософів». Що це за «дискусія з європоцентристами»? Хто і коли вступив у дискусію з європоцентристами, і з ким саме? Ці питання В. Шохін залишає без відповіді.

Значною мірою європоцентрична позиція зберігається і в сучасній українській історико-філософській науці.

У даному випадку, як нам видається, О. Новицький спирався на погляди Т. Кольбрука (див., Colebrooke H. T. On the Philosophy of the Hindus // Colebrooke H. T. Miscellaneous Essays. In Two Volumes.— L.: Wm. H. Allen and Co., 1837.— Vol. I.— P. 227–419).

В. Шохін помилково підручник О. Козлова називає «Курс истории философии.— К., 1887» (див., Козлов А. А. Очерки из истории философии. Понятия философии и истории философии. Философия восточная.— К.: типография Императорского университета св. Владимира, 1887.— v, 87 с.).

Тут коректніше вживати «звільнення».

Згадується тільки перший з двох існуючих нарисів.

З усіх виданих як за часи Радянського Союзу, так і в Україні і Російській Федерації.

Ми пропонуємо вважати, що інтерес до індійської філософії у словниковій (довідковій) статті зафіксований за наявності двох показників: 1) коли у змісті статті про даний факт мовиться безпосередньо, 2) або коли у пристатейному списку літератури наявні публікації, зі змісту яких

випливає їхній індологічний (сходознавчий) характер. У цих випадках словникові (довідкові) статті потрапляють до нашого розгляду.

Список використаних джерел:

1. Колубовский Я. Лесевич // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб.: типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1896. — Т. XVII-А. — С. 591–592.
2. Лесевич // Энциклопедический словарь Гранат. 7-е переработ. изд. — М,: Б / и., [1915]. — Столб. 73–74.
3. Венгеров С. А. Источники словаря руських писателей. — Петроград, 1914. — Т. III. — 524 с.
4. Ганейзер Е. В. В. Лесевич в письмах и воспоминаниях // Голос минувшего. — 1914. — № 8. Август. — С. 44–96.
5. Аникеев Н. П. Об историографии индийской философии // Вопросы философии. — М., 1957. — № 2. — С. 128–137.
6. Мезенцева О. В. История изучения индуизма в СССР // Индуизм: традиции и современность. — М.: Наука, 1985. — С. 241–282.
7. Люстерник Е. Я. Россия и Индия: научные связи (вторая половина XIX — начало XX в.) // Россия и Индия. — М.: Наука, 1986. — С. 185–211.
8. Шохин В. К. Из истории русского индологического религиоведения второй половины XIX века // Религии мира. История и современность. Ежегодник 1985. — М.: Наука, 1986. — С. 215–234.
9. Шохин В. К. Древнеиндийский рационализм как предмет историко-философской науки (проблемы периодизации истории древнеиндийской мысли) // Рационалистическая традиция и современность. Индия. — М.: Наука, 1988. — С. 11–45. До аналізу інтелектуальної спадщини Д. Овсянико-Куликовського, В. Шохін більше не повертався.
10. Библиография Индии. Дореволюционная и советская литература на русском языке и языках народов СССР, оригинальная и переводная. — М.: Наука, 1976. — 683 с.
11. Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — 840 с.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2013 р.

Завгородний Ю. Ю. Исследования индийской философии в Украине в работах, изданных в Российской империи и Советском Союзе.

Рассматривается начальный этап исследования рецепции индийской философии в Украине в период со второй половины XIX ст. по начало XX ст., который характеризуется, в частности, следующими особенностями: (а) преобладает анализ работ только двух отечественных интеллектуалов (О. Новицкого и А. Козлова), из значительно большего числа тех, кто интересовался индийской философией в Украине; (б) тексты отечественных авторов не всегда внимательно читаются и анализируются исследователями; (в) не все тексты отечественных авторов, посвященные индийской философии, были проанализированы.
Ключевые слова: *А. Козлов, В. Лесевич, О. Новицкий, Д. Овсянико-Куликовский.*

Zavgorodniy Yu. Studies of Indian philosophy in Ukraine in the works, published in the Russian Empire and the Soviet Union.

The article deals with the initial stage of the study of the reception of Indian philosophy in Ukraine from the second half of the 19th to the beginning of the 20th century, which is characterized, in particular, by the following features: (a) the predominance of the analysis of the work of only two Ukrainian intellectuals (O. Novytskyi and O. Kozlov), out of a considerably larger number of those, who were interested in Indian philosophy in Ukraine; (b) the texts of the Ukrainian authors are not always meticulously read and analyzed by researchers; (c) not all texts of the Ukrainian authors, dedicated to Indian philosophy, have been analyzed.
Keywords: *O. Kozlov, V. Lesevych, O. Novytskyi, D. Ovsiannyko-Kulykovskyi.*

II. Соціальна філософія

УДК 504.03:316.75:316.42

Іщенко О. М.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕНВАЙРОНМЕНТАЛІЗМ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ

Автор окреслив основні риси енвайронменталізму та здійснив спробу обґрунтування його як ідеології суспільства ризику.
Ключові слова: *ризик, суспільство ризику, ідеологія, енвайронменталізм.*

Уникнення ризиків, забезпечення комфортного, безпечного та сповненого сенсом існування є цілком природним для людини. Між тим, сучасне людське життя у більшій мірі характеризується у термінах невизначеності, небезпеки, страху «чого не будь». В умовах ризику людина поступово втрачає основну властивість своєї життєдіяльності — здатність до цілеспрямованої дії, сенсу життя. На цій обставині наголошував, зокрема, відомий англійський соціолог Е. Гідденс, зауважуючи, що середовище ризику містить три компоненти, серед яких і «загроза виникнення почуття безцільності, безглуздості людського існування». Сучасна людина змушена жити з відчуттям, що світ, в якому ми живемо, вийшов з-під контролю, що він, за влучним висловом Е. Гідденса, «вислизає з рук».

Серед чисельних критеріальних визначень суспільства ризику одне з центральних місць посідає його характеристика як такого, в якому відсутній консенсус щодо базових цінностей та цілей, узгодженого проекту майбутнього [1, с. 23]. Тим самим фіксується важливість пошуків, які орієнтовані не на технологічні або інституціональні інноваційні прориви а, передусім, на створення прийнятних образів майбутнього, які відповідають екзистенціальним запитам людства. Іншими словами, стверджується виняткова важливість ціннісно-смислових утворень,

© Іщенко О. М., 2013

які здійснюють регуляцію практичної діяльності, що в свою чергу, актуалізує проблему ідеології, її специфічної участі у сучасному суспільстві — суспільстві ризику.

Власне поняття «ризик» не є новітнім. Ризики супроводжували людство впродовж усього його існування. Згадування про ризик фіксується ще у працях таких видатних давньогрецьких мислителів, як Платон, Арістотель та інші. Так, Платон описував духовний ризик — новий тип ризику, котрий виник у період античності.

По мірі розвитку суспільства, зростання обсягу знань та інформації збільшувалася й кількість ризикових ситуацій, зростала ступінь небезпеки. Зрештою ризик став не просто невід'ємною складовою суспільного життя, він став визначальною характеристикою сучасного соціуму. Не дарма епоху в якій ми живимо почали визначати як епоху підвищеного ризику. Звичайно, такий стан справ не міг не позначитися й на науковій думці, академічній діяльності. Починаючи з 60-х рр. минулого століття наукова спільнота постійно демонструє підвищений інтерес до ризику, спостерігається інтенсивний розвиток ризикології. Особливе місце у комплексному аналізі феномену ризику посідають праці таких західних дослідників, як У. Бека, А. Вілдавські, Е. Гідденса, М. Дугласа, Н. Лумана, Ф. Найта, А. Плау та інших. Незаперечна важливість теми ризику актуалізувала дискусії з приводу даної тематики й у вітчизняній науковій думці. Різні аспекти ризику висвітили у своїх працях такі українські дослідники, як Л. Бевзенко, В. Дурдинець, І. Євдокімова, Н. Панкратова, Ю. Привалов, Ю. Саєнко та багато інших. Помітний внесок у розвиток досліджень, пов'язаних з ризиком зробили й російські вчені, зокрема, О. Яницький та О. Ковальова.

Незважаючи на значну кількість праць, їх теоретичну й практичну цінність, присвячених феномену ризику, все ще залишається низка проблем, які потребують науково-теоретичного осмислення саме в контексті суспільства ризику. Серед них, на думку автора даної статті, особливо виокремлюється ціннісно-мотиваційна сфера суспільного, групового та індивідуального життя в якій винятково важливого значення набуває ідеологічна проблематика.

Як відомо, сучасному цивілізованому суспільству притаманний високий рівень критичності стосовно будь-яких узагальнюючих, абстрактних та формалізуючих тенденцій. До сфери подібної критики потрапляє й ідеологія. Втім, відмова від ідеології, її зникнення означатиме втрату важливих думок та великих почуттів, натомість виникне

порожнеча, яка з величезною силою затягуватиме у чорну дірку все «надіндивідуальне», «всезагальне», безкорисливе — усе, що сповнювало сенсом індивідуальне буття [2, с. 19]. Зрештою, відмовляючись від ідеології, заперечуючи її важливість та доцільність, суспільство відповідно відмовляється від «кращого суспільства», засобів його досягнення, а також й «критики реально існуючого». Адже, окрім того, що ідеологія це «певне бачення кращого суспільства», вона являє собою ще й «критичну перспективу, яка несе в собі критику, покликану змінити соціальну та політичну ситуацію, що склалася» [3, с. 53]. Тож, цинічно-негативне ставлення до ідеології, що має місце у нестабільному скептичному світі «рефлексивної сучасності», навіть проголошення «загибелі ідеології» зовсім не спростовує її необхідність та важливість. Більше того, надмірний прагматизм, який демонструє сучасне суспільство і який вважається протилежністю ідеологічного, не менш небезпечний, ніж фанатична відданість ідеалам.

Безперечно, визнаним фактом є те, що нині класичні або традиційні ідеології перебувають у стані глибокої кризи. Усі вони потрапили під сумнів внаслідок ключових аспектів розвитку суспільства. Не останню роль у цьому відіграли, зокрема, високий ступінь фрагментації та індивідуалізації суспільства. Втім, це зовсім не означає, що в умовах фрагментованого індивідуалізованого суспільства ідеологічний тип мислення приречений на поразку. Швидше слід говорити про процес ідеологічного оновлення, характерною рисою якого є зосередження на проблемах конкретної ідентичності, прагнучи надати їй більшої значущості в сучасному світі. Враховуючи те, що життя сучасного суспільства багато у чому визначається і, навіть залежить, від усвідомлення наслідків, які воно матиме в майбутньому, ідеологія для суспільства ризику набуває виняткової важливості. Адже ідеї, що становлять основу ідеології, як стверджував видатний давньогрецький мислитель Платон, вирізняються незмінністю, сталістю свого змісту. Відповідно володіючи такою властивістю, ідеї не дозволяють мінливим реаліям у їх еволюціях надто радикально ухилятися у бік небезпечних напрямків. Нерухомий, незмінний космос ідей не дозволяє мінливій реальності природного і соціального світів впадати у стан безнадійно-згубного хаосу [4, с. 28.]. Тож ідеології в сучасному світі необхідно розвивати та оновлювати, щоб вони «охоплювали більш ширший діапазон проблем та відмінностей, властивих сучасному суспільству, особливо ті з них, які торкаються культури та ідентичності у найширшому розумінні» [3, с. 241].

Серед «нових» ідеологій, які заслуговують на особливу увагу в контексті суспільства ризику вирізняється енвайронменталізм. Останній функціонує як масштабна критика усієї традиції Просвітництва, «звинувачуючи сучасні ідеології у яскраво вираженій антропоцентристській природі» [3, с. 263]. Енвайронменталізм прагне змусити суспільство сконцентруватися на масштабній проблемі екологічного виживання, яка може мати непередбачувані наслідки для людства. Ключовим концептом енвайронменталізму є концепт «екологічно стійкого суспільства — суспільства, члени якого не виснажують природні ресурси, від яких залежить існування людини, поважають цінність рослинного та тваринного світу і розуміють, чому так необхідно підтримувати баланс природного світу» [3, с. 265]. Крім того, енвайронменталізм долучається до всебічної критики модерністської традиції та усього спектру породженого нею ідей, в яких визнається провідна роль людини і, відповідно, применшується важливість оточуючого середовища.

Ідея екологічно стійкого суспільства, яка становить основу енвайронменталізму, набуває виняткової важливості для сучасного суспільства, адже розростання суспільства ризику, як стверджує впливовий німецький дослідник У. Бек, це наростання процесів «екологічного знецінення та експропріації». Крім того, «соціалізація природи» — прагнення здійснювати контроль над природою, хоча і сприяла стабілізації значної кількості раніше випадкових або непередбачуваних впливів на людську поведінку, проте, вторгнення людей у світ природи, виявилося настільки глибоким та настільки універсальним, що сьогодні ми можемо говорити про «кінець природи» … у багатьох фундаментальних аспектах соціалізована природа менш надійна, ніж «стара природа», тому ми не можемо бути впевненні, як буде функціонувати новий природний порядок» [5, с. 130]. Іншими словами, сучасне суспільство зіткнулося з «історично безпрецедентною можливістю знищення усього життя на планеті» і саме енвайронменталізм як ніяка жодна інша ідеологія визнає та вказує на таку «можливість». Це вирізняє та надає додаткові переваги енвайронменталізу поміж інших ідеологій. В цьому контексті доречно навести думку У. Бека, який наголошує, що «немає жодного інституту… який би був готовий до «найгіршого мислимого лиха», як немає і форми суспільного порядку, яка забезпечувала б соціальні та політичні гарантії в цьому найгіршому з можливих випадків. Проте є багато бажаючих спеціалізуватися в одній єдиній галузі — у відкиданні цих загроз» [6, с. 165]. Тож, у практиці життєдіяльності сучасного сус-

пільства ризик та енвайронменталізм тісно пов'язані між собою: якщо ризик має негативне забарвлення і асоціюється з поняттям «втрати», то енвайронменталізм як ідеологія є метою та смислом організації суспільного буття, конструюванням адекватної до змінюваних умов моделі виживання людства, тобто зменшення ризиків, загроз й небезпек.

До набору характерних рис загального портрету суспільства ризику належить й зміна нормативного ідеалу минулого, яким була рівність, нормативним ідеалом сучасності — безпека. На цій обставині наголошував, зокрема, У. Бек. На думку останнього, соціальний проект суспільства набуває яскраво вираженого негативного і захисного характеру. Про суспільство ризику можна говорити, коли виробництво ризиків починає переважати над виробництвом благ… Якщо індустріальне суспільство структурується навколо виробництва благ, то суспільство ризику — навколо забезпечення безпеки. У суспільстві ризику головною рушійною силою є страх, а ідеалом — безпека [7, с. 38]. Відтак, прагнення безпеки актуалізує енвайронменталістську ідеологію, оскільки саме екологічна катастрофа у найбільшій мірі здатна піддати можливості небезпеки та ризику усі сфери суспільного життя. Іншими словами, екологічний чинник стає дедалі вагомішим і таким від якого безпосередньо залежить безпечним чи небезпечним буде життя людини та суспільства в цілому. Відповідно енвайронменталізм у найбільшій мірі вибудовується навколо проблем ризику, захищеності та безпеки, формуючи структуру мислення та систему ідей й цінностей в межах яких повинна відбуватися життєдіяльність людей.

Жити в епоху «пізньої сучасності», зауважує соціолог Е. Гідденс, означає жити у світі випадковості та ризику — незмінних супутників системи, що прагне до встановлення панування над природою та рефлективному творенню історії [5, с. 107]. Додатковою, проте не менш важливою характеристикою сучасного суспільства є те, що споживацькі цінності набули ознак домінуючих при одночасному зникненні потягу до єдності, інтеграції, цінностей солідарності. Цивілізація, в якій відбуваються сьогодні основні події соціального буття людини є цивілізацією не духовності, а споживання. Причому споживання не духовних, а матеріальних цінностей й благ, що, як стверджує сучасний український філософ В. Ільїн, змінило уявлення про перспективу майбутнього розвитку [8, с. 33]. Концентрація на споживанні та необмеженому придбанні матеріальних благ, з точки зору енвайронменталізму, особливо його так званої «лівої форми», «виховує у людях хибні бажання, але

зовсім не справжні, істинні потреби,.. порушуючи баланс між людиною і природою [3, с. 266]. Сучасне суспільство поступово втрачає той єдиний комплекс цінностей, які визначають духовні потреби індивідів. Цивілізація відчуває гостру нестачу житієстверджувальних смислів. Розростання екзистенційного вакууму, жахливе нагромадження безглуздості, скепсису, цинізму, «боязнь майбутнього» — це симптоми згубного вектору сучасної цивілізації, спровокованого екологічною кризою та іншими глобальними проблемами, які разом з тим, зміцнюють впевненість у важливості та життєздатності ідеології як духовно-ціннісному утворенні. Володіючи консолідуючим потенціалом, ідеологія здатна створити та / або відновити духовно інтегровану цілісність, в якій відкидаються усі несуттєві розбіжності, відмінності та протиріччя заради досягнення спільної мети, загального блага. Вона являє своєрідний протест проти духовного спустошення, що породжується кардинальною трансформацією соціального життя.

Що стосується розуміння того, яким чином досягається солідарність, формується загальне почуття (sensus communis) в суспільстві ризику, то слід відзначити, що в її основу покладені «хвилювання та страх». Саме небезпека формує солідарність — об'єднання заради досягнення безпечної ситуації, яка характеризується таким безпечним станом, коли ризики втрат ЖВФ (життєво важливих факторів — авт.) менші за свої порогові значення небезпеки [9, с. 45–46].

Фокусуючись на проблемі виживання людини як виду, енвайронменталізм, очевидно, використовує страх та небезпеку в якості інтегративно-мобілізуючого чинника. Втім, прагнучи привести свої ідеї у відповідність з реальністю, демонструючи здатність бачити та обрати головне у потоці змін, пропагуючи ідею екологічно стійкого суспільства енвайронменталізм тим самим виступає основою для концептуалізації реальності, яка суттєвим чином відрізнялася б від тієї, що викликає страх та стурбованість.

Аналізуючи ідеологічну картину світу, що склалася на сьогоднішній день, англійський дослідник Дж. Шварцмантель зазначає, що ідея стійкого екологічного суспільства має певний політичний сенс, енвайронменталізм є значно ширшим та фундаментальнішим, ніж будь-яка інша ідеологія, «оскільки він має справу з проблемами значно суттєвішими, ніж ті, які розглядають більш обмежені ліві та праві ідеології» [3, с. 265]. Втім, незважаючи на це, дослідник не схильний визнавати енвайронменталізм повноцінною ідеологією, констатуючи,

що він «являє собою швидше доповнення до традиційних ідеологій, а не замінює їх» [3, с. 270]. Саме відсутність кількох важливих показників, на думку дослідника, позбавляє енвайронменталізм статусу повноцінної ідеології. Зокрема, вказується на те, що провідна ідея енвайронменталізму — ідея екологічно стійкого суспільства — «занадто загальна та невизначена», що не дозволяє їй стати основою повноцінної політичної ідеології. Зосередження уваги енвайронменталізму виключно на проблемі підтримки балансу між людиною і природою уявляється як одна з головних перешкод на шляху до його оформлення як повноцінної ідеології, адже «його представникам майже нічого сказати відносно ролі держави, природи людини або соціального поділу — усіх тих питань, які повинна охоплювати політична ідеологія для того, щоб вона могла мобілізувати своїх прихильників та представити чітке бачення «кращого» суспільства [3, с. 265]. Пропагування обробки відходів та створення більш «доброзичливого по відношенню до оточуючого середовища громадського транспорту» не достатньо для того, щоб вважатися повноцінною ідеологією політичного виміру. Іншими словами, Дж. Шварцмантель не вбачає в енвайронменталізмі найбільш необхідного критерію для оцінки статусу ідеології — її здатність охопити усе коло основних для соціального життя проблем. Наступний показник, точніше відсутність його, пов'язаний з проблемою політичних сил. Як відомо, провідним елементом будь-якої ідеології є політична сила — «носій ідей, соціально активні верстви населення, покликані реалізувати цілі та задачі й втілити в життя центральні цінності кожної конкретної ідеології» [3, с. 250]. Ті складнощі, з якими зіткнулися політичні ідеології в сучасному світі багато у чому пов'язанні саме з проблемою сил. Не оминула ця проблема, на думку Дж. Шварцмантеля, й енвайронменталізм. Те, що останній має найбільшу з усіх можливих аудиторію — усе людство, або користуючись термінологією У. Бека, «жертви ризиків», не є переконливим для дослідника. Він вважає, що така кількість потенційних прибічників не лише сила, але й слабкість енвайронменталізму. Аргументація наступна: по-перше, останній здатен згуртувати лише тих, хто схильний до періодичної, епізодичної діяльності, що пов'язана з конкретною проблемою; по-друге, наявність внутрішніх розбіжностей, з одного боку, відкидання можливості втручання у роботу існуючих державних інститутів, відповідно, об'єднання людей в межах громадянського суспільства, але не через державу та політичні партії; з іншого — можливість брати участь у діяльності уряду, виборчих

перегонах, тобто трансформація мобілізуючого руху у повноцінну організовану політичну партію.

Отже, наведені аргументи Дж. Шварцмантелем, «вказують на те, що енвайронменталізм не являє собою повноцінної самостійної ідеології, а лише є критикою та відіграє роль доповнення до більш масштабних ідеологій політики» [3, с. 271].

Не беручи на себе сміливість формулювати безапеляційні оцінки аналізу енвайронменталізму, здійснений Дж. Шварцментелем, дозволимо собі деякі зауваження з приводу вищезазначеного. Перш за все, на наше переконання, екологічна проблема може і повинна мати ідеологічний вимір, що пов'язано з трансформацією світогляду в умовах суспільства ризику. Очевидно, що саме екологічні цінності сьогодні демонструють найбільший потенціал аби стати пануючими. Те, що нині активно відбувається екологізація свідомості — усвідомлення суспільством значущості та важливості екологічних проблем, підвищення інтересу до них надає додаткові аргументи на користь енвайронменталізму як ідеології. Ідеї, покладені в основу енвайронменталізму, ґрунтуються на розумінні результатів «осмислення» екологічних проблем, проектують виникнення постматеріальних цінностей, коли все більшого значення набувають цінності пов'язані з новим розумінням якості життя, з новим розумінням потреб та способів їх задоволення. Тим самим енвайронменталізм стримує і навіть паралізує можливість використання усього того, що несе загрозу людській цивілізації.

Критика енвайронменталізму, не визнання за ним статусу повноцінної ідеології, серед іншого ґрунтується на тому, що він має так званий «довідниковий характер», описуючи лише певний стан справ. Втім, в енвайронменталізмі прихований потужний емоційний мотив, що апелює до дійсності, в якій живуть люди. До того ж він володіє потужним спонукаючим впливом, що в сукупності змушує людей діяти в ім'я ідеалу, і в цьому контексті позбавляється критики, що лунає з боку опонентів.

Відомо, що для успішного функціонування будь-якої ідеології люди мають бути впевненими, що хтось ще поділяє такі самі цінності, ідеї, погляди. Йдеться про те, що суб'єкт ідеології завжди вірить «засобом іншого / інших». «Ідеологічна віра, відзначає сучасний російський науковець Г. Мусіхін, — має рефлексивну структуру, що відповідає інтерсуб'єктивному простору: «Я вірю в Ідею як реальність», означає: «Я вірю, що інші (члени «моєї» спільноти) вірять в цю ж саму ідею

як реальність» [10, с. 124]. В цьому сенсі енвайронменталізм також не відчуває проблем.

Зрештою, не викликає сумнівів, що ідеї та цінності покладені в основу енвайронменталізму, задані та актуалізовані кон'юнктурою конкретики суспільства ризику. Людство усвідомило «ліміти практики, кордони використання енергії, вичерпність природних ресурсів, небезпеку екологічних катастроф, граничність фінансування науково-технічного прогресу, моральні обмеження експериментальної вседозволеності втручання в тайни буття та духу» [11, с. 119], тому надання ідеям виживання, екологічним цінностям субдомінантного характеру, «додатку до…» не припустимо. Адже це, серед іншого, формує сприятливий грунт для культивування цінностей, завдяки яким цивілізація вимирає не лише духовно, але й фізично. Втім світ існує для того, щоб існувати. Тож, применшувати роль цінностей та ідей, здатних розкрити новий вимір затвердження духовних основ людського існування, забезпечити продовження життя, зміцнення його коренів вкрай небезпечно.

Обмежений форматом статті, автор, безумовно, не виклав у повному обсязі аргументацію на користь енвайронменталізму як ідеології суспільства ризику. Була зроблена спроба транслювати контури, що вочевидь вимальовуються в умовах суспільства ризику та «духовного здичавіння».

Список використаних джерел:

1. Яницкий О. Н. Социология риска / О. Н. Яницкий. — М.: Изд-во LVS, 2003. — 192 с.
2. Славин Б. Ф. Идеология возвращается / Б. Ф. Славин. — М.: Социально-гуманитарные знания, 2009. — 647 с.
3. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Д. Шварцмантель / Пер. с англ. — Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. — 312 с.
4. Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. — Х.: Консум, 2000. — 208 с.
5. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // Thesis, 1994, вып. 5. — С. 107–134.
6. Бек У. От индустриального общества к обществу риска // Thesis, 1994, вып. 5. — С. 161–168.

7. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федеровой. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
8. Ільїн В. Духовність: антропологічний вимір / В. Ільїн // Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки: Матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. Ю. М. Пахомов / К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. — 151 с.
9. Бевзенко Л. Соціальні детермінанти стратегій управління ризиками: соціосамоорганізаційний підхід / Л. бевзенко // Соціальні ризики. — Т. 2 / Відп. ред. Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. — К.: ПЦ «Фоліант», 2004. — 568 с.
10. Мусихин Г. И. Красота спасет мир? Идеология как эстетика / Г. И. Мусихин // Полис. — № 4. — 2008. — С. 112–129.
11. Кримський С. Смисл постісторії / С. Б. Кримський // Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки: Матер. Міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. Ю. М. Пахомов / К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. — 151 с.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Іщенко Е. Н. Енвайронментализм и идеологические основы общества риска.

Автор осветил основные черты енвайронментализму и сделал попытку обоснования его как идеологии общества риска.
Ключевые слова: *риск, общество риска, идеология, енвайронментализм.*

Ishchenko O. M. Environmentalism and ideological bases of society of risk.

An author outlined the basic lines of environmentalism and carried out the attempt of ground as ideologies of society of risk in the article.
Keywords: *risk, society of risk, ideology, environmentalism.*

II. Соціальна філософія

УДК 130.3 [32:577.4]

Тімченко Т. В.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та економіки Львівського медичного університету імені Д. Галицького

СТАБІЛІЗАЦІЯ СВІТОВОГО НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ЯК ЧИННИК СТІЙКОГО РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Аналізується роль демографічного чинника в стабілізації світосистеми.

Ключові слова: *народонаселення, стійкий розвиток, екологія, цивілізація.*

Людина, в силу значного відчуження від іншої живої природи, завдяки великій чисельності і величезному надбіологічному споживанню природних ресурсів стала, власне кажучи, головною причиною порушення рівноваги в природі. Водночас, «зберігаючи безліч генетичних зв'язків із природою, людство виявилося в ситуації гострого протиріччя між своїм біологічним походженням, біологічною сутністю й антибіологічною поведінкою стосовно навколишньої природи, а через неї — і до самої себе» [1, с. 175].

При розгляді взаємин людини з навколишньою природою недостатньо констатувати лише кількісну експансію людської цивілізації і масштаби антропогенних впливів. Необхідно зрозуміти, чому людство виявилося в такій ситуації, до чого вона веде і який може бути наслідок, а ще краще вихід із неї. Відповідь на це запитання настільки важливе, що призвело до появи нової галузі наукових досліджень «демографічної екології».

«Демографічна екологія, екодемографія,— як зазначається в «Екологічній енциклопедії»,— галузь екології людини, що досліджує вплив демографічних процесів на стан і перспективи розвитку системи суспільство — навколишнє середовище. Визначає наявні та потенційні загрози для стану навколишнього середовища, пов'язані з

© Тімченко Т. В., 2013

перенаселенням, зокрема питання щодо об'єктивних оцінок межі зростання чисельності населення, дестабілізації глобальної екосистеми та кількісних характеристик динаміки народонаселення Землі. Розглядає ключові чинники загроз, пов'язаних з чисельністю населення Землі: невідповідність технологічної бази потребам суспільства, структурні деформації, суспільні конфлікти» [2. Т. 1, с. 260]. Слід додати, що демографічна екологія досліджує людство і як споживача ресерсів і кінцеву ланку ланцюгів живлення, з'ясовує питання поведінкових механізмів, які зумовлюють реакцію на перенаселення, враховуючи відсутність культурної спадкоємності, маргіналізацію суспільства тощо. Відтак імовірність включення потужних депопуляційних механізмів в перспективі найближчих десятиліть залишається високою.

Конструктивне регулювання демографічних процесів — реальний вихід на рівень стійкого розвитку. На всіх етапах свого становлення суспільство тією чи іншою мірою регулювало кількісний склад народонаселення, щоправда колись це регулювання не носило цілеспрямованого характеру. Демографічні тенденції як у розвинутих, так і в країнах, що розвиваються, змушують переглядати історично сформований принцип природного регулювання співвідношень показників народжуваності і смертності, обумовлених відповідним рівнем соціально-економічного розвитку, соціокультурними умовами, стереотипами, що склалися, і т. п. Необхідне включення механізмів, що забезпечують планування родини на принципах приступності і добровільності.

Існують принципові розходження в демографічній політиці в розвинутих і країнах, що розвиваються: якщо в перших при регулюванні демографічних процесів акцент ставиться на збереженні чи навіть підвищенні якості життя, то в других, власне кажучи, вирішується проблема збереження життя, виживання людини. Утім, у будь-якому випадку основний принцип міжнародного підходу до регулювання демографічних процесів складається у визнанні суверенітету нації у формулюванні і проведенні національної демографічної політики. Але якщо у 70–90-х роках у рамках Всесвітніх планів дій в області народонаселення (від Бухареста-74 до Каїра-94) проголошувалося суверенне право людини приймати рішення «внутрішніх» питань, мати вільний доступ до інформації і засобів, що забезпечують адекватне вирішення виникаючих демографічних проблем, то у 90-х роках вже понад 60% усіх країн світу орієнтувалися на активізацію заходів для регулювання

процесів в області народонаселення (останніми роками таких країн було близько половини) [3, с. 64].

Однак, у цій сфері має місце значна диференціація. Так, якщо у розвитих країнах, де відзначені переважно стагнаційні тенденції в області народонаселення, усе активніше проводиться демографічна політика, що включає різні пільги (економічні, соціальні й ін.) родинам, у яких планується збільшення кількості дітей, то у більшості країн «третього світу» орієнтуються на зниження відповідних показників; однак у деяких з них (ряд країн Близького Сходу, Північної Африки) здійснюється політика демографічного зростання. Так, у Нігерії, Заїрі, Ефіопії, Ірані, Пакістані, Бангладеш та деяких інших, де річний приріст сягає 3–4% [4, с. 54], думають, що демографічний приріст є найважливішим чинником майбутнього соціально-економічного прогресу (інша справа, на якому якісному рівні).

Історичний досвід по регулюванню (у розумінні зниження) дітонароджуваності значний. У цьому плані можна виділити кілька його найбільш поширених тенденцій (форм) стерилізація (добровільна і вимушена); економічні санкції; стимулювання, пільги; розповсюдження контрацептивів; зростання якості життя.

Щодо перших країн, у яких проводилася загальнонаціональна політика планування родини, тобто здійснювалася офіційна програма обмеження народжуваності, то нею стала Індія, Її керівники заявляли, що планування родини є необхідним елементом розвитку. На початку 60-х років у містах і в сільській місцевості були відкриті спеціальні клінічні установи, на які покладалося вирішення медико-біологічних проблем регулювання демографічних процесів. Одна з задач політики планування родини полягала в тому, щоб переконати подружжя, що мають дітей, добровільно піддатися стерилізації.

У 1975–1977 роках насильницькій стерилізації було піддано значну кількість індійців, головним чином представників менш забезпечених верств населення; тільки за квітень 1976 року — січень 1977 року, за деякими даними, близько 8 млн. чоловік було піддано цій процедурі. Гострота соціально-політичної ситуації, що виникла, призвела до відставки уряду І. Ганді. Нове керівництво проголосило принцип відмови від будь-якого насильства чи примусу при здійсненні політики планування родини. Але і у 80-х роках приблизно 5 млн. чоловік щорічно піддавалися в Індії так званій «добровільній» стерилізації. Проте

в країні і понині зберігаються доволі високі темпи приросту населення [3, с. 66–67].

Утім, історії відомі й інші насильницькі заходи. Так, у Китаї була розроблена і отримала широке розповсюдження така система репресивних заходів. Скажімо, за народження так званої «недозволеної» дитини (як відомо, в Китаї у 70–80-х роках політика в області планування родини була спрямована на заохочення пізніх шлюбів, обмеження числа дітей у родині; активно здійснювалася політика однодітної родини, реалізовувався принцип «кожна родина повинна мати тільки одну дитину») були встановлені економічні санкції (додатковий податок на батьків, що зростає в міру появи нових «недозволених» дітей; повна оплата батьками витрат, пов'язаних з народженням дитини, його освітою, лікуванням і ін.).

Політика санкцій нерідко, особливо в Китаї, підкріплювалася і системою пільг, покликаних забезпечити реалізацію обраних демографічних цільових настанов. Так, родини, що дали згоду мати тільки одну дитину, одержують субсидії, які видаються при досягненні дитиною відповідного віку. Далі — більше: єдина дитина позачергово приймається в державні установи (дитячий садок, школа); потім пільги поширюються на можливість одержання освіти, роботи, квартири, лікування в державних медичних установах та ін. Тобто, включений соціально-економічний механізм стимулювання демографічного розвитку, який вже зараз дає віддачу.

Зауважимо, що подібний, але короткочасний експеримент проводився (і досить успішно) у 80-х роках за ініціативою і фінансуванням з боку ООН в Індії. Правда, після припинення фінансування рівень народжуваності став знову звично високим. До слова, у 2000 році Індія, слідом за Китаєм, перетнула планку в 1 млрд. населення.

Дещо по-іншому реалізуються програми планування родини в тих країнах, що розвиваються, де діти є одним з істотних факторів додаткової робочої сили, умовою ймовірної «безпеки» у старості. За даними ООН, число дітей, які так чи інакше беруть участь у виробництві, становит у світі понад 60 млн., як правило, це країни Азії, Африки і Латинської Америки. У багатьох з них, особливо в сільській місцевості, діти починають працювати вже у віці 5–7 років. Вони часто змушені брати на себе виконання значної частини домашньої роботи, щоб дорослі члени родини могли трудитися по найму. У багатьох національних програмах планування родини часом не враховується та обставина, що при порівняно незначних витратах на дитину в умовах сільської місцевості його

поява економічно обґрунтована і раціональна для родини з невеликим доходом. І саме ця обставина сприяє збереженню порівняно високого коефіцієнта фертильності в більшості країн, що розвиваються, особливо в сільських районах [3, с. 68].

Стосовно демографічної політики України, то її слід оцінити, очевидно, як перехідну. На сучасному етапі повинно йтися про стабілізацію процесів в області народонаселення, подолання небезпечних тенденцій депопуляції, призупинити реальну загрозу генофонду нації.

Отже, різні країни і навіть різні регіони реалізовують різні демографічні програми. І все ж, у 70–90 роках демографічна політика стає складовою частиною програми соціально-економічного і соціокультурного розвитку суспільства. І це було відображено в гаслі «розвиток для демографії». Іншими словами, регулювання демографічного процесу пов'язано не стільки з поширенням контрацептивів, скільки з досягненням відповідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства. Йдеться про підвищення соціальної ролі жінки, про зниження дитячої смертності, удосконалення системи соціального забезпечення в старості, доступності освіти, поліпшення системи охорони здоров'я тощо.

Якісні характеристики еколого-демографічного потенціалу. Слід відзначити, що зазначена концепція добре «працює» в умовах нових індустріальних країн. Досвід деяких з них (Південна Корея, Сінгапур і ін.) показує, що в міру соціально-економічного розвитку суспільства активно змінюються і традиційні демографічні стереотипи. Усе більше країн, що розвиваються, відкидають тезу, відповідно з якої велика чисельність населення розглядається як один з вирішальних факторів соціально-економічного прогресу. Більш того, багато хто (і небезпідставно) вважає, що основною причиною сучасної екологічної кризи є саме кількісна експансія людського суспільства — непомірний рівень і швидке наростання сукупного антропогенного (техногенного) навантаження на природу. Тому в умовах сучасного розвитку не кількісні, а саме якісні аспекти проблеми набувають первинного значення [3, с. 68–70]. Тобто екологічна складова якості життя (праці, відпочинку, здоров'я) досить важлива. Більш того, саме з цим питанням пов'язана оцінка екологічного потенціалу виживання і розвитку людства.

У процесі свого розвитку людство як вид позбулося від конкурентів і багатьох ворогів, змогло значно послабити тиск інфекцій, паразитів і дефіциту біоресурсів. Воно багаторазово розширило ємність свого середовища, збільшило свою чисельність і подовжило індивідуальне

життя. Але відключення більшості механізмів природного добору, успіхи гігієни і медицини, порятунок більшості хворих і перехід гострих захворювань у хронічні форми, підміна захисних сил організму ліками і процедурами, збереження життя людей з обтяженою спадковістю, гіподинамія при надлишковій інформації, забруднення навколишнього середовища, стреси, паління, алкоголь, наркотики — усе це ніяк не сприяло збереженню здорового видового генофонду. Людство нагромадило небезпечний генетичний вантаж за рахунок мутацій, більшість з який не збереглася б, якби природний добір продовжував діяти так, як він діє в природних популяціях тварин. За даними медичної генетики, спадкоємна обтяженість сучасної популяції людей у середньому становить понад 5%. У країнах Західної Європи різні форми еранічної патології (які у сполученні з екологічними джерелами патології охоплюють до 15% населення) і створюють той рівень нездоров'я сучасного людства, що був би зовсім немислимий у природі, без численних штучних засобів збереження життя [1, с. 187].

Безперечно, медицина може по праву пишатися перемогами над багатьма страшними інфекціями, але, відверто кажучи, жодну з цих перемог не можна вважати абсолютною, тому що жоден вид патогенних організмів і переносників хвороб остаточно не знищений і навряд чи може бути знищений. Отож, доводиться постійно тримати напоготові сотні вакцин, сироваток, протиепідемічних комплектів тощо. І тим не менше, наш імунітет усе частіше не справляється з новими викликами навколишнього середовища. А її всепроникаючий мікросвіт до того ж не перестає обдаровувати людину такими «винаходами», як вірус імунодефіциту, лихоманка Ебола чи пріонова інфекція. Як небезпідставно вважають деякі вчені, «СНІД можна вважати витончено прицільним ударом по здоров'ю людини, ніби реакцією на демографічний вибух і сексуальну революцію. Ударом, що уражає головний захист людського організму — імунітет і завдає глибоку психологічну травму. Це дуже сильний натяк на те, що природа далеко не вичерпала арсенал, який вона може протиставити «вінцю творіння», який дозволив собі порушувати її закони [1, с. 191].

Дійсно немало країн горді довголіттям своїх громадян (до слова, категорія людей, старших 50 років, становить нині 17% населення світу — понад 1 млрд. чоловік. В Україні людей похилого віку понад 25%. Але більшість людей похилого віку страждає тими чи іншими хронічними недугами. За даними ВОЗ, середній рівень хронічної захворюваності людей, старших 60 років, становить близько 80% [1, с. 192].

Постійне спостереження за показниками здоров'я населення України свідчить про його погіршення внаслідок поширення деяких класів хвороб. Передусім про це свідчить підвищення показників загальної захворюваності. З 1990 року по 2005 рік загальна захворюваність зросла зі 113701,2 випадків на 100000 населення до 141186,3. Основне зростання загальної захворюваності за цей період відбулося за рахунок хвороб крові та кровотворних органів, хвороб системи кровообігу, органів дихання, органів травлення, новоутворень

У регіонах відбулися значні проти минулих років зміни у поширенні хвороб ендокринної системи, розладу травлення, порушення обміну речовин. Так 1999 року проти 1998 року значно зросла кількість захворювань ендокринної системи (з 3861,1 до 7035,9 на 100 тис. населення, або в 1,8 раза).

Зростання захворюваності населення найбільш інтенсивно відбувалося за класом хвороб системи кровообігу (на 16,3%), хвороб крові та кровотворних органів (на 7,4%), вуха і соскоподібного відростку (на 8,6%), органів дихання (на 5,2%), вроджених аномалій (на 3,7%), «новоутворень» (на 3,6%) [5, с. 166–174; 6, с. 99].

Катастрофічно продовжує зростати захворюваність населення на СНІД (на 8–10% щороку) [5, с. 170]. Ще одним наслідком негативної екологічної ситуації є збільшення захворюваності на таку хворобу, як туберкульоз. В Україні з 1996 по 2003 рр. захворюваність на туберкульоз зросла з 45,8 до 83,0 осіб на 100 тис. наявного населення. Особливе занепокоєння викликає також тенденція збільшення кількості людей, хворих на рак: з 1464,4 до 1654,3 осіб за той же період [7, с.16].

Серед інших чинників на здоров'я населення впливає антропогенне забруднення природи. Встановлено, що більше половини населення України проживає в екологічно несприятливих умовах, у рівнях що перевищують гранично допустимі величини, що й зумовлює погіршення стану здоров'я.

Невипадково, серед найчастіше згадуваних екологічних проблем, громадяни України назвали: забруднення повітря (86%), забруднення питної води (86%), ядерна безпека (83%), пестициди в харчових продуктах (82%), вирубка лісів (81%), зникаючі види тварин (68%), глобальне потепління (50%) [8, с. 12]. Все це вказує, що незважаючи на стурбованість громадськості до широкого спектру екологічних проблем, головна увага зосереджується на факторах, які можуть впливати на стан здоров'я населення.

І світовий, і український досвід свідчить, що з погляду еволюційної екології людини якість людей за критеріями здоров'я дуже низька і продовжує знижуватися. Людство стає все залежнішим від медичної допомоги і застосування по суті протиприродних засобів підтримання і продовження життя, які, нажаль, не взмозі зменшити загальну захворюваність людей. І, певно, недалекі від істини ті автори, які стверджують, «що ми, Homo sapiens,— хворий вид і потребуємо тотальної диспансеризації» [1, с. 192].

Доволі рельєфним стає взаємозв'язок елементів у системі «демографія-продовольство-екологія». Про це свідчать дані країн зі швидко зростаючим населенням і від'ємним душовим виробництвом зернових. Так, у Кенії щорічні темпи зростання населення становлять 4,2%, а щорічні зміни виробництва зерна на душу населення становлять мінус 1,7%, відповідно показники (у%) цих критеріїв у деяких країнах «третього світу» такі: Руанда (3,8 і –0,3); Уганда (3,4 і –1,6); Ірак (3,3 і –5,7); Замбія (3,3 і –2,2); Ліберія (3,1 і –0,4); Нігерія (3,0 і –0,5); Іран (2,9 і –0,5); Малі (2,8 і –0,4); Єгипет (2,6 і –1,5); Мексика (2,6 і –0,3); Ангола (2,5 і –5,4); Перу (2,5 і –2,1); Мозамбік (2,5 і –5,0); Гаїті (2,3 і –5,1); Непал (2,3 і –0,1); Ефіопія (2,1 і –0,9) [4, с. 59].

Зазначене сідчить про те, що кількість вироблених продуктів харчування на душу населення в країнах Азії, Африки і Латинської Америки не поспіває за демографічними показниками. І це в умовах наближення до максимально припустимих навантажень на природне середовище. По суті, світ, що розвивається, «з'їдає» усе продовольство, додатково одержуване в результаті інтенсифікації виробництва в аграрному секторі. А це означає, що демографічні тенденції, які склалися, нейтралізують результати аграрного розвитку. Невідповідність між масштабами зростання населення і можливостями його природного забезпечення, збереження «якості» біосфери постійно поглиблюється.

Отже, зростання народонаселення — найважливіший елемент у системі факторів, що зумовлюють подальше погіршення світової і регіональної соціально-екологічної ситуації. Демографічні процеси екстремально збільшують екологічні труднощі, викликаючи дефіцит енергії, матеріалів, деградацію середовища проживання людини. І тому, якщо не вдасться контролювати подальший перебіг демографічних процесів, особливо в країнах, що розвиваються, то людство не справиться з «демографічною бомбою», опиниться в стані «екологічного струсу».

Список використаних джерел:

1. Акимова Т. А. Экология / Т. А. Акимова, В. В. Хаскин. — М.: ЮНИТИ, 1999. — 455 с.
2. Екологічна енциклопедія: У 3-х т. / Редколегія: А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін. — К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. — Т. 1: А-Е. — 432 с.; Т. 2: Є-Н. — 416 с.
3. Дрейер О. К. Экология и устойчивое развитие / О. К. Дрейер, В. А. Лось. — М.: Изд-во УРАО, 1997. — 224 с.
4. Мир 80-х годов: Пер. с англ. / Предисл. Г. А. Арбатова; ред. и послесл. Г. В. Сдасюк. — М.: Прогресс, 1989. — 496 с.
5. Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри: Монографія. — К.: НІСД, 2005. — 368 с.
6. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1999 році. — К.: Вид-во Раєвського, 2000. — 161 с.
7. Київ 2003 року через Оргус // 5-та Всеєвропейська конференція міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи». Досвід цифрового виміру довкілля України у часі та просторі. — К.: Вид-во «КВіЦ». 2003. — 48 с.
8. Огляд результативності природоохоронної діяльності. Україна / Європейська економічна комісія. Комітет Екологічної Політики. ООН. Нью-Йорк і Женева, 2000. — К.: АртЕк, 2000. — 232 с.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2013 р.

Тимченко Т. В. Стабилизация мирового народонаселения как фактор устойчивого развития цивилизации

Анализируется роль демографического фактора в стабилизации миросистемы.

Ключевые слова: *народонаселение, устойчивое развитие, экология, цивилизация.*

Timchenko T. V. Stabilization of world population as a factor of sustainable development of civilization

The role of demographic factors in the stabilization of the world-system is analyzed.

Keywords: *population, sustainable development, ecology, civilization.*

II. Соціальна філософія

УДК 130.2

Григоренко І. В.

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури НПУ імені М. П. Драгоманова

ФЕНОМЕН ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ У ДИСКУРСІ ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ

Проаналізовано основні філософські концепції від античності до сучасності щодо визначення поняття інтелекту.
Ключові слова: особистість, розвиток особистості, інтелект, інтелектуальна особистість.

Основною рушійною силою будь-якого суспільства в усі часи була і залишається творча, інтелектуально розвинена особистість, яка володіє стійкою системою соціально значущих рис, що характеризують її як члена того чи іншого суспільства або спільноти. Особистість завжди конкретно-історична, вона є продуктом певної доби. Сьогодні ми живемо у часи активного формування суспільства знань, або, як його ще називають, цифрового суспільства, суспільства мережевого інтелекту, технотронного суспільства, інформаційного суспільства. Ключовою ознакою сучасного постіндустріального суспільства є те, що інформація і знання у ньому продукуються в єдиному інформаційному просторі, а головними продуктами виробництва цього суспільства стають інформація і знання. Характерними рисами теоретичного інформаційного суспільства є збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства; зростання кількості людей, зайнятих інформаційними технологіями, комунікаціями і виробництвом інформаційних продуктів і послуг, зростання їх частки у валовому внутрішньому продукті; зростання інформатизації та ролі інформаційних технології у суспільних та господарських відносинах; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ

© Григоренко І. В. , 2013

до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

Деякі науковці вважають, що наразі формується не просто суспільство знань, а інтелектуальна цивілізація, тобто такий тип організації соціального життя людини, такий спосіб відтворення її соціальності, при якому домінуючою цінністю стає інтелект і духовний розвиток людини, а визначаючими факторами — інформація та знання, що детермінують породження нових смислів і смислових полів (глобального, або планетарного, і локальних) [2].

У зв'язку з цим виникає проблема виявлення особливостей буття людини в контексті сучасних суспільних трансформацій, а відтак з'являється потреба з'ясувати специфіку формування, розвитку і функціонування інтелектуальної особистості як основи суспільства знань, або інформаційного чи інтелектуального суспільства, тому метою статті є аналіз основних філософських концепцій інтелекту та інтелектуальної особистості.

Проблема буття людини в новітній філософії цікавила і цікавить багатьох дослідників, зокрема М. Гайдеггера, М. Бердяєва, В. Соловйова, С. Франка, М. Шелера, Ж. П. Сартра та багатьох інших.

Проблеми інтелекту, інтелектуального розвитку особистості є предметами дослідження К. Альбуханової-Славської, Б. Ананьєва, Д. Богоявленської, Дж. Брунера, О. Брушлінського, Л. Веккера, М. Холодної, В. Дружиніна, Ж. Піаже, С. Рубінштейна та інших.

У давньогрецькій філософії поняттю «інтелект» найбільше відповідає термін «nous» (нус — розум, мисль, дух) в ідеалістичній інтерпретації Платона і деяких наступних філософів [8].

Згідно з Платоном, нус — це те, що відрізняє людське, тобто душу, від тваринного. Нус (інтелект), за Платоном, є творчим началом, надіндивідуальним за природою, тим, що залучає людину до божественного світу. Цю ж думку в принципі поділяє і Аристотель. У концепціях інтелекту у Платона і Аристотеля виявляється розуміння в ідеалістично перекрученому вигляді того факту, що ідеальне як віддзеркалення загального є результатом не споглядання, а специфічно людської діяльності. Тому для них інтелект — це сила, що визначає людину. Розглядаючи силу знання як силу творіння, Платон і Аристотель сформулювали основу ідеалістичного розуміння інтелекту. У неоплатонізмі і гностицизмі платонівська концепція інтелекту була інтерпретована в містичному дусі

вченням про еманації, у контексті якого інтелект розглядали як першу сходинку до закінчення світу [8].

У середньовічній філософії поняття «інтелект» є одним з ключових. Це пояснюється тим, що ідеалістичне вчення про творчу силу розуму в церковній філософії отримує буквальне, теологічне тлумачення. У філософії Відродження і нового часу питання про природу інтелекту було сферою, у якій найдовше трималися уявлення, запозичені із середньовіччя. Зокрема, М. Кузанський розглядав інтелект як найвищу духовну силу, яка проникає до надвідчуття. У філософії нового часу панівною стала концепція інтелекту як «природного світла» (Lumen naturalis), згідно з якою інтелект є природною здатністю людини до осягнення сутності речей, що є вродженим знаряддям пізнання [8]. Дуже чітко ця концепція окреслена в раціоналізмі XVII ст., зокрема у Б. Спінози. Людину Б. Спіноза розуміє як «мислячу річ», яка за своєю природою є похідною відносно двох атрибутів природи (Бога, субстанції): протяжності (тіло) і мислення (душа, розум) [6, с. 329].

У питанні про природу пізнання раціоналісти поділялися на ідеалістів (Декарт, Лейбніц) і матеріалістів (Спіноза, Де Руа), проте вони погоджувалися у трактуванні інтелекту як вродженої природної здатності людини [8].

Не оминула увагою феномен інтелекту і класична німецька філософія. За І. Кантом, розум і розсудок (нім. vernunf і vertang) — складові психіки людини. За допомогою розсудку впорядковуються хаотичні факти і утворюється цілісність, вноситься порядок у сприйняте: проте, упорядковуючи їх, він не виходить за межі наявного знання. Розум аналізує і оцінює дані органів чуття і надбання розсудку, а також сам себе. Він допомагає людині робити відкриття, винаходи і створювати художні образи [10].

Г. Гегель розглядав розсудок як нижчу форму мислення, що не спроможна збагнути єдність протилежностей і тому є однобічною. Розум і розсудок є необхідними моментами розвитку пізнання, які зумовлюють один одного і перетворюють. Найвищим ступенем відображення, за Г. Гегелем, є позитивно-розумне мислення, яке дає абсолютне знання. Розум є єдино реальним і предметним, кінцевим етапом у саморозвитку світового духу, де самосвідомість (людське мислення) осягає свою єдність з абсолютною ідеєю [9].

У подальшому філософське трактування інтелекту в основному зводиться до двох напрямків: до ірраціоналістичного, волюнтаристського

(Шопенгауер, Бергсон, Гартман, Вундт та ін.) та до біологізаторського, що розглядає інтелект тільки як біологічну функцію (Спенсер, прагматизм) [8].

Як проблему експериментальної психології інтелект почали розглядати тільки наприкінці XIX ст., зокрема цю концепцію підтримував Г. Еббінгауз [1, s.401].

На початку XX ст. французькі психологи А. Біне і Б. Сімон запропонували визначати ступінь розумової обдарованості за допомогою спеціальних тестів, тобто визначати IQ (Intelligence quotient) — коефіцієнт розумового розвитку. Науковий доробок цих дослідників став початком поширеного і сьогодні в психології прагматичного трактування інтелекту — такої здатності особистості, яка залежить від культурного рівня індивіда і сприяє його життєвому успіху. У радянській психології поняття «інтелект» використовували переважно в теорії індивідуально-типологічних особливостей розвитку особистості [8].

На сьогодні інтелект (від лат. Intellectus — розуміння, розсудок, пізнання) визначають як загальну здібність до пізнання і вирішення проблем, що визначає успішність діяльності і є основою інших здібностей; як систему пізнавальних здібностей індивіда: відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви; як здібність до вирішення проблем [4].

Використовуючи інтелект, людина:

- вчиться, тобто здобуває нові знання та удосконалює свої розумові здібності;
- розуміє мову та абстрактні ідеї;
- обдумує бажаний для неї результат (проблеми тощо) та складає план щодо його досягнення, а потім безпосередньо здійснює заплановане, роблячи висновки (як зі своєї діяльності, так і з діяльності інших), удосконалює свій практичний досвід.

Інтелект тісно пов'язують, інколи ототожнюючи, з такими поняттями, як розум і розсудок. Однак ці терміни не є цілком тотожними, адже розум (як вважають прибічники такої концепції) є ширшим поняттям, ніж інтелект, бо передбачає як здібності, так і високий рівень досягнень у духовній культурі, тобто здатність засвоювати ширший спектр абстрактних ідей (відповідно, «мову» мистецтва та філософії) та оперувати ними. Інтелект вирішує конкретні проблеми, розум же дозволяє узагальнити досвід і застосувати рішення одних задач у вирішенні інших.

Розум (від лат. ratio; давньогр. ὁ νοῦς) — філософське поняття, яке виражає здатність мислити: аналізувати, й робити висновки. На противагу розсудку розум — вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання [9].

Поділ на розум і розсудок, як йшлося вище, спостерігається ще в Аристотеля (пасивний і активний розум), М. Кубанського (розмірковування та інтелект), Дж. Бруно (розум та інтелект). Розрізнення розуму і розсудку найчіткіше проведено у І. Канта та Г. Гегеля [3]. Отже, розсудок має справу з тим, що є в досвіді, розум — з тим, що виходить за його межі, однак об'єктами обох понять, так само і інтелекту, є природа і людина.

Один з дослідників інтелекту В. Дружинін, проаналізувавши теоретичні та експериментальні основи психології загальних і спеціальних здібностей, інтелекту, научуваності, креативності, запропонував визначення, які висвітлюють різні аспекти і підходи до феномену інтелекту:

1) загальний інтелект (чинник загальної розумової енергії, генеральний чинник, генеральний інтелект) — розумова здібність, що впливає на виконання будь-якої діяльності, виявляється в якості, швидкості й точності вирішення розумових задач, темпі й успішності навчання, продуктивності професійної діяльності й рівні соціальної адаптованості. Концепцію загального інтелекту запропонував Ч. Спірмен;

2) біологічний інтелект — генетично детермінований складник загального інтелекту. Його основою є особливості біохімічних і нейрофізіологічних процесів перероблення інформації центральною нервовою системою (Г. Айзенк);

3) інтелект поточний, вільний, флюїдний — вроджена інтелектуальна здатність, що детермінує успішність пристосування до нових ситуацій, оволодіння новими знаннями, гнучкість і швидкість мислення, складник загального інтелекту. Його рівень знижується у процесі старіння;

4) соціальний інтелект — здібність, що визначає успішність оцінювання, прогнозування і розуміння поведінки людей. Термін запропонував Дж. Гілфорд. Г. Айзенк розглядав його як результат розвитку загального інтелекту під впливом зовнішніх соціокультурних умов;

5) кристалізований (зв'язаний) інтелект — інтелектуальна здатність, залежна від набутого досвіду, що зводиться до системи інтелектуальних навичок і входить до складу загального інтелекту (Дж. Кеттел);

6) інтелект академічний — здібність до навчання в регламентованих умовах (у школі, університеті тощо), що виявляється в рівні навчальної успішності і корелює з рівнем розвитку загального інтелекту;

7) вербальний інтелект — здібність до вербального мисленнєвого аналізу і синтезу, вирішення вербальних завдань на визначення понять, встановлення словесної подібності і відмінностей, доведень тощо. Виокремлюють як відносно самостійний складник структури інтелекту в ієрархічних і факторних моделях (Д. Векслер, Ч. Спірмен). Подібні за змістом поняття «семантичний інтелект», «лінгвістичний фактор»;

8) невербальний інтелект — здібність оперувати реальними предметами, образами предметів, зображеннями. Д. Векслер запропонував еквівалентний термін — «інтелект дії»;

9) ідеальний інтелект — ідеалізоване уявлення про інтелект, яке автор тесту використовує під час його конструювання;

10) математичний (формальний) інтелект — у вузькому значенні — фактор N у моделі інтелекту Л. Терстоуна; вимірюють тестами на швидкість і точність обчислень і успішність розв'язання математичних задач; у широкому значенні — здібність до інтелектуальної діяльності в математиці, позитивно корелює з рівнем загального інтелекту;

11) поведінковий (смисловий) інтелект — здібність розуміти сенс поведінки інших людей, оцінювати реальні ситуації спілкування, поводитися адекватно до ситуації. Передує розвиткові інших форм інтелекту. Виявляється вже у дітей 1–2 років до оволодіння мовою;

12) психометричний інтелект — здібність індивіда, вимірювана тестами інтелекту, що виявляється в поведінці і діяльності. Його рівень детермінований взаємовпливом спадковості та середовища; у психометричному підході його ототожнюють із загальним інтелектом. Термін запропонував Г. Айзенк [4].

Інтелект, на думку В. Штерна, є загальною здатністю пристосовуватись до нових життєвих умов. Пристосувальний акт, за В. Штерном, є розв'язанням життєвого завдання, здійсненого за допомогою дії з уявним («ментальним») еквівалентом об'єкта, «дій в умі» або (за Я. Пономарьовим) «у внутрішньому плані дії». Завдяки цьому суб'єкт розв'язує проблему тут і зараз без зовнішніх поведінкових спроб, правильно й одноразово: спроби, перевірка гіпотез відбуваються у «внутрішньому плані дії» [10].

Інтелект трактують і як один зі способів здобування знань (Л. Подані). Деякі дослідники здобування знань (Ж. Піаже) вважають лише побічною

складовою процесу застосування знань під час розв'язання життєвого завдання. Важливо, щоб завдання було справді новим або принаймні мало компонент новизни. З проблемою інтелектуальної поведінки тісно пов'язана проблема «трансферу» — перенесення «знань-операцій» з однієї ситуації на іншу (нову). Розвинутий інтелект, за Ж. Піаже, виявляється в універсальній адаптивності, досягненні «рівноваги» індивіда з середовищем [10].

Отже, інтелект можна визначити як здатність особистості, яка зумовлює загальну успішність пристосовування людини до нових умов існування. Інтелект стає однією з найбільш суттєвих і необхідних властивостей особистості у сучасному суспільстві знань, яке активно формується у світі, що глобалізується. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у детальному аналізі філософського аспекту інтелектуальної поведінки людини у сучасному соціумі.

Список використаних джерел:

1. Ebbinghaus, Hermann. Zeitschrift für Psychologie.— 1897.— XIII.— S. 401.
2. Зьолко О. О. Особистість людини як підстава породження інтелектуальної цивілізації / О. О. Зьолко // Нова парадигма.— Вип. 109.— К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012.— С. 31–39.
3. Інтелект [Електронний ресурс].— Режим доступу: http: // uk.wikipedia.org / wiki / %D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82.— Заголовок з екрану.
4. Палій А. А. Диференціальна психологія / А. А. Палій.— К.: Академвидав, 2010.— 432 с.
5. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс].— Режим доступу: http: // slovopedia.org.ua / 36 / 53382 / 240576.html.— Заголовок з екрану.
6. Спиноза Б. Избранные произведения / Б. Спиноза. Соч.— Т. 1.— М., 1957.— С. 329.
7. Теплов Б. М. Ум полководца / Б. М. Теплов // Проблемы индивидуальных различий.— М., 1961.— С. 252–343.
8. Философия: Энциклопедический словар / Под редакцией А. А. Ивина.— М.: Гардарики. 2004.— 1072 с.

9. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — 840 с.
10. Філософія: Курс лекцій. — Львів: Новий Світ, 2000–2001. — 444 с.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Григоренко И. В. Феномен интеллекта личности в дискурсе философского познания

Проанализированы основные философские концепции относительно определения понятия интеллекта от античности до современности.
Ключевые слова: *личность, развитие личности, интеллект, интеллектуальная личность.*

Grigorenko I. The phenomenon of intelligence of the person in the discourse of philosophical knowledge

In the article the basic philosophical concepts regarding the definition of the concept of intelligence from antiquity to modern times.
Keywords: *personality, personality development, intelligence, intelligent personality.*

II. Соціальна філософія

УДК 329.63

Васильчук Є. О.

Кандидат політичних наук, викладач Черкаського державного бізнес-коледжу

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЯВИЩА МОЛОДІЖНОГО ПОЛІТИЧНОГО РАДИКАЛІЗМУ ТА ЕКСТРЕМІЗМУ

Проаналізовано існуючі соціально-філософські та соціологічні підходи до явища молодіжного політичного радикалізму та екстремізму.

Ключові слова: *політичний радикалізм, екстремізм, молодіжне середовище, девіантна поведінка, молодіжна свідомість.*

Постановка проблеми. Особливості характеру і перебігу суспільно-політичних перетворень наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. суттєво актуалізували дослідження феномену політичного радикалізму та екстремізму, який став предметом комплексного наукового осмислення. Це пов'язується, насамперед, із процесом деідеологізації суспільних наук, кардинальними змінами природи, ідейно-політичного змісту та спрямованості сучасних суспільно-політичних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стаття базується на аналізі наукових праць, що висвітлюють концептуальні засади дослідження феномену молодіжного політичного радикалізму та екстремізму.

Метою статті є аналіз існуючих соціально-філософських та соціологічних підходів до явища молодіжного політичного радикалізму та екстремізму.

Виклад основного матеріалу. Представники соціально-філософського та соціологічного підходів до вивчення феномену молодіжного радикалізму та екстремізму схильні розглядати його як форму девіації, орієнтованої на свідоме порушення існуючих соціальних норм, нормативів, принципів тощо. Такі бачення ґрунтуються

© Васильчук Є. О., 2013

на концепції «соціальної аномії», розробленої французьким соціологом Е. Дюркгеймом, згідно з якою явище аномії, тобто перебування суспільства у стані розпаду ціннісно-нормативної системи, актуалізується у періоди кризи політичних, економічних і соціальних процесів. У межах зазначеного підходу досліджуються причини і фактори, що впливають на виникнення та функціонування різноманітних молодіжних рухів і неформальних об'єднань, особливості соціалізації та адаптації сучасної молоді, формування її ціннісно-нормативних систем тощо [50]. Розробку теорії соціальної аномії продовжив американський соціолог Т. Парсонс, який сформулював теорію структурного функціоналізму. Згідно з його теорією, аномія є станом суспільства, у якому люди є дезинтегрованими, а їхня поведінка суперечить вимогам соціальних інститутів. Негативними результатами аномії за Т. Парсонсом є зниження інтегрованості суспільства, зростання відчуття небезпеки та психічних відхилень серед населення [1]. Аналіз впливу кризових факторів на формування ціннісно-нормативних засад молодого покоління засвідчує, що виникнення проявів політичного радикалізму та екстремізму спричинює невизначеність становища деяких соціальних груп, зокрема молоді, втрата ними структурно-функціональних зв'язків із суспільством, зростання різних форм девіантної поведінки тощо.

Згодом, завдяки працям Р. Мертона, Д. Уолша, Т. Селліна, А. Коена та ін. дослідження девіантної поведінки соціальних груп конституювалося у самостійний науковий напрямок у соціології. Зокрема, Р. Мертон розглядав особливості перебігу ідентифікаційних процесів молодіжних спільнот, що мають відхилення девіантного характеру [1; 45]. Соціальні відхилення, на думку британського дослідника Д. Уолша, не є властивістю певної дії, а проявляються як результат соціальної оцінки та застосування певних санкцій [62, С. 100; 63]. Т. Селлін обґрунтовував виникнення кримінальної та деліквентної поведінки конфліктами між культурними нормами, що виникають внаслідок потрапляння носіїв певних культурних цінностей до іншої культурної системи [62, С. 100; 63]. Надалі його ідеї були розвинуті у працях А. Коена, який, досліджуючи специфіку формування кримінальних угруповань та спільнот, що складалися переважно з молоді, сформулював концепцію молодіжної делінквенції. Ним відзначено тенденції всередині цих об'єднань до формування власних систем поглядів, цінностей, форм спілкування, поведінкових норм і практик, що зрештою призводить до утворення специфічних субкультур [67]. Ідеї А. Коена знайшли свій подальший

розвиток у концепції нелегітимних можливостей Р. Клауорда та Л. Оліна, які, досліджуючи проблематику молодіжних спільнот, вважали прояви девіантної поведінки результатом унеможливлення досягнення цілей законними способами [66].

При дослідженні феномену політичного радикалізму та екстремізму актуальними лишаються конфліктологічні теорії західних дослідників. Зокрема, у наукових працях М. Вебера [13], Е. Геллнера [14], Е. Гідденса [15], Р. Дарендорфа [19], М. Дойча [21], Г. Зіммеля [24], Л. Козера [32], Г. Моргентау [68] та ін. пропонуються різноманітні концепції феномену конфлікту, наводяться його визначення, класифікаційні схеми, що базуються на різних критеріях, досліджуються впливи конфліктів на суспільний розвиток тощо.

Активізація суспільно-політичної активності західної молоді, студентські революції у Франції, молодіжні бунти, поява руху бітників та хіпі у США та Західній Європі спричинили появу контркультурних теорій молодіжного протесту та радикалізму. Соціально-філософські ідеї представників т.зв. «Франкфуртської школи» здійснили визначальний вплив на формування різних течій ідеології лівого радикалізму. Сам термін «контркультура» пов'язують з іменами Г. Маркузе [43], Т. Роззака [69], Ч. Рейча [44] та Дж. Йінгера [70], які здійснювали аналіз ідеологічних продуктів та практики радикальних молодіжних рухів 1960-х рр. Згадані автори визначали феномен контркультури як протест, спрямований на руйнування «споживацької» культури капіталістичних суспільств, причому Т. Роззак і Ч. Рейч наголошували на тому, що контркультура є сукупністю ціннісних настанов, які визначають нетрадиційний стиль поведінки і способу життя. Відповідно, цей феномен характеризується принциповим запереченням можливості раціонального освоєння реальності, а ірраціоналізм, на думку діячів контркультури, є єдиним способом досягнення істини. Тому у західній науковій традиції того часу радикальні молодіжні рухи розумілися як яскраво виражений контркультурний феномен, що протистоїть культурному ядру капіталістичного суспільства. Згодом, з появою постмодерністських суспільствознавчих теорій, акцент досліджень змістився на дослідження змістовного навантаження відтворюваних молодіжним середовищем культурних продуктів.

У СРСР дослідження процесів формування радикалістських і протестних настанов у молодіжній свідомості, вивчення причин виникнення, особливостей перебігу західних молодіжних бунтів розпочалися

у 1970–1980-х рр. Молодіжна проблематика висвітлювалася у працях Ю. Зубок [54], І. Ільїнського [26], С. Іконнікової [25], В. Лисовського [40], В. Чупрова [54], В. Шубкіна [64] та ін., в яких розглядалися соціально-психологічні особливості молодіжних спільнот, специфіка соціалізації та соціального становлення молодої людини, проблеми студентської молоді тощо. Значна увага у дослідженнях радянських науковців цього періоду приділялася критиці західних теорій молоді (Г. Маркузе, Т. Роззака, Ч. Рейча тощо). Показовою у цьому сенсі є видана у 1982 р. праця «Критика буржуазных теорий молодежи», у якій здійснюється аналіз тенденцій розвитку західноєвропейського та американського молодіжного середовища, піддаються ідеологічній критиці концепції молодіжного руху західних суспільствознавців [35].

Явище контркультури як порушення процесу соціалізації молоді вперше було проаналізовано в монографії Ю. Давидова та І. Роднянської «Социология контркультуры: Инфантилизм как тип мировосприятия и социальная болезнь» [17], у якій автори систематизували накопичені знання щодо цього феномену, інтерпретуючи контркультуру з погляду тогочасної ідеології радянського суспільства та акцентуючи увагу на соціально-філософських аспектах проблем свободи, моральності, взаємодії мистецтва і суспільства. Аналізуючи праці своїх західних попередників, зазначені автори обґрунтували феномен контркультури не як специфічне соціальне явище, а визначали його як ідейну оболонку соціальних паразитичних утворень. Девіантний та ірраціональний характер контркультури, особливості молодіжних бунтів 1960-х рр. у Західній Європі підкреслювали у своїх працях А. Байчоров [5], В. Барков [8], Н. Мусієнко [8], К. Вартанова [12], В. Данченко [18], М. Жбанков [22], Г. Касавіна [29], В. Леонтьєва [29], Л. Мельнікова [44], К. Мяло [47], І. Федорова [58] та ін. Характерною рисою цих праць є наявність певних ідеологічних нашарувань, оскільки радянській молоді відводилася роль резерву в будівництві комуністичного суспільства. На відміну від західних науковців, які, досліджуючи радикальні молодіжні угруповання, відзначали в них переважання тенденцій до субкультуризації, тобто відтворення системи норм і цінностей, альтернативних базовому культурному комплексу, радянські дослідники внаслідок впливу панівних для СРСР ідеологічних орієнтацій уникали констатації факту наявності в тогочасному радянському суспільстві молодіжних спільнот зі світоглядом, альтернативним офіційно проголошеному.

Розпад Радянського Союзу зумовив трансформацію суспільно-політичних, соціально-економічних та світоглядно-ідеологічних процесів, що не могло не позначитися на процесах соціалізації молодого покоління. У межах соціально-філософського та соціологічного підходів у цей період виокремлюються праці С. Левікової [10; 39], В. Бобахо [10], О. Омельченко [49], В. Лукова [41; 54], які, досліджуючи сутнісні характеристики та особливості молодіжного радикалізму та екстремізму, акцентують увагу на його соціокультурних та ціннісно-нормативних засадах. Прояви радикалізму та екстремізму у сучасному молодіжному середовищі зазначені дослідники пов'язують із соціокультурними особливостями розвитку сучасного суспільства. У цьому контексті також заслуговують на увагу публікації О. Корнілової, у яких аналізуються соціально-психологічні причини маргіналізації сучасного молодіжного середовища, патопсихологічні аспекти екстремістських настроїв і поведінкових практик сучасної молоді [33]. Вагомим внеском у розробку проблем молодіжного радикалізму та екстремізму є праці Ю. Зубок і В. Чупрова [54], які поглиблюють розвиток теоретико-методологічних засад дослідження цієї проблематики, досліджують специфіку проявів екстремізму в сучасних реаліях, визначають особливості самоорганізації молодіжних екстремістських рухів. Таким чином, явище молодіжного радикалізму та екстремізму виступає своєрідним наслідком суспільних деформацій і зумовлюється впливом на процес соціального становлення молодої особистості низки кризових факторів.

Дослідження реалізації молодіжної протестності у субкультурних формах представлені працями С. Карпілені [28], С. Ковальчука [30], А. Райхштата [52], М. Харагезян [59] та ін. Зазначені автори, досліджуючи радикалістські настанови сучасної молоді, особливу увагу звертають на вплив трансформаційних процесів, що відбуваються в пострадянських суспільствах, на посилення рівня відчуженості молоді від соціуму. Зростання агресивних настанов та радикалізація свідомості сучасної молоді пов'язується ними із системною кризою пострадянських суспільств, що охопила усі сфери суспільного життя.

Соціально-філософські аспекти феномену політичного радикалізму та екстремізму у молодіжному середовищі розглядаються у наукових дослідженнях Р. Афанасьєвої [2], Л. Баєвої [4], М. Максимова [42], О. Хоровіннікова [60], І. Юркіна [65] та ін. Зазначені автори зосереджують увагу на соціально-філософському осмисленні молодіжних антисистемних рухів, природі і формах прояву молодіжного ради-

калізму та екстремізму, причинах зростання радикалістських настанов та екстремістських настроїв у сучасному молодіжному середовищі. Поширення політичного радикалізму та екстремізму у молодіжному середовищі, на думку зазначених науковців, є результатом прояву крайніх у моральному і правовому сенсі способів життєдіяльності молоді як особливої соціальної групи і специфічної категорії населення [2, С. 11; 4, С. 25]. Ними підкреслюється, що схильність до таких світоглядних відхилень та похідних від цих крайнощів соціальних практик, мають індивіди без фіксованого соціального і економічного статусу [60, С. 6]. Разом з тим, наголошується на конструктивних можливостях окремих антисистемних молодіжних рухів, здатних продукувати ідейні комплекси, що містять критику конкретно-історичної соціальної системи, і висувати альтернативні проекти суспільної перебудови [42, С. 4].

У цьому контексті відбувається переосмислення критики існуючих контркультурних теорій, яка у радянський період мала форму виключно негативно-оцінювальних інтерпретацій феномену молодіжної контркультури. У дослідженнях І. Ковшової [31], О. Ластовського [38] та М. Міндоліної [46] феномен контркультури трактується як механізм самотрансформації культурної системи в умовах її ціннісної кризи і форма соціальної творчості, що проявляється у вигляді творення або руйнування залежно від носія контркультури. Дослідження С. Шаповалова [61] та А. Тугушевої [57] розкривають механізми формування протестних та радикалістських настанов у молодіжній свідомості. На думку зазначених науковців вагому роль у цьому відіграють цінності рок-культури.

Дослідження соціокультурних засад, особливостей культурно-екзистенціальної трансформації та етноконфесійної обумовленості політичного радикалізму та екстремізму поглиблюється у наукових працях О. Римського [53], Ю. Ахромеєвої [3] та ін., які зазначають, що елементи окремих релігійних доктрин внаслідок їхнього довільного тлумачення та відсутності повноцінних знань про цілі і сутність самої релігії провокують появу в окремих осіб різних форм нетерпимості та крайнощів у відстоюванні свого світогляду і стають вагомим компонентом ідейного обґрунтування екстремістської практики.

Зростання молодіжного радикалізму та екстремізму, специфіка протестної активності сучасної молоді значною мірою обумовлюється впливами інформаційно-комунікативного середовища, на що вказують у своїх дослідженнях І. Новіков [48], Т. Боргоякова [11], Є. Кубякін [36], Є. Столяренко [55], В. Стрельцов [56], Н. Кутузова [37] та ін.

Досліджуючи особливості поширення радикалістських настанов та екстремістських практик серед молоді, вказані автори зазначають, що це явище є результатом перетворення наявних у молодіжному середовищі екстремальних настроїв у самоціль, сутність якої полягає у досягненні суспільного резонансу, що супроводжується завданням моральної, фізичної та матеріальної шкоди оточуючим [36, с. 19]. Також зазначені автори наголошують на тенденції перетворення молодіжного радикалізму з системи радикальних ідей і переконань на сукупність стрімко поширюваних радикальних дій та екстремістської поведінки [55]. Деструктивний характер молодіжного радикалізму та екстремізму, на думку представників цього дослідницького напрямку, обумовлюється низкою взаємопов'язаних суспільно значущих факторів: соціальних, ідейно-маральних, історико-ідеологічних, соціально-культурологічних, політико-правових, політико-організаційних, психологічних, етноконфесійних [55; 37, с. 18; 11, с. 43]. Особливий наголос робиться на ризикогенному характері девіантної поведінки представників субкультурних молодіжних спільнот, які можуть виступати потенційними трансляторами інтолерантних настанов і соціальною базою для розширення сфер впливу екстремістських груп [56].

Серед українських суспільствознавців, які зосереджують свою увагу на тенденціях розвитку сучасного молодіжного середовища, варто виокремити праці О. Бень [9], Ю. Криворучка [34], В. Довгополюка [20], В. Барабаша [7], М. Головатого [16] та ін. У фокусі уваги зазначених науковців перебувають питання інституціоналізації молодіжних громадських організацій у сучасному українському суспільстві, формування ціннісно-нормативних засад молодіжного руху в Україні, поширення соціальної девіантності у молодіжному середовищі тощо. Проблемам вияву екстремізму в молодіжних рухах, формування толерантності і проявам міжетнічної нетерпимості у молодіжному середовищі в Україні присвячено праці В. Бакальчук [6] та І. Жданової [23]. Специфіку розвитку молодіжних радикальних спільнот в Україні аналізують у своїх працях О. Постол [51] та В. Іщенко [27].

Висновки. Таким чином, у межах соціально-філософського та соціологічного підходів сформовано визначення сутнісних рис феномену молодіжного радикалізму та екстремізму. Його поява та поширення у молодіжному середовищі обумовлюється кризовими деформаційними чинниками, а ідеологічне обґрунтування є результатом складного синтезу політичних та етноконфесійних конструктів. Як

соціальне явище, радикалістські настанови та елементи екстремістської практики, внаслідок наявності значного деструктивного потенціалу, становлять потенційну і реальну загрозу суспільству, провокуючи руйнування та соціальні конфлікти із складно прогнозованими наслідками. Соціально-психологічні складники цього феномену являють собою афективні, спонтанні реакції на події, що відбуваються у суспільстві, сприяючи поглибленню існуючих соціальних протиріч. Разом з тим, радикалізм та екстремізм інколи можуть розглядатися як інструмент суспільної модернізації, сприяючи революційному оновленню, своєрідному «перезавантаженню» системи соціальних відносин, відсікаючи її найбільш архаїчні та рудиментні структурні елементи. Проте, непередбачуваність і слабка прогнозованість сценаріїв розвитку радикалістських та екстремістських практик, схильність до застосування насильницьких способів реалізації своїх цілей, жорстокість, інтолерантність, агресивність у відстоюванні свого світогляду змушує сучасних дослідників цього явища визначати його як потенційну та реальну загрозу суспільній стабільності та злагоді, інструмент розбалансування соціальних відносин та порушення принципів мирного співіснування як окремих індивідів, так і цілих соціальних груп і класів.

Список використаних джерел:

1. Американская социологическая мысль / Р. Мертон, Дж. Мид, Дж. Т. Парсонс, А. Шюц; под ред. Добренькова В. И.; сост. Кравченко Е. И. — М.: Изд-во Московского университета, 1994. — 496 с.
2. Афанасьева Р. М. Социокультурные условия противодействия экстремизму в молодежной среде (социально-философский анализ): автореф. дисс… канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Р. М. Афанасьева. — М., 2007. — 22 с.
3. Ахромеева Ю. В. Социокультурные основы религиозного экстремизма: автореф. дисс… канд. филос. наук: спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / Ю. В. Ахромеева. — Воронеж, 2009. — 24 с.

4. Баева Л. В. Экстремизм: природа и формы проявления / Л. В. Баева // Каспийский регион: политика, экономика, культура. — 2008. — № 3 (16). — С. 21–26.
5. Байчоров А. М. От «разбитого» поколения к контркультуре: (Парадоксы молодёжного протеста в США) / А. М. Байчоров. — Мн.: Изд-во БГУ, 1982. — 142 с.
6. Бакальчук В. О. Міжетнічна нетерпимість у молодіжному середовищі в Україні / В. О. Бакальчук // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11). — С. 117–123.
7. Барабаш В. В. Інституціоналізація сучасного молодіжного руху України: тенденції та проблеми: автореф. дис… канд. соц. наук: 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / В. В. Барабаш. - Харків, 2005. — 22 с.
8. Барков В. Ю. Контркультура и неоконсерватизм: противоположность или преемственность развития? / В. Ю. Барков, Н. Б. Мусиенко // Философская и социологическая мысль. — К., 1989. — № 8. — С. 25–34.
9. Бень О. Т. Інституціоналізація молодіжних громадських організацій у сучасному українському суспільстві (на прикладі м. Львова): автореф. дис… канд. соц. наук: 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / О. Т. Бень. — Запоріжжя, 2008. — 20 с.
10. Бобахо В. А. Социально-политические аспекты молодежной субкультуры / В. А. Бобахо, С. И. Левикова // Вестник МГУ. — 1996. — № 2. — С. 35–45. — (Серия 12. Политические науки).
11. Боргоякова Т. В. О проявлениях экстремизма и радикализма в российской молодежной среде / Т. В. Боргоякова // Аналитический вестник. — 2007. - № 4 (321). — С. 43–56.
12. Вартанова К. А. Социальные и идеологические корни стереотипов «массовой культуры» (на примере концепции молодежной контркультуры) / К. А. Вартанова // Современные проблемы молодежного движения. — Л., 1983. — С. 107–114.
13. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. — М.: Юрист, 1994. — 704 с.
14. **Геллнер Э. Нации и национализм / Э.** Геллнер; [п**ер. с англ., под ред. И. И.** Крупника]**. — М.: Прогресс, 1991. — 320 с.**
15. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. - М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 704 с.

16. Головатый Н. Ф. Социология молодежи: курс лекций / Н. Ф. Головатый. — К.: МАУП, 1999. — 224 с.
17. Давыдов Ю. Н. Социология контркультуры: Инфантилизм как тип мировосприятия и социальная болезнь / Ю. Н. Давыдов, И. Б. Роднянская. — М.: Наука, 1980. — 264 с.
18. Данченко В. «Контркультура»: карать или жаловать? / В. Данченко // Социологические исследования / СОЦИС. — 1988. — № 2. — С. 140–142.
19. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социологические исследования / СОЦИС. - 1994. - № 5. - С. 142 - 147.
20. Довгополюк В. О. Соціальна девіантність у молодіжному середовищі: передумови, різновиди та регулятиви: автореф. дис… канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Довгополюк. - Одеса, 2004. — 21 с.
21. Дойч М. Разрешение конфликта. Конструктивные и деструктивные процессы / М. Дойч // Социально-политический журнал. - 1997. - № 1. - С. 202–212.
22. Жбанков М. Р. Культура, контркультура, антикультура / М. Р. Жбанков // Философия истории: диалог культур. — М., 1989. — С. 45–47.
23. Жданова І. Молодь і толерантність в сучасній Україні (національно-етнічний аспект) / І. Жданова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.dipsm.org.ua / fi les / 2008 / 11 / article_zhdanova.doc.
24. Зиммель Г. Избранное / Г. Зиммель. Т. 1. Философия культуры. - М.: Юрист, 1996. — 671 с.
25. Иконникова С. Н. Молодежь: социологический и социально-психологический анализ / С. Н. Иконникова. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1974. — 165 с.
26. Ильинский И. М. Молодежь и молодежная политика: Философия. История / И. М. Ильинский. — М.: Голос, 2001. — 692 с.
27. Іщенко В. О. Нові ліві як суспільний рух у суспільстві, що трансформується: на прикладі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / В. О. Іщенко. — К., 2011. — 19 с.
28. Карпиленя С. С. Молодежная субкультура как способ социализации молодежи в условиях модернизации рос-

сийского общества: автореф. дисс… канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / С. С. Карпиленя. — Ростов-на-Дону, 2009. — 35 с.
29. Касавина Г. З. Контркультура в системе современной буржуазной идеологии / Г. З. Касавина, В. Н. Леонтьева // Научные доклады высшей школы. — М., 1985. — № 4. — С. 116–121. — (Философские науки).
30. Ковальчук С. Ю. Неформальные молодежные объединения в условиях социальной трансформации современного российского общества: автореф. дисс… канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / С. Ю. Ковальчук. — Волгоград, 2008. — 26 с.
31. Ковшова И. В. Философско-теоретическая модель контркультуры: дисс. … канд. филос. наук: спец. 09.00.13 / Ковшова Ирина Владимировна. — Саратов, 2007. — 131 с.
32. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л. А. Козер; [пер. с англ. О. Назаровой; под общ. ред. Л. Г. Ионина]. — М.: Дом интеллектуальной книги: Идея-пресс, 2000. — 295 с.
33. **Корнилова О. А.** Социально-психологический аспект феноменов маргинальности и экстремизма в молодежной среде / О. А. Корнилова // European researcher. — 2011. — № 11 (14). — С. 1548–1553.
34. Криворучко Ю. З. Ціннісний зміст і принципи структурування молодіжного руху в процесі демократичних перетворень в Україні: автореф. дис… канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Ю. З. Криворучко. — Львів, 2005. — 21 с.
35. Критика буржуазных теорий молодежи / [авт. колл.; пер. с нем.; под общ. ред. Б. К. Лисина]. — М.: Прогресс, 1982. — 339 с.
36. Кубякин Е. О. Молодежный экстремизм в условиях глобализации информационно-коммуникационной среды общественной жизни: автореф. дисс… д. соц. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы». — Краснодар, 2012. — 52 с.
37. Кутузова Н. А. Религиозный радикализм и альтернативные социальные проекты / Н. А. Кутузова // Веснік Брэсцкага універсітэта. — 2009. - № 3 (38). — С. 13–20. — (Серыя гуманітарних

і грамадскіх навук: філасофія, гісторыя, права, псіхалогія, педагогіка).
38. Ластовский А. Л. Идеи и практики молодежной контркультуры скинхедов в Беларуси / А. Л. Ластовский // Палітычная сфера. — 2008. — № 10. — С. 17–25.
39. Левикова С. И. Молодежный экстремизм как характерная черта неблагополучных общественных систем [Электронный ресурс] / С. И. Левикова // ПОЛИС: научная электронная библиотека: [официальный сайт]. — Режим доступа: http: // www. civisbook.ru / files / File / Levikova_Ekstremizm.pdf.
40. Лисовский В. Т. Советское студенчество: социологические очерки / В. Т. Лисовский. — М.: Высшая школа, 1990. — 303 с.
41. Луков В. Социальные и культурные ценностные ориентации молодежи / В. Луков, В. Гневашева, Н. Захаров, В. Луков, С. Луков // Alma mater. — 2008. — № 2. — С. 46–56.
42. Максимов М. А. Социально-философский анализ современных антисистемных движений: автореф. дисс… канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / М. А. Максимов. — М., 2009. — 25 с.
43. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе. - М.: «Reflbook», 1994. — 368 с.
44. Мельникова Л. Л. Концепция контркультуры Ч. Рейча: критический анализ / Л. Л. Мельникова; редколлегия журнала Известия АН БССР. Серия общественных наук. — Мн., 1983. — 36 с.
45. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон; [пер. с англ.] // Социологические исследования / СОЦИС, 1992. — № 2. — С. 118–124; № 3. — С. 104–114; № 4. — С. 91–96.
46. Миндолина М. В. Контркультура: сущность и существование: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / М. В. Миндолина. — Белгород, 2006. — 32 с.
47. Мяло К. Проблемы романтического сознания в молодежной «контркультуре» 60-х годов / К. Мяло // Культура и идеологическая борьба / Под общ. ред. А. И. Арнольдова. — М.: Мысль, 1979. — С. 133–168.
48. Новиков И. А. Молодежный радикализм как фактор девиантного поведения: социокультурный анализ: автореф. дисс…

канд. соц. наук: спец. 22.00.06 «Социология культуры, духовной жизни» / И. А. Новиков. — Майкоп, 2009. — 24 с.

49. Омельченко Е. Стили жизни российской молодежи: из XX в XXI век / Е. Омельченко // Народное образование. — 2006. — № 5. — С. 171–178.
50. Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма // История буржуазной социологии XIX - начала XX века: [под ред. И. С. Кона] / Е. В. Осипова. - М.: Наука, 1979. - С. 204 - 252.
51. Постол О. Є. Сучасний лівий радикалізм крізь призму дискурсу постмодерну / О. Є. Постол // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. — К.: Міленіум, 2011. — С. 197–201.
52. Райхштат А. О. Молодежные субкультуры в российском обществе: теоретические подходы и современные практики: дисс. … канд. соц. наук: спец. 22.00.04 / Райхштат Антон Олегович. — Казань, 2006. — 193 с.
53. Римский А. В. Культурно-экзистенциальные трансформации религиозного экстремизма: автореф. Дисс… канд. филос. наук: спец. 09.00.14 «Философия религии и религиоведение» / А. В. Римский. - Тула, 2012. — 27 с.
54. Социология молодёжи: энциклопедический словарь // под ред. Зубок Ю А., Ковалевой А. И., Лукова В. А., Чупрова В. И., Малышева М. Л. [и др.]. — М.: Academia, 2008. — 608 с.
55. Столяренко Е В. Факторы молодежного радикализма в России [Электронный ресурс] / Е. В. Столяренко // Теория и практика общественного развития. — 2011. - № 2. - Режим доступа: http: // teoria-practica.ru / -2–2010 / sociology / stolyarenko.pdf.
56. Стрельцов В. В. Рискогенный характер девиантного поведения представителей российских субкультурных молодежных сообществ / В. В. Стрельцов // Теория и практика общественного развития. — 2009. — № 3–4. — Режим доступа: http: // teoria-practica.ru / -3–4-2009 / sociology / streltsov.pdf.
57. Тугушева А. Р. Ценностные ориентации «протестующего» поколения / А. Р. Тугушева // Саратов: Изв. Сарат. ун-та, 2007. — С. 100–103. — (Новая сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. — Т. 7.; вып. 2).

58. Федорова И. И. Гедонизм как принцип контркультуры / И. И. Федорова // Этика и эстетика — К., 1983. — Вып. 26. — С. 122–128.
59. Харагезян М. В. Мобилизация маргинальных молодежных структур в современной России: социологический анализ: автореф. дисс… канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / М. В. Харагезян. — Ростов-на-Дону, 2007. — 20 с.
60. Хоровинников А. А. Экстремизм как социальное явление (философский анализ): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия по философским наукам». — Саратов, 2007. - 28 с.
61. Шаповалов С.В Динамика социокультурных ценностей рок-музыки: автореф. дисс… канд. филос. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / С. В. Шаповалов. — Ростов-на-Дону, 2010. — 27 с.
62. Шемякина В. В. Исторический аспект возникновения, становления и развития криминальной субкультуры / В. В. Шемякина // Вестник Челябинского государственного университета. — 2009. - № 7 (145). — С. 100–103. — (Вып. 18. Право).
63. Шильдяева В. В. Бездомность как социальное явление: причины и подходы / В. В. Шильдяева // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал) [Электронный ресурс]. — 2012. - № 11 (19). — Режим доступа: http: // www.sisp.nkras.ru / e-ru / issues / 2012 / 11 / shildyaeva.pdf.
64. Шубкин В. Н. Молодежь и образование / В. Н. Шубкин, Д. Л. Константиновский. — М.: Наука, 1977. — 159 с.
65. Юркин И. Н. Духовная культура противостояния социальному экстремизму в молодежной среде (философский анализ): автореф. дисс… канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия». — М., 2011. — 34 с.
66. Cloward R. A. Illegitimate means, anomie, and deviant behavior / R. A. Cloward. — American Sociological Review, 1959. — P.164–177.
67. Cohen A. Delinquent boys: The culture of the gang / A. Cohen. — NY: Free Press, 1955. — 202 p.

68. Nobel J. W. Morgenthau's sruggle with power. The theory of power politics and the cold war / J. W. Nobel // Review of International Studies. — 1995. — 21 (1). - P. 61–86.
69. Roszak Th. The making of a counter-culture: Reflections on the technocratic society its youthful opposition / Th. Roszak. — L.: Faber @ Faber, 1971. — 303 p.
70. Yinger J. M. Presidential address: countercultires and social change / J. M. Yinger // American sociological review. — 1977. — Vol. 42. — № 6. — P. 833–853.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2013 р.

Васильчук Е. О. Социально-философские и социологические подходы к явлению молодежного политического радикализма и экстремизма

Проанализированы существующие социально-философские и социологические подходы к явлению молодежного политического радикализма и экстремизма.
Ключевые слова: *политический радикализм, экстремизм, молодежная среда, девиантное поведение, молодежное сознание.*

Vasilchuk Y. O. The social-philosophical and sociological approaches to the phenomenon of youth political radicalism and extremism

The existent social philosophical and sociological going is analysed near the phenomenon of youth political radicalism and extremism.
Keywords: *political radicalism, extremism, youth environment, abludent behavior, youth consciousness.*

II. Соціальна філософія

УДК 21:348

Швед З. В.

Доктор філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕЛІГІЙНИЙ СИНКРЕТИЗМ ТА ПРАВОВА СИСТЕМА ЯПОНІЇ

Висвітлюється питання еволюції правових ідей, на прикладі сінто-буддиських та сінто-конфуціанських уявлень давніх японців.

Ключові слова: *синтоїзм, релігійне право, синкретизм, правологія релігії.*

Аналіз правових систем у релігієзнавчих дослідженнях має практичний характер з огляду на те, що будучи складовими конкретно-історичних конфесійних виявів релігійних традицій світу вони, водночас, виступають основою для осмислення еволюції держави від її протоформ до більш сучасних складних політико-правових систем, які становлять підґрунтя для цивілізаційного поступу. Нормативні та інституційні системи країн вкорінені у духовні традиції народу та виявляють себе на різних рівнях реалізації життєво практичних форм функціонування суспільства, з огляду на що вони мають важливе історичне, культурологічне, правове значення. Як вказував В. Г. Графський у своєму аналізі історії держави і права, правовий досвід становить предмет зацікавлень не тільки теоретиків-науковців, які ставляться до цього предмету як до мети своїх теоретичних викладів але й для практиків, для яких врахування своєрідностей національного законодавства є підставою для осмислення формування «історичної свідомості», роль якої у збереженні та збагаченні духовних цінностей персонального і колективного досвідів важко переоцінити.

У вітчизняному дисциплінарному релігієзнавстві конституюється нова галузь досліджень «правологія релігії» метою якої є осмислення правових аспектів буття релігії, на що вказує Михайло Бабій [1]. Будучи

© Швед З. В., 2013

однією з перших історичних форм права, релігійне право часто виступає фундатором або основою світських правових систем для яких імперативний характер релігійних норм та приписів у більш пізні часи втрачає свою актуальність поступаючи місце іншим основам права.

Серед провідних вітчизняних сходознавців, проблемами аналізу японської духовної традиції займалися Іванна Отрощенко, В. Кіктенко, С. Капранов, Р. Бродський та багато інших. В їх роботах акцентувалася увага на тих аспектах японознавства яке включало в себе вивчення історії, культури Японії, мови та письмової джерельної бази що заслуговує на переклад, при цьому висвітлювалися питання природи та особливостей релігійних традицій і у цьому контексті розглядалися питання постання правової системи Японії та її особливості. Водночас, С. Капранов у своїй статті «Японознавство в Україні: головні етапи розвитку до 1991 року» зазначає, що систематичні дослідження у цьому напрямку велися з 1920 по 1933 роки, а потім відновилися лише в 1954 році [7]. Таким чином, відсутність сталого розвитку японознавства створила лакуну для дисциплінарізації даного напрямку гуманітарного знання, що дозволяє, за нашим переконанням, включити релігієзнавчу проблематику до сфери вивчення цивілізації Далекого Сходу. З огляду на це, застосування міждисциплінарного методу буде для нас ключовим.

У дослідженні будуть проаналізовані східні релігійні традиції у їх відношенні до суспільства на прикладі Японії, адже вони мають відмінний від сучасного європейського контексту статус, що зумовлено різними історичними обставинами розвитку взаємозв'язку релігійного та світського й особливостями регіонального вияву доктринальних положень релігій світу в залежності від територіальної й етнічної приналежності.

За нашим переконанням, специфіка формування правової системи Японії полягає у тому, що автентичні релігійні вірування та поширення конфуціанства, деяких поглядів даосизму і буддизм створили унікальний осередок для її розвитку, при цьому ніколи не посівши визначального чинника для творення згаданої системи. Дана обставина має не тільки наукове значення, вона також виявляє себе на рівні сучасних трансформаційних процесів, які ми можемо спостерігати. Так наприклад у преамбулі до Договору про введення Конституції для Європи (Конституції ЄС), мовиться про те, що основою для самого об'єднання виступають спільні історичні корені, у тому числі й релігійні. «Черпаючи

натхнення з культурної, релігійної, гуманістичної спадщини Європи, виходячи з яких розроблені універсальні цінності недоторканності та невід'ємних прав людської особистості, свобода, демократія, рівність, верховенство закону» [14, с. 3] Європа готова відновити свою втрачену єдність, відсутність якої стала «гірким досвідом» для всіх. Це дає підстави стверджувати що теоретичне осмислення релігійно-правових особливостей формування інституційних та державних форм, відкриє перспективу для творення спільних смислів загально цивілізаційного поступу, в якому будуть враховані особливості духовного буття націй та їх прагнення для збереження унікальності (єдність у різноманітті). Таким чином, коли мовиться про конкретно-історичну правову нормативність якоїсь конфесії то і її місце у суспільних відносинах й роль у формуванні самої юридичної системи має бути врахована. У світлі вищезазначеного ми маємо звернути увагу і на такі системи релігійного права, місце застосування якого видається нам достатньо віддаленим географічно але дуже близьким економічно та культурно, особливо якщо згадати, що ми живемо у глобальному світі, відстань для спілкування у якому рахується не кілометрами, а хвилинами. Натомість аналіз східної релігійної системи (на прикладі японської правової дійсності, вплив на яку спричинили синтоїзм, конфуціанство та буддизм) дозволять більш ґрунтовно осмислити європейську правову системи, яка також значною мірою оперта на конфесійне право.

Виходячи з особливостей тлумачення сучасною філософією права особливостей категорії «правова система» Володимир Єрьомін [5] виокремлює низку складових, що виявляють себе та повинні бути враховані у вивченні будь-якої релігійно-правової системи. До таких складових відносяться «право у своїх джерелах», тобто норми які постають критерієм правової поведінки, «праворозуміння, правосвідомість, правова ідеологія та юридична наук», наступне це правовідносини і «правова політика, практика і техніка», а також наявні «юридичні кадри», що становлять юридичне співтовариство таку спільноту людей, яка за своїм соціальним статусом є відокремленою групою та має спеціальну освіту і в наслідок цього може здійснювати правову практику. Окрім вищезазначеного до складу правової системи входять «суб'єкти правової системи» — це всі ті, хто бере участь у «правотворчості, правовикористанні, правозбереженні» [5, с. 16–17] та правова культура. Остання, за нашим переконанням, є складовою швидше культурною ніж правовою, адже тут мається на увазі визнання міри досконалості самої

системи, де досконалість (ідеал, найвища цінність) швидше категорія етики аніж права.

Як відомо серед чинників, що сприяли формуванню системи права в Японії чільне місце посідали культурні запозичення, до яких вдавалися керівники країни, а також достатньо «ліберальне» ставлення до релігії, яка у даному традиційному суспільстві ніколи не грала визначальної ролі, на що вказував С. Песков [9]. Згаданий інокультурний вплив носив системний характер у тому розумінні, що всі «нововведення», які вкорінювалися у культурно-правове середовище Японії, здійснювалися з урахуванням специфіки національного контексту, що ставало підставою для інтеграції місцевих та запозичених традицій у цілісну систему яку можна охарактеризувати як синкретичну. З Цього приводу С. Песков зазначає, що «одним із засобів посилення впливу буддизму на народні маси була розпочата у VIII ст., але особливо поширена в IX ст., проповідь єдиної синто-буддийської релігії (рьобу-сінто), яку вели відомі монахи Гьокі, Сайтьо, Кукай» [9, с. 110]. В аналах історії поширення впливу буддизму на території Японії слід назвати «Керівництво для глухого музиканта» (Кукай, 797 р.), «Трактат про досконалу душу монаха перед вівтарем» (Кукай, 830 р.) та інші.

Більшість дослідників пов'язують збереження синтоїстських вірувань, навіть під час розповсюдження ідей буддизму в Японії, з особливостями економічної та соціальної діяльності широких верств селян. Адже саме цей клас становив основу японського аграрного суспільства, верхівка якого (аристократія, державні службовці, військові), залежали від нього. Період японського середньовіччя став часом формування підвалин для модернізаційного оновлення суспільства, яке розпочалося в період раннього нового часу («кінсей»). Аналізуючи цей період В. Г. Дацишен вказує, що соціально-економічний, інтелектуальний та культурний розвиток Японії був заснований на розвитку гуманітарних наук, що «забезпечили самопізнання японської цивілізації», яке знайшло своє втілення в різноманітних школах та течіях філософського й соціального спрямування. Починаючи з VI ст. Японія розпочала активно запозичувати правові та політичні ідеї з Китаю, які ґрунтувалися на даосько-конфуціанській традиції інтерпретації проблеми етики, моралі, права і т. ін. Така модель світоустрою мала ентоцентричний характер, і з огляду на це, в Японії вона зазнала певних трансформацій. Зокрема, переосмислення ідеї «геоцентризму» Японії, орієнтованого

на звеличення японських традицій та історії, та невизнання інтелектуального та культурного впливу з боку країн-сусідів.

Протягом реформи VII ст. н. е. відчутно посилився національний чинник в ідеології, який спирався на синтоїстські уявлення японців, що мало запобігти китайському впливу та водночас позначилося на самій реформі. Так наприклад, «якщо на початку VII ст. для найменування рангів чиновників використовувалися поняття, що означали конфуціанські чесноти, то у новій системі, яку було уведено в 685 році використовувалися традиційні етичні категорії: ясність, чистота, чесність і т. д.» [9, с. 42]. Принагідно зазначимо, що серед джерел, які містять у собі релігійні та правові елементи, слід згадати японську поезію, яка за переконанням Степана Родіна, становить антологію політичної та правової історії, та «перебуває в рамках кон'юктурної системи» зі своїми політичними цілями та правовими потребами. Достатньо згадати «Оповідання про принца Гендзі» (автор Мурасакі Сікібу, XI ст.). Не відтворюючи сюжетів цього твору (він був багато разів екранізований) можна сказати, що його загальний зміст наративу відповідає одній з фундаментальних доктрин буддизму, що базується на ідеї карми, як невідворотної відплати за вчинки заподіяні у житті.

Розгляд еволюції правової системи Японії, у зв'язку з реформуванням державної влади починаючи, засвідчує, що з 90 — х років VII століття центральними органами управління стали державна та релігійна рада. Державна рада мала у своєму складі уряд, до якого входило три міністри і яким було підпорядковано вісім департаментів. Релігійна рада мала подібну структуру, а метою її функціонування було опікування синтоїстським обрядово-церемоніальним аспектом життя храмів та святами, їх організацією, проведенням та фінансуванням. Починаючи з VIII століття (701 р.) укладається нормативно-правова система, яка регулювали по-перше, кримінальне право (на зразок китайського (таньського) законодавства) і, по-друге, цивільно-адміністративний кодекс, у якому містився розділ, присвячений синтоїстським церемоніям і питанням правового статусу буддийських монахів, а буддийське духівництво входить до складу державно-бюрократичного апарату [3].

Водночас, з VIII ст. н. е. в Японії встановлюється норма обов'язковості письмового права, що забезпечило розвиток правової системи на більш формальному рівні, коли всі накази, звіти та приписи мали фіксуватися у письмовій формі заміняючи таким чином можливість усної трансляції. Дана норма містилася у законах «Тайхо ріцурьо»

(701 р.) які, як вже зазначалося, включали норми кримінального (ріцу), цивільного, адміністративного (рьо) права [9, с. 5], а їх загальна кількість перевищує 12 тисяч. Зокрема, у цій нормативній системі визначається особливий статус храмових земель, що знайшло свій вираз у тому, що землі буддиських храмів (дзіден) могли продаватися, у той час коли синтоїстських продажу не підлягали. При цьому і ті і інші не оподатковувалися.

Як показує аналітичний огляд літератури, японська духовна традиція запозичувала деякі «імпортовані» джерела, у тому числі конфуціанства та буддизму, при цьому вона активно спиралася і на місцеві вірування синтоїзму. Саме тому, це поширення конфуціанської літератури та практичне використання викладених у них ідей, сприяло поширенню відповідних принципів та форм в офіційному спілкуванні. Натомість, ширшого застосування саме у правовій системі положення конфуціанства не мали. За переконанням Є. М. Жукова, Японія запозичила з азіатського континенту лише зовнішні форми права, а їх зміст та способи функціонування носили виключно автентичний для Японії характер. Подібною є позиція радянських сходознавців, які зосереджували свою увагу на вивченні суспільно-політичних та правової історії Японії (К. Г. Маранджян, Г. І. Подпалова, І. М. Сиріцин, І. І. Конрад, Д. І. Гольберг та інші). У науковій літературі XVI-XIX століття японської історії отримали назву «Епоха Едо» (яка передувала реставрації Мейдзі в 1868 році), за назвою міста-столиці тогочасного правителя сьогуна династії Токугави. Саме у цей період посилилася роль конфуціанства у формуванні ідеології, що було пов'язано з необхідністю обґрунтувати владу сьогунату та надати їй священного статусу, що не можливо було зробити спираючись виключно на ситно-буддиську релігійну традицію. З цією метою в Едо функціонувала конфуціанська академія, в якій вивчалися не тільки тексти класичної китайської традиції, але й так звані «західні науки». Серед основоположних ідей конфуціанства, які було покладені в основу легітимізації правової системи того часу було положення про «великий обов'язок та розподіл на імена» («дайгі мебун»), яке закріпило соціальну стратифікацію суспільства. А принцип «зміни Мандата Неба» обґрунтував правильність переходу або зміни влади. «Незважаючи на офіційний статус конфуціанства, японська культура і історична традиція в епоху Едо не була докорінно переглянута. Це зумовило збереження синтоіської доктрини влади, певного взаємопристосування конфуціанства і синтоізму для ідеологічного

обґрунтування встановленої політичної системи» [4]. Так було створено конфуціансько-синтоїстський синкретизм, в якому універсального значення набирав закон Рі (Ритуал, Закон).

Варто згадати, що вже за часів імператора Тандзі (661–672), засновано перший навчальний заклад. «Він отримав мандат Неба, відкрив-розширив імператорську справу, відкрив-розширив імператорські вчинки так, що вони відповідали дороговказам Неба-Землі та виблискували у благородному космосі. Він уважав, що для впорядкування манер і покращення маралі немає нічого кращого ніж писемність, а для розвитку чеснот та просвітленості тіла немає нічого важливішого за науки. І тому він заснував школу, покликав молодих та талановитих, встановив п'ять церемоній, заснував сто законів. Його закони і постанови за своїм розмахом не мали собі рівних від сивої давнини» [8, с. 160–161]. В університетах Японії (наприклад раннього хейянського періоду) до IX ст. серед головних навчальних дисциплін були конфуціанство, китайська класична література, японське право (мьободо) та математика.

До іноземних наук, як почали викладатися в період Едо відносились такі оригінальні, як голландознавство або японське роз'яснення голландської ботаніки. А також більш звичні для європейського вуха: географія, геодезія, астрономія, анатомія, медицина. Ці та інші науки потрапляли до Японії, за більшою мірою, через голландських торгівців (іноді місіонерів) та китайські і корейські культурно-економічні контакти.

Культурологічні дослідження Японії, що проводили В. М. Горегляд, І. О. Бороніна, Г. Г. Свірідов та інші, дають низку прикладів того, як ідеї конфуціанства трансформувалися на японському ґрунті. Наприклад, принцип «лі», як вимога дотримання етикету, став в Японії гаслом аристократії, для якої ідеалом особистості став «благородний муж», якістю якого мала бути чуттєвість у сприйняття світу та природи, що знаходило свій вияв у захопленні образотворчим мистецтвом та віршами [2]. У цьому контексті важливого значення при осмисленні релігійного права, у його впливі на державотворчі процеси та світські тенденції у формуванні права в цілому, мають історико-літературні тексти, зокрема «Хроніки давніх подій» (Кодзікі). Дана пам'ятка японської писемності містить у собі спробу описати походження японської держави. Виходячи з передмови О-но Ясумаро, імператор Темму (рідний брат Тендзі) в 672 році видав указ, у якому йшлося про те, що давні письмові перекази

втратили свій первісний зміст через наявні помилки та неточності. Тому необхідно розпочати роботу по збиранню та систематизації записів та виправлення наявних документів, адже вони є «основою управління державою, діяльності імператорів та виховання народу» [9, с. 73]. Дана робота була доручена придворній аристократці, яка мала феноменальну пам'ять на ім'я Хієда-но Аре. Але основна робота була виконана О-но Ясумара, за наказом імператора Геммьо (711–712 рр.). Окрім згаданого тексту, варто виокремити роль «Церимоніального кодексу» (Енгісікі — X ст.). Саме на його основі формувалась картина світу японців, їх національна ідентичність.

Подальший розвиток права в Японії відзначився потребою відповісти на виклики історичного часу, коли в країні розпочався процес децентралізації влади а в історіографічній науці він дістав назву «період воюючих провінцій» (XV — XVI ст.). Ґрунтовне дослідження Святослава Полхова [10] дозволяє виокремити ті особливі характеристики правового документу «Роккаку-сі сікімоку» (1567 р.), який фундував новий етап у розвитку японського права, у першу чергу земельного, базованого на звичаєвому праві. Цікаво відзначити, що у документі присутня тенденція на нівеляцію правових свобод окремих землевласників та селянських громад, у той же час останні виступають як суб'єкти судової системи, чим забезпечується гарантування їх прав у суперечках з можливими позивачами. Будучи «локальним» правовим документом «Роккаку-сі сікімоку», водночас, є зразком еволюції розвитку правової системи Японії у цілому. Дотримання законів гарантувалося священними клятвами, які складали як васали так і даймьо, що забезпечувало непорушність взятих на себе обов'язків та неухильність виконання судових рішень. Окрім цього, в документі присутня «монархічна ідея про важливість благополуччя та процвітання правлячої династії» [10, с. 182].

Помітну роль у обґрунтуванні наявної системи права відігравали історичні праці, які мали відтворити спадковість існуючих традицій та надити їм священний характер. Серед прикладів такої роботи є багатотомна історична збірка «… що допомагає керувати нашою країною». З одного боку, це хроніка правління імператорів починаючи від Дзімму, в якій збереглися міфологічні мотиви ранніх релігійних вірувань японців та синтоїстські уявлення про божественну природу імператорської влади. З іншого боку, вплив конфуціанства виявився в раціоналістичній ідеї про те, що повстання монархії в Японії

пов'язано з просвітницькою діяльністю китайських правителів. У XVIII ст. створюються автентичні філософсько-релігійні систем, які були покликані подолати вплив попередніх традицій індійської та китайської цивілізацій на духовну самобутність японців. Хоча ці тенденції швидше нагадують протестантські рух в Європі, адже вони закликали до повернення до чистого та незатьмареного формалізмом вчення, все ж відтворення первісного конфуціанства передбачало вирішення актуальних світських правових питань, щодо державного устрою, базованого на децентралізованій або централізованій формі правління. Саме з цих джерел походить становлення самурайської етики бусідо та обґрунтовуються принципи націоналізму в Японії. «Серединна держава» — Японія — мала спиратися «не на моральну досконалість своїх громадян», а на «знання норм ритуалу, музики, системи законів та покарань (Курсив наш. –З. Ш.), що в давнину були створені досконаломудрими, яким Небо надало унікальні здібності» [4].

У процесі еволюції соціальних, правових та історичних учень в Японії успішно функціонували як традиційні для ментальної парадигми традиції синкретичних синто-буддизму та синто-конфуціанства, так і альтернативні напрямки як-от: «історична школа та школа національних наук». Перша з них, історична школа, відома також під назвою Міто, у своїй діяльності зосереджувалася на дослідженні та компіляції історії Японії, яка спиралась на попередні аннали етичної легітимації влади сьогунів. Ця ж школа, за визначенням Дацишена, сформулювала концепцію розвитку Японії у контексті ідей національного призначення та національної ідентичності. Це була «складна синкретична конструкція, в якій завдяки поєднанню конфуціанських цінностей та уявлень синтоістської міфології поєднувалися ідеї відданості імператору, який уособлював японську державу, єдність релігії і політики, політики і освіти, духовної єдності нації на основі синтоістського ритуалу» [4].

Національна школа, згадана вище, базувала свої висхідні положення на авторитеті письмових літературних джерел, зокрема поезії, що дало підстави сформувати ідею національної унікальності японців та, спираючись на розробку ідей «мужність» та «войовничість», закликали до аскетизму й обґрунтовували необхідність націоналістичних настроїв. «Прихильники школи національної науки різко протипокладали своє вчення конфуціанським традиціям та шукали натхнення в національному минулому, закликаючи до відновлення синтоїзму в первісній чистоті» [4] без нашарувань конфуціанського та буддиського вчень.

Іншими словами, опозиція шкіл «Міто» та «Національної науки» найповніше виражалася у ставленні до національної історії та питання про роль національного призначення японців. Перші вважали що Японія є складовою світової цивілізації та її розвиток відбувається по законах еволюції будь-якої національної спільноти, у той час коли другі наполягали на унікальності національного буття японців, наголошували на провідній ролі Японії для розвитку будь яких народів та держав. Третя школа «голандознавства» за дивним збігом обставин, у своїх розробках заперечувала положення школи Міто, причина цього, за нашим переконанням, полягала у тому, що для останньої цивілізованість та «європейськість» пов'язувалася виключно з Китаєм, а школа голандознавства спростовувала ці положення.

Підсумовуючи, зазначимо, що правова система Японії у період свого становлення та формування активно відбивала результати суспільно-історичного розвитку, який включав культурні запозичення. З огляду на це дана система зазнавала впливу як релігійних так і позарелігійних факторів серед яких останні мали більше значення, адже орієнтувалися на еволюціонувала

При цьому, будучи базованими на вірності традиціям та звичаям, етичні настанови частіше ніж правові інструменти гарантують дотримання принципів соціальної справедливості, що ґрунтується на ідеалах добра, справедливості та гармонії інтерпретованих в контексті синто-буддиського та синто-конфуціанського типів світобачення. У перспективі подальших релігієзнавчих досліджень необхідно окреслити та проаналізувати вплив релігійних систем на формування права на Далекому Сході як у контексті його еволюції так і в плані вияву у сучасності. Дане завдання можна конкретизувати при вивченні китайської та корейської правових систем, адже кожна з них зберегла зв'язок з (відкритий чи прихований) з релігійними традиціями поширеними на відповідних теренах.

Список використаних джерел:

1. Бабій М. Правологія релігії в її предметі та структурі / М. Бабій // Дисциплінарне релігієзнавство. Навчальний посібник. За заг. ред. А. Колодного. — К., 2010. — С. 158–173.

2. Гераськов С. В. Проблема екзистенції японської філософії / С. В. Гераськов // Наука. Релігія. Суспільство. — Донецьк, 2006. — № 6. — С. 96–101.
3. Данн Ч. Повседневная жизнь в старой Японии / Ч. Данн / Пер. М. А. Глуховой. — М.: Издательский Дом «Муравей», 1997. — 267 с.
4. Дацышен В. Г. Общественно-политическая мысль в японском обществе в эпоху Эдо. — [Електронне джерело]. — http: // japanstudies.ru / index.php?option =com_content&task=view&id=174&Itemid=70.
5. Ерёмин В. Н. История правовой системы Японии / Владимир Николаевич Ерёмин. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — 293 с.
6. Капранов С. Японознавство в Україні: головні етапи розвитку до 1991 року / С. Капранов // Магістеріум: Культурологія. — Вип. 26. — 2007. — С. 43–48.
7. Капранов С. В. Психотехніка і містичний досвід сінто: до питання про типологію / С. В. Капранов // Східний світ. — К., 2007. — № 3. — С. 107–113.
8. Мещеряков А. Н. История древней Японии / Мещеряков А. Н., Грачёв М. В. — СПб.: Гиперион, 2002. — 544 с.
9. Пасков С. С. Япония и раннее средневековье: VII — XII саков. Исторические очерки / Станислав Соломонович Пасков / Отв. Ред. Г. И. Подпалова. Изд. 2-е. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. — 208 с.
10. Полхов С. А. «Роккаку-си сикимоку» — свод законов периода «воюючих провинний» / С. А. Полхов // Япония 2011. Ежегодник. — М.: «Арио-XXI», 2011. — С. 181–222.
11. Родин С. А. «Кайфусо» как первая политическая анталогия Японии / С. А. Родин // Новый вигляд. Япония: переломные моменты истории: сборник конференции «Japan Report»,15–16 октября, 2011. — М.: Наталис, 2012. — С. 5–13.
12. Савинцева М. И. Традиции японського общества и их влияние на формирование правовой системы Японии / М. И. Савинцева // Российский японоведческий журнал. № 3. — М.: Межригиональная общественная организация «Ассоциация японоведов», 22012. — С. 42–51.

13. Тихонравов Ю. В. Судебное религиоведение / Ю. В. Тихонравов. — М.: ЗАО «Бизнес –школа «Интел Синтез», 1998. — 272 с.
14. Treaty establishing a Constitution for Europe // Official Journal of the European Union. — [Електронний ресурс]. — http: // eur-lex.europa.eu / LexUriServ / LexUriServ.do?uri=OJ: C:2004:310:0003:0010:EN: PDF

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Швед З. В. Религиозный синкритизм и правовая система Японии

Освещен вопрос эволюции правовых идей, на примере синто-буддийских и синто-конфуцианских прадставлений древних японцев.
Ключевые слова: *синтоизм, религиозное право, синкретизм, правология религии.*

Shwed Z. V. Religious Syncretism and the Legal System in Japan

The article addresses the evolution of legal ideas as exemplified by Shinto-Buddhist and Shinto-Confucian traditions of the ancient Japanese.
Keywords: *Shinto, religious law, syncretism, science of law in religions.*

II. Соціальна філософія

УДК 246. 3: 26

Чубенко О. В.[*]

Пошукач кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІКОНОБОРСТВО В ІСТОРІЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Розглядається поняття «іконоборство», історія його виникнення.
Ключові слова: *ікона, іконоборство, іконошанування.*

Актуальність теми. Розглядаючи православну ікону, не можливо не згадати про те, що в історії ікони були тяжкі часи, часи переслідування і не прийняття ікони.

Іконоборство — це рух проти вшанування ікон чи образів у Візантійській імперії. Слід зауважити, що підходи до розуміння сутності та витоків іконоборства у теоретичних дослідженнях науковців різняться, а відтак оцінка та ставлення до нього є неоднозначними. Так наприклад, В. Даль іконоборство розкриває як дію, стан і вірування іконоборця, який заперечує шанування ікон [2, с.40]. У багатьох довідниках під іконоборством розуміється релігійно-політичний рух, направлений проти християнського культу ікон, мощів, що мав місце у Візантії у VIII–IX ст. і Західній Європі у XVI ст. у період Реформації. Інколи релігійний бік цього явища тлумачиться більш конкретно як єретичний рух, що заперечував поклоніння іконам і був тісно пов'язаний з антитринітарними суперечками та запереченням людської природи Ісуса Христа [8, с. 251]. У І.Огієнка можна знайти навіть розширене тлумачення: «Іконоборство — це боротьба не тільки з самими іконами, але й боротьба проти Христа, Хресного знамення, мощів і т. п.» [3, с.7]. Однак варто зазначити, що подібна думка є характерною для визначення вкрай радикального напрямку іконоборства. Тому, визначаючи це складне явище варто обов'язково враховувати варіативність іконоборства — адже деякі іконоборці, заперечуючи поклоніння іконам, вшановували хрест;

© Чубенко О. В., 2013

інші — заперечуючи шанування Богородиці та святих, поклонялись іконі Ісуса Христа; були й такі, що навпаки заперечували лише зображення Ісуса тощо. Іконоборство сформувалось у Візантійській імперії у період 726–843 рр., який був важким, довготривалим і суперечливим. Дослідники поділяють історію іконоборства на два періоди: перший період — з 726 по 780 роки та закінчився VII Вселенським собором 787 року, а другий продовжувався з 813 по 843 роки та закінчився так званим відновленням православ'я [6, с. 384].

Історія засвідчує, що ставлення християнської церкви до ікон формувалося протягом століть. Питання про використання образотворчого мистецтва було суперечливим з самого початку появи християнства, адже розвиток церковного мистецтва та іконографії корелювався з складнощами та боротьбою в самій церкві. Найбільш фундаментальними і критичними були суперечки щодо істинності віри в таких догматичних питаннях як втілення Христа, Його правдива людська і повна божественна природа, Його єдиносутність з Отцем, Божественність Святого Духа, Свята Трійця як одне Божество, титул Богородиці тощо. Це була найжорстокіша боротьба з жертвами з обох сторін, і дуже важко здобута прибічниками ікони перемога увійшла в церковний календар як свято Торжества Православ'я.

Дослідженням іконоборства займалося багато вчених та богословів (А. Безансон, В. Болотов, М. Бібіков, А. Карташов, Я. Креховецький, В. Лєпахін Я. Пелікан, М. Сюзюмов, О. Шмеман). У науковій літературі цей феномен, головним чином, розглядається як такий, що був присутній лише в історії Візантії та пізніше в епоху Реформації у Західній Європі.

Щодо визначення причин іконоборства існують різні думки. Наприклад, православний священнослужитель та богослов О. Шмеман зазначає: «Одні бачили в ньому вплив мусульманського сходу з його забороною людських зображень, спробу якогось психологічного компромісу з ісламом, інші — перше повстання проти Церкви ідеї «секулярної» культури, натхненної імператорами, боротьбу за звільнення мистецтва від будь-якої «сакральності», що душить його, треті, нарешті, новий вибух все того ж еллінського «спіритуалізму», для якого іконошанування було виявом чуттєвого, матеріального в релігії. З X століття повелося, у будь-яком разі, всю відповідальність за виникнення єресі та її поширення покладати на імператорів» [9].

Але щодо питання визначення головних чинників виникнення іконоборського руху, чи це державні, церковні, або богословські причини,

немає однозначної відповіді. У кожного дослідника є своя думка стосовно цього, наприклад протоієрей Олександр Шмеман пише: «Останні дослідження показують, що полеміка стосовно ікон виникла спочатку у самій Церкві і тільки потім в неї вдало втрутилась державна влада» (прот. Александр Шмеман. Историческй путь православия. Париж, 1985.). З О. Шмеманом погоджується і Ю. Рижов, який також вважає, що суперечки щодо ікони виникли першопочатково в церкві, а вже згодом втрутилася державна влада, при чому для цього було багато причин [11].

Іконоборство виникло не десь за межами християнства, серед язичників, що прагнули до руйнування церкви, а всередині неї, в середовищі православного чернецтва — духовної та інтелектуальної еліти свого часу. Цьому сприяв той факт, що у церкві набули поширення дивні форми шанування священних зображень, які явно межували з ідолопоклонством. Так, наприклад, деякі «благочестиві» священики зіскоблювали фарбу з ікон і підмішували її в причастя, вважаючи тим самим, що причащаються тому, хто зображений на іконі. Бували навіть випадки, коли, не відчуваючи дистанції, що відокремлює образ від прототипу, віруючі починали ставитися до ікон, як до живих, брали їх в поручителі при хрещенні, при постригу в чернецтво, відповідачами і свідками на суді і т. п.

Таких прикладів безліч, і всі вони свідчать про втрату правильної духовної орієнтації, про розмивання чітких євангельських критеріїв ставлення до життя, якими колись була сильна «перша церква» [10, с.82].

Причини подібних явищ, які серйозно занепокоїли захисників ортодоксії, слід шукати в тому новому стані християнської церкви, що виникає в післяконстантинівську епоху.

Після Міланського едикту (313 р.), що дарував християнам свободу, церква почала стрімко розвиватися. До неї долучились язичники, які, воцерковлювалися та змінювали тільки зовнішній свій статус, але по своїй суті залишалися як і раніше язичниками. Завдяки поширенню обряду хрещення дітей та кардинальної зміни відносин церкви і держави християнство здобувало значну масу прихильників. Тепер входження в церкву не було пов’язане з ризиком і жертвами, як за часів первісного християнства. Нерідко приводом для прийняття християнства ставали причини політичні чи соціальні, але аж ніяк не глибоке внутрішнє навернення, як в апостольський період. Те, що для людей здавалось чужим і неприйнятним, приймалось та ставало звичним і терпимим:

перші християни вмирали за свободу від диктату держави та відмову поклонятися імператору, християни Візантії стали віддавати імператору честь, чи не рівну Бога, виправдовуючи принцип симфонії ідеєю сакралізації держави. Межі церкви та імперії в свідомості простих людей стали зливатися. Всі члени ранніх християнських громад називалися вірними, царственим священством (Петр. 2.9), а ті, хто поза церквою — мирянами. З часом терміном «миряни» стали позначати церковний народ, на відміну від священнослужителів, оскільки у Візантійській імперії нехрещених практично не було. Це розмивання меж церкви і суперечності всередині неї сильно вплинули на події розвитку християнської історії. Таким чином, світ стрімко входив до церкви, підриваючи її зсередини, і церква не завжди справлялася з цим руйнівним потоком.

Потужний рух-чернецтва, який зародився в IV столітті, був певною мірою відповіддю на ці процеси, що відбувались з церквою в той час, бо найбільш духовно — чуйні люди сприймали зовнішній тріумф церкви як духовну катастрофу, передбачавши за пишним фасадом її внутрішнє послаблення. Поширилася навіть думка, що в світі врятуватися неможливо, що необхідно бігти зі світу. Раннє чернецтво і життя в пустелі було свого роду духовним дисидентством і розкидані по пустелі чернечі поселення відчували себе наче «Церквою всередині». На цьому етапі, складному і переломному для всієї Церкви, потрібні були нові засоби катехизації, які були б зрозумілі тисячам звичайних людей, недосвідчених у тонкощах богослов'я, а просто потребуючих настанови, у вірі. В цій боротьбі болісно викристалізовувалося православне розуміння світу, людини і людської творчості, вершиною якого, на думку апологетів іконошанування, і стала ікона.

Ікона стає найбільш ефективним засобом впливу. Підвищується її емоційна, знакова структура, що несе інформацію на невербальному рівні,— ці властивості ікони сприяли її широкому розповсюдженню, і закладена в ній духовна основа ставала надбанням найпростіших новонавернених душ. Ось чому саме на ікону так надіялися св. отці, називаючи її «Біблією для неписьменних». Дійсно, через ікону вчорашні язичники краще осягали таємницю втіленого Слова, ніж через книжкові знання. Нерідко вчорашні язичники, звертаючись до Христа, ставали святими, як це було, скажімо, у випадку з Блаженним Августином. Але частіше бувало інакше — язичницька стихія виявлялася сильнішою християнської віри, в неофітській свідомості неминуче відбувалася фольклоризація віри, що привносило в традицію церкви чужі елементи,

іноприродні звичаї. Зрештою проникнення магічних відносини в культ витісняло початкову свободу духу, даровану самим Христом. Ще апостолам і раннім апологетам доводилося стикатися з проблемою очищення віри від домішок.

Таких прикладів багато в посланнях Павла громадам Коринфа, Фессалонік, Галати. До IV століття з'явилася необхідність систематизувати канон Старозавітних і Новозавітних книг, дати відповідь на поширення єресі, сформулювати основні догмати віри. У цьому процесі, особливо на ранніх етапах, з IV по VI століття церковне мистецтво виконувало важливу віроповчальну функцію. Наприклад, св. Григорій Ніський в похвальному слові великомученикові Феодору говорить так: «живописець, зобразивши на іконі доблесні подвиги (…) мученика (…), риси людського образу подвигоположником Христа, все це майстерно накресливши фарбами, як би в якій пояснювальній книзі, ясно розповів нам подвиги мученика (…). Бо і живопис мовчки вміє говорити на стінах і доставляти найбільшу користь» [7, с. 53–54]. Інший святий подвижник — Ніл Синайський, учень Іоанна Златоуста, дає наступну пораду митцю Олімпіодору, який мав намір побудувати церкву і прикрасити її фресками та мозаїками: «Нехай рука живописця наповнить храм з обох сторін зображеннями Старого і Нового Завіту, щоб ті, хто не знає грамоти і не може читати Божественних писань, розглядаючи мальовничі зображення, згадували мужні подвиги тих, хто щиро служив Христу Богу, і прагнули до славетних і прісноп'ятних доблестей…» [7, с. 53–54]. Не вміючи зрозуміти глибину відмінності образу і прообразу, неофіт ототожнював їх і його шанування ікон перетворювалося в ідолопоклонство, а молитва переростала в магічну дію. Саме це обурювало ортодоксів.

Поряд з цим візантійська знать, яка на відміну від простолюдинів була освічена і витончена в богословських питаннях, впадала в інші крайнощі. Так, наприклад, при імператорському дворі в моду увійшли наряди, прикрашені зображенням святих, ангелів і навіть Христа і Богородиці. Світська мода явно прагнула наслідувати стиль священицьких шат, які так захоплювали сучасників пишністю.

Але якщо вживання сакральних образів у церковних вбраннях пояснювалося їх символічною функцією, то використання священних зображень у світському одязі суперечило не тільки здоровому глузду, але і було явною профанацією святинь. І це також не могло не обурювати справжніх ревнителів православ'я. Деякі з них навіть приходили

до висновку, що краще зовсім не мати ікон, ніж заохочувати повернення до язичництва. Цей несподіваний поворот ортодоксії цілком зрозумілий. Треба пам'ятати також, що в предіконоборчу епоху процес формування художньої мови церковного мистецтва ще не завершився. Сприйнявши на певному етапі традиції пізньоантичного живопису, в іконописі (а також фрески і мозаїки) відбувався відбір власних художніх принципів. З часом ікона сформувалася як складна і гармонійна знакова структура. Таким чином, її мова від початкового почуттєвого реалізму поступово переходила до форм все більш символічних і аскетичних. І на ранніх етапах з'єднання античної (а в свідомості людей того часу-просто язичницької) традиції з християнським одкровенням викликало щонайменше здивування.

У VI–VII ст. на кордонах Візантійської імперії з'являється і активізується іслам. Шануючи Єдиного Бога, Бога Авраама, Ісаака і Якова, так само як іудеї, мусульмани негативно ставилися до священних зображень, пам'ятаючи про заповіді Мойсея. Вплив мусульманського ригоризму не міг не позначитись на християнському світі, православні в східних християнських провінціях багато в чому були згодні з правовірними послідовниками пророка Мухаммеда.

Перші серйозні конфлікти з приводу ікон і перші гоніння на іконошанувальників почалися на кордоні двох світів: християнського і ісламського. У 723 р. халіф Іезіди видав указ, що зобов'язує прибрати ікони з християнських храмів на підвладних йому територіях. У 726 р. такий же указ видав візантійський імператор Лев Ісавр. Його підтримали єпископи Малої Азії, відомі своїм суворим аскетичним відношенням до віри. З цього моменту іконоборство стає не просто інтелектуальним рухом, але агресивною силою, що перейшла в наступ. Таким чином, православ'я стало перед проблемою захисту ікон з двох протилежних сторін: з одного боку — від напівязичницької народної віри, а з іншого — від повного заперечення і знищення «ревнителями чистої духовності». Обидві тенденції утворювали свого роду молот і ковадло, між якими виковувалася у своїй кришталевій ясності богословська думка, що захищала іконошанування як найважливіший елемент православ'я.

Іконоборча епоха ділиться на два періоди: з 726 по 787 р. (від указу Льва Ісавра до VII Вселенського собору, скликаного при імператриці Ірині) і з 813 по 843 р. (з воцаріння імператора Льва V Вірменина до скликання Константинопольського собору, який встановив свято Торжества Православ'я). Основний фронт боротьби був зосереджений в Східній

частині Церкви. На Заході іконоборчі тенденції виявлялися значно менше, в силу варварського стану західних народів. Проте Рим реагував на події швидко і гостро: вже в 727 р. папа Григорій II зібрав Собор, який дав відповідь на указ Льва Ісавра і підтвердив ортодоксальність іконошанування. Папа відправив Патріарху Константинопольському послання, яке потім було зачитано на VII Вселенському Соборі і зіграло важливу роль. Його наступник — папа Григорій III на Римському Соборі 731 року постановив позбавляти причастя і відлучати від Церкви тих, хто буде оскверняти або ображати святі ікони.

В цілому християнський Захід не відчував тих крайнощів іконоборства, з якими довелося зіткнутися християнському Сходу. Це мало свої позитивні сторони — в самий розпал боротьби іконошанувальників і іконоборців, коли державна влада силою свого тиску перетягувала шальку терезів на користь заперечення ікони, нерідко саме голос римського єпископа звучав як єдиний тверезий голос в церкві, поданий на захист ортодоксії. З іншого боку, іконоборство на Сході, сприяло розвитку богослов'я ікони, змушуючи в цій боротьбі відточувати думку, шукати більш вагомі аргументи, підкреслювати глибину православ'я. На Заході ж не було настільки серйозної необхідності захисту іконошанування, тому і богословська думка не поспішала розвиватися в цьому напрямку.

Захід не виробив імунітету проти іконоборства, а тому виявився беззахисним перед іконоборчою тенденцією протестантизму в Новий час.

І вся середньовічна історія церковного мистецтва на Заході, на противагу Сходу, сприймається як рух від ікони до релігійної картини, як розмивання і в кінцевому результаті втратою іконного (богословсько-символічного) начала.

Першим актом іконоборства було знищення за наказом імператора ікони Спаса, що висіла в Константинополі над воротами в імператорському палаці. Спостерігаючи це, обурений народ розірвав чиновника, що виконував наказ. На це імператор відповів репресіями. Боротьба зі сфери теоретичної перейшла у відкриту війну. Не припинилися і богословські баталії, бо кожна сторона шукала свої аргументи в цій суперечці. Іконоборський собор, скликаний в 754 р., декларує у своїх постановах, що іконоборці не заперечували мистецтво як таке, не заперечували навіть церковне мистецтво (відстоюючи в основному декоративні принципи прикраси храмів), але повставали проти іконошанування як молитовного акта і проти ікони як сакрального зображення.

Хоча собор 754 р претендував на статус вселенського, його рішення незабаром були відкинуті церквою.

Відзначимо, що в середовищі іконоборців були різні думки з приводу того, що і як слід зображати на іконах та фресках, але в цілому їх аргументи зводилися до того, що в Писанні сказано «Бога не бачив ніхто ніколи» (Ін. 1.18), а тому, на їх думку, єдиною іконою Бога може бути лише Євхаристія — Тіло і кров Христові. Цю точку зору вельми докладно викладає імператор Костянтин Копроним у своєму богословському трактаті. Аргументація прибічників шанування ікони також спирається на євангельське одкровення: «Бога не бачив ніхто ніколи …» (Ін. 1.18), але друга половина цього вірша, яку так наполегливо не помічали противники ікон, для прихильників іконошанування стає поясненням не тільки можливості зображати Бога (Христа), але і прояснює відносини образу і прообразу, архетипу, зображення і зображуваного. У закінченому вигляді це місце з Євангелія звучить так: «Бога не бачив ніхто ніколи, Єдинородний Син, що в лоні Отця, Той Сам виявив» (Ін. 1.18).

Таким чином, в таємниці Втілення Слова — невидимий, невимовний, незбагненний Бог стає близьким і зрозумілим, і це дає підстави для зображення Христа. «Якщо ти побачив, що Безтілесний став людиною заради тебе, тоді, звичайно, ти можеш відтворити Його людський образ. Якщо Невидимий, втілившись, став видимим, ти можеш зобразити подобу Того, Якого бачили. Якщо перебувають в Образі Божому прийняв образ раба, звів себе до кількості та якості і зодягнув людським єством, скріплюй на дереві і пропонуй Того, Хто став видимим» [4].

Іконоборці виходили спочатку з неправильного визначення терміна «ікона», вважаючи, що тут неодмінно мається на увазі тотожність образу і прообразу, їх єдиносутність. Але прибічники ікони наполягали на принциповій їх відмінності, оскільки в них різні рівні буття. «Ікона подібна з архетипом завдяки досконалості мистецтва наслідування, по суті ж вона від Прототипу відмінна. І якщо б ні в чому не відрізнялася від Прототипу, то це була б не ікона, а не що інше, як сам архетип» (патріарх Никифор). На цій підставі Євхаристію неможливо вважати іконою, бо тут наявна та сама тотожність. «Це є Тіло Моє, це є кров Моя» — сказав Господь Ісус Христос. Він не сказав: «це буде образом Тіла і Крові», але «це є Тіло, це є кров». Отже, ми і причащаємося Його єством. В молитовному ж спогляданні ікони ми маємо спілкування з Первообразом, не змішуючи мету і засіб; видиме осягаємо через невидиме, земне через

небесне. «Ніхто не будь настільки божевільний, щоб істину і тінь її, архетип і зображення його, причину і наслідок мислити по суті тотожними», зазначав візантійський монах Федір Студит.

Виступаючи проти грубих форм шанування ікон, що межують з ідолопоклонством, і одночасно відкидаючи аргументи, православних звинувачують в матеріалізації духовності, св. Іоанн Дамаскін писав: «Я не поклоняюся речовині, але Творцем речовини, що став речовиною заради мене…» [4]. Св. Федір Студит додає до цього наступне: «Воно (Божество) присутнє також в зображенні Хреста та інших божественних предметів не по єдності природи, тому що ці предмети не плоть Божественна, але за відносним їх Божественному причастю, тому що вони беруть участь в благодаті й честі». Інші богослови зазначали, що як ми шануємо Біблію, не поклоняючись «єству шкір і чорнила», а Слову Божому, що укладене в ній, так ми шануємо в іконі не фарби і дошки, а Того, чий образ написаний цими фарбами на цій дошці [10, с. 87].

В 787 році в Нікеї був скликаний Собор на захист іконошанування, який увійшов в історію під назвою VII Вселенського. В постановах собору дані чіткі визначення православної позиції щодо ікон та іконошанування. Суть соборних рішень, як узагальнює С. Булгаков, наступна: «Ми недоторканно зберігаємо всі церковні перекази, затверджені письмово і не письмово. Одне з них заповідає робити живописні зображення, тому що це згідно з історією Євангельської проповіді, служить підтвердженням того, що Христос істинно, а не примарно став людиною, і служить на користь нам. На такій підставі визначаємо, щоб святі та чесні ікони, точно також як і зображення чесного животворящого хреста, чи будуть вони зроблені з фарб або мозаїки або якої-небудь іншої речовини, тільки були б зроблені пристойним чином, чи будуть вони знаходитися в церквах Божих, на священних судинах, або на стінах і на дощечках, або на будинках, або на дорогах, все одно будуть це ікони Господа і Спасителя нашого Ісуса Христа або непорочної Владичиці нашої Богородиці або чесних ангелів і всіх святих і праведних мужів …Чим частіше за допомогою ікон вони є предметом нашого споглядання, тим більше дивлячись на них, відтворюється пам'ять про саміх прототипи» [1, с. 5–6]. Отці Собору підкреслювали також: «Не винахідники живописців виробляють ікони, а непорушний закон і переказ Православної церкви, не живописець, а святі отці винаходять і наказують: їм належить твір, живописцю ж — тільки виконання» (Деяние Вселенского соборов, т. VII, 486).

Цікаво, що у відповідь на нападки іконоборців, які стверджували, що ікони не повинні шануватися в церквах саме тому, що немає спеціальної молитви, освячуючої ікони, отці Собору пишуть так: «Над багатьма такими предметами, які ми називаємо святими, не читається священної молитви, тому що вони по самому імені повні святості і благодаті» [10, с. 88].

Практика освячення ікон вкоренилася в церкві, мабуть, досить пізно. Діяння VII Вселенського Собору були підписані представниками всіх помісних церков, у тому числі і Римського Престолу. VII Вселенський Собор відбувся в 787 році, але знадобилося ще понад півстоліття, щоб позиції іконошанувальників були закріплені. Остаточне підтвердження їх на Константинопольському соборі 843 року поставило крапку в довгій боротьбі. Встановлене на цьому соборі свято Торжества Православ'я було не просто визнанням перемоги однієї партії над іншою, але свідченням сили самого принципу ортодоксії. Іконошанування стало свого роду підсумком догматичної творчості церкви, бо богослов'я ікони випливає безпосередньо з христології. Сучасний західний богослов Хр. Шеборн простежує щаблі розкриття таємниці Боговтілення у православній догматиці. Христологічні суперечки тривали багато століть. Протягом усього цього часу Церква невпинно сповідувала таємницю, відкриту їй і відображену в святому образі Ісуса Христа, єдиносущного Образа (Перший Нікейський Собор), Слова, що стало плоттю без зміни (Ефеський Собор), істинного Бога і істинної Людини (Халкідонський Собор), єдиного в Святій Трійці, що прийшов постраждати за нас (Другий Константинопольський Собор), Слово Боже, людські воля і дії Якого, в повній згоді з планами Божим, погодилися на страждання до смерті (Третій Константинопольський Собор) [7, с. 112].

Таким чином, спираючись на дослідження вчених та богословів в даній статті автор намагався розкрити поняття «іконоборство», розглянути історичні етапи його виникнення та розвиток.

Список використаних джерел:

1. Булгаков С. Икона и иконопочитание / С. Булгаков.— Париж, 1931.
2. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль.— Т.II.— М.: Русский язык, 1955.

3. Іларіон (Огієнко) Іконоборство. Історично-догматична монографія / Іларіон (Огієнко). — Вінніпег, 1954.
4. Иоанн Дамаскин Три слова в защиту иконопочитания [Електронний ресурс] / Иоанн Дамаскин. — Режим доступу: http: // nesusvet.narod.ru / ico / books / dam.htm — назва з екрану.
5. *Рыбаков Б. А.* Стригольники Русские гуманисты XIV столетия / *Б. А.* Рыбаков. — М.: Наука, 1993. — 61 с.
6. **Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 392 с.**
7. Рижов Ю. Философия иконы в традиции Востока и Запада. [Електронний ресурс] / Ю. Рыжов. — Режим доступу: http: // www. binetti.ru / studia / ryzhov_2.shtml — назва з екрану.
8. Успенский Л. Богословие иконы православной церкви / Л. Успенский. — Париж, 1989.
9. Философская энциклопедия / Академия наук СССР, Институт философии; гл. ред. Ф. В. Константинов. — М., 1962. — Т. 2. — 251 с.
10. Шмеман А. Исторический путь Православия [Електронний ресурс] / А. Шмеман. — Режим доступу: http: // bib.convdocs. org — назва з екрану.
11. Языкова И. К. Богословие иконы / И. К. Языкова. — М.: Изд-во Общедоступного Православного университета, 1995. — 88 с.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Чубенко А. В. Иконоборчество в истории християнской церкови

Рассматривается понятие «иконоборчество», история его возникновения.

Ключевые слова: *икона, иконоборство, иконопочтение.*

Tschubenko A. V. Iconoclasm in the history of the Christian's church

In the article the author consideres the notion of «iconoclasm» and history of its origin.

Keywords: *icon, iconoclasm, icon worship.*

II. Соціальна філософія

УДК 75.03+130.2

Риморенко Т. Ю.

Викладач кафедри образотворчого и декоративно-прикладного мистецтва Республіканського вищого учбового закладі «Кримський інженерно-педагогічний університет» (м. Сімферополь)

МИСТЕЦТВО ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕЧІЙ

Аналізується мистецтво двадцятого століття в контексті ідеалістичних і суб'єктивістських теорій, які набули поширення у філософії.
Ключові слова: *мистецтво, абстрактний живопис, культура, концептуальність у мистецтві, філософія, світогляд, стиль, тенденції.*

Велике бачиться на відстані, говорить народна мудрість. Двадцять перше століття входить до свого другого десятиліття, в мистецтві вже можливо говорити про нові тенденції, і про те, що дало нам попереднє XX століття. У кінці дев'ятнадцятого століття в мистецтві став згасати інтерес до психологічного типу, до діалектики характеру. Імпресіонізм у живопису та літературі приніс з собою нові способи зображення людської індивідуальності, коли цілісність характеру розмита музикою настроїв, захована в підтексті, стиснута в одній деталі.

Мета даної статті проаналізувати багатошаровість художніх течій, які з'явились у двадцятому столітті, для того, щоб краще розуміти нові тенденції в сучасному художньому середовищі. Адже, кожен стиль набуває нове розуміння і застосування по витиканню часу.

Актуальність цієї теми полягає у тому, що мистецтво двадцятого століття необхідно розглядати у контексті ідеалістичних і суб'єктивістських теорій, які набули поширення у філософії. Філософія мистецтва дає більш повне розуміння цих напрямків.

З хронологічним початком XX століття приблизно збігається початок цілої серії переворотів у стилістиці пластичних мистецтв, які докорінно

© Риморенко Т. Ю., 2013

змінюють традиційні методи цих мистецтв. Традиційні — тобто ті, які йдуть від епохи Ренесансу. Може здатися, що у XX столітті європейське мистецтво повертається доренесансних принципів. Це враження оманливе: виникає щось зовсім відмінне від давніх епох, хоча певні риси попередніх стилів засвоюються сучасною художньою свідомістю, схильною до історизму, і до еклектики. Нове мистецтво користується накопиченим художнім багажем, шукаючи опору в історії для свого нового, безпрецедентного світогляду.

Але в одному новітнє мистецтво дійсно зближується з до ренесансним у тій же мірі, в якій відходить від ренесансного і після ренесансного. У останньому художник — передусім „созерцающее" око. Це не означає, що він пасивне дзеркало. Пристрасті і роздуми, любов і обурення, уся повнота власної індивідуальності художника-творця виражаються так, і тому ці почуття здатні відображатися через об'єктивне свідчення зору. Око — незаперечний контроль, кордон, охоронець істини. «Все інше — література». Ось цим «іншим», цієї «літературою» повниться новітнє європейське мистецтво. Художник XX століття — вже не «око» в ренесансному розумінні; прямі свідчення зору беруть участь у його роботі лише як один з компонентів. Відбитки побаченого, звуки, думки, емоції, спогади, асоціації утворюють єдиний силовий натиск. Те, що цей натиск матеріалізується у вигляді полотна, покритого фарбами і, отже, сприймається не інакше як зором, вселяє уявлення про мистецтво, як і раніше, цілком зорове, але тут відбувається мимовільна підміна понять. Воно зриме, але не зорове, не тільки зорове, — у роботі художника домінанта оптичного сприйняття поступається місцем сплаву різних імпульсів [1, с. 6–7].

Можна уявити собі кілька гіпотетичних відповідей на питання: для чого ж образотворче мистецтво зреклося надійних заповідей Відродження? Ці зміни відбулися в ім'я більшої активності художника і свободи висловити те, що він хоче, заради вичленування власне пластичних цінностей і пошуків, їх же безпосереднього впливу на естетичне почуття. Це відбувалося в силу спалаху інтересу до інших, не ренесансних художніх традицій. І нарешті, просто в пошуках нового, ще невипробуваного, оскільки колишні методи себе вичерпали.

Сучасна дійсність спонукала не довіряти видимості: зовнішній вигляд речей — не стільки виявлення внутрішньої сутності, скільки її приховування, маска. Що 'зовнішність оманлива', ще ніколи не здавалося настільки безсумнівним. Найбільше це природно відносилося до головного об'єкту мистецтва — людині. «Ми — істоти

незримі», — сказав Метерлінк. Внутрішній світ особистості, все більш ускладнюючись, диференціюючись і одночасно відчужуючись від суспільного цілого, все менш знаходив собі адекватне вираження в зовнішніх проявах — у виконанні громадських функцій, в предметних обставинах, в міжіндивідуальних зв'язках. На все явне лягає тінь недійсності, а справжній зміст особистості — дар, і йому загрожує розчинення в напливі неправдивостей [1, с. 8].

Звичайно не в XX столітті почався процес «пошуків себе» за допомогою самоаналізу. Його джерела дуже давні (заклик «пізнати самого себе» походить ще від Сократа). Ця ідея в XVI — XVII ст. стає предметом медитацій мислителів (Монтень, Паскаль, Ларошфуко). У кінці XVII в. і потім на протязі усього XIX процес цей відбувається в мистецтві. З настанням XX століття саморефлексія досягає великої напруженості, проявляючи тенденцію зосереджуватися на «прихованому», «неявному». Прагнучи намацати потаємні шари, що лежать під покровом культури і самого розуму [1, с. 10].

Криза ідеалів і в мистецтві зробить непоправні руйнування, породжуючи на світ потворні фантоми «дегуманізованої свідомості». Але, з іншого боку, цією кризою буде дано поштовх розвитку мистецтва до «відкритості», до розмивання замкнутих кордонів жанру, твору, характеру, мовних форм і т. д. Закріплені традицією образні значення, зрушені з звичних місць, прийдуть у рух, випереджаючи можливість нових творчих відкриттів і переворотів.

У цей час за кордоном фрейдизм нерідко оцінюється як каталізатор сучасного мистецтва. Йому приписується наукове обґрунтування нового, більш істинного уявлення про природу людини, і в силу цього він впливає на зміст, форму і творчий метод модернізму у всіх видах мистецтва. Мистецтво Фрейд вважав єдиною областю суспільного життя, де людство може якою мірою задовольнити свої прояви, які в житті засуджуються мораллю і законом. Заперечуючи теорію «мистецтва для мистецтва», Фрейд відвів естетичній сфері роль своєрідної віддушини для низинних і порочних бажань і почуттів. «Мистецтво майже завжди нешкідливо і благородне, воно не прагне бути нічим іншим, окрім як ілюзією. воно ніколи не прагне втручатися у сферу дійсності», — писав Фрейд [2, с. 13–14]. Виникнення кубізму невіддільне від творчих експериментів Пабло Пікассо (1881–1973) і Жоржа Брака (1882–1963) на рубежі 1907–1908 років. Першим твором кубістичного циклу у творчості Пікассо з'явилися його «Авіньйонські дівиці» (1907). У ньому легко прогля-

дається порушення контакту з реальністю, про що свідчить «зняття» повітряного середовища. Простір передається геометрично жорстко, чуттєво — емоційне сприйняття натури майже втрачено. Проте ж не втрачають ще визначеності контурів фігури жінок, які притиснуті до площини картини, роздробленою на більш дрібні геометричні плани блакитного, синього та коричневого кольорів [3, с. 18–19]. У живопису Пікассо, в окремих його створеннях і загальній еволюції його мистецтва, що складається з несумісних один з одним періодів, у його погляді на природу і людину панує — ще більше, ніж у мистецтві бароко,— принцип додатковості. Художник глибоко зрозумів і відчув цей принцип ще до того, як його сформулював, додавши йому найсучасніший і самий широкий — між іншим, і естетичний зміст.

Чим же характеризувався цей напрямок? Насамперед слід зазначити, що кубісти істотно звузили задачу відтворення почуттєво наявного світу. Їхня творчість ґрунтується на розкладанні зображення предмета на площини і комбінування цими площинами. Вони відмовилися від передачі дійсності за допомогою лінійної перспективи і кольоровоповітряного середовища і намагалися показати простір шляхом чергування площин. Вони вважали, що так називаний аналітичний шлях збагнення реальності дозволить глибше і повніше розкрити суть явищ. Художники нерідко прибігали до одночасного відтворення предмета з декількох точок зору.

На відміну від імпресіоністів і пост імпресіоністів родоначальники кубізму прагнули здійснити свої творчі цілі за допомогою тонального пророблення обсягів чи площин, на які дробиться предмет, істотно обмеживши можливості кольору, що усе менше цікавив їх. Колір свідомо переборювався і виганявся з живопису, що вражав аскетизмом палітри. Колірний лад у ряді картин в основному зводився до тональної градації охри, сірих, чорних і коричневих тонів. Полотнини кубістів представляли собою зіставлення різних геометризованих поверхонь і площин при дуже віддаленій подібності з реальним прообразом. Вони думали, що художня форма не повинна спиратися на життєву аналогію, на реальні елементи явищ.

Абстрактний почерк кубізму підтверджується дослідниками. Це відзначає, зокрема, відомий на Заході теоретик абстракціонізму Мішель Сейфор. «Художники-кубісти,— пише він,— починаючи з 1909 року зруйнували предмет і заново реконструювали його, вільно імпровізуючи засобами живопису незалежно від об'єктивної реальності. Вони

тим самим відкрили непотрібність предмета і фактично стали першими представниками абстрактного живопису» [4, s.16].

Франція, що задавала спочатку основний тон у розвитку модернізму й у його становленні, не залишилася самотньою. Футуризм, що склався майже в ті ж роки нашого століття, що і кубізм, зародився в Італії і був явищем в основному італійським. Теоретик поет Т. Марінеті (1876–1944), що опублікував у Парижі перший маніфест футуризму, художники У. Бочоні (1882–1916), К. Кара (1881–1966), Д. Бала (1871–1958), Д. Северіні (1883–1966), Л. Русоло (1885–1947) [3, с.26].

Футуристи думали, що величезний технічний прогрес, що змінив життя суспільства,— достатня підстава для скинення всіх традиційних принципів творчості. Саме на спробах зв'язати мистецтво з наукою і технічним розвитком будувалися побудови цих художників.

Особливості футуристичного трактування зображуваних явищ зводились до того, що останні відтворювалися як би одночасно пронизуючими один одного в просторі. Деякі футуристи, наприклад Бочоні, відмовившись від вертикалей і горизонталей, сталі використовувати «лінію-силу», нібито здатну виразити енергію. «Лінія-сила» породжує «форму-силу» і «колір-силу». Футуристи заперечували реалістичні аспекти художньої форми. Проте, усі футуристи були солідарні в одному: бажаючи удосконалити кубізм, якому в докір ставили надмірний реалізм і навіть академізм, вони намагалися підкреслити чільне значення динаміки. Це зв'язувалося з поняттями одночасності (так називаний симультанізм) і простору, у якому рухаються і перемежовуються фізичні тіла. Футуристи прагнули, за їхніми словами, як би помістити глядача в центр картини, щоб він міг краще відчути нову концепцію руху і простору [3, с.29–30]. Футуристи сподівалися відтворити у мистецтві фізичні явища природи — звук, швидкість, електрику, енергію. Думаючи, що художник повинний позбутися від застійних і побитих тем, щоб прищепити людям смак до сприйняття нових рис життя, розкрити живу зацікавленість людини в розвитку техніки, вони затверджували, що тільки їхня творчість може відобразити пульс сучасного життя. Прагнення відтворити фізичні і механічні процеси привело їх на грань абстрактної творчості [3, с.32].

Але все-таки досвід кубізму та футуризму не був суто негативним — він залишився в історії мистецтва важливою, переломною віхою і естетично значущим явищем. Він на свій лад розкріпачив художню свідомість, показавши, що, в принципі, для живопису не замовлені інші

шляхи, крім ренесансного, що в мистецтві можливі поєднання, з'єднання в часі і просторі явищ, які поєднуються в пам'яті і в уяві. Для кубізму не виключена можливість нової семантики за допомогою специфічної організації елементів, якими пластичні мистецтва користувалися з давнини віків, — ліній, обсягів, кольору, світла і тіні. Ці елементи були абстраговані від предмета на зразок того, як хімічно чисті речовини штучно виділялися з природних сполук, і піддалися пильній увазі до їх іманентних властивостей. Вертикаль дає відчуття спокою; овал більш динамічний, ніж коло; розімкнуті фігури більш «подієві», ніж замкнуті; округлі форми римуються з гострими; кілька точок і рисок можна розташувати на площині так, що вони дадуть враження врівноваженості, а можна розташувати їх «конфліктно» і т. д.

Разом з тим виявилося, що поза предметним контекстом вони занадто багато втрачали в емоційній визначеності, силі і сполученості, тобто в людській значимості. І виходить, назрівало повернення до фігуративності, вже не колишньої, а зміненої відповідно з новою «граматикою». Власне, кубізм ніколи цілком не поривав з фігуративністю і в своїй внутрішній еволюції ставав фігуративним все більш — цю еволюцію виконали і Пікассо, і Брак, і Леже. Однак безпредметний живопис розвивався вже поза кубізму, навіть в опозиції до нього, як тупикове відгалуження розпочатих ним реформ живописної мови.

У атмосфері загальної незадоволеності і непевності в завтрашньому дні в Німеччині на початку нашого сторіччя зароджується експресіонізм — одне з найбільш суперечливих явищ європейського мистецтва. У ньому виразилася висока пристрасність протесту художника і його глибоке хвилювання, спрямованість до актуальних проблем сучасності. Уже влітку 1905 року у Дрездені склалася група «Міст». Ініціатором створення цього угруповання художників, творча діяльність яких на початку наступного десятиліття була визначена як мистецтво експресіонізму, був Ернст Людвіг Кірхнер (1880–1938) [3, с.34]. Тема часу, втраченої людини, що приречена жити без минулого, без сьогодення і без майбутнього відбивається у філософії К'єркегора (1813–1855).

Для експресіонізму — самовираження особистості було прямою метою. На відміну від кубізму експресіонізм і не намагався внести формальну систему, навпроти цей напрямок обтяжувало до спонтанного сплеску внутрішнього життя. Система принципово відкидалася, всі надавалося інтуїції художника. Оголене почуття повинно безпосередньо йти від душі до душі; картина — лише міст, по якому воно передається. З

усіх першоелементів живопису колір — сама емоційна стихія — мав для експресіоністів (як і для фовістів) найбільше значення. Фігуративність в більшості зберігалася, вона-то і була справжнім «мостом», завдяки якому переживання художника дійсно могли бути передані сприймаючому індивіду — глядачеві. Уявне зіставлення оптичного образу предмета з його деформованим образом на картині, реального кольору предмета з кольором його на картині давало глядачеві провідну нитку: слідуючи їй, він міг приблизно вловити «логіку» деформацій і піти за художником в лабіринти його душі [3, с. 25–26].

Як це взагалі буває, найсильніші художники стоять як би трохи в стороні від течій і напрямів, сприймають вихідні від них флюїди, але йдуть своїм шляхом, не стаючи адептами якої б то не було художньої доктрини. Ми зустрічаємо в картинах М. Шагала в різних варіантах і поєднаннях мотиви, які повторюються. Істоти і предмети розташовуються по відношенню один до одного не тільки поза просторових законів, але і всупереч їм; ніколи не можна сказати, де що знаходиться — ближче, далі, вище, нижче. Усім строєм картини заперечується простір як такий, затверджується простір як душевне поле, де немає ні верху, ні низу, ні земного тяжіння.

Необ’єктивізм — так називали течію, що слідувала за експресіонізмом після першої світової війни. У самому найменуванні зафіксовано відхід від суб'єктивності самовираження, новий похід до об'єкту. Але мова про те, що перебуває» поза «ведеться мовою, створеною ранніми експресіоністами, які говорили головним чином про те, що «всередині «. Деформації, гіперболи, метафори, перебільшена експресія, вільний обіг з простором, непідлеглість законам візуального сприйняття — все це, так би мовити, береться на озброєння, і в цьому полягає новий підхід до реальності. Якщо, наприклад, фігура, яка кричить на мосту в знаменитій композиції Мунка (який був одним з прямих родоначальників експресіонізму) — символічний образ крик самотньої душі, то «Поранений солдат» Дікса — це і є поранений солдат, жертва реальної війни, а не проекція особистості художника [3, с. 41]. У творчості експресіоністів однією з найбільш важливих і значних була тема людських страждань, самотності людини в суспільстві, його соціальної невлаштованості. Підняті ними проблеми багато в чому перегукувалися з філософією екзистенціалізму, з її одвічною проблемою загубленості людини, його занедбаності у величезному і ворожому світі. Відрив мистецтва від реальності досягає своєї найвищої точки в абстрак-

ціонізмі. Відмова від зображення життя неминуче спричинила за собою відмову від ідейного змісту і руйнування образної форми. М. Сейфор таким чином визначає цей напрямок: «Я називаю абстрактним мистецтвом усіляке мистецтво, яке не містить ніякого нагадування, жодного уявлення про реальність, незалежно від того, чи була ця реальність і чи була вона вихідним пунктом творчості художника» [3, с. 43].

Не задовольняючись технікою гладкої поверхні живопису, яка нібито не здатна передати підвищену експресивність, інші абстракціоністи ніби змагаються між собою в тому, кому вдасться досягти в картині більш великої рельєфності. Поруч з маслом і сухими барвниками у хід йдуть пісок, галька, смола, цемент, скло, каміння, що надавало картині і горбисту поверхню і солідну вагу -десятки кілограмів. За зауваженням одного зарубіжного критика, твори художників цього напряму дуже нагадують згустки матерії, подібні хвилям затверділої лави. І сьогодні у творчій одержимості абстракціоністи виявляють підвищену активність в привнесення в мистецтво нехудожніх засобів.

Аргументація на захист цього руху в культурі не нова: вона вся заснована на відмові від зображення реальної дійсності, що розглядається як доля обмежених і примітивних форм творчості. Фігуративне мистецтво в очах абстракціоніста як би створює другий світ, що не має цінності вже тому, що первинний, реальний, світ — незначна ілюзія. Тому вихід безпредметного мистецтва за межі видимого світу в область деякої «чистої реальності» розглядається як свого роду панацея від банальності, що нібито супроводжує фігуративний живопис, обмежений рамками зовнішнього буття. На противагу їй абстракціонізм претендує на глибоке осмислення реальності, відкриття її основних, прихованих від очей, невидимих пластів, незалежних від візуального сприйняття світу [3, с. 62–64]

Сюрреалізм у перекладі означає «зверх реалізм» (від французького «sur»-«зверх»), хоча деякі сюрреалісти вважають, що правильніше було б визначити його як супернатуралізмом (зверхнатуралізм). Друге визначення, зауважимо до речі, повніше відображає особливості почерку ряду його представників. Деяких прихильників цієї течії термін «сюрреалізм» не задовольняє тим, що недостатньо розкриває містичний характер цього мистецтва, яке відтворює, на їх думку, не те, що знаходиться «зверх» реальністю, а те, що лежить за нею. Концепція сюрреалістичної творчості ввібрала багато нюансів ідеалістичних, суб'єктивістських теорій, які набули поширення в філософії кінця XIX — початку XX століть, зокрема інтуїтивізм Анрі Бергсона (1859–1941). У гносеологічній кон-

цепції цього філософа інтуїція представлена, як спонтанне проникнення у суть, основу близьких до істинних уявленнь про речі. У кінцевому рахунку, по Бергсону, пізнати речі неможливо. Але в момент інтуїтивного осяяння можливе проникнення в їх суть. Бергсон фактично зводив нанівець роль мислення в пізнанні сутності явищ, оскільки за допомогою раціонального, нібито, можна лише чисто зовні фіксувати навколишню дійсність, що, звичайно, не має нічого спільного з істинним знанням [3, с. 66–67].

Новий рух очолив французький поет Андре Бретон (1896–1966) у співробітництві з художниками Хансом Арпом і Максом Эрнстом (1891–1976) і поетами Полем Элюаром и Бенжаміном Перів у 1924 році Бретон видав у Парижі «Перший маніфест сюрреалізму», що проголосив це мистецтво як самостійний напрямок і ставши теоретичним обґрунтуванням цього плину. Другий маніфест сюрреалізму, виданий у 1929 році, носив скоріше соціально-політичний, ніж естетичний характер. Третій маніфест був опублікований пізніше, у середині 30-х років, лише фрагментарно. До цього часу в середовищі сюрреалістів збільшився розкол, викликаний внутрішньою суперечливістю течій.

А. Бретон визначав сюрреалістичну творчість як форму вільного вираження людського духу при відсутності усяких моральних і естетичних обмежень. Він у такий спосіб формулював у першому маніфесті сутність цього напрямку. «Сюрреалізм — це чистий психічний автоматизм, за допомогою якого передбачається виразити в усній чи письмовій формі чи будь-яким іншим шляхом справжній рух думки. Це — диктування думки, вільної від усякого контролю розуму і її незалежність від естетичних і моральних розумінь. Сюрреалізм ґрунтується на вірі у вищу реальність визначених форм асоціацій, дотепер не прийнятих до уваги, у всесилля сновидінь, у незацікавлену гру мислення. Він прагне остаточно знищити всі інші психічні механізми і замінити їх собою в рішенні основних проблем життя».«Сюрреализм опирается на веру в высшую реальность форм ассоциаций, которыми до него пренебрегали, на веру во всемогущество Грезы» [5, с. 37]. Таке філософське тлумачення істоти, цілей і задач мистецтва.

У країнах континентальної Європи отримав розвиток «неореалізм» («новий реалізм»).В Англії та США, а потім в Канаді воно було назване поп-артом і отримало гучну і скандальну популярність прагненням шокувати звичну до всього публіку. Термін «поп-арт», як зазначалося, з'явився

в Англії і спочатку охарактеризував творчість групи молодих художників, що нібито прагнули змінити шкалу цінності творів мистецтва.

У цей же час Френсис Бекон (нар. 1909) почав використовувати фотографії, пропонуючи ці роботи як художній добуток. Обігруючи матеріал масових засобів інформації, де фотографія займає центральне місце, він одним з перших перекидає місток до майбутнього поп-арту і навіть у відомій мірі до фотореалізму, чим істотно відрізняється від ранніх живописців-модерністів, з порогу відкидаючих усяке натуроподобання й реалізм, як відомо, за мниму близькість до фотографії. Його добутки тих років знаходилися як би посередині між формалістичним живописом і звичайною фотографією. Справедливості заради відзначимо, що Ф. Бекон не представляв виключення. Уживання фотоматеріалу, хоча б часткова трансформація його в мальовничий добуток з самого початку були лейтмотивом у становленні і розвитку поп-арту [3, с. 88].

Перша фаза англійського поп-арту, яка охопила період з 1953 по 1957 рік, була міцно пов'язана з технологічними темами. Як зазначала критика, молоді художники взяли індустріальну культуру і асимілювали її в своїй творчості, розчинили у живопису [3, с. 90].

У творчості їх колег також був помітний крен в область реклами промислової продукції, що відповідало духу суспільства споживання. Як і сюрреалісти, вони зіставляли, порівнювали предмети, відриваючи їх один від одного. Як і сюрреалісти, вони зіставляють, порівнюють предмети, відриваючи їх один від одного.

У статті«Оптичні ілюзії –мистецтво або іграшки», яку можна вважати показником реакції громадськості на процес деградації мистецтва, німецький критик Ф. Найгас зауважує, що поп-арт «усього лише остання ступінь абстрактного і кінетичного напрямку, відображення нашого століття автоматизації, що робить механізм машин усе більш тонким і забуває при цьому людину» [6, s.342]. Ернст Людвіг Кірхнер, наприклад, вважав, що «у наш час фотографія бере на себе точне зображення. Вивільнений від цього живопис повернув собі свою споконвічну волю» [7, с. 28].

Висновок: мистецтво XX століття, багатьом пожертвувавши, багато втративши, навчилося давати метафоричне тіло речам незримим. Поява фотографії звільнила художників від необхідності документально-точної передачі явищ і дозволила їм перейти до більш цікавих проблем виразу: з'явилася можливість приділяти більшу увагу питанням художньої техніки виконання картин і індивідуальній манері у творчості.

Мистецтво все більше тяжіє до того, щоб відобразити сам процес філософського розуміння дійсності.

Список використаних джерел:

1. Дмитреева Н. А. Опыты самопознания. Образ человека и индивидуальность художника в западном искусстве XX века / Н. А. Дмитреева. — М.: Наука, 1984. — 216 с.
2. Афасижев М. Н. «Критика буржуазных концепций искусства» / М. Н. Афасижев. — М.: Знание, 1972. — № 10. — 48 с.
3. Малахов Н. Я. Модернизм. Критический очерк / Н. Я. Малахов– Москва: Изобразительное искусство, 1986. — 152 с.
4. Seuphor M. La peinture abstraite / M. Seuphor. — Paris, Flammarion, 1962.
5. Breton A. Les manifestes du surrealisme / André Breton. — Paris, Gallimard, 1963. (Цит. по изд.: История французской литературы, — Т. IV, с. 150).
6. Weltkunst, 1965. — № 9. — S. 342.
7. Німецькі експресіоністи: Каталог виставки у Москві. — М., 1982.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2013 р.

Римаренко Т. Ю. Искусство двадцатого века в контексте философских течений

Анализируется искусство двадцятого века в контексте идеалистических субьективистских теорій, которые были распространены в философии.

Ключевые слова: *искусство, абстрактная живопись, культура, концептуальность в искусстве, философия, мировоззрение, стиль, тенденции.*

Rymarenko T. Y. Art of the twentieth century in the context of the philosophical trends

This article analyzes the art of the 20th century in the context of the idealistic and subjectivist theories, which were spread during this period.

Key words: *art, abstract painting, culture, concept in art, philosophy, worldview, style, trends.*

II. Соціальна філософія

УДК 304.4:316.7

Дебда Н. В.

Аспірантка кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ МАС–МЕДІА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Аналізується процес та специфіка відображення реальності навколишнього середовища каналами ЗМІ.

Ключові слова: *ЗМІ, мас-медіа, інформаційне суспільство, реальність, соціокультурний простір, культура.*

Сучасне суспільство різними вченими-дослідниками визначається як постіндустріальне, інформаційне, постмодерністське, технологічне суспільство — це нова парадигма розвитку цивілізації, нова реальність, відмінною рисою якої вважається виробництво інформації і знання, як головних продуктів споживання суспільством. Носієм та розповсюджувачем такого продукту виступають мас-медіа: завдяки інформаційним повідомленням та знанням, які поступають з їх каналів і формується уявлення про реальність сьогодення. Але при цьому постає питання, а чи відповідає дійсності та інформація, що представлена у мас-медійних джерелах, чи відображає вона реальність такою, якою вона насправді є? На це питання однозначної відповіді немає. Саме воно й стає предметом дослідження даної статті.

Вивчення нової реальності є необхідним кроком у дослідженні культурного життя сучасної людини і її майбутнього. Такі знання дозволять виявити проблемні зони діяльності ЗМІ, характер спрямованості їх дій по відношенню до людства, та можливі наслідки, а також шляхи подолання дисбалансу між реальною картиною світу та ілюзійними уявленнями, які здатні створити мас-медіа. Таким чином, вивчення та дослідження значимих для людства явних і латентних проблем у діяльності ЗМІ робить дану статтю актуальною та важливою в наш час.

© Дебта Н. В., 2013

Завданнями даної статті є прагнення з'ясувати, що на сьогодні для людини є реальністю та об'єктивністю, засобом підміни яких виступають мас-медіа; визначити механізми підміна реальності, причини та небезпеку наслідків такої діяльності мас-медіа. А також, розкрити значимість соціокультурного рівня особистості у сприйнятті нею реальності і об'єктивності дійсності.

Так як історично розвиток ЗМІ та результати їх діяльності раніше починають проявлятися та досліджуватися західними вченими, і саме їх праці стають базисом для вітчизняних вчених сучасності, у даній статті приділяється увагу саме їх теоретичним надбанням. Ці вчені, дослідники сучасного стану функціонування мас-медіа дискутують про надзвичайно важливий, потужний механізм, вплив якого досить відчутний у кожному домі як середовище заробітку мільйонів людей, як генератор інформації яку споживає усе людство — засоби масової інформації псевдореального тлумачення.

Трансформаціям які відбуваються у сучасних реаліях під впливом ЗМІ переважно в соціокультурному аспекті життєдіяльності присвячують свої праці М. Кастельс, А. Моль, Н. Постман, Р. Копилова, М. Маклюен, Д. Рашкофф та ін.

Іншу своєрідну реальність, яка складається під впливом ЗМІ розглядають опосередковано Ж. Бодрійяр, Н. Луман, К. Беккер, Д. Рашкофф. Зокрема П. Бурдье та Н. Постман, аналізують у своїх працях принципи та механізми діяльності ЗМІ, переважно телебачення.

Варто відзначити вітчизняних авторів, у працях яких досліджується сучасність як інформаційна епоха, роль ЗМІ та їх вплив на суспільство. У підручнику «Основи інформаційного права України» автори В. Цимбалюк, В. Гавловський, В. Гриценко акцентують свою увагу на інформаційну культуру та культуру поведінки у сфері інформаційних відносин. С. Квіт у підручнику «Масові комунікації» приділяє увагу українським медіа-реформам, новим медіям, глобалізаційним явищам. В. Шкляр у своїй праці «Мас-медіа і виклики нового століття» описує питання функціонування комунікації і суспільства, типи ЗМІ і проблеми, які існують в системі масової комунікації.

«Те, що ми за звичаєм називаємо реальністю, або «зовнішнім» світом не є ще первинна і вільна від будь-якої людської інтерпретації реальність, а є те, у що ми віримо, віримо твердо і непохитно, як в реальне буття. Все те, що у цьому реальному світі ми вважаємо сумнівним або недостатньо повним, змушує нас відтворювати ідеї про нього. Ці ідеї

формують «внутрішні світи», в яких ми живемо, усвідомлюючи, що вони — наш винахід, подібно до того, як під час подорожі ми пов'язуємо наше життя з картою місцевості, по якій подорожуємо» [9, с.432].

Для більш грунтовного осмислення теми статті звернімося спочатку до наступних категоріальних понять. Поняття «реальність» (з лат. «realis» перекладається як дійсний, речовий) означає істину форму існування матерії, яка є такою і не залежить від її сприйняття. Реальність це те, що характеризує нинішній час — сучасну людину, її звички, вподобання, поведінку, устремління, спосіб та стиль життя, тощо. Те, що відбувається сьогодні. Реальність — це об'єктивність дійсності [8]. Противагою реальності стає щось ідеальне, піднесене, міфологічне [3].

Об'єктивність — це незалежність думок, бачень, уявлень суб'єкта, його поглядів, інтересів, смаків, переваг тощо (протилежність — суб'єктивність). Об'єктивність означає здатність неупереджено і без забобонів вникати у суть справи, представляти об'єкт таким, яким він існує сам по собі, незалежно від суб'єкта [8].

Отже, виходячи з вищезазначених визначень, реальність можна представити як об'єктивно існуючу дійсність, таку, яка є саме по собі. З іншого боку, як щось суб'єктивне — суб'єктивну реальність, тобто таку, що представлена через призму бачення суб'єкта, його вподобання, устремління, бачення. Об'єктивну реальність можна також ототожнити з тим, як є насправді і як повинно бути — з дійсністю; суб'єктивну — як хочемо ми щоб так було: людські представлення, уявлення та бажання. Людська суб'єктивність (в даному випадку розуміємо як звички, вподобання, поведінку, устремління, спосіб та стиль життя) формується переважно завдяки соціальному оточенню та мас-медійним інформаційним потокам. А це означає, що ЗМІ, як головне джерело інформації, як чинник формування світоглядної орієнтації людини, її поглядів та вподобань, частково формує уявлення людини про світ, про реальність.

Якщо реальність сьогодення — це існуючий стан суспільства, який створюється засобами масової інформації та відриває людину від реального існування, від дійсності, переміщуючи її на інший рівень, змінюючи акценти по відношенню до навколишнього середовища, то можна сказати, що інформаційне суспільство є реальністю, а мас-медіа, як спосіб існування інформаційного суспільства, стають засобом створення цієї реальності сьогодні.

Процес формування у людини уявлень про навколишній світ аналізує Е. Тоффлер: «Жодна уявна модель навколишнього світу не є чисто осо-

бистим твором. Хоча деякі з мисленнєвих образів будуються на основі особистих спостережень, все більша їх частина ґрунтується на інформації, яка надається засобами комунікації і оточуючими людьми» [7, с. 179]. Тобто, рівень знань суспільства в цілому, ЗМК і ЗМІ та соціальне оточення окремої людини формує уявлення про реальність. З подальшим розвитком суспільного життя поступово накопичені знання оновлюються, вступаючи у суперечність зі старими, замінюють останні. Людство переходить на новий етап розвитку, з новими мисленневими моделями, уявленнями та реаліями.

Німецький соціолог Н. Луман у своїй праці «Реальність масмедіа» розглядає можливість існування іншої реальності, яка формується під впливом діяльності ЗМІ, вказує на існування подвійної змістовності реальності, що її представляють мас-медіа. З одного боку це — сама реальність існування ЗМІ як технічного засобу, тобто «реальна реальність»: Реальність мас-медіа полягає в їх власних операціях. У пресі і мовленні, читанні, перегляді телепередач. Визначальною для цієї реальності є комунікація як триєдність змісту інформації, процесу повідомлення інформації та розуміння її отримувачем. З іншого боку — реальність, є конструкцією, спроектованою ЗМІ, яка полягає у відображенні масмедійного змісту інформації для інших як реальність і постає, з першого погляду, як дещо, незалежно існуюче. Тобто, массмедіа «конструюють ще одну реальність, відмінну від них самих». Ці дві реальності, переплітаючись між собою, формують наші знання, уявлення про навколишній світ. Таку двоякість Н. Луман пояснює наступним чином: «Все, що ми знаємо про наше суспільство і навіть про світ, в якому живемо, ми дізнаємося через массмедіа… З іншої сторони, про самі массмедіа ми начулися такого, що не можемо довіряти цьому джерелу. Ми чинимо опір їх діям, підозрюючи, що нами маніпулюють, але по суті це нічого не міняє, тому що знання отримані нами з массмедіа, немов самі собою складаються в замкнутий каркас, елементи якого укріплюють один одного» [5, с. 8–10].

В свою чергу Ж. Бодрійяр, французький філософ, визначає сьогодення, як «гіперреальність», «неореальність» та «псевдореальність»: «Ми вступаємо у світ псевдоподій, псевдоісторій, псевдокультури…» [1, с. 203]. Характерним для такої псевдореальності стає те, що зміст подій, історії, культурних образів є не історично сформованим, створенним не на основі суперечностей та людського досвіду, а сприймається як штучно створене, поверхневе, на основі маніпуляції медіа різними

засобами. «Усюди відбувається заміна реальності неореальністю: переінтерпритація змісту події, що веде до деполітизації політики, декультуризації культури, десексуалізації тіла в масовому інформаційному споживанні… всюди існує заміна реальності «неореальністю» [1, с. 204].

Для спрощення розуміння процесу формування гіпперреальності Ж. Бодрійяр вводить термін «симулякр». Це знак, образ, який позначає копію, симуляцію, підміну реально існуючих речей, подій, ситуацій, явищ. Це об'єкт споживання суспільством, який зовні схожий на реальний, але за наповненням — деформоване початкове значення об'єкта. Усі сфери людської діяльності представлені у вигляді вживаних знаків, симулякрів, котрі перетворюють життя людини на симуляцію, маніпулюють нею: симулякр ніби –то допомогає людині оволодіти реальністю, та насправді замінює її собою, знищуючи реальну, об'єктивну реальність. Мас-медіа стають тими засобами, які живлять симулякри. «Медіум нав'язує нам способи інтерпретації світу… Справа не в тому, що фальсифікуються події, сам вміст послань. Річ у тому, що події усуваються і дійсність замінюється псевдореальністю… що має свій ритм життя, свої цілі і функції» [1, с. 258].

Сприймаючи інформацію через ЗМІ, людина, хоче того чи ні, споживає інформаційні образи створені мас-медіа, що переводить її з реальності у гіпперреальність, котру Ж. Бодріяр тлумачить як симуляцію реальності сьогодення, яка позначається підміною дійсності, втратою реальності. Це характеристика сучасного інформаційно-технологічного суспільства, яку створює своєю діяльністю ЗМІ.

«… Світ, що знаходиться по той бік телевізійного екрану, підносився як зображення реальності — або, принаймні, як реальність, до якої варто прагнути» (пер. авт.) [6, с 8], таку характеристику сучасного стану ЗМІ у суспільстві та реалій сьогодення дає американський медіатеоретик Д. Рашкофф. Як і у Бодрійяра, в працях Д. Рашкоффа, ЗМІ породжують медіавіруси — все ті ж симулякри, які підмінюють реальність для сприйняття людини — споживача медіа інформації. У своїй праці «Медіавірус», вчений називає вірусом інформаційні сюжети та повідомлення, які відображаються у ЗМІ. Поняття «вірус» — термін біологічний, означає дрібний мікроорганізм, збудник інфекційних хвороб; інший варіант значення — різновид комп'ютерних програм, які перешкоджають дії інших програм своїм шкідливим впливом, викривляючи або взагалі знищуючи інформацію, яка міститься в цих програмах [4, с. 944]. Звідси виходить, що медіавірус є своєрідним

знищувачем первинного значення події, явища, а ЗМІ, як провідник та розповсюджувач таких вірусів, відображає не реальність, а викривлену її суть. Такий «спотворений» сюжет ніби заражуює людину недійсним інформаційним повідомленням, призводить до невірного уявлення про дійсність. Д. Рашкофф вважає найшкідливішим недоліком медійної пропаганди її властивість цілеспрямовано спотворювати реальність. Та якщо друковане слово піддається якомусь сумніву з боку читача, то телебачення більш дієве та реалістичніше у підміні реальності: «Так, ми віримо далеко не в усе, що читаємо — заголовки у всю ширину смуги в таблоїдних газетах, які повідомляють, що «ДЕЛЬФІН-МАРСІАНИН ВИКРАВ ДВОГОЛОВОГО НЕМОВЛЯ», навчили нас критичніше відноситися до друкованого слова — але озвучені «картинки», які ми бачимо по телевізору, все одно здаються нам переконливими» (пер. авт.) [6, с. 33].

На думку Д. Рашкоффа, як і Ж. Бодрійяра, викривлення реальності у ЗМІ відбувається шляхом використання ними реально існуючих речей і подій для конструювання нереально існуючої (вигаданої) події, ситуації: «Плутанина, яка відбувається сьогодні, коли неможливо з упевненістю відрізнити таблоїдні телешоу від постановочних телефільмів, показує, наскільки хистким став кордон між реальністю і вигадкою в сучасних медіа» (пер. авт.) [6, с. 34]. Сьогодні для звичайної людини ЗМІ представляється як реальність, а історія, яку представлено у медіа — як дійсна історія суспільства.

Таким чином, бачення вищезазначених представників інформаційної епохи доводять існування «іншої реальності» та визначають одним (чи не основним) з факторів створення її — засоби масової інформації.

Отже, ЗМІ постають як єдиний цілісний апарат, який завоював увагу та заповнив вільний час кожної людини, інформує її, розважає, оповіщає, відволікає від буденності, все більше відводить від реальності, підмінюючи її праобразами, які й інформують та розважають і оповіщають. Наприклад, дивлячись телевізійне шоу, глядач ніби стає його пасивним учасником, переживаючи за героїв, приймаючи позицію того, кому віддає перевагу. Забувши про існуючі проблеми та відсторонившись від невирішених проблем, людина приймає на себе проблеми шоу-учасників, розчиняючись у світі інформації, серіалів, зіркових історій, таким чином, ніби відволікаючись від своєї дійсності, реальності, яку не завжди хочеться приймати, у яку іноді не хочеться повертатися.

На базі зазначеного вище, нарешті постає одвічне питання: чи ЗМІ відображають реальний стан суспільства, сягаючи рівня вподобань глядача, чи реальність сьогодення формується під впливом ЗМІ? Мабуть, не помилково буде відзначити, що дане питання є не що інше, як замкнуте коло. І у цьому вся складність. Що є реальним — реальною реальністю, а що є ілюзією створеною ЗМІ, підміною реальності, гіперреальністю, надреальністю, тощо.

Теле-радіо програми, статті та інтерв'ю часто порівнюють з казками, які, зрозуміло, є розповіддю про вигадані події, та служать цілі привити дитині цінності, норми, правила поведінки, тощо. ЗМІ ж своєю діяльністю начебто показують реальність, але насправді це є не що інше, як казка, яка частіше навіть не містить повчального змісту. Це вигадана подія, симулякр, який ми сприймаємо як дійсність, через те, що звикли — мас-медіа — інформаційне джерело, джерело пізнання та знання.

Існує ще одна, найсучасніша реальність яка набирає сьогодні надто швидкої значимості, переважно серед молодого покоління — це віртуальна реальність. Феномен її займає значиме соціокультурне місце в інформаціонному просторі, виходячи за рамки суто інформаційних технологій та проникаючи у сфери міжособистісних відносин, мистецтва, економіки, культури, політики, тощо. Глобальна мережа Інтернет стає осередком існування, спілкування та знайомства з іншими людьми, здобуття та обмін знаннями, розважальною ареною, дає можливість здійснювати покупки та вести бізнес справи он-лайн (тут і зараз) та багато-багато іншого. І все це — не виходячи з дому. Таким чином, основною перевагою стає економія часу завдяки можливостям швидкісної комунікації. Відчуття дійсності людина може втратити, занурюючись у «паралельний світ» героїв комп'ютерних ігор чи мандруючи мережами Інтернет-порталів, або спілкуючись з незнайомцями у соціальних мережах, де кожен може бути тим ким хоче, незважаючи на те, ким він є насправді.

Навколишній світ та події у ньому є неоднозначними: що є реальністю, а що уявою, грою, фантазією, казкою, надреальністю чи гіперреальністю зрозуміти, часом, не те щоб важко, а й зовсім неможливо.

Яку б реальність не конструювали ЗМІ, яку б суб'єктивність вони не нав'язували, кожна людина серед безлічі інформаційних повідомлень (медіавірусів, симуляцій) має можливість самостійно (керуючись закладеними з дитинства та виробленими протягом життя орієнтирами, знаннями, рівнем освіченості) орієнтуватися у ступені їх правдивості,

повинна вміти вичленити серед непотрібної, відволікаючої увагу інформації ту, яка дійсно стає корисною у подальшій діяльності, яка навчить зробити правильні висновки та кваліфіковано доповнить бачення сучасного світу.

На загальну культуру громадян сьогодні багато в чому вплинула цифрова технологія, котра прискорила процеси глобалізації та змінила їхні уявлення про реальність. Це загрожує зміні курсу розвитку всього людства, світосприйняття та світовідчуття кожної людини. Оскільки мас-медіа створили особистісну реальність, ми можемо жити у ній, приймаючи усі її «правди» та «неправди», а можемо, спираючись на знання про неї, відділяти себе від неї за допомогою критичних оцінок, власних думок, прогнозів, особистих знань, здобутого рівня культури і освіченості, тощо. Принципове рішення, яке пропонують мас-медіа, за Н. Луманом, таке: «Все, що потрібно, — це визнавати власний спосіб сприйняття реальності — і вміти відрізняти його від інших. Потрібно остерігатися того, щоб вважати його загальнозначущим, підміняти їм реальність як таку. Потрібно уміти погоджувати свій власний вклад в комунікацію з цією відмінністю» (пер. авт.) [5, с. 167].

Список використаних джерел:

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. — М.: Культурная революция, Республика, 2006. — 269 с.
2. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Simulacres et simulation (фр.) (1981, рус. перевод 2011) Перевод http: // exsistencia. livejournal.com / Качалов А.
3. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный / Т. Ф. Ефремова. — М.: Русский язык, 2000.
4. *Крысин Л. П.* Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. — М.: Эксмо, 2008. — 944 с
5. Луман Н. «Реальність масмедіа» / Н. Луман / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. — М.: Праксис, 2005. — 256 с.
6. Рашкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание / Д. Рашкофф / Пер. с англ. Д. Борисова. — М.: Ультра.Культура, 2003. — 368 с.

7. Тоффлер Е. Шок будущого / Пер. с англ. / Э. Тоффлер. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 557 с.
8. Философский энциклопедический словар. — М.: Сов. Энциклопедия, 1983. — 840 с.
9. Х. Ортега и Гассет. Идеи и верования // Х. Ортега и Гассет. Избранные труды. — М., 1997.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2013 р.

Дебда Н. В. Особенности отображения социокультурной реальности средствами масс-медиа в информационном обществе

Анализируется процес и специфика отображения реальности окружающей среды через каналы СМИ.
Ключевые слова: *СМИ, масс-медиа, информационное общество, реальность, социокультурное пространство, культура.*

Debda N. V. The reflection features of socio-cultural reality with the help of mass-media in information society

Describes and analyzes the process and specificity of reflection reality of environment by Mass Media channels /
Keywords: *mass-media, informational society, reality, space of socio-cultural, culture.*

II. Соціальна філософія

УДК 13

Товмаш Д. А.*

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук, Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФЕНОМЕН НАДІЇ У КОНТЕКСТІ БІЗНЕСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті подано соціально-філософський аналіз феномену надії в якості корелята бізнесової діяльності. Підкреслено, що саме надія є своєрідною передумовою функціонування і розвитку бізнес-середовища та бізнес-діяльності.

Ключові слова: *надія, безнадійність, ілюзія, віра, бізнесова діяльність.*

Феномен надії в життєдіяльності людини залишається найсуттєвішим підґрунтям її людської сутності. В кожному суспільстві передбачена стандартизована система надії, в якій переважають означені рішення та визначені прагнення й способи їх задоволення. Особливої уваги набуває специфічна форма людського активного відношення до оточуючого світу, зміст якої складає цілеспрямовані його зміни та перевтілення, а саме бізнесова діяльність. Будь-яка діяльність містить в собі ціль, засоби, результат й сам процес дійства. Якщо основою діяльності є свідомо сформована ціль, то основа цілі лежить поза діяльністю, в сфері людських мотивів, ідеалів і цінностей, які до деякої міри детермінуються діяльністю, але тим паче самі виступають в якості її меж. Саме надія як ціннісний вимір людської діяльності виявляє душу народу, його духовний досвід та непересічний дух у загальнолюдській природі.

В античності не було єдиного уявлення про ціннісне значення надії. Негативне ціннісне значення надії обумовлене тим, що вона сприймалась як ілюзія, добровільний самообман. Однак із уявлення про ілюзорність не завжди робився висновок про те, що надія є злом; вона часто поставала в ролі втіхи — як засіб, що хоч й не здатний відвести

© Товмаш Д. А., 2013

удари долі, проте здатний позбавити людину страждань, що викликані очікуванням неминучості. Нейтральне значення поняття розкривається як очікування співбуття, яке з ціннісної позиції може бути і добрим, і злим. Згідно Платону, у добрих і правильно мислячих людей надії істинні та досяжні, у дурних та нерозумних — хибні й нездійсненні. В християнстві надія трактується виключно як позитивна цінність. Проте допускається, що об'єктами надії можуть бути різні блага, в ній вбачається знак належності людини не земному життю, а вічності; її основний зміст — уповання на справедливий суд Христа та спасіння (месіанська надія). В такій якості надія розглядається як одна із основоположних чеснот поряд із вірою та милосердям.

Поняття надії займає істотне місце в моральній філософії І. Канта. Згідно Канту, вище благо складається із двох елементів — чесноти та щастя, між якими об'єктивно існує напруга: в моральному законі не міститься необхідної основи для зв'язку між моральністю та щастям. Досконале здійснення чесноти й досягнення співмірного з чеснотами щастя незбагненні розумом й можуть бути предметом лише надії. В якості умов можливості вищого блага та основ надії на його досягнення Кант називає свободу, безсмертя душі й буття Бога. Надія, як і страх, не може бути, згідно Канта, моральнісним мотивом: в якості принципу діяння вона руйнівна для його моральної цінності. Античні та християнські уявлення про надію й їх основи стали предметом переосмислення сучасних авторів. Так, А. Камю, поділяючи античний погляд на надію як на ілюзію, добровільний самообман, вважає, що розуміння її як цінності можливе лише в межах релігійної й філософської свідомості, що надає світу сенс та основу. За логікою цієї свідомості, якщо не надіятися на розуміння світу та на спасіння в ньому, то потрібно відмовитись від життя. Такий світогляд Камю виявляє не тільки в християнському та новоєвропейському образі думки, але й в екзистенціалізмі. Єдиний шлях для людини, що усвідомила свою приналежність до абсурду, це життя без надії на розуміння і на спасіння, яка завжди тотожна ілюзії. Німецький філософ Ернст Блох створюючи філософію надії спирався на вчення К. Маркса, яке саме вважав актом надії, що орієнтувало на досягнення універсальної досконалості в майбутньому. Успішність світового процесу цьому русі визначається, згідно Блоху, надією, що визнається атрибутом буття, спрямованістю до майбутнього або первісною формою виразу «голоду» — спонукаючою силою, що веде до змін у світі. [1]

Порівняння трактувань надії у Блоха і в християнській традиції показує насамперед їх деяку подібність. Блох зберігає момент невизначеності і невпевненості — адже, на його думку, надія не є впевненість і у вченні про афекту він, по суті, зберігає сусідство надії з іншими афектами (страхом, боязню і т. д.), які були прийняті в історії філософії нового часу. З християнською традицією також можна виявити точки дотику, оскільки людина визначається з майбутнього. Проте трактування Блохом надії в основних моментах є все-таки принципово іншою. По-перше, слід ще раз сказати про нову модель людини, запропонованої ним. Це вже не стільки «людина розумна», «людина що виробляє», «людина заклопотана», а людина «маюча надію». Але тоді, якщо вона сподівається на майбутнє і виходить з деяких уявлень саме про майбутнє у своїх діях, то тоді така людина й визначається не своїм минулим, а своїм індивідуальним або груповим майбутнім. А отже її сутність, як і сутність природи та суспільства не визначена до кінця, вона завжди існує десь на межі теперішнього і майбутнього, а не минулого і сьогодення. При цьому невизначеність задається не волею якоїсь вищої істоти, а стає універсальним законом природи, суспільства і людини. По-друге, Блох перевертає співвідношення релігії і надії. Він досить категорично заявляє: «там, де надія, там релігія». Феномен надії використовується релігіями, насамперед християнством, але він є первинним по відношенню до них. Релігія не породжує, а використовує цей феномен свідомості та існування людини. У цьому Блох принципово розходиться з християнськими теологами. По-третє, трактування Блохом феномена надії по відношенню, наприклад, до німецької і російської культурної традиції є антиромантичним, тобто практично-діяльнісним. Блох постійно згадував про розрив ідеалів, утопії і дійсності в німецькій історії й не тільки в ній. Девізом цієї історичної ситуації можуть служити слова головного героя з роману Ф. Гельдерліна «Гіперіон»: «О, коли б я ніколи не діяв, наскільки багатшими я був би надіями». У Блоха ж навпаки: надія завжди пов'язана з дійсністю, спирається на неї й опосередковує її. Багатство надій пов'язано з багатством практики. Тим самим Блох долає вузько-психологічне та індивідуалістичне трактування надії в середньовічній християнській традиції. Надія — це не тільки афект очікування, не тільки рух душі, а й утопічна функція. Ця «усвідомлено знана надія» пронизує всі сфери людського життя. Вона є «утопічною функцією», що впливає на історичний процес і соціальне

життя. Саме у функціональному розумінні надії й закладена новизна підходу Блоха.

Якщо феномен надії й утопізування притаманний будь-якій людині, то змінюється й уявлення про рушійні сили розвитку самого суспільства і людини. Утопія і її прояви в різних формах стає продуктивною силою. Сама надія як утопічна функція має енергією, яка втілюється в різних критичних імпульсах. Правда, представлена модель надії вимагає подальшої розробки. Блох представляв надію як якийсь загальний стан-процес. Він вказує, наприклад, що надія на те і надія, щоб іноді не збуватися. Але навіть якщо надія не збувається, це не означає, що вона зникає — найрізноманітніші види можливостей існують. Тим самим Блох підкреслює ймовірнісний характер надії [2].

Німецький філософ Еріх Фромм, обґрунтовуючи позитивну цінність надії позарелігіного контексту і побічно заперечуючи проти ототожнення її з ілюзією, навпаки, особливий акцент робить на неодмінному вкоріненості надії в сьогоденні. Об'єктом надії, на його думку, є стан буття, а пасивне очікування досягнення буттєвої повноти в далекому майбутньому Фромм вважає однією з основних форм відчуження надії (поклоніння «майбутньому», «нащадкам», «прогресу» і т. п.). Саме пасивне уповання відводить людину від власної активності та відповідальності за своє життя, надія ж вимагає діяти і домагатися досягнення цілей. Тому вона спирається на особливого роду знання реальності — «бачення сьогодення, чреватого майбутнім», яке Фромм називає раціональної вірою, або умінням вбачати суть явищ. Пов'язування надії з нею робить її більш дієвою ще й тому, що вберігає від іншої форми відчуження — ігнорує реальність авантюризму [3].

В українській філософії 60–80-х років XX століття розуміння надії як форми світоглядного осягнення світу розроблялося Київською світоглядною школою Володимира Іларіоновича Шинкарука [4]. Концепція В. І. Шинкарука про віру, надію, любов мала два варіанти власного вираження — ранній (1970–1980-ті роки) та пізній (1990-ті роки).

Згідно із Шинкаруком віра, надія і любов належать до духовних відчуттів. Духовні відчуття виникають у людини відносно ідеалів. Ідеали формуються здатністю уяви в якості цілей людської діяльності. Ціль дії — задоволення потреб. Мета — це образ бажаного результату діяльності, образ передбаченого результату. Ідеал — це образ бажаної кінцевої мети. Ідея чи мета діяльності стають ідеалом оскільки відносно неї у людини виникають духовні почуття. Об'єктивно, поза людськими від-

чуттями, ідея залишається лише ідеєю, ціль лише ціллю, але суб'єктивно вона виявляється ідеалом. Ідеалом може бути також уявний образ реальності. Прикладами останнього, згідно із Шинкаруком, можуть бути образ Батьківщини, образ коханої людини. Духовні відчуття спрямовані не лише на самі реальності Батьківщини чи коханого, але й на їх ідеальні образи. Предметом духовних відчуттів стає коханий і як реальна людина і як ідеал — любов, наприклад, існує до особистості, що дана для людини яка кохає як єдність реального та ідеального. Отже, ідеали, що виникли як образи цілей діяльності, виникли у людини, висхідною суттєвою характеристикою якої є як раз «бути діяльною», стають образами всіх предметів людської діяльності. Діяльності творчої, пізнавальної, оціночної. Отже, віра, надія, любов є духовними відчуттями в яких людина переживає не предмети самі по собі, а в їх єдності із створеними явою людини ідеальними образами предметів. Оскільки останні виникли в процесі цілеспрямованої діяльності, то віра, надія і любов з самого початку характеризуються телеологічністю (спрямованістю до цілі) [5].

Подальший аналіз феномену надії, на нашу думку, яскраво розклавши всю палітру її сутності доцільно висвітлити через творчу спадщину двох видатних мислителів сучасності вище зазначених Е. Фромма та В. І. Шинкарука, що дозволить нам простежити прогресивність думок В. І. Шинкарука та деяку українську особливість тлумачень.

Згідно Е. Фромма, віра існує заради можливості діяльності в умовах відсутності повноти достовірного знання, або повної його відсутності. Людина в своїй свободі, спираючись на дані уяви та досвіду, вірить в правильність своїх припущень, і на цій основі діє. Оскільки все майбутнє відсутнє і відносно нього, при всій обґрунтованості припущень, існує лише вірогідне знання, то віра існує завжди. Віра необхідна для діяльності людини, в якій вона постійно йде в майбутнє, що є невідомим, але яке вона завжди уявляє. Віра у істинність вірогідних припущень про майбутнє, в ідеали майбутнього є суттю віри взагалі. Без такої віри людина втратила б здатність бути активною, здатність до людського життя. Таким чином, віра є необхідною для людини, оскільки остання є істотою діяльнісною.

Парадокс віри: це визначеність невизначеного, продовжує Фромм. Це впевненість мовою людського бачення і розуміння, впевненість з точки зору кінцевого дійсного результату. Нам не потрібно віра в те, що науково передбачуване, але й не може бути віри в неможливе. Віра

базується на нашому життєвому досвіді, на нашому особистому перетворенні. Віра в те, що інші здатні змінитися,— результат досвіду власних можливостей до змін.

Між раціональною та ірраціональною вірою існують суттєві відмінності. На думку німецького вченого, раціональна віра — це результат власної внутрішньої активності думки та почуттів, ірраціональна віра є підкорення чомусь даному, що сприймається за істину безвідносно до того, так це чи ні. Суттєву особливість всіх ірраціональних вірувань складає їх пасивний характер, чи є об'єктом віри ідол, лідер чи ідеологія [6].

На думку В.І. Шинкарука, нання про майбутнє, приєднуючись до віри в майбутнє, формують надію. Надія — одна з форм сприйняття майбутнього в духовному житті людини, де бажане, потрібне чи необхідне бачиться й очікується як і реальність, що повинна здійснитися. На відміну від мрії, в надії майбутнє сприймається не тільки як можливе, а й як належне і необхідне. В надії відображаються життєві інтереси, потреби й сподівання особи і суспільства, а також суспільних класів і соціальних груп. Тому зміст надії завжди конкретно-історичний. В науковому світогляді надія і віра базуються на знаннях, практичних переконаннях, науковому передбаченні майбутнього перебігу подій, на революційному перетворенні дійсності як засобу визволення від соціального гноблення. В системі релігійного світогляду надія — ілюзорна мрія про врятування від соціальних злигоднів і страждань у потойбічному світі, яка спирається на сліпу віру в надприродні сили [7].

Надія — це мрія, в яку людина повірила. Повірила, тому що знання дає їй підстави для віри. Знання сповіщає про можливість чогось, а віра сприймає цю можливість як причину для надії, і для діяльності, що виходить із віри в здійснення надій. Надія існує щодо реальних можливостей, які відрізняються на основі знань від можливостей абстрактних. Надія — це духовне переживання майбутнього, при якому бажане,— те, в чому є потреба,— переживається як те, що повинно бути. Надія є сприйняттям образів майбутнього не просто як таких, що можуть бути, але як таких, що повинні існувати. Таким чином, надія є переживання реальних можливостей, які людина оцінює як такі, що повинні здійснитися. Те, що людина має надію на те, що повинно бути — це факт. Предметом надії є всі можливості, які за допомогою знання оцінені як реально можливі. Але віра сприймає деякі з цих реальних можливостей як такі, що не лише реально можуть бути, але як такі, що повинні здійсни-

тися. Отже, мова йде не просто переживання в надії чогось об'єктивно належного, а оцінку вірою реально можливого як належного.

Надія — екзистенціал випереджування, сподівання бажаного й очікуваного на підставі особистісного досвіду, віри і знань людини. На відміну від мрії, надія орієнтована на здійснення бажаного й очікуваного, хоча й припускає можливість їх нереалізації. Предмет надії переживається цілісно, без властивих прогнозуванню аналізу і калькуляції. Надія може поділятися членами соціальних груп, спільнот, об'єднаних життєвими інтересами, потребами й сподіваннями. Зміст надії завжди має як особистісний, так і культурно-історичний вимір [8].

Е. Фромм вказуючи на причину безсилля, говорить про те, що в нас добре налаштована економічна система, але обумовлена вона тим, що ми виробляємо товари, що загрожують знищити нас фізично, що ми перетворюємо індивіда в абсолютно пасивного споживача і тим самим омертвляємо його і що ми створили бюрократію, що примушує людину відчувати себе безсилим [9].

Перш чим розглядати сучасну ситуацію і можливості для надії, необхідно висвітлити феномен надії. Надія — це вирішальний елемент в будь-якій спробі здійснити соціальні зміни в напрямку більшої життєвості, усвідомленості та розуму. Але сенс надії часто розуміють невірно і плутають із установками, що не мають нічого спільного з надією [9, с. 19].

Що означає «надіятись»? Чи означає це, як думає більшість, хотіти, бажати? Якщо б так, тоді ті, хто палко бажають мати авто, будинки та інші дрібниці, тим паче більше і краще — були б носіями надії. Але це не так, це люди, що прагнуть все більшого споживання, а не носії надії. На переконання Фромма об'єкт надії — не річ, а більш повне життя, стан більшої життєвості, звільнення від вічної нудьги… [9]

Фромм зазначає, що люди мають надію, але не схильні діяти за покликом серця, і доки бюрократи не нададуть їм «зелене світло», вони продовжують чекати. Цей різновид пасивної надії надзвичайно близький до тієї узагальненої її форми, яку можемо описати як сподівання на час. Час та майбутнє стає центральною такого виду надії. З теперішнім не пов'язуються жодні очікування, вони відносяться лише на наступний момент, наступний день, наступний рік чи навіть інший світ, якщо уявляється занадто невірогідним те, що надію можливо реалізувати в цьому світі [9, с. 21].

Поклоніння «майбутньому», що складає іншу сторону поклонінню «прогресу» в сучасній буржуазній думці — це є відчуження надії. Замість того, щоб самому щось зробити чи кимось стати, я надіюсь, що ідоли — майбутнє та нащадки — все здійснять без моєї участі [9, с. 22].

Надія парадоксальна. Вона і не пасивне очікування, але й не позбавлене реалізму підсмикування обставин, які не можуть настати [9, с. 24].

Надіятися — означає бути готовим в будь-який момент до того, що ще не народилось, але поява чого ще не стала неможливою, хоча, можливо, здійсниться це й не в нашому житті. Немає сенсу надіятись на те, що вже існує чи чого не може бути. Ті, чия надія слабка, або знаходять втіху, або впадають в несамовитість; ті чия надія сильна, бачать і турботливо пестять ознаки нового життя і кожну мить готові допомогти народженню того, що готове народитися [9, с. 24–25].

Під час дослідження надії та безнадійності першочергове значення має не те, що думають люди про свої почуття, а те, що вони дійсно відчувають…

Нас цікавить структура людського характеру, тобто відносно постійна структура її енергетичних процесів, напрямів, в яких вони виливаються, та інтенсивність їх протікання. Якщо ми знаємо рухомі сили мотивації поведінки, ми не тільки розуміємо теперішню поведінку, але можемо обґрунтовано припустити як скоріш за все буде діяти людина при обставинах, що змінилися [9, с. 27–28].

Надіятися — це стан буття. Це внутрішня готовність, напружена, але ще не втрачена внутрішня активність. Поняття «активність» базується на одному із найбільш розповсюдженому міфі сучасного індустріального суспільства. Наша культура поставлена в залежність від активності — активності в сенсі зайнятості, а зайнятості в сенсі діловитості [9, с. 29–30].

Коли надія нас залишає, життя завершене, але із тією тільки різницею чи відбулося це в можливості, чи в дійсності. Надія — це істотний елемент життєвої структури, динаміки людського духу. Вона тісно пов’язана з іншим елементом структури життя — із вірою. Віра зовсім не є послабленою формою переконання або знання; мова не про віру в що-небудь; віра — це переконаність в ще не доведеному, знання реальної можливості, усвідомлення майбутнього. Віра раціональна, коли вона стосується знання про реальне, але ще не народжене; вона базується на здатності до знання та розуміння, що проникає за поверхню явищ і вбачає сутність. Подібно надії, віра не передбачає майбутнього, це

бачення теперішнього, що переходить у майбутнє. Положення про те, що віра є впевненість, потребує уточнення. Це впевненість в реальності можливостей, а не в безперечній передбачуваності [9, с. 31].

Мало кому вдалося оминути того, щоб в процесі розвитку їх надії, вона не потрапила в оману, а то й повністю розвалилась. Можливо, цей добре. Якби людина не переживала розчарування в своїх надіях, то як змогла б надія стати сильною і незгасимою?

В дійсності відповідна реакція на крах надії варіюється в широких межах, що залежать від багатьох обставин: історичних, особистісних, психологічних, органічних. Багато хто, а можливо й більшість, реагують на розчарування в своїх надіях підлаштуванням під оптимізм пересічної людини, що уповає на краще та не спромоглася визнати, що може статися не тільки добре, але й найгірше… Вони урізають свої вимоги так, щоб можна було їх виконані, й навіть не мріють про те, що здається їм недосяжним. Вони — добре пристосовані члени стада, вони ніколи не відчувають безнадійності, тому що ніхто її не випробовує [9, с.43–44].

Ще один наслідок краху надії — «жорстокість серця». Ми бачимо багатьох людей — від малолітніх правопорушників до ефектних дорослих,— які в деякий момент свого життя, можливо, в п’ять, можливо, в дванадцять або в двадцять років, не змогли більше виносити образ. Деякі з них, як при раптовому прозрінні або перетворенні, вирішують, що з них досить, вони більше нічого не будуть відчувати, й ніхто більше не зможе їх образити, проте вони самі зможуть ображати інших. Вони можуть скаржитись на те, що їм не вдається знайти друзів чи когось, хто любив би їх, але це не невезіння, це доля. Втративши співчуття і проникливість, вони нездатні нікого розчулити, але й їх самих нічого не зачіпає. Їх життєвий тріумф зводиться до того, щоб ні в кому не мати потреби. Вони відчувають гордість за те, що їх нічого не зачіпає, та задоволення від здатності ображати інших. Робиться це злочинними чи законними способами, в більшій мірі залежить від соціальних факторів ніж від психологічних. Більшість з них залишаються немов би застиглими й, відповідно, нещасливими до кінця життя.

Іншим, набагато більш драматичним результатом зруйнованої надії є руйнівність й насилля. Саме тому, що люди не можуть жити без надії, той, кого надія повністю зруйнована, ненавидить життя [9, с.44–45].

Зазвичай деструктивна реакція на крах надії зустрічається серед тих, хто через соціальні чи економічні причини відлучені від зручнос-

тей, якими користується більшість, й кому нікуди йти в соціальному або економічному сенсі. Економічні негаразди — не першопричина, що приводить до ненависті й насилля; нею є безнадійність становища, повторний крах перспектив, що так сприяють насиллю й деструктивності… З психологічної точки зору руйнівність — альтернатива надії, так само як потяг до смерті — альтернатива любові до життя, а радість — альтернатива тузі [9, с.46].

Але не тільки індивід живе надією. Народи й суспільні класи живуть завдяки надії, вірі й стійкості, а якщо втрачають цей потенціал, то зникають чи через нестачу життєстійкості, чи через практикуючу ними нерозумну руйнівність.

Потрібно взяти до відома, що розгортання надії або безнадійності в індивіда в значній мірі визначається наявністю надії або безнадійності в суспільстві в цілому або у деякого класу. Яким би не було руйнування надії в індивіда в дитинстві, якщо він живе в період надії та віри, його надія відродиться із новою силою; з іншої сторони, людина, досвід якої тягне її до обнадіяності, часто схиляється до пригніченості та безнадійності, якщо її суспільство або клас втратили дух надії [9, с.47].

Підводячи підсумок, потрібно зазначити, що наше намагання комплексно підійти до розгляду складного феномену надії дало нам можливість по новому розглянути та проаналізувати сутнісні характеристики природи людини. А особливо її специфічну сферу діяльності як бізнес, в якому відбувається активне творення продукування майбутнього через успішну діяльність, яка неможлива без активної надії на участь та звершеність.

Список використаних джерел:

1. Артемьева О. В. Надежда // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. — М.: Мысль, 2010. — Т. 3. — С. 8–9
2. Вершинин, С. Е. Жизнь — это надежда: Введение в философию Эрнста Блоха. — Екатеринбург: Издательство Гуманитарного университета, 2001. — 304 с.
3. Артемьева О. В. Надежда // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс.

научно-ред. совета В. С. Степин. — М.: Мысль, 2010. — Т. 3. — С. 9
4. Мулярчук Є. Надія // Філософський енциклопедичний словник. За ред. Шинкарука В. І. — К.: Абрис, 2002 — с. 404
5. Чорноморець Ю., Левченко Т. Вчення Володимира Шинкарука про віру, надію, любов // http: // risu.org.ua / article_print. php?id=37979&name=philosophy&_lang=ua&
6. Фромм, Э. Революция надежды / Эрих Фромм; пер. с англ. Т. Панфиловой. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. — 285 с. — С. 33.
7. Шинкарук В. І. Вибрані твори Т. 3, ч. 1 — С. 394.
8. Мулярчук Є. Надія // Філософський енциклопедичний словник. За ред. Шинкарука В. І. — К.: Абрис, 2002 — с. 404
9. Фромм, Э. Революция надежды / Эрих Фромм; пер. с англ. Т. Панфиловой. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. — 285 с. — С. 13.

Стаття надійшла в редкацію 04.02.2013 р.

Товмаш Д.А. Феномен надежды в контексте бизнес-деятельности

В статье представлен социально-философский анализ феномена надежды в качестве коррелята бизнес деятельности. Подчеркнуто, что именно надежда является своеобразной предпосылкой функционирования и развития бизнес-среды и бизнес-деятельности.
Ключевые слова: *надежда, безнадежность, иллюзия, вера, бизнес-деятельность.*

Tovmash D.A. The phenomenon of hope in the context of business

The article presents a socio-philosophical analysis of the phenomenon of hope as a correlate of business activity. It is emphasized that this kind of hope is a prerequisite functioning and development of the business environment and business activities.
Keywords: *hope, despair, delusion, faith, business activity.*

III. Філософія освіти

УДК 1:37.015.2

Колосюк І. А.[*]

Кандидат філософських наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський)

ОСВІТНЯ КУЛЬТУРА СВОБОДИ І ДЕМОКРАТІЇ У СВІТОВІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІЇ

Аналізується антропологічна проблематика філософської культурології як важливого компоненту єдиного педагогічного процесу.
Ключові слова: *освітня культура; педагогічний процес; антропологія; філософська культура; свобода.*

Без стану свободи немає і не може бути гарантовано демократичного світу. Скута в діях людина ставиться до всього суто споживацькі; вона не в змозі вийти за межі корисності в своїх оцінках людей, ідей, речей. Демократичне ж ставлення до світу завжди відмічене свободою. Засади такого ставлення формуються разом з формуванням сучасної освітньої культури особистості.

У суспільному житті і у сфері наукового пізнання дійсності, писав І. В. Бичко, людина постійно стикається з такими об'єктивними процесами і явищами, які нею ще не освоєні і тому ніби панують над нею. Тому проблема свободи як питання про шляхи опанування дійсності, що чинить опір, звільнення від гніту неконтрольованих людиною сил і обставин завжди стоїть в центрі філософських досліджень [2]. Звісно, цей погляд базується на ідеології просвітництва, або, ще глибше на «волі до влади» Ф. Ніцше, яка набула форми «волі до знань». Вже М. Гайдеггер показує вразливість і неадекватність такого ставлення до світу [196], пропонуючи замість ідеалу «опанування світом» стратегію «прислуховування до буття» [9]. Але так осягнутою свободою цікавляться не тільки філософи. Пильний інтерес до цієї

© Колосюк І. А., 2013

проблеми проявляють соціологи, політологи і політики, що реально діють. Чим це викликано?

Для відповіді на поставлене питання як приклад розглянемо деякі особливості руху «нових лівих» другої половини XX в., який почав зароджуватися в другій половині 50-х років і вилився в молодіжний бунт 1968–1969 років. В США «нові ліві» були представлені відомим ліворадикальним соціологом Ч.-Р. Міллсом, Г. Маркузе і Е. Фроммом, у ФРН — М. Хоркхаймером, Т. В. Адорно і Ю. Габермасом, у Франції — Л. Лефевром, Л. Гольдманом і Ж.-П. Сартром, в Англії — журналом «New Left Review» [4].

У першій половині 60-х рр. рух «нових лівих» починає швидко рости головним чином за рахунок студентської молоді, що бере участь в загальнодемократичних акціях. Наприклад, в США молодіжні демократичні акції були викликані боротьбою за цивільні права чорного населення і проти американської агресії у В'єтнамі, а у ФРН — боротьбою за реформу вищої освіти. Додатковим стимулом для зростання цього руху з'явилося те, що молоді люди стали переходити від теоретичних дискусій до практичної діяльності, що ставить перед собою конкретні політичні цілі.

Восени 1966 р. найбільша американська молодіжна організація ліворадікального напряму «Студенти за демократичне суспільство» (СДО) опублікувала програмний документ «Студентський синдикалізм, або переглянута реформа університету», в якому формулювалося завдання захоплення влади в університетах США, які розглядалися авторами документа як «слабка ланка» сучасного капіталізму. Гасло «Влада студентам!», сформульований керівниками СДО, викликав цілу серію спроб студентів-екстремістів перетворити університетські містечка на «опорні пункти партизанської війни» проти «виразок» капіталізму. Із США ця доктринальна ідеологія перекочувала до Європи. Наприклад, у ФРН її активно проводив в життя Руді Дучке, один з ідеологів і керівників так званої «позапарламентської опозиції».

Кульмінації еволюція руху «нових лівих» досягла під час знаменитих травневих подій 1968 р. в Парижі. Бунт паризьких студентів, у яких вимога реформи вищої освіти йшла пліч-опліч з гаслом «Будьте реалістами,— вимагайте неможливого!», оголив серйозну небезпеку ліворадикальної гри в революцію. Ю. Габермас, який, за його словами, свого часу принципово підтримував студентський протест, повинен був констатувати, що мотиви робочих, що бастували весною 1968 р., з одного

боку, і студентів, що будували барикади і підпалювали автомашини,— з іншого, були абсолютно різними, а студентські вимоги «негайної революції» були не більше ніж «революційною риторикою».

Горкгаймер, Адорно, Міллс і Маркузе (соціологи), з одного боку, Сартр і Камю — з іншого (філософи і літератори), цілком солідарні в тлумаченні реальності «пізньобуржуазного буття» як чогось наскрізь відчуженого і такого, що не містить основи для жодних позитивних ідеалів. Виходить досить дивна ситуація, коли ліворадикальна соціологія в особі представників Франкфуртської школи і споріднених ними дослідників і представники філософії екзистенціалізму, що довгі роки піддавали один одного найуїдливішій критиці, опинилися в одному човні, тобто виявилися взаємно доповнюючими критиками «капіталістичного буття», що розуміють один одного з півслова [4].

Як добре відомо соціологам, висока соціальна мобільність, часті зміни місця проживання, роботи тощо підривають стійкість особистих відносин, роблять їх короткостроковими, ненадійними і ефемерними. Навіть сім'я втратила колишню стійкість. Соціальна мобільність вириває коріння стосунків і робить окремих людей менш значущими в їх взаєминах один з одним. У «масовому суспільстві», де конкретна людина, за словами американського соціолога О. Клепа, розчиняється в якійсь загальності, що перекреслює його індивідуальність, глибокі і тривалі дружні відносини практично неможливі [11]. Тієї ж думки дотримуються з певними варіаціями Норберт Еліас [10] та сучасний дослідник Зігмунд Бауман [1].

Проблема міжособистісного спілкування особливо ускладнюється в сучасних великих містах, що руйнують у людини відчуття власної індивідуальної значущості, відмінності від інших, веде до знеособлення самого процесу спілкування. Наприклад, телефон і комп'ютер, оснащений модемом, витіснили з сучасного життя безпосередні контакти «очі-в-очі». Під впливом засобів масової комунікації люди непомітно для себе починають орієнтуватися на одні й ті ж шаблони поведінки, відчуття і світобачення. Загальний наслідок всіх цих процесів — все більші самота і некомунікабельність в умовах живого спілкування.

Сучасні соціологічні дослідження міжособистісних відносин показують не стільки зубожіння дружніх відчуттів і відносин, скільки ускладнення і психологізацію їх критеріїв, в абстрактно-теоретичному світлі яких реально існуючі особисті зв'язки виглядають бідними і явно незадовільними [11].

На думку деяких дослідників, молодіжний бунт неможливо зрозуміти, якщо не врахувати соціально-культурну перебудову західного суспільства і істотні зміни в моді на рубежі 50-х і 60-х років. Варто не забувати, що в кінці 50-х років було створено вельми своєрідний ідол підлітка, згідно якому промисловість, що випускає одяг, відкрила для себе нового споживача із специфічними купівельними інтересами. Ставало очевидним, що у молоді виникає власна мода і власний різновид культури. Молоді люди стали зі скепсисом і достатньо зарозуміло позирати не тільки на своїх батьків, але і на старших братів і сестер. У університетах часто-густо можна було виявити повний розрив між аспірантами і студентами старших курсів, між вступниками до університету і старшокурсниками. Перестало дивувати те, що самовпевнена 16-річна дівчина дає поради своїй 25-річній сестрі, як їй одягатися, причісуватися, фарбуватися і навіть займатися любов'ю (Р. Шмідт).

В рамках цієї молодіжної субкультури з неминучістю виникає потреба в своїй власній «субкультурній ідеології», яка в більшості випадків має ліву орієнтацію. Останнє, на думку німецького соціолога Е.-К. Шойха, пояснюється тим, що для хлопців і дівчат з сімей вищого середнього шару і верхнього прошарку не можна переконливо обґрунтувати необхідність вироблення звички до самообмеження і самовідмови від відповідних життєвих стандартів. Ці хлопці і дівчата, будучи рантьє суспільства добробуту, відчувають всяку ситуацію, яка могла б вести до персональних відмов щодо них, як особисту загрозу своєму благополуччю. Страх перед такого роду відмовою перетворюється на культ субкультури, що дозволяє уникнути ситуації випробування на «міцність». Фактично ця субкультура є «захисною шкаралупою» від агресивного зовнішнього світу, страх перед яким проектується в негативній формі на представників свого соціального шару. Іншими словами, простіше досягати епатажу «своїх», чим задирати «чужих». Тому форми праці, форми сім'ї, форми раціонального мислення і досвіду, властиві нижчим шарам суспільства, оголошуються пороками, яким необхідно оголосити «нещадну війну». Зокрема, ця «війна» оголошується і ведеться засобами самого «ворога», тобто засобами порно-соціалізму, засобами масового піп-шоу і всього того, що є непристойним в рамках елітарного, аристократичного суспільства.

Подібні умонастрої швидко проникли в західну вищу школу, де більшість студентів — це представники в цілому благополучного середнього класу. Услід за цими умонастроями в університетських стінах

зазвучали голоси, що імітують різноманітні звуки «масової культури», що шокують чинних викладачів. З часів студентських революцій 60-х років пройшло майже півстоліття, але аналогічні процеси «культурної революції» в Україні розпочалися масово лише зі здобуттям незалежності і відкритою стратегією приєднання до процесів глобалізації, тому й ці «революції» поколінь значною мірою залишаються актуальними для вітчизняної системи вищої освіти.

Легко було відмітити, наскільки рішуче мали би протистояти цим тенденціям «масової культури» вікові устремління гуманістичної університетської культури, що припускають ідеал гуманістичної культури, вільної особистості, ідеал, на базі якого тільки і можуть плідно розвиватися гуманітарні науки. Тому стає зрозумілим, чому представники гуманітарних наук із самого початку встали в опозицію до стандартизуючих і нівелюючих тенденцій «масового суспільства» і його «культури». Цілком природно, що університетські викладачі і учені (гуманітарії і природодослідники) стали сприймати університет не просто як навчальний заклад, а як останній оплот Дійсної Культури [4]. В Україні цю місію поки що беруть на себе лише розрізнені групи інтелектуалів.

Таким чином, на Заході гуманітарії відчули себе в реальній опозиції до «масового суспільства», і це зробило їх «природними радикалами», прихильниками корінних суспільних перетворень, націлених на відновлення базисних гуманістичних цінностей. Свій «природний радикалізм», присмачений різким критицизмом по відношенню до «масового суспільства», вони спробували прищепити студентам. На загал в Україні це ніколи не було масовим явищем, і виняток становили лише деякі університети та вищі навчальні заклади на кшталт Києво-Могилянської академії.

Звертаючись в світлі сказаного до характеристики стану справ в західній університетській науці, відзначимо наступне. Особливо засмучувало університетських учених і викладачів з числа гуманітаріїв те, що докори деколи доводилося вислуховувати не від «середняків», а від найбільш здатних і активних студентів, які не бажали бачити нічого надто поганого в «масовій культурі» і, більш того, закликали своїх вчителів упокорити гординю і реально подивитися на речі. Проте не так-то просто відмовитися від звичних ідеалів і цінностей. В результаті між викладачами і студентами заглиблювалося нерозуміння один одного. Аналогічна картина спостерігалася не тільки в американських вищих

учбових закладах, але також і в європейських. Це нерозуміння у ряді випадків штовхало не тільки студентів в обійми «нових лівих», але і, що найдивовижніше, їх вчителів, які бунтували проти «масової культури». Як мовиться, крайнощі сходяться.

У світлі сказаного вельми показовою є ідейна еволюція Режіса Дебре, який був свого часу прихильником Че Гевари, а пізніше став радником французького президента, Франсуа Міттерана. У 1979 р. він видав книгу «Інтелектуальна влада у Франції», в якій стверджував, що «вища інтелігенція» проникла в сфери політичної влади, оскільки придбала монопольне положення в справі «породження і розповсюдження ідей, цінностей, символічних фактів і норм» [5].

Про зміни, що відбулися, в умонастроях інтелігенції після 1968 р. свідчить виникнення «нової філософії», провісником якої став А. Глюксманн, професор філософії, що був якийсь час комуністом, а потім прилучився до маоїстів. Глюксманн вперше привернув до себе увагу в 1975 р. книгою «Куховарка і людоїд», в якій їдко критикував соціалістичну дійсність. Ще більше шуму наробила його книга «Мислителі-володарі» (1977), основна думка якої зводилася до того, що всі філософи, що проголошували свободу людини і її право повставати проти існуючого громадського порядку, натворили багато дурощів і винні своїм явним або непрямим захистом державного ладу як такого, бо держава у будь-якому випадку є апарат насильства, а також винні в тому, що перетворили філософію на могутній засіб маніпуляції суспільною свідомістю.

У всіх своїх публікаціях Глюксманн ухвалює суворий вирок спробам здійснити радикальні соціальні зміни в ім'я тих або інших ідеалів [3]. Вирішення ж всіх соціальних проблем він убачає у виявленні людини як приватної особи і в стоїчному ухваленні смерті.

На думку Глюксманна, влада не просто виступає таємничою загальною субстанцією політичного життя, вона диявольським чином зрощується з наукою і логічним розумом. На базі цього в суспільстві складається якийсь ідеологічний «текст», за допомогою якого це суспільство підпорядковує себе «ідеї». Під «текстом» він розуміє не тільки теоретичні установки, але і ряд «повчальних сторінок історії» (скажімо, літопис Французької революції, Паризької комуни тощо).

Оскільки маси перебувають в цілковитому незнанні, а за них мислять правителі, державна еліта, то володіння знанням дає право цим «небагато чим» панувати над «багатьма», яким імперативно пропонується

добровільно повірити в сформульовані на «науковій основі» принципи загальної згоди і справедливості. Глюксманн стверджує, що не тільки наукові знання, але і філософські теорії Фіхте, Гегеля, Ніцше і Маркса виступають ідеологічним інструментом панування. Виступаючи апологетами ідеї революції, «володарі-мислителі» спокусили народні маси, які в результаті дозволили управляти собою терористичними методами.

Що стосується французьких «нових правих», то вони сформувалися в 70-і роки XX сторіччя. Їх організаційною формою стала «Група дослідження і вивчення європейської цивілізації» (GRECE). Група видає французькою і італійською мовами журнал «Елеман» («Елементи європейської цивілізації»). Серед засновників Групи такі відомі французькі письменники, як Ж. Ануй, Ж. Жано і М. Жуано, а також учені-природодослідники і політики (наприклад: голлістський міністр М. Понятовський, син Жискара д'Естена та ін.). Окрім журналу «Елеман», Група поширює свої погляди за допомогою журналу «Фігаро-магазин», який очолюють «нові праві». Сюди ще слід додати журнал «Еколь нувель», що видається А. де Бенуа і патронований міжнародною редакцією, членами якої є: німецький археолог Ф. Альтхейм, історик релігії М. Еліаде, англійський письменник А. Кестлер, австрійський етолог К. Лоренц (у 30-і рр. симпатизував нацизму) та інші. «Нові праві» роблять велику ставку на союз з природодослідниками. Деякі з них стверджують, що важливим джерелом для ідеології «нових правих» є етологія і її положення, розроблені Лоренцом. Як відзначає Кепеці, Лоренцо як моралізатора легко можна використати в правих цілях, оскільки його роботи, що зачіпають етичні і політичні проблеми сучасного суспільства, повні суперечностей і сумнівних визначень. Наприклад, про демократію Лоренц говорить, що це «ірреальна система», бо вона базується на ідеї рівності, тоді як законом природи є нерівність.

Філософськими питаннями «нових правих» займається перш за все журнал «Еколь нувель».

Свої етноісторичні і соціально-психологічні погляди «нові праві» підкріплюють, зокрема, апеляціями до досліджень в області історії релігії Жоржа Дюмезіля, який, займаючись порівняльною історією релігій, прагне виявити в структурі релігій загальні для них риси, щоб потім впливати у дусі «нових правих» на ідеологію, що базується на глобальних уявленнях про усесвітню історію і сили, що впливають на неї [6].

Ідеологія, на думку Дюмезіля, наділена трьома функціями, які забезпечують соціальним групам їх стабільність, осмислення дійсності і формування соціальних систем. Перша функція сприяє утвердженню світської і церковної влади, суверенітету даної людської спільності; друга обґрунтовує застосування насильства; третя пов'язана із забезпеченням родючості і здоров'я. Ці функції відтворюються в суспільних структурах, кожна з яких співвідноситься з певним суспільним устроєм або класом: перша — з жерцями, друга — з воїнами, третя — із землеробами. Функції, що виявляє Дюмезіль (перш за все в індоєвропейській міфології), простежуються в стародавніх епосах і в середньовічній літературі, в грецькій, римській і персидській історії. Французький учений оперує багатим матеріалом, дотепно його використовує, але систематизація його спірна, віднесення окремих міфологічних елементів винятково до індоєвропейців дуже сумнівна. А «нові праві» використовують саме подібного роду «гіпотези», надаючи їм характеру твердо встановлених істин [7].

Популяризації індоєвропейської міфології на користь французьких «нових правих» сприяє видавництво «Коперник», що випускає в світ серію «Міфи і епоси Європи», яка покликана служити обґрунтуванню ідеалів «індоєвропейської цивілізації»

У одному з номерів «Еколь нувель» за 1979 р. Бенуа робив спробу дати виклад історичних поглядів «нових правих». Згідно його точці зору, історичний рух може бути тільки циклічним, бо це відповідає індоєвропейському світосприйманню і самій природі людини. Він говорить про «сферичну» концепцію історії, згідно якої є коло, але немає кінця історії. Адже сфера, куля може рухатися в будь-якому напрямі. Фактично вибір напряму руху залежить від бажання людини.

Якщо йдеться про продовження європейської цивілізації, то, підкреслює Бенуа, слід пам'ятати, що спочатку в її історії правитель і жрець стояли вище за воїна, а воїн — вище за виробника і споживача. Іншими словами, душа і дух переважали над серцем, а серце — над шлунком. В ході історичного розвитку дана ієрархія виявилася перевернутою, і тепер завдання полягає в тому, щоб відновити первинне їх співвідношення.

За словами Кепеці, поява на соціально-культурній і політичній арені «нових правих» викликала у Франції певне збентеження і опір. Багато інтелектуалів убачають в них відродження філософії Ніцше в сучаснішій формі. Інші шукають у «нових правих» сліди впливу французького

традиціоналізму і націоналізму. Є й такі, які прямо зводять їх ідеологію до фашизму [7]. Втім, події останніх років у Франції свідчать не лише про дальшу радикалізацію протиставлення лівих і правих у політиці, але й про невпинне зростання прихильників консервативних поглядів, що дозволяє здійснювати уряду Франції все більш жорстку культурну та соціальну політику.

Думки з приводу того, наскільки небезпечна ідеологія «нових правих», вельми різні. Так, ще соціолог А. Турен вважав, що французькі «нові праві» мають певну вагу в ідеології більшості, і ця вага зростатиме в умовах соціально-економічної і політичної кризи, а також у міру того, як уряди, залишивши позаду пробу сил в ході виборчої кампанії, почнуть безпосередньо звертатися до захисту характерних особливостей і традицій країни, опинившись в складних політичних умовах. На думку Турена, йдеться не про відродження фашизму, а про появу якоїсь іншої форми правих умонастроїв. Культура «нових правих», пише він, поєднується з політичним і економічним елітаризмом, який відрізняється від націонал-соціалізму тим, що націонал-соціалізм прагне здаватися антиаристократичним і всенародним. Втім, вони можуть стати фашистами, якщо почнуть свої ідеї про культурну, національну і державну єдність застосовувати проти демократичних рухів, що цілком може трапитися в майбутньому.

У виключно широкому за своїм ціннісним спектром французькому політичному житті «нові філософи» і «нові праві» є течіями, що привертають до себе увагу перш за все певних груп інтелектуалів, наближених, як правило, до можновладців як консультанти, експерти тощо. За допомогою цих інтелектуалів «нові праві» мають можливість впливати на державну політику і на політичний курс відповідних політичних партій. Що ж до «нових філософів, то вони, на думку Кепеці,— скороминуче явище в духовному житті Франції» [7]. Ця думка виявилася аж надто скептичною, адже «нові філософи» і досі знаходять своїх прихильників, хоча все більше визнання все ж отримують професори, орієнтовані на відродження класичного академізму.

Ця історія з інтелектуалами та їх стосунком до влади є доволі повчальною і для України, де доволі сильні популістські настрої також починають змінюватися надто радикальними настроями консервативними. Все це створює своєрідне культурно-антропологічне тло для освітніх процесів. Втім, не варто забувати, що самі ці процеси також

можуть доволі суттєво коригувати це «тло» завдяки своїй масовості та організованості.

Підводячи підсумки, можна відзначити наступне.

Комплексний культурологічний аналіз проблем сучасної молоді показує, що зростання активності молоді супроводить виникненню настроїв соціально-психологічної відособленості її від решти суспільства і появі особливої молодіжної культури. Все це не може не відбиватися на філософському осмисленні вирішення педагогічних питань як в середній, так і у вищій школі. Якщо не враховувати інтереси молоді, її ціннісні установки і орієнтацію, то багато зусиль педагогів будуть витрачено даремно. Свою важливу допомогу тут може надати філософсько-культурологічне дослідження освіти, покликане вирішувати ключові і злободенні завдання виховно-освітнього процесу.

Досвід молодіжних рухів в Західній Європі і в США свідчить про небайдуже ставлення молоді до різних філософських ідей, якщо вони виражені зрозумілою для молодих людей мовою і відповідають їх ідеалам, цінностям, нормам поведінки. Події другої половини XX століття показали, що для молоді найпривабливішими виявилися ідеї філософії екзистенціалізму, де одне з центральних місць займає поняття «свобода», щодо якого молодь особливо чутлива. Тому філософсько-культурологічне дослідження освіти не може оминати увагою філософію екзистенціалізму, ігноруючи її ідеї і концепції. Проте це не означає, що вказані ідеї і концепції можна механічно копіювати для подальшого осмислення молодіжної проблематики. В даному випадку повинно йтися про нові філософські концепції і концептуальні трактування деяких з понять, якими оперують філософи-екзистенціалісти («свобода», «необхідність», «життя», «смерть» тощо).

У філософській літературі поняття «свобода» зазвичай протиставляється поняттю «необхідність». Подібна опозиція не може влаштовувати філософсько-культурологічне дослідження освіти через свою надмірну абстрактність. З урахуванням її соціальної націленості розумніше протиставляти поняттю «свобода» такі поняття, як: «обов'язок», «відповідальність», «влада» тощо. Ці поняття ніби сковують «свободу». І ось тут-то і виявляється, що є свобода від чогось і є свобода для чогось, але немає свободи взагалі, бо в світі людей свобода не може бути безмірною і безмежною. Отже, однією своєю стороною свобода виглядає як якесь заперечення (свобода від), тобто не несе в собі нічого позитивного. Якщо цей негативний аспект свободи гіпертрофувати, то свобода

перетвориться на повну сваволю і безлад, тобто перетворитися на щось руйнівне, але не творче. Але іншою своєю стороною свобода обернена в майбутнє, націлена на творення нового, тобто містить в собі позитивний первень.

Тому в контексті філософсько-культурологічного дослідження освіти поняття «свобода» слід розглядатися як суперечливе поняття, яке щось заперечує і щось утверджує водночас. З цього випливає, що в рамках культурологічних розвідок з поняттям «свобода» необхідно сполучати поняття «соціальний час», що має різновекторний характер, тобто вказує на заперечення минулого і прагнення до певного майбутнього. Для філософсько-культурологічного дослідження освіти це означає передусім можливість завдяки освітньому процесу витісняти в минуле небажані соціальні явища, і формувати підстави для тих соціальних явищ, яких ще не було в історії, але які відповідають виміру належного у соціальному бутті. Звісно таке витіснення і таке формування відбуваються спочатку на рівні ставлень, ціннісних структур, але саме ці структури у нових поколіннях зумовлять їх соціально-перетворюючу діяльність у майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество [Текст] = The Individualized Society: научное издание / Зигмунд Бауман. — М.: Логос, 2002. — 324 с.
2. Бычко И. В. Познание и свобода / И. В. Бычко. — М.: Политиздат, 1969. — 214 с.
3. Глюксман А. Одинадцята заповідь: Пер. з фр. / А. Глюксман. — К.: Фламаріон, 1994. — 287 с.
4. Давыдов Ю. Н. Эстетика нигилизма Ю. Н. Давыдов. — М.: Искусство, 1975. — 271 с.
5. Дебре Р. Інтелектуальна влада у Франції / Пер. з фр. В. Артюха / Р. Дебре. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. — 308 с.
6. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология: Пер. с фр. / Ж. Дюмезиль — М.: Наука, 1976. — 276 с.
7. Кёпеци Б. Неоконсерватизм и «новые правые»: Пер. с венг. / Б. Кёпеци [Послесл. Б. Т. Григорьян. — М.: Политиздат, 1986. — 142 с.

8. Леклерк Ж. Соціологія інтелектуалів / Пер. з фр. Н. Біляєвої та Є. Бразуль-Брушковськовського. — Львів: Ахілл, 2009. — 160 с.
9. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер // Проблема человека в западной философии. — М.: Прогресс, 1988. — С. 261–313.
10. Элиас Н. Общество индивидов: Пер. с нем. / Н. Элиас. — М.: Праксис, 2001. — 330 с.
11. Klapp O. E. Collective Search for Identity / O. E. Klapp. — New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1969. — 285 p.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2013 р.

Колосюк И. А. Образовательная культура свободы и демократии в мировой и отечественной истории

Анализируется антропологическая проблематика философской культурологии как важного компоненту единственного педагогического процесса.
Ключові слова: *образовательная культура; педагогический процесс; антропология; философская культурология; свобода.*

Kolosyuk I. A. Educational culture of freedom and democracy is in world and domestic history

Analysis of the anthropological problematic philosophical kul'turologii is as important the component of the unique pedagogical process.
Keywords: *educational culture; pedagogical process; anthropology; philosophical culture; freedom.*

III. Філософія освіти

УДК 37.013.73

Куліненко Л. Б.

Кандидат педагогічних наук, доцент, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова

КОМПЕТЕНТНІСНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Головні компетентності майбутнього вчителя розглядаються як необхідні компоненти ефективної педагогічної діяльності; аналізується зміст загальних, дослідницьких, мовних та соціокультурних компетенцій.

Ключові слова: *людина, освіта, вчитель, культура, компетентність.*

Професійна компетентність утворює центральний компонент системи підготовки майбутнього вчителя. Водночас тільки нею ця підготовка не вичерпується. Сучасні дослідники виокремлюють комплекс різних важливих компетентностей, що є необхідними для ефективної педагогічної діяльності.

В першу чергу це науково-дослідницька компетентність. В цілому, як зазначають В. Шестак та Н. Шестак, під науково-дослідною компетентністю розуміється здатність і готовність особистості результативно застосовувати наявні знання, уміння і досвід в ході науково-дослідної діяльності і в процесі вирішення професійних завдань. В її структурі виокремлюються дві групи компетенцій — загальні інтелектуальні та дослідницькі.

До загальних інтелектуальних компетенцій відносяться здатність викладати свої думки логічно, однозначно, стисло і конкретно (усно і письмово); володіння понятійним апаратом, науковою фразеологією, специфічною лексикою, ясність і чіткість у визначенні понять; усвідомлення зв'язків — смислових, структурних і асоціативних — між предметами і явищами; здатність дати об'єктивну оцінку, сформулювати

© Куліненко Л. Б.

виводи; уміння аналізувати, виділяти основне і другорядне в отриманій інформації; навики складання і оформлення таблиць, схем, графіків, ілюстрацій та інше; здатність слухати і сприймати інформацію.

Дослідницькі компетенції включають: уміння працювати з науковою літературою, шукати, оцінювати і зберігати наукові дані, критично оцінювати отриману інформацію; здатність формулювати проблеми і наукові гіпотези, аргументувати свою позицію, брати участь в науковій дискусії; уміння створювати наукові тексти; навики організації і проведення наукового експерименту [1, с. 116–117].

О. Цільмак, аналізуючи наукову компетентність загалом розуміє її як здатність особистості досліджувати, аналізувати, систематизувати, уточнювати, визначати, описувати та упроваджувати наукові винаходи на основі глибоких удосконалених знань, умінь та навичок. До підвидів наукової компетентності відносяться:

— загальнонаукова компетентність — це дослідницька здатність особистості, за допомогою аналізу і узагальнення, класифікації, оцінювання, системного та порівняльного аналізу, отримувати необхідну інформацію щодо наукових винаходів та прогнозувати можливості їх застосування;

— спеціальнонаукова компетентність — це здатність особистості за допомогою загально- та спеціальнонаукових методів (історичного, порівняльного, логічного, абстрагування, аналітичного, статистичного, соціологічного, моделювання, графічного, системного аналізу тощо) здійснювати наукове дослідження у певній галузі науки, за певною спеціальністю [2].

М. Шашкіна і А. Багачук, виокремлюючи дослідницьку компетентність як інтегративну характеристику особистості, яка припускає володіння різними знаннями, технологією дослідницької діяльності, визнання їхньої цінності та готовність до їх використання у професійній діяльності, зазначають, що дослідницька компетентність як самодостатня особистісна якість — це усвідомлена готовність самотужки просуватися в засвоєнні та побудові систем нових знань, переживаючи акти розуміння, саморозвитку [3, с. 71].

Л. Карпова веде мову про спеціально-наукову компетентність учителя, яка передбачає сформованість знань і умінь з предмета, що викладається, спеціальних професійних умінь (пізнавальні, конструктивні, інформаційні) [4, с. 7].

Не менш важливою для успішної професійної діяльності вчителя є його мовна компетентність. Ця компетентність являє собою складне особистісне утворення, структура якого досі ще не отримала однозначного розуміння у сучасній педагогічній літературі.

Зокрема, Д. Рождественська звертає увагу на триланкову структуру мовної компетентності, що включає в себе мовну, мовленнєву та комунікативну компетентності. При цьому комунікативна компетентність виступає інтегруючою, що поєднує знання, вміння та можливості мовленнєвої діяльності з метою здійснення комунікації. Така провідна роль комунікативної компетентності пов'язана з тим, що її надбання, а також розвиток відповідного комунікативного досвіду потребує інших параметрів, ніж вузько лінгвістичні (напр., соціокультурного усвідомлення, досвід образотворення, афективних стосунків, вміння вчитися тощо) [5].

У свою чергу, С. Караман виокремлює чотири типи компетенції: мовну, мовленнєву, соціокультурну й функціонально-комунікативну. Мовна компетенція визначається загальноприйнятими орфоепічними, лексичними, словотворчими, граматичними, стилістичними нормами; мовленнєва — чотирма видами мовленнєвої діяльності: аудіюванням, говорінням, читанням, письмом; соціокультурна — рівнем знань національної культури; функціонально-комунікативна — умінням використовувати мовні засоби в межах функціональних стилів [6, с. 3–6].

Мовленнєва компетентність також означає готовність і спроможність особистості адекватно й доречно використовувати мову в конкретних ситуаціях буття (висловлювати власні думки, бажання, наміри, прохання тощо), застосовуючи при цьому як мовні, так і позамовні (міміка і жести, рухи) та інтонаційні засоби виразності [7, с. 11–12].

Загальним фундаментом, на якому заснована педагогічна майстерність майбутнього вчителя, виступає його культурна компетентність.

В цілому загальнокультурна компетентність — це здатність особистості дотримуватися певних правил культурної поведінки, що детермінується культурною спрямованістю особистості (її світоглядними уявленнями, ціннісними орієнтаціями, рівнем освіченості тощо) [2].

Щодо загальнокультурної компетентності вчителя, то, згідно з Л. Карповою, до неї можна віднести знання культури України та світової культури, володіння іноземними мовами і комп'ютером, розвинену

культуру мови та поведінки, уміння жити в соціумі та встановлювати контакти з людьми [4, с. 6–7].

Більш широко загальнокультурна компетентність трактується у переліку ключових компетентностей, що був визначений українськими педагогами в ході дискусій, організованих в рамках проекту ПРООН «Освітня політика та освіта «рівний-рівному» (2004 р.). Згідно з ним, загальнокультурна комптентність стосується сфери розвитку культури особистості та суспільства у всіх її аспектах, що передбачає передусім формування культури міжособистісних відносин, оволодіння вітчизняною та світовою культурною спадщиною, принципи толерантності, плюралізму і дозволяє особистості:

— аналізувати й оцінювати найважливіші досягнення національної, європейської та світової науки й культури, орієнтуватися в культурному та духовному контекстах сучасного українського суспільства;

— застосовувати засоби й технології інтеркультурної взаємодії;

— знати рідну й іноземні мови, застосовувати навички мовлення та норми відповідної мовної культури, інтерактивно використовувати рідну й іноземні мови, символіку та тексти;

— застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей, для розроблення й реалізації стратегій і моделей поведінки та кар'єри;

— опановувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей між народами, різноманітності світу й людської цивілізації [8, с. 86].

Об'єктивні процеси розвитку сучасної цивілізації, багатонаціональний і полікультурний характер більшості держав світу вимагають підготовки вчителя, який міг би компетентно, активно і творчо вирішувати проблему гармонізації міжетнічних і міжкультурних стосунків на особовому і соціальному рівні. Для цього у нього необхідно сформувати певний ансамбль особистісних якостей, озброїти глибокими загальнокультурними і професійними знаннями і уміннями. Іншими словами, сучасний вчитель повинен володіти полікультурною професійно-педагогічною компетенцією. Під полікультурною компетенцією вчителя розуміється сукупність певних якостей (властивостей) особистості з високим рівнем інтелектуальних знань, професійно-педагогічних умінь і навиків, що дозволяє здійснювати навчально-виховну діяльність в ракурсі завдань полікультурного освіти. Доцільність виділення в структурі професійної

компетентності вчителя полікультурної компетенції обумовлена потребою, по-перше, точнішого визначення і змістовного трактування якостей особи, професійних знань і умінь вчителя, необхідних для успішної педагогічної діяльності в полікультурному середовищі, а по-друге, розробки програми вдосконалення системи професійно-педагогічної підготовки вчителів в контексті сучасних соціально-педагогічних реалій [9].

До комплексу найважливіших компетентнсотей майбутнього вчителя також входить дискурсна компетентність, що розуміється як здатність мовної особистості будувати, сприймати та інтерпретувати цілісні дискурси різних типів (усні і письмові) відповідно до комунікативного наміру в межах конкретної ситуації спілкування з урахуванням специфіки їх семантико-прагматичної і граматичної організації на макро- і мікрорівнях та взаємозв'язку екстралінгвістичних і лінгвістичних компонентів [10].

О. Заболотська виокремлює низку субкомпетенцій, що входять до складу дискурсивної компетенції — соціолінгвістичну, соціокультурну, лінгвокраїнознавчу, дискурсивно-тематичну та компенсаторну. Водночас формування дискурсивної компетенції також передбачає розвиток відповідних груп умінь — продукування та розпізнавання тексту (дискурсу), соціокультурної трансформації, сприйняття та аналізу краєзнавчої та лінгвокраїнознавчої інформації, використання культурних норм і мовленнєвого етикету тощо [11, с. 84].

В умовах сучасного суспільства знань підготовка майбутнього вчителя обов'язково передбачає формування інформаційної компетентності.

У вузькому значенні, згідно з Л. Карповою, інформаційна компетентність учителя зводиться до володіння новими інформаційними технологіями та уміннями їх використання [4, с. 7–8].

В свою чергу А. Вербицький та О. Ларіонова, виокремлюючи серед компетентностей вчителя інформаційно-методологічну, розкривають її зміст у більш широкому контексті. На їхню думку, щоб мати цілісне уявлення про інформаційну картину світу, майбутній вчитель повинен розуміти цінність знання про інформації, її джерела, способи представлення, збереження, перетворення та використання; знати специфіку роботи з інформаційними потоками різного виду й змісту; розбиратися в сутності інформаційних процесів. Крім того компетентна робота з інформацією вимагає від людини знання про специфіку організації різних інформаційних об'єктів (наукові статті, книги, відеоролики, під-

ручники, популярні та художні видання, газетні та журнальні публікації тощо), уміння виявляти загальну структуру матеріалу та виокремлювати в ньому головне, встановлювати зв'язки та залежності між базовими елементами, знаходити загальні ідеї та проблемні зони [12, с. 163–164].

Н. Яциніна, досліджуючи інформаційно-технологічну компетенцію майбутнього вчителя, пропонує розуміти її не просто як сукупність знань, умінь, навичок студентів, набутих у процесі навчання інформатики та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, але й як здатність орієнтуватися в сучасному інформаційному просторі, готовність до використання інформаційно-комунікаційних технологій для відбору та створення адекватних програмних педагогічних засобів для виконання майбутньої педагогічної діяльності, її вдосконалення, а також для власного розвитку й самореалізації [17, с. 133].

Інформаційна компетентність викладача виявляється в умінні технологічно мислити і передбачає наявність аналітичних, проектних, прогностичних і рефлексій умінь в засвоєнні і застосуванні інформації в педагогічній діяльності. Крім того, інформаційна компетентність є складовою частиною інформаційної, технологічної культури викладача, виконує інтеграційні функції, служить сполучною ланкою загально педагогічних і спеціальних знань і умінь [14, с. 65].

М. Богачик веде мову про «інформатичну компетентність» сучасного педагога, визначаючи її як інтегральну характеристику особистості, яка передбачає здатність людини орієнтуватися в інформаційному просторі, оперувати інформаційними даними на основі використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для ефективного виконання професійних обов`язків; сукупність знань, умінь, навичок, досвіду та особистісних якостей, необхідних для ефективного використання комп`ютерних інформаційних технологій та систем для розв`язання теоретичних та практичних задач. Важливість формування інформатичної компетентності сучасного педагога обумовлена необхідністю володіти методикою застосування інформаційних технологій у навчально-виховному процесі та інноваційній діяльності [15].

В свою чергу С. Скворцова розкриває зміст інформаційної компетентності вчителя через сукупність наступних компонентів: володіння інформаційними технологіями; спроможність знаходити інформацію; здатність систематизувати, узагальнювати її; здатність до критичного відношення відносно інформації, поширюваної массмедійними засобами і рекламою; здатність застосовувати знання й інформаційну грамотність;

спроможність знаходити інформацію, систематизувати, узагальнювати її й готовність і здатність працювати із інформацією [16].

В цілому сьогодні формування компетенцій розглядається як можливість мінімізації суперечностей між знаннями учнів і їх спроможністю у використанні цих знань при вирішенні конкретних життєвих задач. Впровадження компетентнісного підходу має сприяти подоланню традиційних когнітивних орієнтацій процесу навчання, його наближенню до практичних аспектів життєдіяльності. Як відзначає Л. Гриценко, компетентність є інтегративним утворенням, в якому синтезуються знання, уміння, навички та досвід з різних сфер науки та життя з метою вирішення практико-орієнтованої проблеми (завдання). У процесуальному плані вона являє собою цілісний акт діяльності, що включає формулювання мети, відбір засобів, планування, виконання та контроль [17, с. 36].

Отже, на сучасному етапі розвитку суспільства підготовка майбутнього вчителя має відбуватися на основі чітко сформульованої та науково обґрунтованої системи компетенцій як об'єктивних, соціально обумовлених, нормативних вимог до педагогічної діяльності та компетентностей як інтегрального показника, що об'єднує знання, навички, вміння та здатність їх застосування у практичній педагогічній діяльності. Саме через поняття компетентності розкривається реальний результат педагогічної освіти, її якість, роль у особистісному розвитку педагога. При цьому центральне місце посідає професійна компетентність майбутнього вчителя як інтегративне динамічне особистісне утворення, що тісно пов'язане з комплексом інших компетентностей, ключовими з яких є науково-дослідницька, культурна, мовна, дискурсна, інформаційна та інші.

Список використаних джерел:

1. Шестак В. П. Формирование научно-исследовательской компетентности и «академическое письмо» / В. П. Шестак, Н. В. Шестак // Высшее образование в России. — 2011. — № 12. — С. 115–119.
2. Цільмак О. М. Складові структури компетентностей / О. М. Цільмак [Електронний документ] // Наука і освіта. 2009. — № 1–2. — Режим доступу до журналу: http: // www.nbuv.gov.ua / portal / Soc_Gum / NiO / 2009_1–2 / psiholog / zilm.htm

3. Шашкина М. Б. Формирование исследовательской деятельности студентов педагогического вуза в условиях реализации компетентностного подхода: монография / М. Б. Шашкина., А. В. Багачук. — Красноярск: Краснояр. гос. пед. ун-т им. В. П. Астафьева, 2006. — 280 с.
4. Карпова Л. Г. Формування професійної компетентності вчителя загальноосвітньої школи: Автореф. дис… канд. пед. наук: 13.00.04 / Л. Г. Карпова. — Харків, 2004. — 20 с.
5. Рождественська Д. Б. Проблема мовної, мовленнєвої та комунікативної компетентностей: теоретичний аналіз понять та практика використання / Д. Б. Рождественська [Електронний документ] // Проблеми сучасної педагогічної освіти. — 2007. — Вип 13. — ч. 1. — Режим доступу до журналу: http: // www.nbuv.gov.ua / portal / soc_gum / pspo / 2007_13_1 / doc_pdf / Rojdevstvens'ka_st.pdf
6. Караман С. Методика навчання української мови в гімназії: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів освіти / С. Караман. — К.: Ленвіт, 2000. — 272 с.
7. Атрощенко Т. О. Специфіка формування мовленнєвої компетентності майбутніх вихователів у світлі вимог Болонської конвенції / Т. О. Атрощенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Педагогіка. Соціальна робота». — № 20. — Ужгород, 2010. — С. 11–12.
8. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / За заг. ред. О. В. Овчарук. — К., 2004. — 112 с.
9. Агадуллин Р. Р. Поликультурная профессиональная компетентность современного учителя / Р. Р. Агадуллин [Електронний документ] // Проблеми сучасної педагогічної освіти. — 2003. — Вип 5. — Режим доступу до журналу: http: // www.nbuv.gov.ua / portal / soc_gum / pspo / 2003_5_1 / doc_pdf / agadulina.pdf
10. Бершадська Н. С. Контроль рівня сформованості англомовної усної дискурсивної компетенції у студентів мовних спеціальностей / Н. С. Бершадська [Електронний документ] // Наука і освіта. — 2011. — № 2. — Режим доступу до журналу: http: // www.nbuv.gov.ua / portal / Soc_Gum / NiO / 2011_2 / metod / Bersh.htm

11. Заболотська О. О. Формування дискурсивної компетенції майбутніх учителів іноземних мов як педагогічна діяльність / О. О. Заболотська // Педагогічний альманах. Збірник наукових праць. — 2011. — Вип. 10. — С. 83–88.
12. Вербицкий А. А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: Проблемы интеграции / А. А. Вербицкий, О. Г. Ларионова. — М.: Логос, 2009. — 336 с.
13. Яциніна Н. О. Структура професійної педагогічної компетентності майбутнього вчителя / Н. О. Яциніна // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія педагогічна. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. — Вип. 16: Формування професійних компетентностей майбутніх учителів фізико-технологічного профілю в умовах євроінтеграції. — С. 132–134.
14. Зіборова В. В. Формування інформаційної компетентності викладача / В. В. Зіборова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. — 2010. — № 8. — С. 64–68.
15. Богачик М. Формування інформативної компетентності сучасного педагога як однієї з умов його готовності до інноваційної діяльності / М. Богачик [Електронний документ] // Нова педагогічна думка. — 2012. — № 2. — Режим доступу до журналу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npd/2012_2/1bogacik.pdf
16. Скворцова С. О. Види професійної компетентності вчителя / С. О. Скворцова [Електронний документ] // Наука і освіта. — 2009. — № 10. — Режим доступу до журналу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2009_10/pedagogika/Skvortsova.htm
17. Гриценко Л. І. Професійна компетентність педагога: традиції і інновації / Л. І. Гриценко // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. — Вип. 8. — Ч. 2. — Полтава, 2011. — С. 35–42.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2013 р.

Кулиненко Л. Б. Компетентностный аспект формировании будущего учителя

Главные компетентности будущего учителя рассматриваются как необходимые компоненты эффективной педагогической деятельности; анализируется содержание общих, исследовательских, языковых и социокультурных компетенций.
Ключевые понятия: *человек, образование, учитель, культура, компетентность.*

Kulinenko L. B. Competence aspect in shaping a future teacher

Main competences of a future teacher were reviewed as the necessary components of effective pedagogical activity; content of general, research, language and socio-cultural competences was analyzed.
Keywords: *human, education, teacher, culture, competence.*

III. Філософія освіти

УДК 37.013

Мельник О. Є.*

Кандидат філософських наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та виховної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ І ТРАКТУВАННЯ ОСНОВНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ПОНЯТЬ

Здійснена спроба чіткості методологічного визначення стосовно основних педагогічних понять

Ключові слова: *освіта, навчаня, виховання, ідеологія, праксеологія.*

У науковому доробку вітчизняних учених. (Андрущенка, Б. Братаніча, В. Кременя, В. Гальпєріної, М. Згуровського, М. Степка, Б. Клименка, Ж. Товажнянського, К. Левківського, Ю. Сухарнікова, А. Філіної, А. Корецької, К. Корсака, В. Плавича та ін.) було виявлено, що ідеологічний тиск свого часу призвів до того, що в педагогічній науці відбулася руйнація природної логіки співвідношення основних категорій. Поняття освіта поглинуто поняттям виховання, а сама освіта стає практично тотожною навчанню і найчастіше зводиться до результату навчання або ж розглядається як сукупність знань і пов'язаних з ними вмінь і навичок, необхідних для практичної діяльності. Це ставить питання про чіткість методологічного визначення стосовно тлумачення основних педагогічних понять.

Ще Я. Коменський цілком слушно розглядав поняття освіти як єдність її складників: навчання та учіння усіх складових частин виховання, то тепер звичайно говорять про виховання в широкому розумінні слова, включаючи в це поняття всі складові частини виховання, але обминаючи при цьому «розумове виховання», яке замінюють інтелектуальним тлумаченням шкільного навчання. Поряд з навчанням ставлять виховання у вузькому значенні, і йому найчастіше надають урізаного

© Мельник О. Є.

значення морального виховання. Після цього навчання і виховання «зшивають» разом, утворюючи таким чином «виховуюче навчання».

Так, у радянській педагогіці домінуючим стало поняття виховання: «Предметом педагогіки як галузі наукового знання є особлива функція суспільства — виховання. І саме тому педагогіку можна назвати наукою виховання» [1, с. 7]. Виховання — це процес передання суспільно-історичного досвіду старших поколінь новим поколінням з метою їх підготовки до життя і праці, необхідний для подальшого розвитку суспільства. Виховання — найважливіше поняття, що має характер категорії.

Загалом же в літературі поняття виховання вживається в кількох значеннях: у широкому соціальному значенні, коли мова йде про виховний вплив на людину всього суспільного ладу й усієї живої дійсності; в широкому педагогічному значенні, коли мається на увазі цілеспрямоване виховання, яке здійснюється у системі навчально-виховних закладів (або будь-якому окремому навчально-виховному закладі) та яке охоплює весь навчально-виховний процес; у вузькому педагогічному значенні, коли під вихованням розуміється спеціальна виховна робота, спрямована на формування системи певних якостей, поглядів і переконань учнів; у вужчому значенні, коли мається на увазі вирішення певного виховного завдання, пов'язаного, наприклад, з формуванням моральних якостей (моральне виховання), естетичних уявлень і смаків (естетичне виховання) і т. д. [1, с. 7–8].

У широкому педагогічному розумінні виховання — це цілеспрямований процес, який здійснюється під керівництвом спеціально призначених суспільством людей — учителів, педагогів, вихователів, який охоплює всі види навчальних занять і діяльність поза навчальною, спеціально здійснюваною виховною роботою. Виокремлення випадкових видів виховання, які потребують використання особливих організаційних форм і методів роботи з учнями, дає змогу розглядати їх детальніше, але завжди з урахуванням цілісного впливу всіх факторів виховання на особистість учня [2, с. 358].

Іншими важливими поняттями педагогіки, які мають характер категорій, є освіта і навчання. Здебільшого освіта розглядається як процес і результат оволодіння системою наукових знань, умінь та навичок. Формування на їхній основі світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвитку її творчих сил і здібностей. Одночасно освіта людини — це результат не тільки навчання, а й самоосвіти, а також

впливу засобів масової інформації. І ще вужче: «Освіта — результат навчання» [3, с. 27].

А от категорія навчання звично розглядається підлеглою щодо категорії виховання: «Навчання — це спеціально організований, цілеспрямований і керований процес взаємодії вчителів і учнів, спрямований на засвоєння знань, умінь і навичок…» [3, с. 26].

Навіть поверхове порівняння наведених вище понять виховання і освіти показує їх повне взаємопроникнення, особливо у головному. Обидві категорії претендують на формування особистості. Але якщо виховання — це цілеспрямоване формування особистості з заданими якостями на основі обліку цілісного впливу всіх факторів виховання на особистість учня, то освіта — це розвиток моральних та інших якостей особистості, розвиток її творчих сил і здібностей.

Тобто, виховання виступає домінуючою педагогічною категорією — як програмований, контрольований процес формування особистості в системі суб'єкт-об'єктної взаємодії. Освіта ж як процес формування особистості припускає розвиток, який ніколи не буває повністю програмованим і контрольованим. Освіта як процес за своїм семантичним змістом припускає спонтанність, варіативність розвитку особистості, характеризується можливістю і необхідністю імпліцитної суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

У радянській педагогіці, на відміну від початкового розуміння цих понять (наприклад, у В. Даля: освічена людина — це людина науково розвинена, вихована, яка знає світські звичаї), виховання охопило весь педагогічний процес, а освіта звелася до показника рівня освіченості і професійної підготовленості: «Освіта — набуття систематичних знань і навичок; навчання, просвіта; сукупність знань, набутих у результаті навчання. Освічений — той, хто отримав, має освіту, різнобічні знання. Освіта — як визначення рівня освіти: початкова, середня, вища» [4, с. 433]. «Виховати — виростити внаслідок впливу на духовний і фізичний розвиток, дати освіту, навчити правильної поведінки; шляхом систематичного впливу сформувати характер чи навички; прищепити, викликати що-небудь у кого-небудь» [5, с. 102].

Прикметно, що останнім часом ми спостерігаємо все більше спроб відновити первинний зміст і співвідношення основних педагогічних категорій. Так, у В. Кременя, знаходимо таке тлумачення освіти: «Освіта — моральний вигляд людини, який складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є здобутком його культурного

кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування вигляду людини» [5]. При цьому головним є не обсяг знань, а поєднання останніх з особистісними якостями людини, вміння самостійно розпорядитися своїми знаннями. В освіті завжди є формальний бік, тобто духовна діяльність або духовна здібність (яка розглядається незалежно від відповідного певному часові матеріалу), а також матеріальний.

У значній мірі подібного змісту поняття освіта набуло ще наприкінці XVIII ст., особливо під впливом Й.-В. Гете, Й. Г. Песталоцці та неогуманістів, і означало тоді загальний духовний процес формування людини, на противагу виховній техніці прихильників методу просвітників. Освіта як захист проти сил, що знеособлюють людину, в демократичному суспільстві стала питанням життя і для окремих людей, і для всього суспільства.

Проблема невідпрацьованості категоріального апарату освіти зумовлена різними причинами, зокрема: по-перше, домінуючий у педагогіці праксеологічний аспект не сприяв теоретичному розвитку основних педагогічних категорій; по-друге, оскільки освіта віддзеркалює особливості соціуму, її категорії залежні від домінуючих у певному соціумі ідеологій (мається на увазі теза К. Маркса «буття визначає свідомість», що трактувалася в педагогіці як можливість за допомогою виховання у спеціально створених соціальних умовах сформувати людину «нового типу» — людину з заданими якостями). Такий тип взаємодії суб'єктів освіти, коли учень розглядався (хоча й із застереженнями) як об'єкт, що його вчитель «причащає» до абсолютного (істинного, правильного) знання; В. Біблер охарактеризував це як середньовічний тип пізнання [6, с. 110].

Дійсно, донедавна виховання в дусі лояльності до політичної системи мало більший пріоритет порівняно з метою розвитку особистості. Власне, відбулася витончена підміна цих понять. Ідеологема «формування всебічно розвиненої особистості будівника комунізму» була за суттю прокрустовим ложем для процесу природного розвитку особистості, оскільки це в більшості випадків породжувало неусвідомлене прагнення педагогів «придушити» унікальне, особливе, нестандартне в особистості учня. Тому є настільки яскраві приклади у практиці, що ряд дослідників дійшли висновку про наявність у вітчизняній освіті радянського періоду яскраво вираженого феномену «педагогіки протидії», яка полягає в тому, що в процесі освіти цілеспрямовано реалізується

діяльність, яка перешкоджає тому, щоб люди надбали певні (необхідні їм) знання, уміння, навички. А також реалізується підхід до навчання людей того, що суперечить їхнім інтересам [3]. Зумовлена зазначеними факторами втрата первинного змісту педагогічних категорій, категоріальна не підпорядкованість основних понять педагогіки призвели до того, що навіть поняття навчання могло поглинати поняття освіта й виховання: «Навчання — це цілеспрямований процес взаємодії вчителя й учнів, під час якого відбувається освіта, виховання й розвиток людини» [1, с. 9].

Отже, саме ідеологічний тиск призвів до того, що у вітчизняній науці відбулася руйнація природної логіки співвідношення основних педагогічних категорій: поняття освіта поглинуто поняттям виховання, а сама освіта стає практично тотожною навчанню і найчастіше зводиться до результату навчання або ж розглядається як сукупність знань і пов'язаних з ними вмінь і навичок, необхідних для практичної діяльності. Таке ідеологічно бажане тлумачення основних педагогічних категорій зберігається й донині у працях багатьох авторів, що свідчить про те, що освіта як соціальний інститут, педагогіка як наука до цього часу розглядаються як засоби вирішення політичних (державних) завдань, як процес підготовки людей — «елементів системи». Таке бачення цілей і сутності освіти притаманне свідомості окремих учених, та (на жаль) і масовій педагогічній свідомості.

Водносач, зростання впливу освіти на соціум ініціювало усвідомлення сутності освіти як соціокультурного феномена і розроблення відповідного цій сутності категоріального апарату представниками педагогічної науки (Ш. Амонашвілі, Є. Бондаревська, І. Єрмаков, А. Киричук, О. Савченко, О. Сухомлинський та ін.), а також інших гуманітарних наук (Л. Виготський, Г. Костюк, І. Якиманська, В. Біблер, Л. Сохань, В. Лутай, В. Шинкарук, В. Подвойський, В. Нечаєв та ін.). У межа зазначених підходів присутнє визнання і розуміння «примусової» складової освіти, яка є необхідною для розуміння процесу освіти як єдності й боротьби вільного і вимушеного, спонтанного і детермінованого, детермінованого з особистості і детермінованого з соціуму, з культури у процесі освіти.

Зробимо одне суттєве зауваження семантичного змісту. Справа в тому, що український термін освіта найчастіше перекладається російською мовою як «образование». Тобто семантичний аналіз українського терміну освіта вказує на визнання первинного самостійного існування того, хто має потребу в освіті. Цей дехто, хто вже існує, освічується

світлом знань, світлом розуму. Освіта ж будь-кого може відбуватися з нуля. В російському слові «образование» легко припустити розуміння дитини як чистої дошки. А термін освіта «опирається» гіпотезі чистої дошки. Це ж стосується і терміну виховання. Значення українського слова виховання можна розкрити як переховування, збереження дитини як того, що вже існує. З цього можна зробити висновок, що традиції української народної та наукової педагогіки дуже близькі до особистісно орієнтованої парадигми освіти. З початку 90-х рр. усе більше вчених, передусім педагогів, відтворюють у своїх працях вихідний зміст поняття освіти — формування образу (передусім — морального) людини. Або, іншими словами: освіта — це формування і розвиток особистості.

На наш погляд,.зазначена відмінність у тлумачення поняття освіта має принципове значення, оскільки з самого початку визначає основну розпізнавальну ознаку освіти, орієнтованої на особистість, від традиційної: особистість — мета освіти і життєдіяльності всього соціуму в цілому. Традиційна освіта, на жаль, продовжує розглядати особистість як засіб — учень повинен бути достатньо добре навченим і певним чином вихованим для включення в матеріальне виробництво і виробничі відносини. «На жаль, сьогодні матеріальне виробництво організується в межах суто речових відносин. В цих умовах необхідна така підготовка людини, яка б дозволила їй включитися в систему виробничих відносин. Виховання ж пристосовує індивіда до існуючої системи соціальних відносин. Формування особистості як саморозвиток індивіда «є власною проблемою кожного, що стає побічним і найчастіше випадковим результатом» [7, с. 14].

Розщеплення цілісного поняття освіта на його складові — навчання і виховання — відображає закономірності соціально-історичного розвитку суспільства і збігається в часі з початком становлення індустріального суспільства й відповідного йому характеру виробничих відносин, які призводять, у значній мірі, до відчуження людини від процесу і результатів своєї праці.

Спробуєто сформулювати зміст поняття освіта, що найточніше, на наш погляд, передає його суть. Безперечно, що вихідним поняттям для аналізу цієї категорії є категорія образу. Образ — суб'єктивна картина світу чи його фрагментів, яка включає суб'єкта, інших людей, просторове оточення і часову послідовність подій [4, с. 240]. Мова йде про власний образ. Однак, якщо ми будемо використовувати це поняття для позначення представництва особистості в бутті і буття в особис-

тості, то необхідно вести мову про образ у граничному розумінні. Такий образ є континуум, який поєднує одинично-унікальне «Я» людини і множинно-загальне буття.

Освіченість людини в такому контексті включає в себе передусім достатньо повне й адекватне формування трьох складових «образу-себе-у-бутті»: «образу Світу», «образу Я» й «образу Я у Світі». «Образ Світу» подібний до системи координат, за допомогою яких особистість визначає своє істинне буття в реальному світі — світі природи і «другої» природи, штучно створеної людиною, в світі інших людей — людства, нації, своєї соціальної групи, близьких. «Образ Я» є основою формування самосвідомості, самооцінки і рефлексивних здібностей, які визначають спрямованість дій. Перш за все дотримання норм моралі, а також відповідальність перед собою за наслідки своїх діянь. «Образ Я у світі» є похідним від двох перших, але водночас виконує оцінюючу й регулятивну функцію щодо них.

Найбільш усвідомлені складові цих образів становлять ядро образу-себе-у-бутті — світогляд. Світогляд являє собою систему найзагальніших поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності і самої себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації. Але світогляд доповнюється великим шаром передсвідомого, несвідомого, інтуїтивно-чуттєвого з практично нескінченним числом складових елементів. Мікрокосм також нескінченний, як макрокосм, і подібно до того, як нікому не прийде в голову скласти програми «формування космосу» (з огляду на очевидну неспроможність таких ідей), так і «формування особистості» — словосполучення, некоректне за своєю суттю. Особистість (мікрокосм) самоформується, сприймаючи все, що міститься навколо неї (в тому числі педагогічну діяльність), як умови свого становлення.

Виходячи з розуміння освіти як становлення образу-себе-у-бутті, можна запропонувати такі критерії його рівня: загальна кількість елементів, які входять у «образ»; наявність ефективних, дієвих зв'язків між окремими елементами «образу»; автентичність елементів і зв'язків між ними — відповідність образу-себе-у-бутті реальному буттю.

У такому контексті, освіта — це самоформування особистості, і оскільки особистість формується в конкретних соцюкультурних умовах, то за своїми змістовими й діяльнішими характеристиками, своєю орієнтацією (спрямованістю) освіта у своїй основі відповідає соціо-

культурному континууму, в якому вона реалізується, а також тенденціям його розвитку. Як наслідок вибудовування й розвитку особистості відбуваються вибудовування й розвиток історичного досвіду і культури людства.

Поняття навчання і виховання — складові поняття освіти, входять до нього. Навчання — це формування в учнів певних знань, умінь і навичок, необхідних для включення особистості в трудову діяльність та соціальні відносини. Виховання — це вплив на особистість з метою формування в неї необхідних для життєдіяльності в суспільстві та культурі властивостей потрібних для включення в трудову діяльність і соціальні відносини.

Подібне трактування основних категорій освіти сьогодні вже зустрічається у працях, присвячених аналізу соціальних аспектів освіти [8, с. 6], починає утверджуватися у сфері управління освітою. В цьому контексті зміст освіти визначається як програма освітньої діяльності, спрямована на вирішення завдань з формування загальної культури особистості, адаптації особистості до життя в суспільстві, створення основи для усвідомленого вибору й засвоєння професійних освітніх програм. Зміст освіти повинен забезпечити формування у того, хто навчається, адекватної сучасним рівню знань і рівню освітньої програми картини світу; адекватний світовому рівень загальної та професійної культури суспільства; інтеграцію особистості в системі світової й національної культур, формування людини-громадянина [9].

Список використаних джерел:

1. Педагогика / [под. ред. Бабанского Ю. К.]. — М.: Просвещение, 1983. — 479 с.
2. Педагогика / [под. ред. Пидкасистого П. И.]. — М.: Роспедагентство, 1995. — 548 с.
3. Подласый И. П. Педагогика / И. П. Подласый. — М.: Владос, 1999. — 473 с.
4. Сафонов Ю. И. Роль и место высшего образования в духовной культуре развитого социалистического общества / Ю. И. Сафонов. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 1979. — 379 с.

5. Антология педагогической мысли христианского Средневековья. В 2-х т.— М.: Высшая школа, 1964.— Т. 1.— 412 с.; Т. 2.— 518 с.
6. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В. К. Кремень.— К., 2003.
7. Давыдов В. В. Философско-психологические проблеми развития образования / В. В. Давыдов — М.: МГУ, 1994.— 278 с.
8. Добрускін М. Освіта і суспільство / М. Добрускін // Рідна школа.— 1997.— № 7–8.— С. 41.
9. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко.— К.: Знання України, 2004.— 804 с.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Мельник О. Е. Концептуальные походы к определению и трактования основных педагогических понятий

Осуществлена попутка четкости методологического определения относительно основных педагогических понятий.
Ключевые слова: *образование, обучение, воспитание, идеология, праксеология.*

Melnik O. E. Conceptual trips to the identification and interpretation of the basic pedagogical concepts

Implemented a ride methodological clarity on the basic definition of pedagogical concepts.
Keywords: *education, training, ideology, praxeology.*

IV. Політична думка

УДК 328.126 (477).001895

Баскакова Ю. В.*

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ШЛЯХУ СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Розглядаються питання історичних передумов виникнення та діяльності політичних партій на шляху становлення парламентаризму.
Ключові слова: *парламент, парламентаризм, політичні партії, парламентські партії, законодавча влада.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Існування політичних партій, що змагаються за владу в межах закону, який забезпечує їм рівні можливості, є однією з основних характеристик демократичних політичних систем. На перший погляд здається, що цей ключовий момент сучасних демократій пов'язаний з процесом, що сформував ліберальну демократію, навіть, якщо розвиток політичних організацій та інституцій плюралістичної демократії не завжди проходив у гармонії.

Важливим фактором у процесі функціонування демократичних політичних систем виступають політичні партії, оскільки вони є ефективним інститутом самоорганізації громадян до здійснення влади. Разом з тим політичні партії виступають фактором диференціації суспільних інтересів і, відповідно, формування соціальних груп, які, усвідомивши ці інтереси, прагнуть зреалізувати їх через завоювання політичної влади або ж — якомога потужнішого впливу на структури цієї влади.

Колишні соціалістичні держави, у тому числі Україна, теж стали на шлях демократизації політичних систем і впровадження ринкових реформ. І природно, що важливу роль у цьому процесі відіграють полі-

© Баскакова Ю. В.

тичні партії. Невизначені ще декілька років тому як політичні, так і соціально-економічні принципи програмних документів багаточисленних політичних партій України вже мають на сьогодні більш-менш чітке окреслення, оформлюючись як різні системи ціннісних орієнтацій. Крім того, маємо вже перші досвіди формування парламентів України за пропорційною схемою, що є важливим кроком у процесі формування правової бази участі партій у здійсненні влади. Все це дає підстави стверджувати про становлення залежності політичних рішень на рівні влади від соціально-економічних та політико-ідеологічних пріоритетів політичних партій, що беруть участь у здійсненні влади. Розуміння цього підводить нас до можливості знаходити пояснення тим чи іншим діям структур влади і прогнозувати їх подальші кроки, вивчивши політичні орієнтації партій і їх вагу в структурах влади, вивчення позицій депутатів, а відтак — напрацювання методик розв'язання цих питань.

Вплив на здійснення політичної влади партіями в Україні на сьогодні відбувається переважно у формі участі партій в діяльності законодавчих органів влади — Верховної Ради України, який вже чітко структуровані за фракціями, в основу поділу яких переважно покладено партійний принцип.

Безперечний інтерес для дослідження проблем партійних систем становлять класичні наробки у сфері парламентаризму (Дж. Локк, Б. Констан, Е. Сієс, І. Бентам, Дж. Ст. Мілль) та партології (Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіль, Дж. Вашінгтон, К. Юнг).

Діяльність парламенту є надзвичайно важливою і суттєво впливає на діяльність виконавчої і судової влад, а отже і на суспільно-політичне життя країни. У більшості європейських країнах парламенти створювались як органи протидії необмеженій владі монарха. В Англії, наприклад, політичні тези проти королівської влади почали публікуватися починаючи з XII століття.

Перше розгорнуте вчення про владу містилося у творах Джона Локка, який був прихильником конституційної монархії. Він вперше запропонував теорію поділу влад, за якою вона б розподілялась на три гілки: законодавчу, яка приймає закони; виконавчу, яка виконує закони; і союзну (федеративну), яка відає зовнішньою політикою. За теорією Локка влади повинні бути нерівноправними. Законодавча влада має найвищий статус, але не є абсолютною. Вона є делегованою владою від народу, якому належить верховна влада. Ідеї Джона Локка мали важливе значення для ліквідації монархічного правління у Великій Британії:

абсолютистському королю Карлу I у 1640 році відрубали голову, а вже в 1688 році в Англії утвердилася конституційна монархія [1].

Творцем класичної теорії розподілу влади вважається Шарль Монтеск'є. Він запропонував розрізняти три основні гілки влад: законодавчу, виконавчу і судову. Їх статус був рівним, таким чином встановлюючи баланс між владами і запобігаючи узурпації влади будь-якою з гілок. Монтеск'є писав, що якщо влади знаходяться в різних руках, а їх керівництво належить до однієї партії, то свобода в країні знаходиться під загрозою [2].

Шарль Монтеск'є вважав, що найкращим правлінням є змішане, у якому присутні три елементи: монархічний, аристократичний і народний. У конституційній монархії король очолює виконавчу владу, а законодавча влада належить парламенту. Монтеск'є підтримував двопалатний парламент. Він стверджував, що одна палата має бути народною, а друга палата репрезентуватися спадковою аристократією. Палати мають контролювати одна одну. Палата спадкової аристократії мала бути арбітром між виконавчою і законодавчою владою [2].

Праці Монтеск'є мали великий вплив на розвиток суспільно-політичної думки. На базі його ідей була розроблена Конституція США, прийнята у 1789 році, що стала взірцем конституцій з чітким розподілом влад на законодавчу, виконавчу і судову.

Ідеї Монтеск'є ґрунтовно розвинув і розробив Емануїл Сієс. За його теорією прості люди не можуть правити державою. Це можуть робити їх представники. Проте виборці певного депутата не можуть нав'язувати йому свою долю. Депутати є представниками всього народу, а не своїх виборців. Вони повинні здійснювати законотворчість, визначаючи «загальний інтерес» [3]. Емануїл Сієс стверджував, що влада депутатів повинна бути необмеженою і дорівнювати владі народу [3]. Його ідеї мали великий вплив на політичне життя Франції. Французькі Генеральні Штати під впливом його ідей прийняли постанову про неприйнятність імперативних мандатів для депутатів, і вільний мандат став основою парламентського представництва.

У серпні 1789 року Установчі Збори Франції прийняли Декларацію прав людини і громадянина, зміст якої базувався на ідеях природного права. У 1791 році Установчі Збори прийняли Конституцію Франції, у якій були закладені ідея розподілу влад Шарля Монтеск'є і ідея вільного мандату парламентарів Емануїла Сієса. Ці ідеї потім були використані у конституціях Нідерландів (1798 р.), Іспанії (1812 р.),

Португалії (1822 р.), Італії (1848 р.), Греції (1864 р.) та Німеччини (1871 р.) [4, с. 27].

Аналізуючи світовий досвід, можна стверджувати, що доктрина поділу влади, яка базується на принципі відносної автономності й необхідного для забезпечення балансу інтересів різних соціальних прошарків суспільства паритету гілок влади, одночасно виходить із визнання певного пріоритету законодавчої гілки влади. Це обумовлюється тим, що інші гілки влади (виконавча й судова) хоч і мають власну, чітко окреслену Конституцією сферу діяльності, але в підсумку провадять свою діяльність на основі виконання закону. Законодавча влада в демократичній державі переважно здійснюється загальнодержавним представницьким органом, оскільки народна законотворчість — прийняття законів референдумом — явище, яке трапляється в законодавчій практиці надзвичайно рідко, а в Україні законодавчі референдуми взагалі ще не проводилися. Це положення має принципове вихідне значення в аналізі місця та ролі Верховної Ради України в системі органів державної влади. Так, згідно зі ст. 75 Конституції України Верховна Рада України — парламент є єдиним органом законодавчої влади в Україні [5]. Новий конституційно-правовий статус Верховної Ради України суттєво відрізняється від установленого Конституцією України 1978 р. та Конституційним договором від 8 червня 1995 р. [6].

Більша частина праць цих учених присвячена аналізу становлення та загальних принципів функціонування парламентаризму, а також внутрішньої структури партій. Проблеми партології розробляли і такі теоретики політичної думки як М. Острогорський, М. Вебер [7], Р. Міхельс «Соціологія політичних партій в умовах модерної демократії» [8] останнього значно вплинула на подальші розробки як Макса Вебера, так і Моріса Дюверже [9].

Науково аргументовані теоретичні положення політологічного дослідження М. Острогорського покладено в основу концепції політичних партій відомого соціолога Р. Міхельса. У праці «Соціологія політичної партії в умовах сучасної демократії» (1911) останній сформулював «залізний закон олігархічних тенденцій» у буржуазній демократії, згідно з яким демократія значно обмежується через необхідність існування організації, яка спирається на «активну меншість» (еліту), бо «пряме панування мас є неможливим з технічного боку». Слід сказати, що політична концепція М. Острогорського зазнала істотних трансформаційних змін у результаті її синтезу з поглядами М. Вебера на феномен

політичних партій і вченням про політичні еліти Г. Моски та В. Парето. Розроблена німецьким соціологом М. Вебером історична схема ґенези політичних партій (аристократичні угруповання, політичні клуби, сучасні масові партії) вважається класичною й підтверджена багатьма прикладами з політичного життя європейських країн.

Моріс Дюверже у фундаментальній праці «Політичні партії», яка була опублікована в 1951 році, не тільки продовжив, а й логічно завершив низку блискучих досліджень з політичної соціології, підготовлених його попередниками. У монографії всебічно розглянуто питання походження політичних партій, дано об'єктивну оцінку їхніх місця та ролі в сучасному демократичному суспільстві, сформульовано найважливіші закономірності впливу виборчої системи та парламентаризму на їхній розвиток, визначено критерії класифікації партій і партійних систем. Саме завдяки своїй знаменитій праці М. Дюверже ввійшов в історію світової політичної думки як визнаний автор теорії політичних партій, фундатор сучасної партології [9].

Утворення та становлення політичних партій — це складний процес, що залежить від соціального й культурного контексту в конкретному суспільстві. У найзагальнішому вигляді партія формується із прибічників того чи іншого політичного курсу в достатньо локальних кон'юнктурних умовах, які згодом змінюються, що змушує вносити відповідні корективи й до діяльності самої партії. Розглядаючи цей важливий сегмент партологічної проблематики, М. Дюверже, зокрема, вважає, що важливою характеристикою розвитку партії та її базису є її зв'язок із владними структурами чи опозиційними групами. Для визначення ґенези будь-якої партії, на думку французького вченого, доцільно з'ясувати питання, з кого саме формується основне ядро партійних активістів у момент її утворення: з людей, причетних до влади та наділених владними функціями, чи з опозиціонерів, про існування яких політики можуть навіть не здогадуватися. М. Дюверже доходить висновку, що виникнення й розвиток політичних партій пов'язані з розширенням демократії та прав представницьких інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Аналіз наукової літератури свідчить, що проблеми становлення парламентаризму, розвитку партійних систем досліджувалися вченими країн Заходу. Серед них варто виділити Г. Адамса, Р. Арона, П. Бурдьє, Р. Даля,

Ж.-М. Денкена, М. Догана, М. Дюверже, А. Лейпхарта, Р. Міхельса, Р.-Ж. Шварценберга.

Досліджуючи процес виникнення політичних партій М. Дюверже поділив їх на партії внутрішнього та зовнішнього походження (т.зв. генетична модель походження партій). «… всі партії,— пише він,— зазнають на собі сильного впливу свого походження, подібно до того як люди несуть на собі печать свого дитинства. Неможливо, до прикладу, зрозуміти структурну відмінність, яка розділяє британську лейбористську і французьку соціалістичні партії, не знаючи обставин їх народження. Не можна серйозно аналізувати французьку чи нідерландську багатопартійну і американську двопартійну системи, не аналізуючи походження партій в кожній з цих країн…»

Парламентські партії формуються там, де парламентські органи існували до розвитку широкого виборчого права. Головним прикладом тут виступають дві традиційні британські партії. Торі і віги розвивалися в період (1688–1832), коли парламент був важливою частиною урядової структури, а не коли парламентські вибори були справою кількох людей. В Швеції партії розвивалися в XVIII ст. коли там був функціонуючий парламент, але високо обмежене виборче право. Останнім відомим прикладом парламентських партій було скликання Генеральних станів під час французької революції. Тут знову законодавча влада брала на себе загальну владу, в той час як депутати репрезентували тільки малу частину населення.

Позапарламентські партії виникають тоді, коли розвиток парламентських інститутів супроводжується значним розширенням прав виборців, або коли партія розвивається з певного інтересу, ідеології або визначеної групи населення. Це явище спостерігалося у Франції під час Третьої Республіки, коли розширення виборчого права пояснювало походження Радикальної Соціалістичної партії. Так відбувається часто, коли певна частина населення шукає представництва у владі. Відомими прикладами є лейбористська, соціалістична, комуністична, фашистська, аграрна, католицька і протестантська партії. Дана схема виникнення партій не звертає значної уваги на різницю в організаційній будові партії.

Загалом сучасні партії з’являються при розширенні загального виборчого права і парламентської демократії. Розповсюдження представницької моделі веде до утворення в рамках парламентів «груп», до яких депутати входять виключно за політичними уподобаннями. Розширення

виборчого права приводить до створення виборчих комітетів, які мають завданням мобілізацію виборців та роботу з ними.

Про народження партії можна говорити тоді, коли між «парламентськими групами» та «місцевими виборчими комітетами» встановлюються регулярні стосунки.

Певна кількість політичних партій, однак, не проходять через виборчий чи парламентський механізм і часто створюються з вже існуючих угрупувань: профспілкових угрупувань (лейбористська партія Великобританії вийшла з робітничого профспілкового руху), професійних угрупувань (у багатьох скандинавських країнах «аграрні» партії утворилися з селянських спілок), релігійних угруповань (християнсько-демократичні партії), об'єднань ветеранів (на їх основі створювалися партії крайніх правих в період між двома світовими війнами в Італії, Німеччині і Франції).

Систематичне вивчення походження політичних партій розпочалося у післявоєнний період.

М. Шварценберг вивчаючи процес утворення політичних партій в нових державах уточнює, що класифікація, запропонована М. Дюверже, найбільше годиться для західних режимів і майже не прийнятна для молодих держав Африки та Азії: оскільки, по-перше, переважна більшість політичних партій мають тут зовнішнє походження і аж ніяк не завдячують ним виборчому механізмові, і по-друге, більшість африканських та азіатських політичних партій утворилися в період визрівання процесів деколонізації, і таким чином, виникли одночасно з утворенням самої держави завдяки проголошенню незалежності.

На думку М. Дюверже, спосіб утворення політичних партій впливає на їхню діяльність. Партії парламентського походження часто є досить несміливими об'єднаннями впливових осіб, згуртованих навколо своєї парламентської групи. Партії зовнішнього походження звичайно є централізованими і дисциплінованими організаціями, часто віддаленими і ворожими по відношенню до представницьких інституцій.

Генетична модель походження партій, розроблена М. Дюверже, включає в себе по меншій мірі три додаткові чинники, які впливають на процес виникнення політичної партії.

Організаційний розвиток політичної партії може характеризуватись територіальним проникненням або територіальною роздробленістю або комбінацією цих двох схем. Територіальне проникнення має місце тоді коли «центр» контролює, стимулює або керує розвитком «перифе-

рії» (локальних об'єднань). Територіальна роздробленість означає, що локальні еліти творять автономні об'єднання, котрі потім інтегруються в рамках єдиної національної організації. Ліберальні та консервативні партії, як правило були внутрішнього походження (парламентськими партіями), які виникли та розвиваються в результаті територіального проникнення, в той час коли більшість ліберальних партій — виникли та розвиваються через процес роздробленості. Однак найчастіше існує змішаний спосіб виникнення політичних партій. Спочатку був процес територіальної роздробленості — виникали локальні організації, а лише згодом з'являється структура загальнонаціональна, як федерація локальних об'єднань. При цьому можна виділити певні закономірності у творенні партійних родин — більшість комуністичних і консервативних організацій розвиваються через процес проникнення, а більшість соціалістичних і релігійних — шляхом територіальної роздробленості. Як правило організаційний розвиток партій ліволіберальних (особливо екологічних) відбувався у відповідності зі схемою територіальної роздробленості, а багато з них практично не мають розбудованих національних структур (процес територіального проникнення в них ще не наступив) творячи федерацію автономних локальних організацій.

Другий чинник, який значно модифікує генетичну модель виникнення партії є факт існування (чи відсутності) зовнішніх інституцій, що підтримують діяльність політичної партії. Мова йде про суспільні організації (інститути), котрі становили первинну форму мобілізації визначеної соціальної групи і були ініціаторами створення політичної партії як гаранта групового інтересу. Церква (особливо католицька) відчуваючи загрозу зі сторони держави, що експансивно розвивалась — трактувала конфесійні партії як політичну форму організації і «ізоляції» прихильної йому частини суспільства. Подібною є ситуація з впливом профспілок на процес оформлення деяких соціал-демократичних чи лейбористських партій. У випадку появи такого «спонсора» можна побачити, що лояльність до партії має опосередкований характер або пов'язана насамперед з «зовнішньою» інституцією і лише потім з партією. Дана інституція є джерелом рекрутування та легітимації керівної еліти партії і в результаті може мати вирішальний вплив на внутрішню будову партії. З огляду на це можна виділити партії, які характеризуються зовнішньою легітимацією, в котрих лояльність стосовно партії є похідною порівняно з первинною лояльністю до «зовнішнього» інституту, а також партії, які

характеризуються внутрішньою легітимацією, де джерелом лояльності є сама партія і її ідеологія.

Третьою складовою, яка впливає на формування політичних партій є роль харизми (харизматичного лідера). Деякі з партій можуть виникнути завдяки активності конкретного лідера і організованої навколо нього групи прихильників (наприклад Націонал-соціалістична партія в Німеччині). Ці харизматичні партії існують завдяки своїм провідникам і важко про них говорити без характеристики особи її засновника.

Треба однак пам'ятати, що у генетичній фазі, пов'язаній з оформленням нового типу зв'язків між партією і соціальною групою (соціумом) елементи харизми виступають майже завжди у стосунках між лідерами та їх прихильниками. «Стан колективної загрози» (Вебер) чи «стан колективного ентузіазму» (Прідхам) сприяють появі харизматичного лідера. Психологічний стан соціуму стає ключем до розуміння механізму цього процесу очевидним результатом котрого є поява нової колективної ідентифікації. Часто в цьому контексті вживається визначення «ситуаційна харизма». Факт, що суспільство опинилося в кризовій ситуації (суспільний стрес) зумовлює те, що воно готове бачити в лідері (найчастіше політичної партії) особу надзвичайно кваліфіковану, здатну вивести суспільство з кризи. Лояльність ця пов'язується із пропонованою ним програмою зцілення суспільства чи так званою «новою візією суспільства». Особа лідера не має в цьому випадку нічого спільного з чистою харизмою, однак спричиняє харизматичну реакцію. В час глибокої кризи оголошує він готовність керувати суспільством і є це способом виходу із кризової ситуації чи нетривалого залагодження конфлікту. Такого типу харизма була характерною для К. Аденауера в Німеччині, де Гасперо в Італії чи Караманліса в Греції. Ситуаційна харизма відрізняється від чистої харизми тим, що ситуаційні лідери не є в стані повністю визначити характер партії. К. Аденауер чи де Гасперо повинні були брати участь у переговорах з іншими акторами внутріпартійної сцени. Обидві християнсько-демократичні партії мали більш автономний характер відповідно до своїх лідерів і не були простим їх витвором. Де Голь навпаки ж організував і цілком опанував партію, а її існування було тісно пов'язане з його долею.

Питання не стільки харизми скільки персоналізації керівництва з'являється в 70-х роках в Західній Європі з появою нового організаційного типу політичних партій. Не виникають вони з певного соціального руху, а створюються певними конкретними особами, які не належали

до правлячої еліти, т.зв. «особи з нічого». Лідер в цих партіях не є одним зі складників ідентифікації партії, але стає основним, істотним пунктом голосування виборців. Багато з таких партій, принаймні на час свого виникнення, у своїй назві закладали ім'я засновника — наприклад норвежська Прогресивна партія називалась партією Андерса Лангего, а її датський відповідник — партією Могенса Гіліструпа. Багато інших партій асоціюються з іменами своїх засновників і лідерів (наприклад австрійська соціал-демократична партія — як партія Ю. Хайдера, французький Національний фронт — як фронт М. Лє-Пена, фінська селянська партія — як партія В. Веннамоса). Лідери цих партій не мають як правило харизматичних рис.

Особлива позиція лідера має сильний вплив на спосіб організації цих партій. Є вони строго централізованими та ієрархізованими, але стосується це лише національного або лише локального рівня. Поміж двома даними рівнями не існує вертикальних зв'язків (т.зв. «порожня» організація), а локальні партії володіють значним рівнем автономії, нерідко організаційною незалежністю. Чинником котрий інтегрує партії, організовані на основі такої радикальної формули структурного федералізму, виступає авторитет національного лідера партії.

Досить часто «нові» партії утворюються внаслідок трансформації інших політичних утворень, або через переоб'єднання певних груп в нову партію внаслідок політичної кризи. У Франції, наприклад, політична система спонукає до ментальної переорганізації, через вузький рівень інституціоналізації, який був в минулому. До 80-х років XX століття багато маніфестацій за голізм спричинили утворення багаточисельних рухів, що базувались на крайньо правій ідеології (1960–1970 рр.) На противагу їм Демократична партія Франції створила лише невпорядковану коаліцію, що склалась з лібералів та правих центристів. Щодо Соціалістичної партії, то вона стала лідером на політичній арені Франції після перебудови «старого» Соціал-федеративного об'єднання і включення до його складу багатьох дрібних організацій, так званих «нових лівих».

М. Педерсен трактує партії як інституції, близькі до біологічних циклів живих організмів. Вони народжуються, досягають фази зрілості та зникають з політичної арени (смерть). Він вважає, що у своєму розвиткові партія долає кілька рівнів — бар'єрів розвитку. Він бере до уваги чотири таких бар'єри:

1) Бар'єр декларацій. Політична група публічно декларує бажання приймати участь у виборах. Це може набрати форми заяви в пресі чи телевізійного виступу.

2) Бар'єр авторизації. Подолання цього бар'єру означає, що організація стає партією в юридичному сенсі, набирає правового статусу. У багатьох країнах (наприклад, в Данії) повинна відбутися реєстрація партії, що змушує її зібрати певну кількість підписів громадян, готових підтримати партію на наступних виборах. Часом, замість підписів або крім підписів, вимагається внести ще й грошову заставу (Великобританія, Німеччина).

3) Бар'єр репрезентації. Його подолання означає, що партія здобуває місце в парламенті. В Данії, наприклад, бар'єр підтримки становить 2%, в Німеччині — 5%. Він окреслює межі парламентської партійної системи, або визначає, котрі партії залишаються в її рамках або втрачають статус парламентської партії.

4) Бар'єр істотності. Він включає в себе коаліційний потенціал та потенціал шантажу партії. Тобто здатність партії бути учасником урядової коаліції або ж її здатність впливати на процес прийняття політичних рішень перебуваючи поза нею. Для центристських партій більш характерним є коаліційний потенціал, а для радикальних партій — потенціал шантажу [15].

Висновки і перспективи подальших розробок: Модернізація політичного життя та формування нових механізмів функціонування системи демократичного політичного управління, в тому числі — професійних цінностей політичної еліти, в Україні потребують з'ясування сукупності принципів такого управління та їх діалектичного зв'язку з системою цінностей суспільства в історичному періоді. Оцінка і аналіз принципів політичного управління сучасної України показали, що у тій частини, де вони збігаються з ціннісними засадами сучасної соціальної парадигми та особистими цінностями політичної еліти, можливим є досягнення досить високих й стабільних результатів.

Список використаних джерел:

1. Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. / Дж. Локк. — М., 1988. — Т. 3
2. Ш.-Л. Монтескьє. О духе законов / Ш.-Л. Монтескьє // Избр. произведения. — М., 1955.

3. Загальна теорія держави і права / За заг. ред. В. В. Копєйчикова. — К., 1997.
4. Безп'ятчук Ж. Вибори в Європейському Союзі / Лабораторія законодавчих ініціатив / Ж. Безп'ятчук, А. Євгеньєва, Д. Ковриженко, О. Чебаненко, К. Шаповалова / Д. С. Ковриженко (ред.). — К.: ФАДА ЛТД, 2006.
5. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254 к / 96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
6. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки: Закон від 20.04.1978 № 888-IX.
7. Weber M. Wirtschaft und Geselschaft / M. Weber. — Tbingen, 1972.
8. Міхельс Р. Социология политической партіі в условиях демократии / Р. Міхельс // Диалог. — 1990. — № 3, 5, 7, 9, 11, 13; 1991. — № 1, 3.
9. Duverger M. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State / M. Duverger. — New York, 1963.
10. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 № 2365-III.- Режим доступу: http: // zakon1.rada.gov.ua / .
11. Закон України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 № 2790-XII.- Режим доступу: http: // zakon1.rada.gov.ua / .
12. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 № 1861-VI. — Режим доступу: http: // zakon1.rada.gov.ua / .
13. Закон України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116 / 95-ВР. — Режим доступу: http: // zakon1.rada.gov.ua / .
14. Постанова Верховної Ради України «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання» від 25.12.2012 № 11-VII. — Режим доступу: http: // zakon1.rada.gov.ua / .
15. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем / Ю. Р. Шведа. — Львів: ЦПД, 2001.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Баскакова Ю. В. Исторические предпосылки возникновения и деятельности политических партий на пути становления парламентаризма

Рассматриваются вопросы исторических предпосылок возникновения и деятельности политических партий на пути становления парламентаризма.
Ключевые слова: *парламент, парламентаризм, политические партии, парламентские партии, законодательная власть.*

Baskakova U. V. Historical background of emergence and activity of political parties towards parliamentarianism.

The article deals with the historical reasons of creation of political parties and their functioning on the way of parliamentary development.
Keywords: *parliamentarism, parliament, political parties, parliamentary parties, the legislature.*

IV. Політична думка

УДК 94 (477)»1891» 342,8 (477,83)

Мельник І. А.

Доктор політичних наук, професор Української академії друкарства

Мельник А. І.

Аспірант кафедри історії держави і права та політико-правових учень Львівського національного університету імені ім. Івана Франка

ЮЛІАН РОМАНЧУК — ГОЛОВА РУСЬКОГО ГОЛОВНОГО КОМІТЕТУ ВИБОРЧОГО (ДОСВІД ТА УРОКИ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1891 Р.)

Висвітлюється діяльність Ю. Романчука як голови Руського головного комітету виборчого з підготовки та проведення виборів до Державної Ради в 1891 році. Вивчається досвід його організаційно-політичної роботи щодо підвищення національної свідомості галицьких українців та їх консолідації в період парламентської кампанії.
Ключові слова: *парламентські вибори, національно-політична програма, кандидати на послів, передвиборчі зустрічі, ідеологічне протистояння, парламентське представництво.*

Перебуваючи у складі Австро-Угорщини українське населення Галичини пройшло довгий і складний шлях до національного визнання. Навіть після скасування кріпацтва (7 вересня 1848 р.), яке, здавалося, надало галицьким українцям статус повноправних громадян держави, політика центральних та крайових властей тривалий час була спрямована на позбавлення їх національної ідентичності. Користуючись прихильністю влади, поляки в Галичині та румуни в Буковині примусово нав'язували свої погляди на місце і роль українського населення в політичному, економічному та культурному житті краю [1, с.64]. Галицьким українцям, які були в Австро-Угорщині четвертою за величиною національною групою — 13,21% населення після німців, чехів і поляків

© Мельник І.А., Мельник А.І., 2013

[2], доводилось захищати свої соціальні й національні права. Правда, на відміну від наддніпрянців, які проживали в Російській імперії, галичани могли робити це легітимно, адже закріплення на конституційному рівні факту багатонаціонального складу населення Австро-Угорської держави давало її народам можливість боротися цивілізовано і поступово добиватися поліпшення свого суспільно-політичного становища. І хоча в представницьких органах влади — Державній Раді у Відні та Галицькому крайовому сеймі у Львові — українці ніколи не мали вирішального голосу, проте встановлений у державі порядок дозволяв їм правовими методами реалізовувати конкретні політичні програми і захищати свою національну окремішність. Як зазначає І. С. Монолатій, досягнення певних консенсусів та міжетнічних компромісів саме у Галичині мало для центральної та місцевої влад принципове, хоча не першорядне, значення [3, с.5].

Цей процес помітно пожвавився наприкінці листопада 1890 року, коли Руський клуб на засіданні Галицького сейму проголосив українську національну програму, яка передбачала співпрацю з урядом на засадах вірності Австро-Угорській державі за умов визнання рівноправності українців на економічному та культурному полі. Тоді ж відбулось зближення польських та українських політиків, яке завершилось укладенням так званої «новоерівської« угоди. Невдовзі з'явилася можливість перевірити реальність досягнутих домовленостей: 23 січня 1891 р. цісар видав указ про розпуск Державної Ради і призначення її перевиборів на 2 березня 1891 р. Новоутворена ситуація викликала гучний резонанс у суспільстві. На думку політиків і експертів, основною причиною розпуску парламенту була втрата урядом довіри з боку депутатів. За допомогою перевиборів він прагнув сформувати провладну більшість, до якої мали б увійти «умірені елементи, без вгляду на їх народність і відносини партійні» [4], і з її допомогою відновити контроль над парламентом. Чи не вперше офіційні власті звернулися за підтримкою до українців, зазначивши, що «правительство числить безумовно на галицьких послів» [4]. Шукали порозуміння з українцями й поляки — «в цілі спільного підпирання інтересів нашого краю» [4]. Відтак основною сферою агітаційно-організаційної участі українського населення у політичному житті країни стали вибори до Державної Ради.

Для їх проведення було створено Руський головний комітет виборчий, який об'єднав у своїх рядах представників трьох авторитетних українсь-

ких організацій — Руського сеймового клубу послів, «Народної Ради» й галицько-руського єпископату. Вже сам склад комітету не викликав сумніву, під яким гаслом він поведе українців на вибори. Як писала газета «Діло», «лише під тим самим окликом, який виголосив посол Романчук в соймі звістною програмою, на котру згодив ся руський єпископат, котру одобрили збори «Народної Ради» і котрою одушевили ся Русини з цілого краю, як про те свідчать безконечні письма признаня, міщені в нашім дневнику» [5]. Попри те, до складу комітету не ввійшли москвофіли й радикали. Перші, як відомо, не визнавали української національної ідеї, другі виступали проти будь-яких контактів з австрійською владою. Відтак, щоб відстояти права українців і забезпечити їх добробут, народовці вперше пішли на вибори як самостійна політична сила, що значною мірою вплинуло на подальшу структуризацію українського національного руху в Галичині.

Отже, вивчення діяльності Руського головного комітету виборчого з підготовки та проведення виборів до Державної Ради в 1891 році та врахування його організаційного досвіду є актуальним як для узагальнення комплексу національних вимог та політики австро-угорського уряду щодо розв'язання гострих питань, пов'язаних з покращенням культурно-освітнього та політично-правового становища українського населення Галичини, так і для виявлення специфіки, тенденцій та проблем становлення, розвитку та утвердження українського національного руху загалом.

Тема статті раніше не була об'єктом спеціального дослідження. Хоча окремі питання з цієї проблематики висвітлювали у своїх працях такі вчені, як О. Аркуша, В. Булачек, В. Расевич, В. Качкан, О. Красівський, М. Мудрий, І. Чорновол та ін. Однак на сьогоднішній день відсутній науковий аналіз діяльності Руського головного комітету виборчого та його голови під час проведення виборів до Державної Ради Австро-Угорщини в березні 1891 р.

Перше засідання Руського головного комітету виборчого відбулося 15 (27) січня 1891 р. у Львові. До його складу ввійшло 16 громадських діячів і політиків — Ю. Романчук, Л. Туркевич, О. Огоновський, К. Левицький, А. Дольницький, Д. Савчак, М. Карачевський, І. Чапельський, А. Тороньский, Д. Гладилевич, В. Ільницький, Н. Вахнянин, А. Стефанович, Т. Грушкевич, І. Белей. Очолив комітет — Ю. Романчук, заступниками стали Л. Туркевич і О. Огоновський, секретарями — К. Левицький і А. Дольницький [6].

Члени комітету виробили політичну стратегію, сформували організаційну структуру, намітили широке коло національних інтересів. У відозві до народу було висловлено впевненість, що «вся патріотична Русь галицька прийме руський головний виборчий комітет в такім поважнім складі з повною симпатією та з повним довірієм і не лише щиро та не устрашимо піде на кождий єго поклик» [5]. Незадовго комітет оприлюднив свою політичну платформу, якою підтвердив, що стоїть на грунті народної окремішності і самостійності, і на тій основі бажає народність руську і руську мову плекати і розвивати [7]. Сформулював він і практичні завдання: «братися жваво до праці, щоб вибори випали на користь руської справи, щоб таке число було вибраних заступників, аби руський клуб посольський в раді державній як що-до числа своїх членів так і що-до їх характеру і прикмет був поважною, достойною і солідарною репрезентацією руського народу» [7].

Як бачимо, Головний руський комітет виборчий закликав українське населення об'єднатися навколо національної ідеї. Водночас він задекларував відданість конституції (з її правами і свободами) і заявив, що українці є й залишаться завжди вірні цісареві та австрійській державі, а тому хочуть допомагати уряду «у всіх його змаганнях до переведеня сих великих а ще не довершених задач в тій повній надії, що усунені будуть дотеперішні перепони свобіднійшого і успішнійшого розвою руського народу в національнім, культурнім і економічнім напрямі» [7]. Толерантно поставився комітет і до «другої народності краю, народності польської», будучи переконаним, що «обі ті народності (українська і польська — авт.) можуть і на спільнім грунті інтересів краю і австрійської конституції, істнувати і розвивати ся побіч себе без нарушеня і обмеженя своїх прав народних і політичних, і трудити ся згідно як для загальних інтересів краю і держави так і для своїх спеціальних потреб» [7].

Таку виважену, реалістичну позицію комітет зайняв завдяки своєму очільнику Ю. Романчуку, який, будучи досвідченим політиком (послом Галицького сейму (з 1883 р.) і головою «Народної Ради» (з 1885 р.), постійно докладав зусиль для підвищення політичної культури українського населення й досягнення консенсусу в галицькому суспільстві. На його думку, дуже важливо було позбутися стереотипу, що, нібито, «Русини не суть вірні державі: одні суть «москалями», а другі соціалістами». Тому провід Головного руського виборчого комітету застерігав україн-

ців від силових методів боротьби, щоб влада не використала їх для обґрунтування репресій.

У зверненнях до народу комітет закликав одностайно й солідарно виступити всім верствам українського населення — селянам, міщанам робітникам та інтелігенції. Велику увагу приділяв він формуванню списку кандидатів, імена яких жваво обговорювались в пресі, на зборах громадських товариств і організацій та народних віче. Вислухавши «через мужів свого довір'я» волю краян, комітет 14 лютого 1891 р. рекомендував українцям підтримати на виборах 17 кандидатів [8]. Серед них були такі відомі постаті, як Костянтин Телішевський, Іван Мандичевський, Іван Озаркевич, Юліян Романчук, Михайло Карачевський, Наталь Вахнянин, Олександр Барвінський, Лев Шехович, Андрій Чайковстький, Корнило Мандичевський, Адольф Підляшецький, Михайло Кульчицький, Николай Галущинський –найавторитетніші українські мужі, «люди щирого патріотизму й сильного характеру, сердечно прихильні до руського народу» [7].

Кандидати на послів регулярно виїжджали на округи для організації зустрічей із виборцями, під час яких спрямовували свої зусилля на духовне об'єднання українців, поширення національної свідомості у всіх прошарках руської спільноти. Упродовж лютого такі зустрічі відбулись у Калуші, Самборі, Бібрці, Ходорові, Болехові, Чорткові, Городенці, Рогатині, Бродах, Кам'янці та багатьох інших містах і селах Галичини. Часто вони переростали у народні віче, на яких обговорювались найпекучіші соціальні проблеми й точились гострі суперечки між кандидатами [9]. Адже в краї, попри консолідаційні зусилля Ю. Романчука та його команди, тривало протистояння українства і москвофільства, двох ворожих таборів українського національно-визвольного руху. Москвофіли, які називали себе єдиною альтернативою полонізації в Галичині, насправді не визнавали державотворчого концепту народовців: виступали проти української мови, пропагували ідею «єдиної, неділимої російської народності від Камчатки до Карпат». Лукаво закликаючи до єдності, вони діяли як «лицарі ночі», зводячи наклепи на кандидатів, які захищали самостійність русько-українського народу та його національну самобутність. Так, Газета «Червона Русь» виступила проти «способа, в который програма та (Романчука– авт.) была виголошена» [10]. На що газета «Діло» резонно відповіла: «Не о способі нам ходить, а суті річи! Програма народовців ясно поставлена,— поставте і ви свою ясно… Скажіть во всеуслишеніє всім і вся: хто ви і чого

бажаєте? Ми Русини — народ самостійний,— кажемо ми,— окремі від польського і російського, та бажаємо яко такій розвивати свій язик, свою народність» [6].

Невипадково за три дні до виборів, 15 (27) лютого 1891 р., Головний руський комітет виборчий ще раз звернувся до українців із закликом «стати згідно і солідарно як один муж до вибору своїх заступників» [8] і висловив сподівання, що «заради загальної справи повинні і мусять замовкнути всі інші погляди — кружкові чи особисті — добру загальному мусить підпорядкуватися все інше. Всі щирі та чесні русини мусять непохитно і з повним довір'ям достояти з Головним руським виборчим комітетом до кінця» [9]. На жаль, опоненти не зважали на ці заклики. Після фатальних для москвофілів народних віч у Самборі, Стрию, Збаражі, Калуші вони ніяк не могли прийти до себе, а тому продовжували підбурювати народ і духовенство проти Ю. Романчука, закидаючи йому атеїзм. Доводилось постійно спростовувати подібні наклепи. «Ми знаємо,— писала газета «Діло» з приводу чергової інсинуації,— що п. Романчук з засади ніколи не дементує ніяких клевет і ложей на нього киданих. Ми ж зі своєї сторони лише тільки скажемо: При кінці серпня 1890 р. ми помістили вступну статтю з дня 16 (18) серпня 1890 р., в котрій виступлено проти атеїзму взагалі. Ся стаття звернула на себе загальну увагу, а сама «Червона Русь» її повторила, яко мнимий об'яв зміни в поглядах редакції «Діла». Отже автором сеї статті єсть не хто інший, як — «атеїст» п. Романчук [11].

Комітет заявив також, що повідомлення москвофільського видання про нібито укладену угоду між комітетами виборчими — руським і польським, «єсть незгідне з правдою» [12], так само як і звинувачення на адресу Ю. Романчука, що він нібито »зрадив руську справу», «запродався Польщі», поставив «таку програму, аби Польща вернула ся» [13], і т. п. «Діло» нагадало «об'єдинителям», що саме провід «Русскої Ради« під час перших парламентських виборів у 1873 році вдався до зради, виключивши зі списку кандидатів на послів представників народовців і підтримавши натомість австрійського міністра Зємалковського — відвертого українофоба. Газета писала, що москвофіли не принесли українцям жодної користі в парламенті, бо в усьому підтримували щодо них дискримінаційну політику уряду. Така ж ситуація повторювалась і під час виборів у 1879 та 1885 роках.

Однак національна свідомість галицьких українців була вже досить високою. У Ходорові, наприклад, учасники віче, незважаючи на обструк-

ції опонентів, одностайно підтримали Ю. Романчука та його програму і відкинули всі звинувачення на його адресу. «Нині вже ніхто в такі байки не вірить, бо програма посла Романчука така проста і ясна, що навіть зовсім неучений чоловік єсть в силі зрозуміти її, оцінити і пізнати, що така програма власне до добра народу руського» [13] Таку ж позицію зайняли українці й на інших округах. «Між інтелігенцією духовною і світською в нашім повіті,— зазначалось в газеті «Діло»,— єсть така гадка, що в окрузі Калуш-Долина-Бібрка не може і не сміє бути кандидатом ніхто інший, як тільки посол Романчук» [13].

Проголошення народної і політичної програми Ю. Романчука «вплинуло оживляючо на пригноблену Русь галицьку» [14]. Оприлюднені 19 лютого (3 березня) 1891 р. результати виборів показали, що послами до Державної Ради стали 7 українців, з яких 5 — були представниками Головного руського комітету виборчого (Романчук, Телішевський, Барвінський, Підляшецький та Мандичевський), а два — незалежними кандидатами (Охримович і Брилинський). Вперше депутатами парламенту стали Романчук, Телішевський, Барвінський і Підляшецький [14]. Слід зазначити, що представники комітету добились значної переваги над своїми опонентами: у Калуші Романчук набрав 139 голосів, а москвофіл Кулачковський — 28; у Долині Романчук 192, а Кулачковський — _7, у Бібрці Романчук — 102, а Кулачковський — 64, у Бродах Барвінський — 344 голоси, а Геровський — 136 [14]. Близькими до перемоги були народовці і на бережанському, золочівському і тернопільському округах, якби «не взята на себе москвофілами повинність «русько-народному розвоєві все і всюди і всякими хоть-би навіть найогиднішими способами перешкоджати» [14]. Хоча, як писала газета «Діло», вдаючись до вигадок і наклепів, «об'єдинителі» взбаламутити лише дрібну частину Русинів — але ж не міліони!» [14].

Попри недосконалість виборчої системи, народовці вперше самостійно прийшли до парламенту й сформували незалежне українське представництво — Руський клуб. Невдовзі до них приєднався доктор Волян з Буковини, який стояв на програмі, виголошеній п. Романчуком у сеймі. І хоч представництво було невеликим, і не відповідало числу і значенню українського населення краю, воно засвідчило подальше зростання національної свідомості галичан та їх згуртування навколо національно-політичної програми Ю. Романчука. Це сприяло зміцненню народовської партії як самостійної політичної сили, підвищувало авторитет її послів і заохочувало до парламентської діяльності.

Водночас позачергові вибори до Державної Ради висвітлили й низку проблем, з якими зіткнулись галицькі українці під час цієї парламентської кампанії. По-перше, кандидати від Головного руського комітету виборчого відчули упереджене ставлення до себе з боку центральних та крайових властей, які, порушуючи минулорічні домовленості з народовцями, постійно втручалися у виборчий процес, надаючи преференції провладним кандидатам. Лише на п'ятьох виборчих округах українці не зазнали адміністративного тиску. Марними виявились сподівання, що під час перевиборів уряд відслідковуватиме дотримання чинних законів. Центральні та крайові власті й далі потурали зловживанням й фальсифікаціям, які здійснювались найрізноманітнішими способами. По-друге, не кращим чином поводили себе представники польського «кола» попри те, що Головний руський комітет виборчий, дотримуючись укладеної угоди, намагався вибудувати з ними конструктивні відносини. З метою послаблення виборчої агітації народовців поляки підтримували москвофілів, адже не були зацікавлені в успіху українофілів на виборах. Поляки розуміли, що чим менше представників галицьких українців пройде до парламенту, тим більше шансів в них залишиться для збереження польського характеру правління в краї. По-третє, враховуючи раптовість і короткі терміни підготовки до виборів, народовці не встигли належним чином до них підготуватися. По-четверте, українські політики, незважаючи на консолідаційні зусилля народовців та греко-католицької церкви, так і не знайшли компромісу, щоб об'єднатися задля розвитку національної ідеї. Навпаки — конфронтація між українськими політичними силами набрала ще гострішого характеру. По-пяте, через відсутність консенсусу в баченні основних суспільних ідей та стратегій подальшого розвитку української справи із «правиборів вийшло чимало самозванчих виборців-хрунів», які розколювали не лише українську політичну еліту, але й широкі верстви населення.

Отже, самостійна участь політиків-народовців у парламентських виборах 1891 р. зумовила вступ українців у новий етап національно-визвольних змагань і стала певним історичним досягненням у боротьбі за свої громадянські права. В Державній Раді у Відні вперше з'явилось самостійне українське представництво, яке поставило перед собою завдання об'єднати українців навколо національної ідеї і парламентським шляхом добиватися поліпшення правового становища та політичних позицій широких верств українського населення Галичини.

Список використаних джерел:

1. Єфремова Н. В. Проблеми реформування законодавства про вибори в Австро-Угорській імперії на території Галичини та Буковини / Н. В. Єфремов // Держава і право. — 2010. — Вип. 48
2. Баран А. В. Виборча кампанія у Галичині до Австрійського парламенту у 1907 р.: перебіг та результати / А. В. Баран // Часопис Академії адвокатури України — #16 (2'2012).
3. Монолатій І. С. Між традицією та модернізацією: нове бачення пошуків українсько-польського замирення в австрійській Галичині / І. С. Монолатій / Вступна стаття до монографії Ю. Плекана Боротьба за реформу виборчого законодавства до австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX — початок XX ст.) — Івано-Франківськ, 2008.
4. «Діло», ч. 12, 15 (27) січня 1891 р.
5. «Діло», ч. 11, 14 (26) січня 1891 р.
6. «Діло», ч. 13, 16 (28) січня 1891 р.
7. «Діло», ч. 15, 18 (30) січня 1891 р.
8. «Діло», ч. 36 і 37, 15 (27) лютого 1891 р.
9. «Діло», ч. 27, 4 лютого (16) 1891 р.
10. «Червона Русь», ч. 272, 16 грудня 1890 р.
11. »Діло» ч. 24, 29 січня (10)лютого 1891 р.
12. «Діло», ч. 28. 5 (17) лютого 1891 р.
13. «Діло», ч. 23. 27 січня (8 лютого) 1891 р.
14. «Діло», ч. 49. 29 лютого (13 березня) 1891 р.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Мельник И. А., Мельник А. И. Юлиан Романчук — председатель Русского главного комитета избирательного (опыт и уроки парламентской кампании 1891 г.)

Освещается деятельность Ю. Романчука как председателя Русского главного комитета избирательного по подготовке и проведению выборов в Государственную Раду в 1891 году. Изучается опыт его организационно-политической работы по повышению национального самосознания галицких украинцев и их консолидации в период парламентской кампании.

Ключевые слова: *парламентские выборы, национально-политическая программа, кандидаты на послов, предвыборные встречи, идеологическое противостояние, парламентское представительство.*

Melnyk I. A., Melnyk A. I. Y. Romanchuk — Chairman of Rus chief electoral committee (experience and lessons of parliamentary campaign in 1891)

Y. Romanchuk's activity as chairman of Rus chief electoral committee for the preparation and conduct of elections to the State Council in 1891 is examined. We study the experience of his organizational and political work to raise national awareness of Galician Ukrainian's and consolidation during the election campaign.

Keywords: *parliamentary elections, national political program, candidates for ambassadors, election meetings, ideological opposition, parliamentary representation.*

IV. Політична думка

УДК 32.019.51

Чорноус А. В.*

Аспірантка кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО МІФУ

Досліджується політичний міф, його генезис, розвиток та динаміка на різних етапах історичного буття українського народу..

Ключові слова: *політичний міф, політичний національний міф, виборча кампанія, політичний виборчий міф.*

Важливим моментом дослідження національного політичного виборчого міфу є вивчення його генезису, розвитку і динаміки на різних етапах історичного буття українського народу. З огляду на це, можна запропонувати власну періодизацію генезису та еволюції українського політичного міфу, яка відображає його розвиток від найпростіших форм. Об'єднуючою рисою політичного виборчого міфу на всіх етапах його розвитку вважаємо національний чинник, який відображає особливості національної політичної динаміки у структурі міфу. Система політичних міфів є своєрідною мініатюрою політичного простору, оскільки репрезентує наявність усіх політичних сил та угрупувань, їх особливості та шляхи до влади. Саме звернення до цих питань і визначає актуальність і новизну пропонованої статті.

Метою цієї статті є дослідження генезису та еволюції українського політичного міфу, що дає підстави говорити про нові аспекти його вивчення українською політичною наукою.

Отже, перший етап у розвитку та еволюції українського політичного міфу припадає на 1991 рік і безпосередньо пов'язаний з тогочасними історичними подіями. Так, 24 серпня 1991 року — переломна дата в історії України. Тоді відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР, на якій було прийнято історичний Акт проголошення державної

© Чорноус А. В:, 2013

незалежності України. Таким чином, розпочався новий етап у її історичному бутті. 1 листопада 1991 року Верховною Радою України було прийнято Декларацію прав національностей, а 1 грудня цього року відбувся Всеукраїнський референдум і вибори Президента України. Під час цього всенародного волевиявлення 90,3% його учасників проголосували за незалежний шлях розвитку Української Держави. Першим Президентом України став Леонід Макарович Кравчук. Відтоді розпочинається професійне застосування політичного міфу в українському політичному процесі. 1991 року вперше в історії України заявили про себе сильні виборчі осередки та штаби, почали використовуватися найрізноманітніші виборчі технології. Цей етап став стартовим у процесі творення перших власне українських політичних міфів.

Отже, саме цей період вважаємо першим етапом у творенні українського політичного міфу. Аналізуючи його дослідниця Л. Кочубей правомірно наголошує на тому, що тоді розвитку виборчих технологій сприяв насамперед демократичний характер новітньої політичної системи в Україні, що активно формувався. Цей демократизм дав про себе знати у тому, що фактично в українських громадян чи не вперше з'явилася реальна можливість зробити власний політичний вибір. То був період становлення і формування української демократичної політичної системи, тому значний акцент робився на особливостях процедур громадянського волевиявлення. Владними колами до громадян Української Держави всіляко доносилася ідея про те, що модерна демократія не може бути реалізована у практичному житті без виборчого процесу. Саме останній розглядався як перший і важливий крок на шляху до демократичного суспільства, яке тепер мало будуватися на основі політичного вибору його громадян. Активна демократизація суспільства, формування в ньому інституту виборів вели безпосередньо до створення у державі повноцінного політичного ринку [10, с. 155].

Політичний національний міф на першому етапі свого розвитку тільки починав формуватися, окреслювалися перші варіанти його утвердження і поширення в суспільстві. При цьому визначальною характеристикою політичного міфу вже була прадавня архетипна ідея як його основа, а також її реалізація відповідно до тогочасних існуючих політичних умов. Проте на цьому етапі політичний міф ще не перетворився на один із основних засобів політичного виборчого процесу.

Другий етап у розвитку українського політичного міфу припадає на другу половину 90-х років XX століття. Перехід до цього етапу був

визначений низкою обставин, які безпосередньо вплинули на структуру та особливості українського політичного міфу. Передусім мало значення те, що в Україні значною мірою зросла політична багатовекторність, тобто заявило про себе багато різноманітних суб'єктів політичного процесу, які у свою чергу почали ділити суспільство на певні виборчі електоральні групи. На зміну попередньому домінуючому поділу на «правих» (націонал-демократичні сили) і «лівих» (комуністично-соціалістичні сили) приходить велика кількість різних політичних партій, які пропонують свої ідеологічні системи та бачення шляхів подальшого розвитку України.

Другим визначальним чинником і характеристикою цього періоду є те, що запровадження змішаної виборчої системи призвело до того, що центри виборчих кампаній і створювані ними міфи набули яскраво вираженого національного характеру. Крім того, вони з`явилися в різних регіонах України, відповідно відображаючи специфіку кожного з них. З огляду на цю обставину, зросла потреба в якісно іншому рівні творення політичних виборчих міфів, значно вищому і досконалішому, ніж це було на попередньому етапі. У цей же час також зріс рівень недовіри з боку народу до основних політичних сил і створених ними міфів. Це активізувало потребу суспільства у нових політичних міфах, таких, які б відповідали його модерним запитам і настроям. Тому активно і наполегливо шукаються нові засоби вираження політичних міфів та їх практичної реалізації.

Третім визначальним чинником, який сприяв переходу національного політичного міфу на новий етап, став активний розвиток українських засобів масової комунікації. Починаючи з 1998 року політичний виборчий міф переважно реалізується через засоби масової інформації, передусім телебачення, газети, радіо. Саме ЗМІ починають розглядатися українськими політиками як якісно новий і найбільш ефективний засіб для практичної реалізації політичного міфу, а також як засіб активної комунікації та взаємодії з виборцями.

У подальшому політичний виборчий міф розвивається все активніше, під час кожних наступних виборчих кампаній він твориться і реалізується за допомогою новітніх технологій. Правомірною є думка ряду українських політичних експертів Інституту політики щодо того, що парламентські вибори 1998 року принесли в Україну три новаторських явища. Першим вони називають феномен так званої віртуальної виборчої кампанії. Його яскравим і незаперечним прикладом стала

виборча кампанія Партії зелених України, яка була цілком і повністю побудована на використанні різноманітних відео-кліпів, що мали аполітичний чи навіть антиполітичний зміст. Натомість вони були покликані вплинути на свідомість людей таким чином, щоб утвердити у ній значущість групи — альтернативну іншим політичним силам, здатну, так би мовити, на здійснення реальних перетворень у суспільстві.

Другий феномен полягає у тому, що виборча кампанія СДПУ (о) засновувалася на використанні та експлуатації футбольної тематики, тобто була орієнтована на певне і досить широке електоральне поле, що не передбачало конкретної політичної ідеології. Суть третього феномену визначається масованим спрямуванням усіх наявних ресурсів на окремо взятий регіон України. Наприклад, політична сила «Громада» на чолі з Павлом Лазаренком була орієнтована винятково на Дніпропетровщину, СДПУ (о) на чолі з Віктором Медведчуком — на Закарпаття, ПСПУ на чолі з Наталією Вітренко — на Сумщину [3].

Фактично можна говорити про те, що саме на другому етапі у розвитку українського політичного міфу формується його регіональний аспект і так званий регіональний вектор у поширенні. Від цього часу і до сьогоднішнього дня спостерігається досить суттєва роль так званого регіонального політичного виборчого міфу. Його суть полягає у тому, що такий міф твориться спеціально для певного регіону і реалізується лише на його теренах. У свідомості представників інших регіонів цей міф асоціюється з регіоном своєї реалізації та стає його своєрідним символом і втіленням.

Характерною ознакою другого етапу в розвитку політичного міфу стала також наявність неординарної та досить новаторської виборчої технології, що була запропонована опозиційним виборчим об'єднанням «Громада». Ця політична структура першою створила у 1997 році тіньовий уряд, який представив свою, альтернативну існуючому політичному режиму виборчу кампанію і цілісну політику. Це була дійсно ефективна ідея, але її ініціатори не довели розпочату справу до логічного завершення, що могло б показати реальні кроки, можливі для опозиції, спрямовані на проведення і досягнення певних змін у суспільстві. Ця ідея залишилася на рівні теоретичному, не будучи переведеною хоча б частково у практичну площину.

Наступним — третім — етапом у розвитку українського політичного виборчого міфу є президентські вибори, які відбулися у 1999 році. Передусім яскраво вираженою особливістю цих виборів стало те, що під

час їхнього проведення відчувався і спостерігався особливо жорсткий контроль зі сторони державних органів влади насамперед за національними засобами масової інформації, поширеним було використання різноманітних механізмів владного впливу, так званого адміністративного ресурсу по всій вертикалі виконавчої влади, найрізноманітніших маніпулятивних технологій у засобах масової інформації. Загальний аналіз цих виборів дає підстави говорити про те, що на цьому етапі головним політичним інструментом стає використання саме політичного міфу як головного і найбільш ефективного виборчого засобу, який починає відігравати вирішальну роль у політичному процесу. Отже, на третьому етапі свого розвитку політичний міф поряд з іншими засобами досягнення влади певною політичною силою стає головним і демонструє наявність своїх власних механізмів функціонування.

Наприклад, яскравим свідченням дієвості і ефективності створеного політичного міфу про Леоніда Даниловича Кучму стало те, що на початку виборчої кампанії рейтинг кандидата в Президенти України Л. Д. Кучми відповідно до різних даних коливався в межах від 8 до 10%. Проте, незважаючи на це, Леоніду Кучмі вдалося отримати перемогу саме завдяки професійно створеному і вдало запровадженому на практиці політичному міфові про нього. В основі цього політично міфу лежало насамперед правильно вибране позиціонування кандидата у Президенти України. В його основу політичні технологи поклали ідею про те, що головними конкурентами Леоніда Кучми були кандидати суто «лівого» спрямування, зокрема лідер Комуністичної партії України Петро Симоненко, які мали найвищий рівень підтримки у південно-східних областях України й Автономній Республіці Крим. З огляду на цю обставину виборчий штаб Л. Кучми зробив ставку на стратегію позиціонування у спектрі правоцентристської частини політичної системи, орієнтуючись на популярність серед виборців західних і центральних областей України.

Головним завданням національного політичного міфу про Леоніда Кучму було створити і запровадити у практичне життя так зване «перепозиціонування» іміджу свого кандидата, тобто зміна його попереднього образу у суспільстві. З огляду на те, що у 1994 році Леонід Данилович виграв вибори завдяки голосам, отриманим на Сході України та акцентування уваги на соціальних питаннях, треба було спрямувати вектор на інші регіони України. Передусім було застосовано своєрідне залякування виборців можливістю «червоного реваншу», тому для суспільства

пропонувався так званий вибір «найменшого з двох лих». Суть його полягала у тому, що єдиною альтернативою суто лівому кандидату може бути тільки Леонід Кучма, на що працювало не стільки сприйняття і підтримка його самого як майбутнього Президента України, скільки розуміння того, що не можна допустити до вищої влади у країні лівого кандидата. Ми погоджуємося з дослідником А. Толпиго, який вважає, що тоді Леонід Кучма фактично отримав перемогу за рахунок поєднання двох факторів: інтенсивної підтримки Заходу і нейтралітету решти регіонів [17, с. 133]. Таким чином, політичний міф про Леоніда Кучму творився на основі поєднання двох визначальних характеристик: врахування помилок минулої виборчої кампанії та максимального врахування запитів сучасного українського суспільства, його надій і сподівань, пов'язаних із майбутнім Президентом Української Держави.

Президентські вибори 1999 року також репрезентували ще одну новаторську політичну міфологічну технологію, яка на той час ще не набула належної практичної реалізації, але вже ствердилась в суспільстві як досить перспективна і багатообіцяюча. Мова йде про політичний міф так званої «канівської четвірки». У серпні 1999 року в місті Каневі чотири кандидати у Президенти України — Євген Марчук, Олександр Мороз, Олександр Ткаченко та Володимир Олійник, підписали угоду про взаємну підтримку під час виборів. Наприкінці виборчої кампанії ця угода передбачала відмову трьох кандидатів від участі у виборах на користь четвертого, того, хто мав би найбільші шанси на перемогу. По суті своїй сама ідея цього політичного міфу була досить цікавою, але творці цього міфу не змогли ефективно реалізувати його у практичному політичному житті.

Передусім це відбулося через один важливий недолік, суть якого полягала у тому, що до канівського об'єднання ввійшли політичні діячі, які стояли на різних політичних позиціях і діяли у різних секторах політичного простору. Так, суто «лівими» були Олександр Мороз та Олександр Ткаченко, «праві» позиції обстоював Євген Марчук, ідеологічно-нейтральним виявився Володимир Олійник. Тому реально об`єднатися представники різних політичних спектрів просто таки не могли, через що цей політичний міф і не був втілений у життя. Водночас, велику негативну роль тут зіграли також особисті амбіції кожного з депутатів, у результаті цього четверо кандидатів не зійшлися на кандидатурі одного як свого єдиного представника й альтернативи Л. Кучмі. Враховуючи помилки цього політичного міфу, слід зауважити,

що він міг би бути ефективним і спрацювати, якби «канівська четвірка» представляла кандидатів зі спільним ідеологічним світоглядом, наприклад суто центристським, що для тогочасної України було найбільш оптимальним. У такому випадку їм би вдалося об`єднати навколо себе велику кількість прихильників і представити кандидата, здатного класти серйозну альтернативу Л. Кучмі.

Четвертий етап у розвитку українського політичного міфу засвідчений виборами до Верховної Ради України у 2002 році. Специфіка загального виборчого міфу, який притаманний цим парламентським виборам, полягає у наявності міфу про українську багатопартійність. Водночас, на основі цього міфу виник іще один — міф про ефективність блокування різних політичних сил, акцентування уваги на тому, що саме об`єднання зусиль політичних сил, їхнє гуртування на противагу розпорошенню і роз'єднаним діям здатні забезпечити їх подальшу ефективну роботу.

Крім того, характерною рисою цього періоду було те, що кожен партійний блок творив власний політичний міф, в основі якого лежав міф про свого лідера. Така риса була викликана і зумовлена персоніфікованим характером виборчого процесу, який всіляко посилювався і поглиблювався. Наприклад, суто персоніфікованими за своєю суттю стали виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна», виборчий блок «За Єдину Україну!», блок Юлії Тимошенко, які пройшли в парламент. Усього 0,8% голосів для того, щоб подолати виборчий бар'єр не вистачило блоку Наталії Вітренко. Суттєве посилення тенденції до персоніфікації української політики і відповідне зміщення акцентів уваги виборців із політичних програм на політичні іміджі зумовило виникнення міфів про конкретних особистостей. Саме останні стали головним здобутком цього періоду у розвитку українського національного виборчого міфу. Крім того, як виявилося, персоніфіковані політичні міфи, тобто ті, які творяться навколо однієї визначальної особистості, виявилися найбільш ефективними і дієвими для українського політичного процесу.

Слід наголосити, що саме зростаюча персоніфікація виборчого процесу, а й відповідно, особлива увага до творення і поширення міфів про певних політичних лідерів зумовили використання так званих «брудних» виборчих технологій із метою дискредитувати політика. Так, поширеним було застосування методу так званого «клонування партій», створення «партій-двійників», коли на противагу реально популярному політичному лідерові пропонувався штучно створений образ

його двійника. Наприклад, уперше цей метод був використаний під час парламентської виборчої кампанії 1998 року. Тоді у ній брала участь Прогресивна соціалістична партія України на чолі з Наталією Вітренко, що було створена за два роки до виборів (1996 року) як альтернативна сила і противага до досить популярної на той час Соціалістичної партії України. Політичний міф про так званих «прогресивних соціалістів» був настільки добре розкручений, що партії вдалося потрапити до парламенту. Проте час довів штучний характер її створення, тому довго протриматися у політичному просторі вона не змогла, а політичний міф про неї виконав свою місію тільки під час виборів.

Подібний виборчий міф було створено і використано під час парламентської кампанії у 2002 році, коли на противагу Комуністичній партії України на чолі з Петром Симоненком було створено політичні міфи про Комуністичну партію України (оновлену) і Комуністичну партію робітників і селян (КПРС). Головна мета цих міфів полягала у відбиранні голосів у КПУ. Під час голосування ці дві новостворені політичні партії разом набрали майже 2% голосів, але свою функцію вони виконали, забравши частину електорату у КПУ. Загальновідомим і досить вражаючим прикладом політичного «клонування» стала спроба, хоч і невдала, Олександра Ржавського зареєструвати виборчий блок «За Ющенка!», який по суті покликаний був забрати голоси у реального політичного блоку Віктора Ющенка.

Створення політичних міфів про «двійників» і їх використання у виборчих кампаніях використовувалося також у мажоритарній частині держави. Так, експерти Українського незалежного центру політичних досліджень, аналізуючи вибори 2002 року, зробили висновок про те, що на 46 округах було висунуто кандидатів-двійників до реально діючих протягом тривалого часу політичних лідерів. Крім того, участь у цьому так званому політичному спектаклі взяло 119 осіб. Але політичні міфи про цих так званих «двійників» були досить слабкими, тому реально їх застосування дало результати тільки в окремих одномандатних округах.

Крім того, персоніфікація виборчого процесу посилила застосування під час нього «чорного PR», який набув особливого поширення у виборах 2002 року. Слід зауважити, що цій кампанії було притаманним застосування відвертого «чорного PR-у» в боротьбі з конкурентами. Тому доречним є говорити про виникнення і навіть домінування так званого «чорного» політичного міфу, який твориться і поширюється

конкурентами певного політичного діяча. Популярність «чорного» виборчого міфу була зумовлена передусім тим чинником, що процес формування політичного ринку відбувався швидше, ніж творення ринку товарів і послуг.

Певною мірою переломним п'ятим етапом у розвитку та еволюції виборчого політичного міфу стали президентські вибори 2004 року, зокрема та особливо події «помаранчевої революції». Тобі було остаточно підтверджено неефективність і недієвість попередніх існуючих засобів і методів ведення виборчих кампаній, постало питання пошуку нових технологій, виникла проблема творення суто модерних політичних міфів. Крім того, під час президентської виборчої кампанії було зроблено висновок про недоцільність і деструктивність використання чорного ПР і «брудних» технологій, а також використання політичного міфу суто як засобу маніпуляції електоратом.

Фактично в основі тогочасної виборчої кампанії лежав політичний міф про міжрегіональні суперечності та конфлікт між Сходом і Заходом. Так, Віктора Ющенка позиціонували як кандидата суто від Заходу України, а Віктора Януковича — від її східної частини. Про кожного було створено і поширено відповідні політичні міфи, які так глибоко були вкорінені у свідомість українського народу, що зрушити їх видавалося неможливим протягом кількох наступних років. Передусім в основі цих двох протилежних політичних міфів лежали аргументи на користь антагоністичності східного і західного регіонів України, наголос на суттєвих відмінностях у зовнішніх політичних питаннях, мовна політика, а також гострі культурно-історичні суперечності.

Своєрідним відкриттям президентської кампанії 2004 року став так званий поділ України на три категорії: Західна Україна, Центр із Закарпатською і Чернівецькою областями та Схід і Південь України. Політичні спекуляції та створення на їх основі міфів щодо регіональних відмінностей між Сходом і Заходом досягли свого піку, в результаті чого було створено політичний міф про можливу громадянську війну чи розкол України на дві держави на основі східних і західних територій. Тут велику позитивну роль зіграло те, що українські громадяни не повірили у достовірність цього політичного міфу, фактично не сприйняли його.

Загалом президентські вибори 2004 року засвідчили якісно новий етап у становленні та розвитку політичного виборчого міфу. Тут показником негативної функції політичного міфу як застосування його з

метою маніпуляції стало загострення протистояння між регіонами України до виявів крайнього ворожнечі. До цього часу існуючі міжрегіональні відмінності на українських теренах проявлялися під час усіх виборчих кампаній, виявляючись у їхніх результатах. Але жодного разу на основі них не творився міф про так званий «розкол» України на Східну і Західну. Тож 2004 рік став трансформаційним у цьому плані, коли існуючі соціально-культурні відмінності між різними регіонами були переведені в ідейно-політичні та ідеологічні, у результаті чого на їх основі було створено суто антагоністичний політичний виборчий міф. При цьому широко застосувався «чорний PR», який ще й трансформувався у реальну інформаційну війну. Набуло поширення так зване навішування «ярликів» з метою залякувати виборців тим, що у результаті приходу до влади того чи іншого кандидата слід боятися східним чи західним областям України. На основі цього твориться міф, яскраво вираженими елементами якого є залякування виборців, що врешті можна трактувати як таке явище, що виходить за межі дозволених законом засобів агітації. Такий політичний міф мав би бути категорично заборонений відповідними органами державної влади, але саме міфічний характер цього феномену не дав змоги це зробити.

На завершальному етапі президентської кампанії 2004 року спостерігаємо творення і використання цілком нового для України типу політичного міфу, так званого «революційного». Політичні експерти та політологи-науковці до цього часу ведуть дискусії щодо того, чи можна вважати «помаранчеву революцію» результатом використання політичних технологій, зокрема ряду політичних міфів, чи вона засвідчила реальний масовий протест українського громадянського суспільства проти тогочасної владної системи. Очевидно, тут правомірним буде визначити так звану «золоту середину» в інтерпретації цього феномену. Загалом події, що відбулися в Україні у листопаді-грудні 2004 року стали виявом досить сильного і масово виявленого протесту українських громадян проти існуючої влади, але, слід наголосити, що цей протест був добре організований, наповнений певною політичною міфологією і спрямований у необхідному напрямку за допомогою використання політичних технологій, зокрема політичних міфів як однієї з головних серед них.

Помаранчева революція в Україні стала багато в чому подібною до революційних і масових виступів громадян у Сербії 2000 року та Грузії у 2003 році, що свідчить про використання подібних політич-

них механізмів, зокрема політичного міфу, в інших державах. Але при цьому обов'язково враховувалися особливості регіону, його політична специфіка, які значною мірою визначали специфіку самого міфу. Тут слід наголосити на тому, що така колосальна дієвість та ефективність політичних міфів стає можливою тільки за таких умов, коли суспільство готове їх сприйняти і діяти у відповідності до закладеного у них сценарію. Тобто, у суспільстві обов'язково повинен існувати суттєвий і відчутний розрив між очікуваннями громадян і соціально-економічною ситуацію, наявність реальної кризи правлячої влади та легітимності діючого режиму. Тут уже йдеться про такі вагомі фактори, які породжуються попередньою тривалою діяльністю влади, стаючи основою для виступів суспільства і революційних подій. За відсутності таких умов жоден політичний міф не буде прийнятий суспільством і не дасть очікуваних наслідків. Жодні політичні міфи та технології за відсутності певного грунту й умов у самому суспільстві не здатні вивести людей на вулиці та повести на реальне протистояння з владним режимом. Прикладом цього є Білорусія, де більшість населення якщо не є повними прихильниками діючої влади на чолі з Олександром Лукашенком, то, принаймні, не заперечують його політичного курсу. Саме тому говорити про можливість тут явища, подібного до названих вище революцій, досить складно і фактично неможливо.

Шостий етап розвитку виборчого політичного міфу починається в Україні парламентськими і місцевими виборами 2006 року, які відбувалися на якісно нових засадах і принципах. Передусім показовим є те, що значно змінилися головні діючі персонажі — лідери виборів, — що зумовило появу і поширення зовсім нових персоналістських міфів. Другим чинником і показником є те, що результатом запровадження конституційної реформи та прийняття закону про пропорційну виборчу систему на всіх рівнях політичного життя значною мірою зросла роль політичних партій і міфів про них. Виникають так звані партійні політичній міфи, завданням яких є культивувати образ певної партії, а лідер тут постає як її символ. Третім показником цього етапу розвитку політичного виборчого міфу є посилення при його поширенні ролі та значення засобів масової інформації, які значно лібералізуються і демократизуються. Фактично ці показники залишаються притаманними політичному виборчому міфу і під час наступних кампаній, зокрема парламентських виборів 2007 року та президентських виборів 2009–2010 років.

Отже, можна говорити про те, що національний політичний виборчий міф розвивається та еволюціонує поступово, на кожному етапі набуває нових якостей і характеристик.

Список використаних джерел:

1. Арабаджиєв Д. Ю. Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості: автореф. дис… канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Д. Ю. Арабаджиєв. — К., 2006. — 18 с.
2. Артюх В. О. Природа національного міфу: історико-філософський контекст: автореф. дис… канд. філос. наук: спец. 22.00.01 «Історія філософії» / В. О. Артюх. — К., 2001. — 19 с.
3. Біденко А. І. Провокація як екстремальна електоральна технологія в Україні [Електронний ресурс] / А. Біденко. — Режим доступу: http: // www.kandydat.com.ua / analitika / 211_10.htm.
4. Буркут І. Г. Виборчі технології: регіональний досвід / І. Г. Буркут, О. В. Колесников. — Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2009. — 240 с.
5. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. — Вид. 2-ге, стереотип. — К.: Либідь, 2005. — 664 с.
6. Грабовська І. М. Новітні міфи в процесі становлення сучасної української нації / І. М. Грабовська // Українська політична нація: ґенеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін.; / [за ред. В. С. Крисаченка]. — К.: НІСД, 2004. — 648 с.
7. Эдмюллер А. Техники манипуляции. Распознавание и противодействие им. Рабочая тетрадь / А. Эдмюллер, Т. Вільгельм. — СПб.: Питер, 2007. — 80 с.
8. Кассирер Э. Политические мифы / Э. Кассирер // Реклама: внушение и манипуляции [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. — Самара: Бахрах-М., 2001. — 751 с.
9. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г. В. Касьянов. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
10. Кочубей Л. О. Виборчі технології: політологічний аналіз на прикладі виборів до парламенту сучасної України / Л. О. Кочубей. — К.: Юридична думка, 2006. — 280 с.

11. Литвин В. Про сучасні політичні партії, їхніх прихильників та лідерів / В. Литвин // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 62–101.
12. Мадрига Т. Б. Особливості використання виборчих технологій у виборах до Верховної Ради України 2002 року / Т. Б. Мадрига // Ґілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. — К.: ВІРУАН, 2010. — Вип. 30. — С. 467–473.
13. Міфи України. За кн. Г. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях»: навч. посіб. / [пер. Ю. Буряка]. — К.: Довіра, 2006. — 383 с.
14. Мокан В. І. Технологічний ризик як складова оцінки ефективності виборчих технологій / В. І. Мокан // Ґілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. — К.: ВІРУАН, 2010. — Випуск 30. — С. 461–466.
15. Рюмкова О. Г. Политический миф: теоретические основания и современная политическая практика: дис. … канд. полит. наук: 23.00.01 / Рюмкова Оксана Геннадиевна. — М., 2004. — 152 с.
16. Телешун С. Ефективне управління і публічна політика як напрям реалізації політичної влади в умовах кризи / С. Телешун // Політичний менеджмент. — 2009. — № 2. — С. 35–45.
17. Толпыго А. Интерпретация президентских выборов 1999 года / А. Толпыго // Полис. — 1999. — № 6 — С. 129–134.
18. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [В. Ф. Солдатенко (керівник)]. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 576 с.
19. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу / Юрій Шайгородський. — К.: Знання України, 2009. — 399 с. — (Наукове видання).

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Черноус А. В. Генезис и эволюция украинского политического мифа.

Исследуется политический миф, его генезис, развитие и динамика на разных этапах исторического бытия украинского народа.

Ключевые слова: *политический миф, политический национальный миф, избирательная кампания, политический избирательный миф.*

Chornous A. V. Genesis and evolution of Ukrainian political myth.

The article examines the political myth, its genesis, evolution and dynamics at different stages of the historical existence of the Ukrainian people.

Keywords: *political myth, a political national myth, campaign, political election myth.*

IV. Політична думка

УДК 316.75+34

Шматко І. В.[*]

Аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України

ІДЕОЛОГІЯ ПРАВА ТА ЛЕГІТИМАЦІЯ СУЧАСНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

Проаналізовано зв’язок ідеології, права та способу легітимації сучасного правопорядку. Розглянуто зв'язок між неолібералізмом та домінуючими уявленнями про право, відповідальність, суспільство та вину.

Ключові слова: *ідеологія, свобода волі, раціональний індивід, відповідальність, Критичні правові дослідження, імморалізм, вина, теологія, нормативність.*

Актуальність теми дослідження визначається суспільними змінами, які відбуваються з 70-х років XX століття та мають довготривалі наслідки. Тенденції в економіці, політиці та соціальній сфері, посилені фінансовою кризою та економічною рецесією [8], відображаються й у правовій реальності та пануючих уявленнях людей про державу та право, їх легітимність, мету та функції. Зрозуміти ці тенденції та динаміку в їх складних перетинаннях і зумовленостях дуже важливо для соціальних наук та суспільства загалом.

Автор статті ставить собі за мету проаналізувати те, яким чином ідея автономного та раціонального індивіда та нормативність права зумовлюють його ідеологічну функцію, а також те, яким чином неоліберальний поворот зумовив посилення названих тенденцій.

Відповідно до мети сформульовано такі завдання: визначити зв’язок, який існує між правом та ідеєю автономного та раціонального індивіда; проаналізувати, як нормативність права формує нашу оптику соціального аналізу та оцінки, що їх ми надаємо тим чи іншим суспільним явищам; сформулювати, яким чином співвідноситься ідея соціальної зумовленості явищ, що регулюються правом, з неолібералізмом.

© Щматко І. В., 2013

Ідея про те, що право є ідеологічним — не нова. Право, як і будь-яке соціальне явище, є породженням певного часу, місця, соціальних сил, а отже не є універсальним. Одночасно право не є нейтральним. Воно відображає та формує певні цінності та установки, вплетені у складну динаміку соціальної матерії. Схожі ідеї можна знайти у багатьох філософів, соціологів, антропологів, істориків. На сьогоднішній день такі ідеї можна назвати навіть частиною певного «здорового глузду» соціальних наук.

Існує безліч досліджень, у яких автори показують детермінанти, що вплинули на право. Втім, все ж наведемо один, але промовистий приклад. Історик Перрі Андерсон у своїй роботі Lineages of the Absolutist State аналізує «нове відкриття» римського права в Західній Європі та його вплив на економіку: «Економічно відновлення та введення класичного цивільного права дуже сприяло зростанню вільного капіталу в місті та країні, адже головною відмінною рисою римського приватного права була концепція абсолютної і безумовної приватної власності » [6, с. 23–24].

Одним із найвідоміших мислителів серед критиків права є Карл Маркс, в ідейній спадщині якого можна виділити дві основні лінії критики. Позиції К. Маркса змінювалися протягом його життя: від поширення на сферу права засад критики релігії Л. Фейєрбаха, за якою релігія є наслідком самопроектування людиною своїх рис на світ і оформлення їх як «вищих трансцендентних сил», і закінчуючи визначенням права як надбудови до базису продуктивних сил та виробничих відносин. Так чи інакше, але К. Маркс пов'язує право з розвитком суспільства, вважає, що воно зумовлюється суспільними змінами та не є абсолютно автономним.

Важливим етапом у розумінні природи та особливостей феномену права стали також Критичні правові дослідження. Дослідження представників цього напряму зіграли важливу роль у теорії права англомовних країн. Їх відмінність від всіх попередніх досліджень права як соціального феномену та зв'язку права та ідеології полягає в тому, що авторами Критичних правових досліджень були юристи, які взяли на озброєння методи інших дисциплін, а отже, застосували міждисциплінарний підхід. Це дозволило дослідникам також говорити про зумовленість права суспільними процесами.

Право в рамках цієї течії розглядається як засіб маскування політики та її легітимізації. Правові дискурси, як підкреслюють представники Критичних правових досліджень, насичені категоріями та образами,

котрі безкінечною кількістю різноманітних способів виправдовують існуючий соціальний лад, виставляючи останній як «природний», необхідний та справедливий [10]. Дослідники цього напрямку вважають, що віра в об'єктивність та незалежність права є ідеологічно зумовленою, а отже, — виступають проти правового позитивізму.

Важливо зазначити, що під ідеологією в даному випадку йдеться про «систему ідей, уявлень певної людини або соціальної групи» [5], направлених на збереження соціального ладу [10, с. 22].

Справді, складно заперечувати те, що сучасне суспільство будується на вірі в закон. Невипадково стільки уваги приділяється в суспільстві правозахисту та боротьбі з корупцією. Дискурс «прав людини» та вимога виконувати закон є одними з основних для політиків, громадських організацій, профспілок та протестних груп, а «законність» — одним із основних легітимуючих засобів у модерній державі та відповідному їй модерному суспільстві.

Така апеляція до права, яке за своєю природою є нормативним, одночасно пов'язана з нормативністю моралі та свідомості. Під нормативністю маємо на увазі такі способи регламентації поведінки та оцінки дійсності, що орієнтуються на певну встановлену заздалегідь норму, імператив, який є універсальним, тобто має застосовуватися до всіх аналогічних випадків. Класичними прикладами нормативної регламентації є, зокрема, християнські норми: «не вбий», «не вкради» та ін.

У цьому контексті яскравим прикладом є недавня заява депутата від парламентської політичної партії ВО Свобода Ігоря Мірошниченка з приводу всиновлення сиріт. «Ми [ВО «Свобода» — І. Ш.] вважаємо, що про українських дітей, які з якихось причин не мають батьківської опіки, має піклуватися сама Україна». Так депутат пояснив бажання партії заборонити всиновлення сиріт з українським громадянством [15]. Якщо проаналізувати цей вислів, то стає зрозумілим, що обґрунтування такої позиції є нормативним. Депутат не орієнтується на фактичну економічну, соціальну та ін. ситуацію в країні, не аналізує реальне становище з реалізацією прав дитини, у той же час апелюючи до певної «повинності», норми: «має піклуватися Україна». Рішення щодо фактичного стану справ, за переконанням депутата, має прийматися на основі того, що «мало би бути».

Таким чином, можна стверджувати, що домінування нормативного правового дискурсу тісно переплетено з нормативною свідомістю, а отже — нормативним моральним судженням. Правова реальність

до певної міри зумовлює моральне судження в позаправовому полі. Можемо стверджувати, що правовий феномен є, таким чином, тісно пов'язаним із більш широким суспільним процесом, домінантним моральним судженням та оцінкою. При цьому важливо зазначити, що гегемонія нормативної моралі детермінує уявлення про те, що будь-яка мораль є a priori нормативною, а отже, будь-яка дія має бути зумовленою абстрактною нормою, а не, наприклад, розрахунком. Відповідно, розрахунок, за логікою речей, визначається як аморальний.

Феномен нормативності варто шукати у способах легітимації сучасного суспільства. Так, варто зазначити, що легітимність модерної держави та суспільства, як і легітимність будь-якого стратифікованого суспільства, засновується на визнанні його справедливим. Причому, якщо домодерні устрої засновувалися на відвертих есенціалістських міфах про кров, яка визначала те чи інше становище, та покликання на божу волю, то модерні суспільства імпліцитно апелюють до автономності індивіда від зовнішніх детермінацій та його раціональності. Крайньою формою судження про автономність індивіда є загальновідомий вираз Маргарет Тетчер про те, що «суспільства не існує». Цю ж ідею імпліцитно містять, наприклад, і концепція суспільного договору, яку й донині використовують визнані політичні мислителі в США Роберт Нозік та Джон Ролз, і лібертаріанська концепція індивідуального суверенітету (концепція власності на себе, self-ownership), представлена Мюрреєм Ротбардом та іншими.

Ідея про раціонального індивіда була яскраво виражена Джеремі Бентамом, який вважав, що злочинець оцінює негативні та позитивні наслідки своїх потенційних дій. І лише якщо злочин принесе більше вигоди — особа порушує закон. Структура суспільства та інші обставини не є принциповими для просвітницького проекту Д. Бентама, адже він вірить, що за допомогою штучних та раціональних рішень можна подолати певні соціальні явища. Д. Бентам також вірить у те, що можливо досягти «панування розуму над розумом» (obtaining power of mind over mind) [3].

Сучасний варіант уявлення про індивіда як раціонального суб'єкта ми знаходимо у Гері Беккера — відомого американського економіста. Він вважає, що злочинець зважує на те, які втрати він / вона понесе від порушення закону: ймовірність затримання, засудження і того, яке покарання потенційно його чекає. Втім, на відміну від Д. Бентама,

який вважав, що за допомогою паноптикону можна повністю подолати проблему злочинності, Г. Беккер не вірить у таку можливість [2].

При цьому характерно, що ідея автономного та раціонального індивіда структурно нагадує метафізичну суперечку про свободу волі. Так, сучасний філософ Мішель Онфре відзначає саме свободу волі як ідею, що лежить в основі всякого права: «… юдео-християнська епістема утворює концептуально-ментальну імперію, розлиту по всіх капілярах цивілізації та культури», — каже французький дослідник. Він наводить два приклади на підтвердження своєї тези. Одним із таких прикладів є феномен права. М. Онфре стверджує: «відсутність хреста у залі суду ще не гарантує незалежності правосуддя щодо панівної релігії» [13, с. 59].

М. Онфре також вважає, що самі засновки юридичної логіки походять із Книги Буття. «Апарат, техніка та метафізика закону прямо випливають із того, чого вчить байка про первісний рай. Це історія про людину, що є вільною, а отже, готовою відповідати за свої вчинки, а отже, потенційно винною. Оскільки вона наділена свободою, то може обирати між тими чи тими можливостями, або надавати перевагу одним можливостям замість інших. Тож будь-яка дія спричинена вільним вибором, осмисленою та явною доброю волею» [13, с. 61], — каже філософ. Саме це, на його думку погляд, відповідальність, а отже, і право.

М. Онфре, як прихильник Фрідріха Ніцше, в даному випадку продовжує його думку. Знаменитий німецький філософ також пов'язує ідею про «вільну волю» з вірою, називаючи її «найсумнівнішим фокусом теологів, який тільки існує» [12, с. 583]. Ф. Ніцше стверджує, що поняття «вільної волі» було створено з метою «зробити людство «відповідальним»: «Людей мислили «вільними», щоб їх можна було судити й карати, — щоб вони могли бути винними: отже, кожна дія мала мислитися як навмисна, а джерело кожного вчинку — таким, що міститься у свідомості» [12, с. 583], — зазначає Ф. Ніцше. І далі дослідник розвиває тезу: «Ніхто не відповідальний за те, що він взагалі існує, що він має такі-то і такі-то якості, що він перебуває у цих обставинах… Він не є наслідком власного наміру, волі, мети…» [12, с. 584].

Схожі постулати зустрічаються й у Ф. Гегеля в його аналітичній роботі «Хто мислить абстрактно?». Ф. Гегель пише про вбивцю, якого ведуть страчувати: «Для натовпу він вбивця — і тільки. Дами, може статися, відмітять, що він сильний, гарний, цікавий чоловік. Таке зауваження обурить натовп: як так? Вбивця — красивий?

Знавець людської душі проаналізує перебіг подій, що сформували злочинця, виявить у його житті, у його вихованні вплив поганих стосунків між його батьком та матір'ю, побачить, що колись ця людина була покарана за якусь незначну провину надто суворо, і це озлобило його проти громадянського порядку, змусило його до спротиву, який обумовив те, що злочин став для нього єдиним способом самозбереження. От це й називається «мислити абстрактно» — розпізнавати у вбивці лише одне абстрактне — що він убивця й називанням такої якості знищувати в ньому все інше, що і складає людське єство» [8].

Питання феномену права в контексті легітимізації відповідальності, вини, свободи волі стає одним із найбільш дискусійних у гуманітаристиці. Зокрема, М. Онфре говорить у цьому випадку про «християнський атеїзм». Зрозуміти, що він має на увазі, легко, якщо згадати аналогічні міркування Ж.-П. Сартра. Класик французької філософії пише: «Коли близько 1880 року деякі французькі професори намагалися виробити світську мораль, вони заявляли приблизно таке: «Бог — марна й дорога гіпотеза, і ми її відкидаємо. Однак для того, щоб існувала мораль, суспільство, світ культури, необхідно, щоб деякі цінності сприймалися всерйоз і вважалися існуючими a priori. Необхідність бути чесним, не брехати, не бити дружину, мати дітей та ін. повинна визнаватися апріорно. Отже, треба ще трохи попрацювати, щоб показати, що цінності все ж існують, як скрижалі у світі, навіть якщо бога немає. Інакше кажучи, ніщо не змінюється, якщо бога немає… Ми збережемо ті ж норми чесності, прогресу, гуманності; тільки бог перетвориться в застарілу гіпотезу, яка спокійно, сама собою відімре» [14].

Тут також доречно буде знову згадати й про К. Маркса, який вважав критику релігії передумовою для будь-якої іншої критики. Як пам'ятаємо, для німецького філософа критика неба стає критикою землі, критика релігії — критикою права, а критика теології — критикою політики.

Ідея автономного та раціонального індивіда, або ж свободи волі, таким чином, уможливлює гегемонію судження, яке визначає як справедливе таке суспільство, де кожен отримує «за заслугами». Відповідно до такої моделі порушники закону заслуговують на справедливе покарання, а бідні стають бідними саме тому, що вони не заслужили більшого. На противагу цьому й цілком у згоді з веберівським, суголосним з протестантством концептом, «багатими» стають через власний «успіх», тому що «багато працювали». Успіх є детермінованим зусил-

лями індивіда, а не його походженням чи зовнішніми умовами, а зусилля, отже, є результатом вільного вибору індивіда.

У цьому контексті є доволі цікавими ті зміни в публічному дискурсі, які ми можемо спостерігати з 70-х років XX століття, коли ідейну гегемонію захопив неолібералізм. Згортання соціальних програм та явище, що отримало назву «криміналізації соціальних проблем», легітимуються риторикою, яка підкреслює індивідуальну відповідальність індивіда за його економічне та правове становище. Іншими словами, все частіше соціальні проблеми не визнаються спільними для всього суспільства, а вважаються особистою справою кожного індивіда. Французький соціолог П'єр Бурдьє з цього приводу зазначав: «Від початку вона (неоліберальна теорія — І. Ш.) ґрунтувалася на загрозливій абстракції. В ім'я вузького і прямолінійного трактування раціональності як індивідуальної раціональності, вона виносить за дужки економічні й соціальні чинники раціональних орієнтацій і економічні та соціальні структури, що є умовою їх застосування» [7]. Знаменитий соціолог також справедливо зауважив, що конструюючи ідею на ідеальному рівні, неолібералізм одночасно діалектично матеріалізує її, втілює в життя. Таким чином створюються основи для відтворення себе й на ідейному рівні. Або ж, якщо транскрибувати те саме в термінах П. Бурдьє, «десоціалізована та деісторизована «теорія» таким чином «*робить себе правдивою* та емпірично доказовою». П. Бурдьє належить і висновкова теза, актуалізована численними покликаннями та доведеннями в сучасній європейській політології: «Реалізувати віру в атомізованого індивіда через створення роз'єднання колективностей, створення ізольованих індивідів у дійсності. Так неоліберальна теорія конструює реальність, яку, начебто, описує, «наприклад, через індивідуалізацію зарплат та кар'єр як функцію індивідуальних компетенцій, з наступною атомізацією працівників» [7].

Таким чином, політологічний і філософський дискурси сучасної гуманітарної науки дозволяють побачити, що право виконує ідеологічну функцію зі збереження існуючого соціального порядку, одночасно вплітаючись у неоліберальний ідеологічний та політичний поворот останніх десятиліть. У такому разі, декларована нормативність права, як і апеляція до моральних норм, служать замінником тому, щоб шукати соціальні детермінанти явищам, що їх прийнято називати «злочинами». Альтернативою в такій ситуації є ідея автономного від соціальних зумовленостей та раціонального, а отже — вільного від ірраціональних

мотивацій індивіда. Право, таким чином, часто приховує дійсність та творить «хибну свідомість», легітимуючи наявний соціальний порядок тим, що виносить соціальні проблеми за сферу відповідальності держави та суспільства.

Список використаних джерел:

1. Altman A. Critical Legal Studies: A Liberal Critique / Andrew Altman. — Princeton University Press New Jersey 1990. — 206 p.
2. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach [Ел. ресурс] / Gary Becker. — Режим доступу: http: // www.nber.org / chapters / c3625.pdf
3. Bentham J. The Panopticon Writings / Jeremy Bentham; Ed. Miran Bozovic. — London: Verso, 1995.
4. Richard W. Bauman Critical Legal Studies: A Guide to the Literature. Contributors / Richard W. Bauman. — Boulder: Westview Press, 1996. — 279 p.
5. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства [Эл. ресурс] / Луи Альтюссер. — Режим доступа: http: // magazines.russ.ru / nz / 2011 / 3 / al3.html
6. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / Перри Андерсон. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. — 512 с.
7. Бурдьє П. Сутність неолібералізму [Ел. ресурс] / П'єр Бурдьє. — Режим доступу: http: // commons.com.ua / ?p=9295
8. Гегель Г. В. Ф. Кто мыслит абстрактно? [Эл. ресурс] / Фридрих Вильгельм Гегель. — Режим доступа: http: // philosophy.ru / library / hegel / abstr.html
9. Кліман Е. Що лежить в основі великої рецесії [Ел. ресурс] / Ендрю Кліман. — Режим доступу: http: // commons.com.ua / ?p=13988
10. Мангайм К. Ідеологія та утопія / К. Мангайм. — К.: Дух і Літера. — 370 с.
11. Мережко А. А. История международно-правовых учений / А. А. Мережко. — К: Таксон, 2006. — 492 с.
12. Ницше Ф. Сочинения в 2 т.: Т. 2 / Ф. Ницше; Пер. с нем. — М.: Мысль, 1990. — 829 с.
13. Онфре М. Трактат атеології. Фізика метафізики / М. Онфре. — К.: Ніка-Центр, 2010. — 216 с.

14. Сартр Ж. П. Екзистенціалізм — це гуманізм [Ел. ресурс] / Жан-Поль Сартр. — Режим доступу: http: // scepsis.ru / library / id_545. html
15. Свобода выступила против усыновления украинских детей иностранцами [Эл. ресурс] — Режим доступа: http: // focus. ua / politics / 257523.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Шматко И. В. Идеология права и легитимация современного правопорядка.

Проанализирована связь идеологии, права и способов легитимации современного правопорядка. Рассмотрена связь между неолиберализмом и доминирующими представлениями о праве, ответственности, обществе и вине.
Ключевые слова: *идеология, свобода воли, рациональный индивид, ответственность, Критические правовые исследования, имморализм, вина, теология, нормативность.*

Shmatko I. V. The ideology of law and legitimacy of modern law enforcement

The paper analyzes the relationship of ideology, law and modern ways of legitimizing the public order. The article examines the relationship between neoliberalism and the dominant ideas about law, responsibility, society, and the guilt.
Keywords: *philosophy, free will, rational individual, responsibility, critical legal studies, immorality, guilt, theology, normativity.*

IV. Політична думка

УДК 327 (477)

Чеховська А. Ю.*

Викладач кафедри фізичного виховання медико-інженерного факультету НТУУ «КПІ»

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У ГАЛУЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Проаналізовано основні аспекти та напрямки державної політики України у сфері збереження здоров'я студентської молоді.

Ключові слова: *здоров'я, здоров'я збереження, політика, молодь, студентство, студент.*

Молодь є важливим елементом сучасного українського суспільства, носієм інтелектуального потенціалу нації, визначальним фактором соціально-економічного прогресу держави. На сьогодні молодь визначають як соціально-демографічну групу, відокремлену на основі сукупності вікових характеристик і особливостей соціального стану. Відповідно до статті 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» молодь, молоді громадяни — це громадяни України віком від 14 до 35 років [5].

Молодих людей за віковими показниками та родом занять можна поділити на кілька груп:

— учнівська молодь (учні загальноосвітніх навчальних закладів);

— студентська молодь (студенти та слухачі вищих начальних закладів різних рівнів акредитації);

— молоді фахівці і робітники (молоді люди з вищою, середньоспеціальною освітою чи без освіти, які працюють);

— молоді люди, яким не вдалося з певних причин успішно соціалізуватися.

Однією з найбільш соціально та політично активних є група студентської молоді. Так, в Україні нараховується близько 11 млн. юнаків і дівчат, з них понад 1,5 млн. — студенти ВНЗ I-IV рівнів акредитації.

© Чеховська А.Ю., 2013

У свою чергу, студент — це особа, яка в установленому порядку зарахована до вищого навчального закладу та навчається за денною (очною), вечірньою або заочною, дистанційною формами навчання з метою здобуття певних освітнього й освітньо-кваліфікаційного рівнів. Виходячи з наведеного вище, до студентської молоді можна зараховувати осіб віком від 14 до 35 років, які зараховані і навчаються у ВНЗ I-IV рівнів акредитації.

Чимало дослідників приділяли увагу молодіжній політиці України, зокрема Є. Бородін, М. Головатий, А. Коновалов, М. Томенко, М. Перепелиця, М. Шишкова та інші. Однак поза увагою науковців залишився аспект збереження фізичного і психічного здоров'я сучасної студентської молоді, адже здоров'я людини є однією з найвищих загальнолюдських та державних цінностей. Особливо актуальним це є сьогодні — у добу бурхливого розвитку технології, що зумовлює значне забруднення екології, а також призводить до ведення молоддю малорухливого способу життя. Ці та багато інших факторів підривають здоров'я сучасної української студентської молоді. Тому метою статті є з'ясування основних засад державної політики України у галузі охорони здоров'я студентської молоді.

Насамперед необхідно зазначити, що молодіжна політика в Україні щодо освіти, соціально-політичної, економічної галузей, розвитку духовного, культурного, фізичного потенціалу молоді та функціонування молодіжних організацій визначається законодавством України. Так, 15 грудня 1992 року Верховна Рада України прийняла Декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», а 5 лютого 1993 року Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», яким визначаються загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молоді, основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні.

На наш погляд, Україні на державному рівні необхідно нарешті розпочати розглядати студентську молодь як окрему активну суспільну силу і стратегічний ресурс розвитку країни. Це в сучасних умовах вимагає виокремлення студентської молодіжної політики як одного із загальнонаціональних пріоритетів.

Основні зусилля повинні зосередитись на пошуку нових проектів, технологій, комплексних рішень у сфері державної молодіжної політики, постановці і формуванні стратегій, розподілі завдань і засобів.

Нам потрібно активно залучати наявні кадри до вироблення конкретних пропозицій по досягненню цих цілей і реалізації принципів. Основні виконавські, інструментальні функції при цьому повинні бути делеговані регіонам — на основі наявних у їхньому розпорядженні ресурсів тільки й може бути створена базова робоча інфраструктура молодіжної політики.

Для українських органів державної влади у здійсненні молодіжної політики та подолання демографічної кризи найголовнішими напрямками діяльності є такі:

— забезпечення правової й соціальної захищеності молоді;

— надання молодому громадянинові гарантованого державою мінімуму соціальних послуг з навчання, виховання, духовного й фізичного розвитку, охорони здоров'я, професійної підготовки й працевлаштування;

— забезпечення збалансованого поєднання державних, суспільних інтересів та прав особистості у формуванні й реалізації національної молодіжної політики;

— пріоритет суспільних ініціатив стосовно аналогічної діяльності державних органів та установ при фінансуванні заходів і програм, що стосуються молоді;

— залучення молодих громадян до особистої участі у формуванні й реалізації програм, що стосуються молоді, суспільства та держави.

Наразі в Україні існує чимало нормативно-правових актів, що регулюють державну молодіжну політику у різних сферах: соціальне та професійне становлення молоді, молодіжне будівництво житла, дозвілля та громадська діяльність, підтримка творчої та обдарованої молоді, патріотичне та національне виховання молоді та інше [3].

Однак серед багатьох законодавчих актів у галузі молодіжної політики лише один спрямований безпосередньо на студентську молодь (Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підтримки становлення та розвитку студентської сім'ї» (зі змінами) від 14 березня 2001 року № 92-р.), і ще один — на охорону здоров’я молоді (Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні "Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи"» від 3 лютого 2004 року № 1425-IV).

На сьогодні снує дві пріоритетні зони студентської молодіжної політики: це робота із двома протилежними групами — талановитою

й важкою молоддю. Особливої уваги потребує саме «важка» студентська молодь. Спостерігається тенденція до зростання захворюваності на ВІЛ-інфекцію, що охоплює все нові верстви населення, зокрема студентів, а показники щодо туберкульозу в Україні вищі за відповідні у розвинутих країнах у 10–12 разів. Болючою проблемою залишається і наркоманія. За останні 10 років частка хворих на наркоманію серед молодих людей збільшилась у 6–8 разів. В Україні курять 45,7% юнаків і 35,5% дівчат; вживають алкоголь 68% хлопців і 64% дівчат; 13,1% молодих людей вживають марихуану або гашиш [6].

Такі загрозливі тенденції у сфері охорони здоров'я молоді вимагають від України чітких, виважених і невідкладних заходів щодо їх подолання. Певні кроки до подолання факторів, що загрожують здоров'ю молоді загалом та студентів зокрема зроблено. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 148 було затверджено Типове положення про центр для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді. Відповідно до цього Положення основними завданнями центру є створення умов для соціальної адаптації, зокрема, ВІЛ-інфікованих молодих громадян, розроблення і здійснення заходів щодо соціальної підтримки і супроводу молоді, що спрямовані на їхню інтеграцію в суспільство. Центр відповідно до покладених на нього завдань, зокрема, надає ВІЛ-інфікованим молодим громадянам різні види соціальних послуг; здійснює лікувально-оздоровчі заходи, подає в разі потреби першу невідкладну допомогу [8].

Постановою Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2009 року № 979 затверджено Типове положення про центр ресоціалізації наркозалежної молоді. Відповідно до цього Положення центр ресоціалізації наркозалежної молоді є спеціалізованим закладом, в якому на добровільних засадах цілодобово перебуває молодь, що пройшла курс лікування від наркотичної залежності в закладах охорони здоров'я та потребує отримання соціальних послуг [8].

Збереження фізичного та психічного здоров'я студентської молоді є однією з базових функцій таких суспільних інститутів, як медицина, спорт, відпочинок і дозвілля. Вивчення ситуації з психічним здоров'ям студентів потребує поєднаних зусиль фахівців різних галузей: медиків, психологів, педагогів.

Фізичне здоров'я студентів є не менш важливою проблемою і потребує втручання держави у питання розвитку спортивно-рекреативної інфраструктури (розширення мережі доступних спортивно-оздоровчих

закладів, організацій), активізації спортивно-оздоровчої роботи зі студентською молоддю поза навчальними закладами та масштабної пропаганди здорового способу життя (на телебаченні, в інтернетпросторі тощо). Це, звісно, потребує від держави збільшення фінансування студентського спортивного руху (універсіади, спартакіади та ін.), а також використання позитивного міжнародного досвіду у сфері охорони здоров'я молоді, зокрема студентства.

Отже, сучасна ситуація в державі й суспільстві вимагає негайних заходів, спрямованих на формування стратегії збереження здоров'я студентства. У свою чергу, реалізація такої стратегії потребує цілеспрямованої та чіткої державної політики у цій галузі, розрахованої у перспективі, з використання кращого національного та міжнародного досвіду у створенні сприятливих матеріально-технічних, фінансових, кадрових, освітніх, науково-інформаційних умов для залучення студентської молоді до здорових та активних практик життя.

Список використаних джерел:

1. Бородін Є. І. Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991–2004 рр.): Монографія / Є. І. Бородін. — Д.: Герда, 2006. — 472 с.
2. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / М. Ф. Головатий. — К.: Наукова думка, 1993. — 171 с.
3. Державна молодіжна політика [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // uk.wikipedia.org / wiki / Державна_молодіжна_політика.
4. Довідник нормативно-правових актів державної молодіжної політики / Упоряд.: Коновалов А. В., Шишкова М. О. — Х.: Громадський інформаційно-аналітичний Центр для молоді, 2007. — 191 с.
5. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // zakon4.rada.gov.ua / laws / show / 2998–12.
6. Здоров'я молоді в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // uk.wikipedia.org / wiki / Здоров'я_молоді_в_Україні.
7. Можливості для молоді / Упор. А. Коновалов, М. Шишкова, Д. Таран. — Х.: ХМЦДМ, 2007. — 76 с.

8. Молодіжна політика в м. Харкові: Інформаційно-довідкове видання / Упор.: А. Коновалов, М. Шишкова й ін. — Х.: ХМЦДМ, 2007. — 77 с.
9. Молодь: її права та соціальне становлення в сучасній Україні. Мін'юст України; Роз'яснення від 13.09.2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / n0032323–12.
10. Перепелиця М. П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) / М. П. Перепелиця. — К.: Український інститут соціальних досліджень; Український центр політичного менеджменту, 2001. — 242 с.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.ом

Чеховская А. Ю. Государственная политика Украины в сфере сохранения здоровья студенческой молодежи

Проанализированы основные аспекты государственной политики Украины в сфере охраны здоровья студенческой молодежи.
Ключевые слова: *здоровье, здоровьесбережение, политика, молодежь, студенчество, студент.*

Chekhovska A. The state policy of Ukraine on the health of students

The paper analyzes the main aspects of state policy in the sphere of protection of the health of students.
Keywords: *health, saving health, politics, youth, and students.*

V. Теорія політики

УДК 32..351:303

Ващенко К. О.

Доктор політичних наук, завідувач кафедри політології та державного управління НПУ імені М. П. Драгоманова

СФЕРИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНИЙ НАУЦІ

Досліджуються сфери застосування політичного аналізу в сучасній політичний науці

Ключові слова: *політичний аналіз, політичне рішення, політичний прогноз, політична наука.*

Політичний аналіз — це сукупність різноманітних методик, які уможливлюють дослідження конкретних політичних подій та політичної ситуації, створення пропозицій з приводу її можливого розвитку та прийняття компетентних політичних рішень [1, с.23].

У найбільш загальному розумінні незалежно від континентальних чи національних особливостей центральним об'єктом політичного аналізу був і є політичний процес як упорядкована послідовність дій і взаємодій політичних суб'єктів, які пов'язані з реалізацією владних інтересів і ціледосягненням та які, як правило, створюють та відтворюють політичні інститути [2, с.6]. Аналіз політичного процесу включає в себе виявлення його основних суб'єктів, їх ресурсів, способи та умови взаємодії. Важливим елементом вивчення статистичних і динамічних характеристик політичного процесу є аналіз його зовнішнього середовища (соціальних, економічних і культурних факторів), а також політичних змін більш високого рівня.

Проте політичний процес частіше виявляється у конкретній політичній ситуації як стані політичної системи і комплексі взаємодій між суб'єктами в певний період часу. Повний аналіз політичної ситуації повинен охоплювати взаємодію всіх політичних суб'єктів, які в сукупності складають політичну систему суспільства в поточний

© Ващенко К. О.

момент. Остання обставина особливо важлива, оскільки аналіз колишніх станів політичної системи для прикладних досліджень є малозначущим [1, с.25]. Серед сучасних видів повного ситуаційного аналізу К. Симонов виокремлює вертикальний та горизонтальний типи [1, с. 32]. Перший, вертикальний або інституціональний, нібито розділяє політичну систему на окремі сегменти, а саме на основні політичні інститути: уряд, органи президентської влади, парламент, політичні партії, громадсько-політичні організації, фінансово-промислові групи в аспекті їх участі в політичному житті, ЗМІ, окремі соціальні групи. Другий, горизонтальний, або груповий, передбачає виокремлення згуртованих політичних угруповань, до складу яких входять представники різних інститутів влади.

Оскільки повний ситуаційний аналіз потребує часу та особливих аналітичних ресурсів, більшого поширення на практиці отримав аналіз будь-якої частини політичної ситуації — так званий фрагментарний аналіз. Він, подібно повному аналізові, також може бути двох типів, причому перший нагадує інституціональний аналіз (він також розглядає діяльність окремих політичних інститутів), однак його об'єктом є лише один із них. Наприклад, можна розглядати виключно стан виконавчої влади, функціонування парламенту, політичних партій, ЗМІ тощо. Другий тип фрагментарного ситуаційного аналізу пов'язаний з описом ситуації, аналіз якої необхідний для вирішення певного локального завдання. Саме на цьому типі ситуаційного аналізу концентрують свою увагу західні дослідники політичного аналізу, вважаючи його практично єдиною формою аналізу політичної ситуації.

Інша класифікація ситуаційного аналізу за К. Симоновим передбачає поділ його на проблемний і діагностичний [1, с.35]. Перший жорстко пов'язаний з певною проблемою та завжди має результат у виборці оптимального рішення — саме такий тип ситуаційного політичного аналізу розглядається західною політичною наукою. Причому західні політологи особливо підкреслюють, що аналіз проблеми, розробка шляхів її вирішення та прогноз відносно подальшого розвитку ситуації після реалізації рішення здійснюється одними експертами. Другий тип ситуаційного аналізу, на відміну від першого, не розглядає проблеми, які вже виникли у політичного актора, але дозволяє виявити потенційні можливості виникнення проблемних ситуацій, а також прозондувати шляхи оптимізації діяльності політичного суб'єкта у різних напрямках.

Зупиняючись більш детально на сферах застосування політичного аналізу у сучасній політичний науці, слід сконцентрувати увагу на таких об'єктах політичного аналізу і прогнозу, як: політичні рухи, партії та групи інтересів; політична культура і політична поведінка; засоби масової інформації (ЗМІ) та міжнародні відносини.

Значний доробок у сфері аналізу політичних рухів, партій та груп інтересів належить польському досліднику Є. Вятру. Він вважає, що політичний аналіз політичних рухів і партій як аналіз класовий полягає в тому, щоб зрозуміти: 1) якою є соціальна база руху, оскільки ці рухи завжди виражають певні суспільні інтереси та прагнення; 2) з якими класами пов'язані керівники руху; 3) відносно яких суспільних рухів програма руху є найбільш функціональною; 4) які суспільні класи отримують найбільші вигоди в результаті діяльності руху [3, с.316–317]. Взагалі Є. Вятр основним критерієм аналізу політичних рухів і партій вважає їх ставлення до суспільних класів. Натомість класовий характер політичних партій відходить на другий план у дослідженнях М. Дюверже, який зосередив увагу на інституціональному аспекті політичних партій, розглядаючи їх як механізм формування громадської думки [2, с.89–90].

Аналіз політичних партій як політичного інституту приводить до аналізу партійної системи, яка має серйозний вплив на політичні відносини. До аналізу партійних систем зверталися обидва згадуваних автори, пропонуючи власні класифікації та типологізації відповідних систем.

Для аналізу різних груп, що діють у політиці, активно застосовують методи соціальної психології. Аналіз структури групової діяльності включає опис функцій кожного члена групи в цій спільній діяльності. Разом із тим значущою характеристикою є емоційна структура групи — структура міжособистісних відносин, а також її зв'язок із функціональною структурою групової діяльності. При вивченні стану індивіда як члена групи аналізується його статус (позиція) у групі, роль, місце в системі «групових очікувань», рівень прийняття групових норм і цінностей. Отже, головним завданням соціально-психологічного аналізу є вивчення тих динамічних процесів, які відбуваються в житті групи, зокрема: 1) процес утворення груп; 2) групова згуртованість, лідерство і прийняття групових рішень; 3) явища, які виникають під час розвитку групової діяльності [4, с.71].

За досить пильної уваги фахівців сфери політичного аналізу до групової діяльності зазначимо, що центральне місце все ж таки

займають дослідження місця і ролі особи в політичному процесі, її політичної поведінки. Польський дослідник Є. Вятр на перший план в аналізі політичної поведінки висуває три проблеми: процеси політичної соціалізації, тобто комплекс тих соціально-політичних процесів, які підготують індивіда активного політичного життя; участь громадян у політичному житті та політична поведінка індивідів і груп, які приймають рішення [3, с.374–375]. Досліджуючи політичну поведінку, діяльність, активність, аналітик, на думку А. Коваленка [4, с.140], вивчає ступінь політичної активності людини, причини її участі у політиці, складові її політичної поведінки, фактори вибору тих чи інших форм політичної діяльності, причини її підтримки або незгоди з іншими політичними силами, курсами, інститутами. Саме ця підтримка, на нашу думку, врешті-решт визначає саме існування будь-яких політичних інститутів та систем.

Подальший розвиток політичний аналіз знаходить у дослідженні політичної поведінки індивідів і груп, які приймають рішення — політичних еліт і лідерства. А. Коваленко вказує на три методичних підходи для аналізу політичної еліти: функціональний, позиційний та діяльнісний. Функціональний підхід передбачає виявлення й аналіз формальних позицій, які займають представники політичної еліти у владній ієрархії, та тих функцій, які вони виконують. Основний метод такого підходу — аналіз документів (біографій, правових актів, у яких закріплюються повноваження). Позиційний підхід передбачає аналіз фактичних можливостей впливу політика (групи) на процес прийняття і реалізації рішень на основі наявних у нього ресурсів. Основний метод оцінки такого впливу — експертне опитування. Діяльнісний підхід передбачає вивчення представників політичної еліти на основі аналізу результатів і процесу діяльності, у тому числі внутрішньоелітних взаємодій. Основним методом тут є аналіз документів (наприклад, стенограм засідань відповідного органу влади) та спостереження [4, с.128–129].

Проте значно більший спектр прикладних методик застосовується для дослідження феномена лідерства. Зокрема, Л. Я. Гозман і О. Б. Шестопал для вивчення політичного лідерства вважають необхідним враховувати такі змінні параметри, як особистість лідера, його походження, процес соціалізації та способи висунення (розгляд особистості лідера передбачає аналіз: його уявлень про самого себе, мотивів і потреб, що впливають на політичну поведінку; політичних переконань; стилю прийняття

політичних рішень; стилю міжособистісних відносин; стійкості до стресу; поведінки; біографії; розвитку його політичної діяльності); характеристики послідовників (у т. ч. їх потреби, мотивації, інтереси, особливості організації); контекст, у якому має місце лідерство; результат взаємодії між лідером і послідовниками в конкретній ситуації.

У вітчизняній політичній науці також було здійснено доволі ґрунтовні дослідження феномена політичного лідерства. До них слід віднести праці таких авторів, як Б. Гаєвський, О. Семків, Ф. Кирилюк, Л. Кремень, Ю. Ірхін, Б. Кухта та Н. Теплоухова, О. Траверсе. Що ж стосується тих досліджень лідерства, які поєднують теоретичний аналіз із вивченням історичних, соціально-політичних та інших обставин в Україні, то назвемо досить цікаві аналітичні роботи щодо особливостей лідерства різних українських політиків — В. Литвина], Ю. Зущика, О. Кривошеєнка, В. Яблонського та інших авторів. Водночас вагомий внесок у дослідження лідерства зроблено вітчизняними іміджологами та політичними психологами В. Бебиком, Г. Почепцовим та ін.

Узагальненням вивчення особистості політичного лідера зазвичай є його політико-психологічний портрет. Такий портрет, по-перше, повинен охоплювати когнітивну та емоційну сфери, їх співвідношення, а також особистісні особливості політичного діяча; по-друге, для опису цих сфер і особистісних якостей слід виділити показники; по-третє, повинні бути розроблені методичні процедури, що дозволяють на основі наявних матеріалів — промов, статей, біографічних даних — працювати з цими показниками [4, с.133].

Для вивчення й опису політичних портретів може бути використаний метод контент-аналізу та метод когнітивного картування. Суть контент-аналізу полягає у підрахунку частоти звернення політичного діяча у своїх промовах, виступах до тих чи інших цінностей. Контент-аналіз зазвичай застосовується при наявності великого за обсягом та несистематизованого текстового матеріалу, коли безпосереднє використання останнього ускладнено. Ця методика є особливо корисною у тих випадках, коли категорії, важливі для цілей дослідження, характеризуються певною частотою появи в аналізованих документах, а також, коли велике значення для вивчення проблеми має сама мова джерела інформації, його специфічні характеристики [5].

Методика когнітивного картування спрямована на аналіз того, як політичний діяч сприймає певну політичну проблему та встановлення його імовірної реакції на розвиток ситуації. Цей метод передбачає

виявлення основних понять, цінностей, якими оперує політичний діяч, та причинно-наслідкових зв'язків між ними. В результаті аналітик отримує карту-схему, де на підставі вивчення промов і виступів політичного діяча зображене його сприйняття політичної ситуації, міжнародної обстановки, окремих політичних проблем [3, с.134]. Ця методика політичних досліджень розвивалась такими авторами, як Р. Аксельрод, О. Холості, Г. Бонхам, Д. Харт, М. Шапіро та ін. Зокрема, Г. Бонхам і М. Шапіро здійснили досить точний прогноз тих рішень, які приймуть політичні лідери у близькосхідному конфлікті.

У прикладній політології когнітивне картування отримало широке застосування для аналізу процесу прийняття рішень у кризових ситуаціях, коли стандартні правила управління зазвичай не реалізуються або недостатні. Крім того, на думку авторитетних фахівців, ця методика є корисною для аналізу рішень визначних політичних лідерів відносно незалежно від свого оточення, а також при стратегічному плануванні, коли можна очікувати істотну варіацію поглядів осіб, які приймають рішення [5].

Як один з основних предметів прикладного політичного аналізу актуалізувалось дослідження й проектування іміджу політичного суб'єкта. Лідерами в цьому напрямку є фахівці російського політологічного центру «Нікколо М.».

Сама специфіка вітчизняного політичного процесу визначає центральні ділянки застосування сил політичних аналітиків. Політичний маркетинг і виборчі технології — саме ті напрямки прикладної політології, які в Україні та Росії, розвиваються найбільш інтенсивно. Основними напрямками політичного аналізу у цих галузях є типологізування й моделювання електорату, розробка стратегії та тактики виборчої кампанії.

У дослідженні масової електоральної поведінки першочерговими завданнями, на думку А. Коваленка [3, с.144], є оцінка, опис та аналіз електорату, який зазвичай є похідною від соціальної структури суспільства, з одного боку, та виборчої системи з іншого. Обидва ці фактори постійно змінюються, що потребує ретельного врахування їх співвідношення в кожний заданий момент. Оцінка, опис та аналіз електорату може здійснюватись за допомогою порівняння — часового та міжкраїнного. Перше передбачає зіставлення однотипних характеристик національного виборчого корпусу під час однотипних виборів протягом відносно тривалого періоду, що дозволяє відділити

перехідні кон'юнктурні коливання в політичній поведінці виборців від глибинних, стійких процесів; встановити основні довгострокові тенденції розвитку; визначити закономірності загального політичного розвитку країни. Друге передбачає зіставлення результатів електоральної поведінки в кількох країнах з однотипним соціальним устроєм, що дозволяє виявити характеристики виборців, зумовлені національними особливостями; встановити, якою мірою зміни у виборчому корпусі зумовлені базовими особливостями і відбивають особливості даної соціальної системи.

Другим важливим завданням аналізу масової електоральної поведінки, на думку А. Коваленка [3, с.145], є оцінка, опис і аналіз електорату окремих політичних партій. Цей аналіз повинен бути порівняльним, причому найбільше значення тут має зіставлення їх у часі. Основна увага звертається на посилення або послаблення представництва тієї чи іншої соціальної групи, за рахунок припливу осіб, які змінили електоральні переваги, або їх перехід до інших політичних сил, постаріння або омолодження електорату. Така інформація слугує базою для оцінки перспектив розвитку партії та розробки її стратегічної лінії.

Третє важливе завдання аналізу масової електоральної поведінки спрямоване на виявлення факторів, які підтримують або змінюють її, справедливо зазначає А. Коваленко [3, с.146]. Зокрема, можливе виділення типових виборчих округів чи дільниць. Нерівномірність розподілу електорату дає можливість визначити типові райони за різними ознаками (переважання того чи іншого класу й верстви, національної меншини, конфесійної групи та ін.). Показники виборчої поведінки того чи іншого регіону або групи виборців із певними застереженнями можуть бути екстрапольовані на виборців країни.

Останнім часом усе більше уваги політичні аналітики приділяють засобам масової інформації, більше того, ЗМІ дуже часто виступають водночас об'єктом і суб'єктом політичного аналізу. У процесі аналізу структури засобів масової інформації досліджуються джерела інформації (видавець, редакція, журналіст), зміст інформації (який розуміють як аспект відображення дійсності), одержувач (приймальник) інформації (аудиторія в цілому, специфічні групи, особистість). Також вивчаються процеси збору, опрацювання і розповсюдження інформації, її сприйняття, вплив на свідомість і поведінку людей, соціально-політичні наслідки, тобто ефективність роботи засобів масової інформації.

Список використаних джерел:

1. Спиридонова В. И. Бюрократия и реформа (анализ концепции М. Крозье) / В. И. Спиридонова. — М.: ИФ РАН, 1997. — 202 с.
2. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: сб. учеб. материалов / [под ред. Е. Ю. Мелешкиной]. — М.: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. — 304 с.
3. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр; [пер. с польск.; под ред. Е. Ю. Бурлацкого]. — М.: Прогресс, 1979. — 464 с.
4. Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування / А. О. Коваленко. — К.: Науковий світ, 2002. — 201 с.
5. Боришполец К. П. Методы политических исследований: учеб. пособие для студ. вузов / К. П. Боришполец. — М.: Аспект-Пресс, 2005. — 221 с.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Ващенко К. О. Сферы применения политического анализа в современной политической науке

Исследуются сферы применения политического анализа в современной политической науке.
Ключевые слова: *политический анализ, политическое решение, политический прогноз, политическая наука.*

Vashenko K. O. Fields of the political analysis application in contemporary political science

We investigate the application of policy analysis in the modern political science.
Keywords: *political analysis, political decision, political outlook, political science.*

V. Теорія політики

УДК 304.4:316

Сащук Г. М.*

Доктор політичних наук, доцент Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ КУЛЬТУРНОГО ВПЛИВУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СМУСПІЛЬСТВА

Розглядаються політико-культурологічні детермінанти формування інформаційного суспільства в Україні.

Ключові слова: *інформація, інформатизація, інформаційне суспільство, інформаційна культура, інформаційна освіта, інформаційна безпека, Україна.*

Сьогодні інформатизація з об'єкта теоретичного аналізу вчених перетворилася на критерій оцінки могутності держави, стала важливим чинником у конкуренції країн за економічну, політичну, культурну і військову перевагу, а також чинником виживання всього людства загалом. Інформатизація дедалі більше виявляє свою суть як об'єктивна закономірність розвитку суспільства. Однак на даний час ще не вироблено загальновизнаного визначення поняття інформації, наводиться безліч дефініцій, часто суперечливих і взаємовиключних. Очевидно слід вважати, що інформація — це нові знання, які отримує споживач (суб'єкт) у результаті сприйняття і переробки певних відомостей.

Застосування комп'ютерів, сучасних методів отримання, обробки, передачі, зберігання й використання інформації виявилося підставою для використання такого терміна як «інформатизація». Це — глобальний соціальний процес виробництва і повсюдного використання інформації як суспільного ресурсу, що забезпечує інтенсифікацію економіки, прискорення науково-технічного прогресу країни, процесів демократизації та інтелектуалізації суспільства. Суть інформатизації полягає у підвищенні ефективності діяльності в усіх видах людського буття на основі розповсюдження і запровадження у промисловість, сільське

© Сащук Г. М.

господарство, науку та освіту, управління і культуру, політику й побут нової інформації та знань. Одним з основних завдань інформатизації є виробництво, розповсюдження, перетворення і використання соціальної інформації.

Вирішення цього завдання веде до якнайглибших соціально-структурних і духовно-культурних інновацій у суспільстві. Так, в ширшому філософському сенсі інформатизація є особливим видом соціальної діяльності, орієнтованим на створення інформаційної цивілізації [1, с. 285].

Соціогуманітарні аспекти становлення нового інформаційного суспільства стали активно досліджуватися в результаті усвідомлення того, що черговий якісний стрибок у розвитку технологій породив нову глобальну соціальну революцію, що не поступалася революціям минулого за своїми масштабами і впливом на людське співтовариство.

Існує немало підходів до розуміння поняття «інформаційне суспільство». Але так чи інакше, період становлення інформаційного суспільства збігся з процесом глобалізації, характерними проявами якого є динамічний розвиток електронної комерції, скоординованість фінансових ринків, розвиток наднаціональних організацій. Радикальний характер розглянутих процесів формування інформаційного суспільства, який торкається першооснов соціальної організації життя людей, не викликає сумнівів. Зазначене обумовило потребу переосмислення існуючої парадигми наукового пізнання цього унікального явища. Це засвідчують ґрунтовні праці таких відомих вчених як Ю. Хабермас, Ж. Бодрійяр, Е. Гідденс, У. Бек, Н. Луман, І. Кастельс, І. Валлерстайн та ін.

Аналіз різноманітних підходів до визначення інформаційного суспільства демонструє, що вони або недостатньо розгорнені або однобічні. Деякі з них дають надто проблематичне розуміння стосовно того, що, власне, складає сутність інформаційного суспільства і як його можна визначити. Деякі з визначень понять інформаційного суспільства виходять з його кількісних характеристик і припускають, що в якійсь точці, коли інформаційні критерії починають домінувати в різних сферах життєдіяльності суспільства, воно вступає в інформаційну стадію свого розвитку. Таким чином, кількісне збільшення обсягів інформації, трансформується в якісну зміну соціальної системи. Разом з тим, підхід до визначення інформаційного суспільства, що використовує критерій культури, мабуть, можна визнати майже адекватним сучасним реаліям. Дійсно, сучасна культура явно більш інформативна, ніж будь-яка попе-

редня. Людина існує в медіанасиченому середовищі: її життя істотно символізується, воно проходить у процесах активного інформацією.

Виходячи з позицій політологічного аналізу зарубіжних та вітчизняних концепцій інформаційного можна запропонувати таке політологічне визначення: «Інформаційне суспільство — це суспільство, в якому інформація, знання й інформаційно-комунікаційні технології перетворюються на основну продуктивну силу та джерело епохальних зрушень в усіх сферах суспільного життя» [1, с. 287].

Автор свідомий у тому, що запропоноване визначення є дещо широким, але воно більш адекватно, конкретно і ґрунтовно розкриває сутність інформаційного суспільства, його рушійних сил і тих величезних змін, які відбуваються у всіх його сферах, зокрема в політичній.

Щодо структурних елементів та критеріїв кількісної і якісної оцінки інформаційного суспільства то слід зазначити, що інформація не має властивості матеріального світу. Вона не підвладна просторово-часовим обмеженням, тому що сама формує ці обмеження. Інформаційні образи можуть бути тиражовані нескінченно велику кількість разів за нескінченно малий період часу в нескінченно малому просторовому обсязі. При цьому всі створені інформаційні образи можуть зберігатися нескінченно довго (на відміну від їхніх матеріальних носіїв). Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура — інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Таким чином, найпершим важливим структурним елементом інформаційного суспільства слід вважати, власне, саму інформатизацію.

Іншим важливим структурним компонентом інформаційного суспільства слід, на наш погляд, вважати економіку. В даному випадку йдеться про формування економіки іншого характеру — економіки інформаційної. Важливою закономірністю становлення інформаційної економіки є формування єдиного глобального ринку і поширення транснаціональних компаній. Інформаційні технології в міру свого поширення звели до мінімуму значення просторових бар'єрів на ринках, що призвело до принципових змін в економіці.

Наступною наочною характеристикою інформаційної економіки є віртуалізація економічного простору, чи «кіберекономіка», під якою слід розуміти економічну активність, спрямовану на створення інформаційних продуктів і послуг в Інтернеті і глобальних комерційних мережах,

а саме: електронну торгівлю, маркетинг, рекламу, публікації, інвестиції, поширення аудіовізуальної продукції й ін.

Якщо говорити про оцінки розвитку інформаційного суспільства, то слід зазначити, що існує більш як двадцять різних е-індексів [1, с. 59]. Дослідники, розробляючи ті чи інші системи індикаторів та індекси інформаційного суспільства, акцентують увагу на його особливостях, але при цьому критерії визначення його залишаються нез`ясованими.

До основних характеристик інформаційного суспільства належать:

1) роздроблення масового суспільства, поява малих соціальних груп, які диференціюють інтереси, товари, засоби масової інформації;

2) перехід від економіки виробництва товарів до економіки послуг, поділ великих на дрібні підприємства;

3) поділ населення за родом занять: перевага професійно-технічного класу, зміна соціальних цінностей відбувається через клас «білих комірців», які менш консервативні;

4) зростання суспільної ролі теоретичного знання як джерела нововведень та політичних формулювань;

5) контроль технології та технологічної оцінки з метою збереження ресурсів для майбутнього;

6) прийняття рішень через створення нової «інтелектуальної технології», скорочення часу на їх прийняття; рішення інтегровані і стосуються декількох сфер суспільного буття [1, с. 64].

Щодо питання концептуальних підходів та моделей інформаційного суспільства то слід зазначити, що вагомий внесок у становлення концепцій, присвячених сучасному і майбутньому етапу розвитку людської цивілізації зробив Д. Белл [2]. Надзвичайно важливе значення мала і має його теорія постіндустріального суспільства. Але саме Й. Масуда ще в середині 60-х років XX ст. ввів у широкий науковий обіг поняття «інформаційне суспільство» та зробив найбільший внесок у розвиток концепції інформаційного суспільства, зокрема в її політичну складову, а його праці відіграли найпомітнішу роль в її поширенні як серед японських, так і серед західних, зокрема американських науковців [3]. Є всі підстави вважати його «батьком-засновником» концепції інформаційного суспільства. Окрім того, Й. Масуда разом з іншими японськими дослідниками, в першу чергу Т. Умесао та Ю. Хаяші, доклав значних зусиль до втілення своїх оригінальних ідей в життя, про що свідчать перші в світі вдалі експерименти, проведені в Японії за програмами, в розробці яких він брав безпосередню участь.

Заслуговують на увагу інновації Е. Тоффлера у тлумаченні сутності знання, об'єктивні характеристики основних його рис, а також уточнення щодо місця та обґрунтування тенденції посилення його ролі в суспільно-політичному житті [4].

М. Кастельс [5], своєю чергою, довів, що в умовах формування мережевого суспільства дедалі посилюються дві взаємопов'язані, об'єктивні глобальні тенденції, а саме: криза класичної ліберальної, тобто представницької демократії та становлення інформаціональної демократії, тобто демократії участі. Основними чинниками та причинами кризи представницької демократії стали зростаючий вплив нових інформаційно-комунікаційних технологій, посилення кризи політичної системи, послаблення впливів політичних партій, занепад національної держави, піднесення регіоналізму, падіння легітимності політичної влади, поглиблення кризи довіри громадян, збільшення кількості гучних політичних скандалів, поширення політичної корупції і т. ін.

Щодо національних моделей інформаційного суспільства, то вони відрізняються політичними стратегіями, специфікою національних ринків, розвитком інфоінфраструктури, економічними ресурсами, проте незалежно від національних особливостей, простежуються дві основні тенденції: 1) поєднання державних і суспільних інтересів з приватною ініціативою; 2) розвиток міжнародної конкуренції для трансформації ринкових структур і подальшої конвергенції комунікаційної сфери.

Стосовно ж ціннісних детермінант розвитку сучасного інформаційного суспільства то слід визначити яких конкретних форм набуває культура саме в інформаційному суспільстві. Особливістю сучасного розуміння культури є те, що культура являє собою систему надбіологічних програм людської діяльності, поведінки та спілкування, систему, яка виступає необхідною умовою відтворення та змін соціального життя в усіх його основних проявах. Започаткований у біології принцип коеволюції поступово набуває статусу загальнонаукової категорії, активно застосовується в теорії інформації. Щодо суспільства — вона наголошує на синергетичному, інтерактивному, системно-цілісному характері культури соціуму. Якщо раніше сфера культури нерідко розглядалася як дещо автономне (у Д. Белла, зокрема, зустрічається принцип відокремленості, роз'єднаності «трьох» сфер — економіки, соціального життя, культури), то зараз вона сприймається як єдина реальність, в якій об'єктивне і суб'єктивне (практика та її теоретична рефлексія) пере-

плетені, злиті в єдиному утворенні — «людському світі», створеному людством культурному просторі свого життя.

Квінтесенцію змін, які викликає інформаційне суспільство, є трансформація культури. Це стосується, насамперед, технологічної культури, яка зумовлює технологічні засади устрою життя людей. Однією із найвиразніших рис цієї культури є її дистанційність. Неминучим наслідком цього є радикальна зміна соціального буття людини.

Ще однією особливістю є те, що у структурі культури інформаційного суспільства виникає специфічна «інформаційна субкультура» [6, с. 64], яка є базовою підсистемою інформаційної культури. Інформаційна субкультура являє собою систему цінностей інформаційної культури, яка проявляється в конкретних навичках з використання технічних устроїв (персонального комп'ютера, комп'ютерних мереж тощо), у здатності використовувати інформаційні технології, складовою яких є програмні продукти з різних джерел, у вмінні працювати з інформацією різного рівня тощо. Інформаційна культура істотно змінює суспільний простір, перетворює його на своєрідний «кіберпростір».

Характерними ознаками культурного виміру інформаційного суспільства є антропізація, гуманізація та етизація всіх складових буття людини. І хоча ці тенденції ще далеко себе не реалізували, постійно гальмуються опором прагматичних, ринково-зумовлених чинників, відчувають на собі могутній вплив споживацьких стереотипів та гедоністичних настроїв, їх наявність дедалі виступає виразніше, а кількість їх прихильників постійно зростає.

Інформаційному суспільству потрібна інша адекватна форма демократії. Розуміння демократії як влади більшості повинно бути доповнено необхідністю захисту меншин, і особливо окремої людини від інформаційного насильства. Маніпулювання свідомістю людей, вторгнення в їх психіку, внутрішній світ стає одним з основних важелів. Оскільки інформація стає одним з головних ресурсів і серйозною зброєю, свобода слова може бути не тільки правом людини, але й зброєю проти людини. Необхідним є переосмислення поняття свободи слова, переосмислення того, як з даним поняттям співвідносяться принципи інформаційної безпеки. Потрібна серйозна ієрархія інформаційних цінностей.

Розглядаючи питання про місце та значення моральної парадигми в розбудові інформаційного суспільства, автор вважає, що культура ніколи не існувала і не може існувати без моральної парадигми, тому виникла необхідність виявити специфіку її формування в інформацій-

ному суспільстві та визначити роль, яку вона реально відіграє як у житті окремої особистості, так і в культурі суспільства загалом [1, с. 197]. В інформаційному суспільстві, однією з особливостей якого є надмірність інформації, проблема вибору моральних пріоритетів значно ускладнюється. Враховуючи діалогічність свідомості та її діяльнісно-комунікативну природу, ми можемо констатувати, що світоглядні, а відповідно, і морально-етичні уявлення істотно змінюються в умовах взаємодії з інформаційним середовищем. Видається, що проблема специфіки буття моралі в інформаційному суспільстві може бути адекватно поставлена лише тоді, коли, по-перше, буде з'ясовано питання про місце і функції моралі в історико-культурному розвитку суспільства взагалі і, по-друге, визначено специфіку методів дослідження моралі.

Інформатизація є необхідним процесом і передумовою подальшого поступального руху суспільства. Однак, на нашу думку, розвиток інформатизації без забезпечення інформаційної та інших форм безпеки призводить до появи небезпек і загроз в інформаційній та інших сферах суспільства. Тільки розвиток інформатизації в умовах забезпечення інформаційної та інших видів безпеки сприятиме становленню інформаційного суспільства як необхідної цивілізаційної форми, що сприяє подальшому виживанню цивілізації та переходу її до сталого розвитку.

Зіставлення реальної інформованості з необхідною дозволяє сформулювати проблеми інформованості, які є джерелами інформаційних загроз. Розв'язання цих проблем усуне чи послабить самі загрози інформаційної безпеки. Серед цих загроз особливу небезпеку, очевидно, представляють наступні: недовіра населення до органів державної влади; інертність населення у підтримці рішень органів влади та їх виконанні; можливість органів влади залишитися без необхідної соціальної бази; можливість прояву народного гніву, викликаного діями або бездіяльністю влади; прагнення населення до заперечення форм і методів діяльності органів влади, до заміни їх самих.

Особливість змісту культури інформаційного суспільства, на відміну від традиційного розуміння культури, сформованого у XIX — першій половині XX сторіччя, проявляється у чіткому розмежуванні емоційного й інформаційного елементів культури. Сьогодні нам близьке визначення фахівців, які враховують інформаційну культуру однією із граней загальнолюдської культури або інформаційною компонентою людської культури загалом. Інформаційна культура особистості — одна зі складових загальної культури людини; це — динамічна єдність світоглядної,

інформаційно-технологічної, комунікативної й інтелектуально-творчої компоненти; сукупність інформаційного світогляду та системи знань і вмінь, що забезпечують цілеспрямовану самостійну діяльність з оптимального задоволення індивідуальних інформаційних потреб з використанням як традиційних, так і нових інформаційних технологій [1, с.246–248].

Слід зауважити, що нині в нашій країні відсутня цілісна державна концепція інформаційної освіти та формування інформаційної культури особистості. Інформаційна культура останнім часом переважно асоціюється з техніко-технологічними аспектами інформатизації, набуттям навичок роботи з персональним комп'ютером.

Переважає монодисциплінарний підхід, у результаті якого формування інформаційної культури зводиться до навчання основ бібліотечно-бібліографічних знань, ліквідації комп'ютерної неграмотності, опанування раціональних прийомів роботи з книгою тощо. Кожен з цих напрямів сам по собі не викликає сумнівів, проте, маючи локальну спрямованість, жодний з них не може вирішити проблеми загалом — формування інформаційної культури, як цілісного явища, в якому інтегруються всі ці, а також інші, додаткові напрями. Ситуація посилюється відсутністю спеціально підготовлених педагогічних кадрів і необхідної навчально-методичної літератури.

Особливе місце в складі поняття «інформаційна культура особистості» належить інформаційному світогляду. Інформаційний світогляд — це система поглядів людини на світ інформації та місце людини в ньому. Інформаційний світогляд містить переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності. Процеси інформатизації й глобалізації сучасного суспільства базуються на сучасних технічних можливостях і властивостях інформації, пов'язаних з її стрибкоподібним зростанням, впливом нових інформаційних технологій на розвиток інших технологій, перетворенням інформації на основний предмет людської праці.

Однією з характеристик освіти в інформаційному суспільстві стає розширення вікових і тимчасових рамок традиційного освітнього процесу. Освіта в даний час адресована не тільки молоді. Швидкість змін приводить до того, що реальна ситуація потребує навчання кожного (і перенавчання) кожні 5–7 років. Індустрія освіти стає затребуваною для всіх активних членів суспільства [1, с. 251]. Однак слід зважувати на таку закономірність: чим більше людина залучена до інформаційного потоку, тим більше вона залежна від інформаційного впливу, маніпу-

ляцій за допомогою інформаційних технологій, якщо не має певних механізмів захисту. Будь-яка інформація, яку людина отримує непрямо (у випадку опису світу) чи жорстко (у випадку безпосереднього стосунку до цінностей чи моралі), впливає на світогляд чи моральні установки. Швидко «відсортувати» інформацію може лише людина з дуже чіткою світоглядною позицією, з усвідомленою шкалою цінностей.

Проведене дослідження дозволяє авторові висунути наступні рекомендації. Насамперед, як видається, сьогодні визначальними, соціально-культурними детермінантами розвитку інформаційного суспільства в Україні повинні стати:

— інформатизація всієї системи загальної та спеціальної освіти, всіх форм підготовки та перепідготовки фахівців; підвищення ролі кваліфікації, професіоналізму і здібностей до творчості як важливіших характеристик людського потенціалу;

— формування та розвиток індустрії інформаційних і комунікаційних послуг, орієнтованої на масового споживача;

— забезпечення сфери інформаційних послуг духовним змістом, що відповідає вітчизняним культурно-історичним традиціям, у тому числі організація потужного україномовного сектора в Інтернеті.

Вказані позиції, на наш погляд, одночасно слід вважати й найважливішими стратегічними напрямками розвитку інформаційного суспільства в Україні, які повинні бути орієнтовані на формування таких ціннісних та поведінкових стереотипів населення, які відповідають, з одного боку, культурно-історичним традиціям Україні, а з іншого — високим вимогам цивілізаційного розвитку в XXI столітті.

Рух по обраному шляху дозволить створити нові види діяльності, сформувати нові типи соціальних відносин, посилити інтелектуальний, творчий потенціал громадян, залучити їх до світових культурних цінностей. Це особливо важливо для перемоги ідеалів духовності та моральності в інформаційному просторі сучасної культури.

Список використаних джерел:

1. Сащук Г. М. Політична культура інформаційного суспільства / Г. М. Сащук: Монографія. — К.: ТОВ «Вадекс», 2011. — 328 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. / под ред.

В. Л. Иноземцева. — Изд. 2-ое, испр. и доп. — М.: Academia, 2004. — 788 с.
3. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society [Text] / Yoneji Masuda. — Washington, D. C.: Pub. World Future Society, 1981. — 171 p. (Institute for the Information Society).
4. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер; пер. з англійської Андрія Євси; за редакцією В. Шовкуна. — К.: Всесвіт, 2000. — 480 с.
5. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура [Текст] / М. Кастельс. — М.: ГУ-ВЩЭ, 2000. — 608 с.
6. Войскунский А. Е. Метафоры Интернета [Текст] / А. Е. Войскунский // Вопросы философии. — 2001. — № 11. — С. 64–79.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Сащук Г. Н. Характерные признаки культурного влияния информационного общества

Рассматриваются политико-культурологические детерминанты формирования информационного общества в Украине.
Ключевые слова: *информация, информатизация, информационное общество, информационная культура, информационное образование, информационная безопасность, Украина.*

Saschuk A. M. Characteristic features of the cultural influence of information society

Political and cultural determinants of information society forming in Ukraine are analyzes.
Keywords: *information, information society, information culture, education information, information security, Ukraine.*

V. Теорія політики

УДК 321.02:124.5

Семенченко Ф. Г.

Доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології і права Херсонського національного технічного університету

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Аналізуються ціннісні детермінанти політичної діяльності

Ключові слова: *політичні цінності, політична діяльність, політичні свободи, політичні інтереси, моральний ідеал, толерантність, політичні компетентність і відповідальність, лобіювання, політичні маніпуляції, політичні рішення.*

Політичний аналіз процесів, пов'язаних з демократизацією українського суспільства, виявляє низку проблем ціннісного характеру, осмислення яких обумовлює своєчасність аксіологічного дискурсу в політології. Унікальність соціальних трансформацій, що пов'язані з переходом українського суспільства до демократії і ринкових відносин, виявляється не тільки у зміні суспільно-економічного устрою і політичного режиму, але й у повільній трансформації системи цінностей. У зв'язку з цим можна стверджувати, що виявлення та осмислення теоретико-методологічних проблем аксіологічного дискурсу в політології є актуальним і своєчасним завданням наукових пошуків у сфері української політичної науки.

Аксіологічні (аксіологія — від грец. aksia цінність, і logos слово, вчення) підходи до осмислення політики вперше з'являються ще у працях мислителів Стародавнього Сходу та античної Греції. Так, на думку Конфуція, найголовнішою цінністю є політична довіра. Платон і Аристотель найвищою цінністю проголошують знання (політичні цінності як окремий феномен не виокремлюється серед інших духовних цінностей). Для Стародавнього Риму — право, зв'язок з державою. У середньовічну добу системовизначальні цінності зміщуються виключно в одну-єдину сферу — сферу релігійну (Н. Кузанський,

© Семенченко Ф. Г.

Ф. Аквінський). У добу Просвітництва відбувається ціннісне зміщення від державоцентризму до розуміння людини (її прав та свобод) як найважливішої цінності та сенсу існування держави (Шарль Луї де Монтеск'є), свободи і рівності (Жан Жак Руссо).

Різні історичні періоди Нового часу по-різному декларували не лише системне та пріоритетне визначення політичних цінностей, а й, головне, механізм їх формування: а) цінності індивідуального характеру (свобода, щастя, життя, справедливість тощо) — цінності соціального характеру — цінності державного характеру (механізм інституювання — Т. Гоббс, Дж. Локк, Ф. Бекон); б) цінності духовного порядку (традиції, культура, релігія, розум) — цінності держави як цінності індивіда (механізм пошуку універсально значущих мегацінностей, що собою визначають суть усіх історичних форм буття людини — І. Кант, Г. Гегель, Г. Шеллінг, Ф. Шлегель); в) цінності державного порядку — цінності колективного характеру — цінності індивіда (механізм ідеологічної детермінації цінностей, суть функціонування якого визначає держава, її інституції, титульні соціальні групи — класи, нації тощо — теорії утопічного змісту — К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін). Саме XIX ст. стало підготовкою до формування цілісної самостійної аксіологічної теорії, зокрема і стосовно визначення політичних цінностей.

Теоретик психоаналізу З. Фрейд розглядає цінності як культурні норми і правила, що обмежують вроджену агресивність і сексуальність. Послідовник З. Фрейда американський дослідник Е. Фромм зауважував, що ціннісним критерієм виступає відповідність проявам життєвої енергії людини, розкриття її потенційних сил. Екзистенціоналісти під цінністю розуміють дещо бажане, поклик, свободу (М. Гайдегер, Ж. П. Сартр, К. Ясперс, М. Бердяєв), пристрасть, віру (С. Кьєрк'єгор). Для утилітаристів (Р. Перр, Дж. Дьюі) цінності — це емпіричні факти оточуючої реальності. К. Маркс акцентував увагу саме на економічній цінності і вважав її «згустком абстрактної людської праці», яка обумовлена корисністю речі.

Визначні українські науковці в галузі сучасної філософії (В. Андрущенко, Л. Губерський, В. Кремень, М. Михальченко) дотримуються думки, що у системі цінностей особливою і абсолютною цінністю є людина. А найвищою цінністю для суспільства і самоцінністю для людини, вважають вони, є життя.

Найвищими цінностями для людини є духовні цінності, які становлять її сутність, акумулюють всі її зв’язки зі світом і суспільством.

Вони надають смисл існуванню людині і є основою її життєдіяльності. Такими цінностями є: людина, особистість, дух і т. ін. Характеристика духовних цінностей завжди тісно пов'язана з таким важливим її структурним компонентом, як моральні цінності і норми. Ними є ідея Блага, Добра, Зла, совість, честь, гідність і тощо. Також до духовних цінностей відносяться етичні, естетичні, світоглядні, наукові цінності, які задовольняють потреби людей у вдосконаленні, розвитку їхнього духовного світу, у насиченні свідомості і душі людини знаннями, почуттями, ідеалами. Природно-історичні цінності є набутими. Частково вони закладені як на генетичному, так і підсвідомому рівнях. До них відносяться життя, здоров'я, традиції, звичаї та ін. На відміну від природно-історичних соціальні цінності є не набутими, а бажаними. Під ними маються на увазі вимоги, оцінки, цілі і засоби орієнтації людини в соціумі. Якщо духовно-моральні цінності є рушієм внутрішнього розвитку людини, то соціальні цінності виступають у ролі елементів механізму направленої соціальної активності, вони є тими фундаментальними підвалинами, що забезпечують якісне життя людини в суспільстві. До їх числа можна віднести сім'ю, право на життя, право на житло, право на працю, захист навколишнього середовища і т. ін. Також до соціальних цінностей відносяться загальнолюдські, правові, економічні, культурні та інші цінності, але основне місце серед них займають саме політичні цінності.

Вперше поняття «цінності» було висунуте на передній план у логіці і в метафізиці Г. Лотце. В політологію і соціологію проблематику цінностей увів М. Вебер, розуміючи під ними «царство іманентного сенсу».

Проблеми політичних цінностей все активніше досліджуються і в українській політичній науці. Вивченню ціннісних переваг громадян України у політичній сфері в сучасний період присвятили свої праці О. Білий, О. Вишняк, Е. Гансова, А. Горбань, А. Горбачик, І. Кресіна, С. Макеєв, М. Міщенко, В. Оссовський, Н. Паніна, І. Попова, В. Романов, А. Ручка, О. М. Рябчук, В. Храмова, Б. Цимбалістий та ін. Дослідники відзначають, що під впливом різних економічних, політичних, соціальних і культурних факторів домінуюче положення у ціннісній свідомості українців посіли вітальні цінності, без досягнення або реалізації яких важко сподіватися на суттєві зрушення у структурі невітальних, особливо громадянських і демократичних цінностей.

Політичні цінності, будучи за своєю природою результатом особистого освоєння світу політичного, в той же час зазнають специфічний вплив суспільних вимог. Це проходить насамперед на основі сприйняття

людиною норм політичної системи, які несуть у собі не тільки сучасні вимоги, а й викликають досвід минулого, що представлений у звичаях, традиціях, ритуалах та інших стереотипах діяльності. Політичні цінності визначаються як сукупність ідей і відповідних їм соціально-типологічних утворень (установок, стереотипів, переживань і т. ін.), що визначають вибір засобів і методів діяльності, ступінь послідовності їхньої реалізації і застосування в поточній політичній практиці.

У сучасній політиці все зростаючого значення набувають загальнолюдські інтереси і цінності, реалізація яких, на жаль, непослідовна і суперечлива. Причини цього зумовлені взаємозалежними факторами: гетерогенністю остаточних інтересів і цілей учасників політичних коаліцій, що формально виступають з позицій утверджених загальногуманних ідеалів; своєкорисливістю партій і суспільних груп, що прямо відстоюють пріоритетність своїх обмежених підходів до політичного процесу; ситуаціями суперництва між лідерами і групами в боротьбі за владу; прорахунками в оцінках політичної кон'юнктури її найближчої перспективи. Тому існують труднощі в побудові типології політичних цінностей. Головними положеннями на нашому шляху можуть бути такі орієнтири, як потреба в групових зв'язках і відповідно висока оцінка ідей і дій, що сприяють їх установленню і розвиткові; уявлення про бажані типи політичних інститутів і про майбутні зв‘язки; здатність інституту реально задовольняти ті або інші політичні потреби; масштаби і тривалість прояву такої схильності тощо.

Питання становлення політичної системи суспільства перехідного типу, структур громадянського суспільства та місця політичних цінностей у їх розвитку розкриваються у наукових працях В. Бортнікова, В. Горбатенка, О. Дергачова, В. Кременя, І. Кресіної, В. Куйбіди, Н. Латигіної, І. Лазар, Н. Піскальової, Р. Рубцова, В. Ткаченка, М. Михальченка, В. Полохала, Ф. Рудича, В. Цвяха та ін.

Особливість системи політичних цінностей сучасного українського суспільства є те. що переважна більшість мешканців країни орієнтована на побудову демократичного суспільства, яке грунтується на принципах політичного та економічного плюралізму, рівності всіх громадян перед законом, свободи особистості і соціальної справедливості. Це обумовлено, з одного боку, подібністю багатьох цінностей соціалістичної демократії, які декларувалися, і демократії у загальнолюдському значенні, а з іншого — стійким асоціюванням у свідомості людей демократії західного зразка з високим рівнем життя населення. У цьому

проявляється ефект впливу комуністичної і західної ідеологій. Перша наполегливо вкорінювала у свідомість ідеї загальної свободи і рівності, а друга наповнювала ці абстракції реальним змістом. Однак синтез двох ідеологій породжує у масовій свідомості українців конфлікт між ідеальними уявленнями про можливості демократії і реальним результатами демократизації.

Чи не найскладнішим елементом життєдіяльності суспільства в усіх її вимірах є питання політичної діяльності. Саме визначення політики як довільної діяльності людей становить стержневу лінію і міцну традицію в політичній науці.

Проведене нами дослідження [1] дозволило з'ясувати наступне:

1. Політична аксіологія як науковий напрям розвивається в контексті найбільш відомих сучасних концептуальних напрямків і шкіл і не характеризується методологічною єдністю поглядів авторів, які досліджують проблеми, пов'язані з аналізом політичних цінностей. На сьогодні перспективи цього наукового напрямку важко переоцінити, адже політична стабільність української держави і успіхи на шляху модернізації суспільства великою мірою залежать від ціннісного виміру політичної культури. Відтак політична аксіологія в Україні як напрям наукових досліджень має бути націленою на подолання ідеології розколу, а також на ефективне управління конфліктами в політичній сфері за допомогою конструювання об'єднуючих ціннісних стратегій і розробки механізмів інтеграції українського суспільства з використанням світоглядних, громадянських і політичних цінностей.

2. Політичні цінності можна розглядати як основу, на якій формуються принципи політичної діяльності, пріоритети політичної культури та особливості політичної системи та суспільства в цілому. Політичні цінності обумовлюють формування та функціонування політичного режиму, вони також є основним чинником і джерелом інституціоналізації політичної влади.

3. Система політичних цінностей, що є характерною для сучасного українського суспільства, історично формувалася на цивілізаційному перехресті, на якому зустрілися східний і західний типи політичної культури. Аксіологічний вимір українського політичного простору дає змогу виявити протиріччя на рівні світоглядних, громадянських і політичних цінностей, які обумовлені наявністю конфліктуючих політичних сенсів, обумовлених тяжінням населення різних географічних частин України до різних центрів культурно-історичного впливу. Водночас аксіологіч-

ний підхід до вивчення сучасної української політики може сприяти виявленню та нейтралізації маніпулятивних технологій, які широко застосовуються сучасними політтехнологами для створення світоглядних стереотипів, які забезпечують стійкість циркуляції в політичному просторі міфу про розкол України.

4. Під політичними цінностями розуміються і політичні ідеали, і політичні норми, і узаконені встановлення, обов'язкові для дотримання у політичній діяльності. Політичні цінності, виконуючи ряд функцій, відіграють важливу роль у розвитку політичної системи суспільства. До числа найважливіших слід віднести: інтегративну (інтегрування будь-якої соціально-політичної цілісності); мотиваційну (мотивування дій політичних суб'єктів); контрольну (оскільки цінності є основою вироблення стандартів оцінки політичної дії та її результатів); директивну (цінності сприяють формуванню цілісної системи політичних цілей); регулятивну, яка відбивається у соціально-політичній регуляції взаємовідносин людей з найважливішими політичними інститутами; інструментальну (визначення політичних благ і механізму їх досягнення) та ін.

5. Проблема зміни політичних цінностей у сучасній Україні — це частина проблеми соціокультурних і політичних трансформацій, оскільки цінності вплетені у соціально-політичну і культурну тканину суспільства і, більше того, можуть розглядатися як системоутворюючі. Трансформаційний процес охоплює всі основні структури та процеси системи і тому не зводиться до реформ «зверху», а його хід і результат вирішальною мірою залежатиме від дій масових соціальних груп, від того, яка система цінностей стане домінуючою в їхній свідомості. Незавершена трансформація системи політичних цінностей всього суспільства в цілому є однією з причин невизначеності інституціональних і політичних перетворень у суспільстві, причиною болісних ускладнень на шляху політичної модернізації. А ця обставина, у свою чергу, здійснює зворотний вплив на процеси перетворення ціннісної сфери українців, тому слід говорити про взаємодію і взаємовплив змін у політичній сфері і у системі політичних цінностей суспільства.

6. Відсутність у суспільстві адекватної системи політичних ідеалів і цінностей, які поділяються всіма громадянами, неможливо компенсувати прямолінійним копіюванням класичних моделей цінностей західних політичних систем. Характер політико-культурної трансформації говорить про те, що еталони західної демократії не можуть бути

природним чином засвоєні, оскільки результати демократизації того чи іншого суспільства обумовлені особливостями розвитку його цивілізації, а це може викликати реакцію відторгнення чужорідних цінностей.

7. Формування системи політичних цінностей сучасного українського суспільства тісно пов'язане з національною культурою, закоріненими традицією установками, архетипами, колективними уявленнями, які є основою політичної ментальності українців. Проаналізувавши політичну установку на індивідуалізм, що є базисною в політичній культурі українців, вважаємо, що вона може стати передумовою для становлення громадянської і демократичної культури. Проте для цього необхідно, щоб дана цінність еволюціонувала і, подолавши анархічну сутність, вийшла на суспільно-політичний рівень. У сучасній літературі існує думка про те, що у період соціально-економічної кризи більшою мірою у масовій свідомості поширюються матеріалістичні цінності, але вона потребує доповнення. Поряд з проблемами вітальними, для українців важливе значення має комплекс цінностей, який пов'язаний з моральною, етичною проблематикою.

8. Результати багатьох досліджень свідчать про те, що на стабільно низькому рівні знаходиться рівень легітимності різних структур влади, зокрема, рівень довіри до основного інституту представницької демократії — Верховної Ради. Рівень політичної довіри знаходиться у прямій кореляції з рівнем міжособистісної довіри і значно впливає на останнє. Оскільки довіра як цінність є одним з факторів існування демократичних режимів, то поширення її антиподу — культури недовіри — служить передумовою розвитку антидемократичних процесів. Реальна політика поки що є для українців вельми сумнівною цінністю [2]. Суспільна свідомість у нашій країні просякнута скепсисом щодо намірів політичних діячів, процесу цілевизначення у сфері політики. Домінуючою ознакою сучасної масової політичної свідомості є відмова від раціональної політичної участі.

9. Політична діяльність являє собою специфічний вид людської діяльності, що базується на використанні політичної влади і спрямований на регулювання й узгодження соціальних інтересів і відносин, самозбереження й розвиток суспільства як цілісної системи [3]. Сутність політичної діяльності визначається її метою і змістом, рівнем відповідності суспільним, загальнонаціональним інтересам, здатністю її суб'єктів до соціального конструювання й керування суспільними відносинами, до артикуляції й агрегування групових інтересів з метою

розвитку суспільної системи, до реалізації конституційних прав і свобод громадян. Політичній діяльності властиві такі ознаки: використання політичної влади як необхідного засобу й умови її здійснення; суспільно-регулятивна спрямованість; суб'єктивно-ціннісний характер; конфліктність, що має не тільки деструктивні, але й конструктивні результати; ризиковість, негарантованість у своїх результатах; здійснюється перевага і, як правило, на професійній основі; провідною технологією є політичне рішення.

10. Будучи складноструктурною політична діяльність містить у собі: діючого суб'єкта, об'єкт впливу, технології суб'єктно-об'єктних взаємодій і результат діяльності. Ці компоненти утворюють соціально-політичний, духовно-ідеологічний і організаційно-технологічний механізм із безліччю відносин, зв'язків і взаємодій, що функціонує в системі певних цілей, цінностей, норм, правил, традицій та інститутів.

11. Політична діяльність перебуває під впливом різноманітних організованих груп інтересів, роль яких у цьому аспекті багато в чому визначається рівнем політичної культури в країні й самих організаціях, розвиненістю правової суспільної свідомості, прийнятими моделями взаємовідносин між ними й суб'єктами політичної діяльності. Вирішальним фактором, що визначив розвиток відносин суб'єктів політичної діяльності й великих корпоративних утворень в Україні, стало зрощування влади й великого капіталу при розподілі державної власності й наступному переділу ринку. Тут, у ході перетворень в економічній сфері, що мали виражений антинародний характер, бюрократичний корпоративізм трансформувався в олігархічний, що сприяло посиленню політизації корпоративних утворень.

12. Суспільна результативність і користь діяльності політиків істотно залежить від характеру взаємозв'язку й взаємодії між ними. Передумовою ефективної політичної діяльності виступають відносини, що базуються на неухильному дотриманні конституції й інших законів країни, діловому співробітництві, взаємній довірі, узгоджених діях в інтересах суспільства й держави, використанні компромісів у процесі вирішення суперечностей і конфліктів. І, навпаки, перманентна конфліктність у стосунках політиків, взаємна недовіра й протистояння, нездатність до компромісних дій і т. п. завдають шкоди політичній діяльності, можуть викликати гострі конфлікти й кризи у політичній системі й суспільстві.

13. Суттєву роль у реалізації мети і завдань політичної діяльності відіграє бюрократія, корпус державних службовців. У реальній політичній діяльності мають місце різні моделі інтеракції суб'єктів політичної діяльності й бюрократії. У країнах, де відсутні необхідні демократичні основи проведення реформ, присвоєння бюрократією не властивих їй функцій, породжує протиріччя між проголошуваними демократичними цілями й цінностями, з одного боку, і бюрократичними способами їх досягнення, — з другого. Дане протиріччя, властиве в тому числі й Україні, за умови неприйняття дійових заходів з метою його вирішення, стає гальмом трансформації суспільства, знижує ефективність політичної діяльності, веде до формування номенклатурно-олігархічної демократії.

14. Невід'ємним компонентом політичної діяльності є технологічні процедури, прийоми й способи, що дозволяють привести процес політичного керівництва й управління до оптимальних кількісно-якісних показників. Специфіка будь-якої технології, у тому числі й технології політичної діяльності, полягає в тому, що вона системно впорядковує (алгоритмує) діяльність і тому може використовуватися багаторазово, тиражуватися для розв'язання таких завдань, досягнення заданих результатів за допомогою трансляції професійної, у даному випадку політичної культури. Технології політичної діяльності оптимізують, раціоналізують і модифікують політичну реальність.

15. Політична діяльність в умовах формування власної державності й одночасно трансформації українського суспільства перебуває у стадії становлення і являє собою поки незрілий феномен, що характеризується суперечливістю, несталістю, гострою конфліктністю, невисокою ефективністю. Визначальною причиною такої характеристики політичної діяльності в Україні є відсутність у країні повноцінної політичної еліти. Процес формування еліти поки не завершений. Сьогодні можна говорити лише про наявність політичних груп, які роз'єднані у ціннісному, політичному й організаційно-діяльнісному сенсах.

16. Застосування концептуальних положень аксіології дає змогу сформулювати ряд проблем, дослідження яких можна розглядати як перспективні напрями для подальших наукових розвідок у цій галузі. Серед них відзначимо такі: ієрархію політичних цінностей і її конструювання, цінність демократичного режиму для різних типів культур, співвідношення релігійних і світських цінностей в різних типах політичних режимів, взаємозв’язок традиційної політичної культури і політичного режиму, тощо.

Список використаних джерел:

1. Семенченко Ф. Г. Політична діяльність: аксіологічний вимір / Ф. Г. Семенченко: [монографія]. — К.: ТОВ Видавничо-поліграфічний дім «Формат», 2011. — 304 с.
2. Семенченко Ф. Г. Політична компетентність та політична відповідальність як чинники політичної діяльності / Ф. Г. Семенченко // «Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич –К.: ВІР УАН, 2011. — Вип. 43. — С. 545–551.
3. Semenchenko F. G. Kryterja efektywosci dzialalnosci politycznej / F. G. Semenchenko // Akademia pomorska w Slupsku // Instytut politologii wydziai nauk spoiecznych. — Slupsk. — 2011. — № 3 / 46 — P. 94–102.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Семенченко Ф. Г. Аксиологическое измерение политической деятельности

Анализируются ценностные детерминанты политической деятельности.

Ключевые слова: *политические ценности, политическая деятельность, политические свободы, политические интересы, моральный идеал, толерантность, политические компетентность и ответственность, лоббирование, политические манипуляции, политические решения.*

Semenchenko F. H. Axiological dimension of political activity.

Value determinants of political activity are analyzed.

Keywords: *political values, political activity, political freedom, political interests, moral ideal, tolerance, political competence and responsibility, lobbying, political manipulation, political decisions.*

V. Теорія політики

УДК 321.7.015

Отрешко В. С.*

Кандидат педагогічних наук

ПОЛІТИЧНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Аналізується трансформація поняття політичного суверенітету та вплив глобалізації й інтеграції на сучасні процеси державотворення.

Ключові слова: *політичний суверенітет, державне управління, функції держави, глобальне управління, територіальна цілісність.*

Проблема утвердження політичного суверенітету в сучасній політичній науці піднімається в контексті дослідження процесів глобалізації, феноменів глобального управління й безпосередньо з ними пов'язаних процесів, які називають трансформацією, розмиванням, ерозією політичного суверенітету нації-держави, що зумовлені активізацією дій, породжених глобалізацією транснаціональних спільнот, міжнародних організацій, транснаціональних та адміністративно-територіальних регіонів. Ці питання ще у 1990-х розпочали піднімати А. Вебер, Е. Гідденс, Ж.-М. Гуено, М. Елброу, К. Омае, В. Райнеке, Дж. Розенау, Л. Туроу, М. Ільїн, В. Цимбульський та багато інших дослідників. На початку XXI ст. продовжують розробку цієї теми Ю. Габермас, Г. Пітерс, Д. Гелд, І. Алексеєнко, Л. Гринін, С. Макаренко, А. Моїсеєв, М. Сазонов, А. Толстоухов, І. Парапан, Ю. Мелков, Б. Юськів та ін.

Існують різні точки зору щодо перспектив політичного суверенітету в майбутньому. Більшість дослідників сходяться в думці про передання сучасними державами частки суверенітету на наддержавний та субнаціональний рівні. Визнаючи це, одні дослідники вважають існування глобального управління як такого, що «здійснює організуючий уплив на світову спільноту і в якому політика виходить за національні межі і набуває глобального рівня» [1, с. 122], доведеним фактом, інші —

© Отрешко В. С.

досить скептично висловлюються з цього приводу. Відповідно далеко не всі дослідники поділяють думку про ослаблення нації-держави, дехто стверджує, що, навпаки, відбувається зворотне явище — держава зміцнюється [2, с. 322], або принаймні залишається основним актором у міжнародних відносинах [2, с. 57]. При цьому і скептики, й оптимісти в питанні майбутнього держави практично одноголосно визнають, що функції та завдання держави значною мірою трансформуються.

Отже, перспективи політичного суверенітету нації-держави неочевидні й поліваріантні. Переважна більшість науковців, досліджуючи трансформацію політичного суверенітету, акцентують увагу на впливові на цей процес наднаціональних сил і лише згадують про дію локальних факторів. Зазвичай дослідники, застосовуючи здобутки політичної теорії й емпіричні дані, шукають відповіді на питання про вплив глобалізації на процеси державотворення. Проте, у працях з даної проблематики лише фрагментарно висвітлюється питання трансформації політичного суверенітету, впливу цих трансформацій на політику сучасного державотворення та демократичного врядування держави. Тож у своїй статті ми й зупинимося більш детально на розгляді цих питань.

Історично ідеологія суверенної держави виникла як протистояння середньовічному уявленню про верховенство «суверена», сеньйора - верховного феодального правителя, незалежного фактично навіть від центральної монаршої влади. Із часом акцент починає переноситися з суверенітету особистої влади феодала, суверена на прерогативи держави, Становлення ідеї політичного суверенітету співпало за часом із процесом виникнення незалежних, централізованих держав у Західній Європі. Причому тут суверенність означала основну якість держав, що утворювалися, незалежних від церкви, інших держав і інших центрів влади усередині даного державного утворення.

Класики теорії політичного суверенітету, трактуючи поняття суверенітету чи то як прояв «постійної, незалежної, єдиної та неподільної абсолютної влади над громадянами та підданцями» (Ж. Боден) [3, с. 60–61], чи як «вираз колективної волі, яка принципово не може бути відсудженою або передорученою будь-кому» (Ж.-Ж. Руссо) [4, с.240], чи то «вираз основних розрахунків, які базуються на єдності влади» (Т. Гоббс) [5, с. 54–55], на досить тривалий час сформували уявлення про єдність та принципову неділимість політичного суверенітету. Під впливом цих уявлень суверенітет сприймається як верховенство влади всередині країни та її незалежність від будь-якої зовнішньої влади.

Важливою ознакою його є визнання міжнародним співтовариством, іншими суб'єктами міждержавних відносин права даного уряду на юридично рівних засадах вступати у взаємини з іншими урядами [6].

Перші спроби переосмислення класичної теорії політичного суверенітету були викликані прагненням демократичних перетворень задовго до появи поняття глобалізації. Вони стосувалися внутрішнього аспекту суверенітету та були здійснені у працях американських просвітителів О. Гамільтона, Дж. Джея, Дж. Медісона, Т. Джефферсона, вчених А. де Токвіля й ін., присвячених побудові федеративної системи США на засадах демократії. Їх твори певним чином подолали обмеженість теорії суверенітету, відповідно до якої має існувати єдиний центр влади, що править суспільством. У своїх працях вони послідовно доводили, що безпосередня участь народу в політичному управлінні можлива лише за умов розподілу влади між різними центрами прийняття рішень. Зокрема, Т. Джефферсон систему управління державою уявляв як єдність різних рівнів: 1) загальної федеральної республіки для всіх питань, що відносяться до зовнішньої і федеральної політики; 2) республіки штату, що має відношення виключно до громадян; 3) окружної республіки, що займається справами та інтересами округу; 4) районної республіки для дрібних, але в той же час важливих місцевих питань. І все це разом узяте, вважав він, — поєднується завдяки тому, що кожному громадянину особисто доручається управління народними справами [7, с. 158].

Сучасний американський дослідник В. Остром услід за О. Гамільтоном, Дж. Джеєм і Дж. Медісоном визначає суверенітет як повноваження правотворчості та оперує цією категорію, висвітлюючи шляхи побудови не стільки федеративної держави, скільки самокерованого суспільства — суспільства, де реалізована здатність самого народу «правити» у повному розумінні цього слова. «Система правління, що організована на принципі розподілу влади, включаючи їх взаємні стримування і противаги, зазначає дослідник, передбачає розподіл влади між незалежними структурами прийняття рішень. Використовуючи одну владу для утримання іншої за умов, що діють протилежні й суперечні інтереси, така система правління прагне до підтримки рівноваги» [5, с. 32]. Таким чином, суверенітет вже не є чимось неподільним та невідчужуваним. Навпаки, заради втілення в життя демократичного ідеалу він має бути поділеним таким чином, щоб жодний інститут, посадова особа чи рівень врядування не мали необмежених повноважень.

Необхідність вертикального розподілу влади обґрунтовується не лише для федеральних систем. Увага до принципу розподілу владу за вертикаллю в сучасних політологів, юристів, кратологів є органічним продовженням вчень Ш. Монтеск'є, Дж. Бентама та всього лібералізму XIX ст., який мав за мету недопущення тиранії влади. Більш того, американський вчений А. Лейпхарт у своїй теорії співсуспільної демократії [8] за допомогою вертикального розподілу влади пояснює політичну стабільність у багатоскладових суспільствах. Проте, як свідчить досвід минулого століття, лише окремим державам вдалося забезпечити політичну стабільність та зберегти територіальну цілісність у такий спосіб.

Нині розрізнюють внутрішній і зовнішній аспекти суверенітету. Внутрішній аспект передбачає можливість для держави розпоряджатися своєю територією й ресурсами, а також видавати закони й примушувати громадян до їх виконання. У внутрішньому житті країни суверенітет передбачає верховенство уряду та державних структур, які ним формуються. Зовнішній — це можливість держави проводити незалежну політику, встановлювати відносини з іншими державами, оголошувати їм війну, укладати мир тощо.

Тиск на суверенітет зсередини зазнало чимало держав, які виникли після Другої світової війни на територіях минулих колоній і після розпаду соціалістичного табору. Зокрема багато країн Азії, Африки, Латинської Америки, започаткувавши незалежність, так би мовити «роздираються на частини» нескінченними конфліктами політичного, етнічного та релігійного характеру. Їм властиві вільно проведені кордони, відсутність культурно-історичної й етнічної єдності, незавершеність процесу формування націй і народностей, а пануючі режими в цих країнах не мають нічого спільного з демократією і неспроможні без застосування насильства врегулювати пов'язані з територіальними відмінностями протиріччя.

Щодо колишніх країн соціалістичного табору, то поки в них панували тоталітарні й авторитарні режими, міжрегіональні, міжетнічні, релігійні та інші протиріччя приховувались, заганялись усередину. Крах соціалістичної системи та процеси суспільних траснсформацій, що відбулися за цим, призвели до послаблення державної влади на всіх рівнях, загострення згаданих проблем і виходу назовні старих конфліктів, що призвело до розпаду «соціалістичних федерацій». Багато країн цієї групи продовжують відчувати проблеми з «територіальною цілісністю»

і «державною єдністю», маючи невирішені проблеми з окремими регіонами.

Таким чином, трансформація внутрішнього аспекту політичного суверенітету відбувається неоднаково у державах різних типів і має різний вплив на процеси державотворення. На думку німецького політолога Р. Дарендорфа, ця трансформація особливо небезпечна для новоутворених країн із гетерогенним складом населення. Слабкість політичного центру, одна з причин оновлення старих регіональних, етнічних і релігійних непорозумінь. Чим країна однорідніша, тим вищі її шанси на успіх у процесі державотворення. Країнам зі складним етнічним складом населення треба звертати більше уваги проблемам територіальної цілісності й дотримання законності та правопорядку [9, с. 792].

В усталених демократіях така трансформація відповідає доктрині переходу від «позитивної держави» (або «держави-інтервента», що активно проникає в різні сфери діяльності й підпорядковує їх собі) до «регулюючої» або «активізуючої» держави [10, с. 33], ключовим інструментом якої стали «вироблення правил» та «поручительство». Держава, яка була за старих часів виробником усіх благ і послуг, що найбільш повно втілювалося у концепції держави добробуту (welfare state), за кілька десятиліть перетворилася на нейтрального регулятора ринкових процесів, який має заповнити прогалини, допущені ринком на рівні інфраструктури суспільства.

Отже, політичний суверенітет, на наш погляд - це можливість держави проводити незалежну політику, встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами, оголошувати їм війну або укладати мир, самостійно приймати рішення з питань зовнішньої політики й національної безпеки, введення податків і зборів, заборони або заохочення ввозу і вивозу товарів, друку грошей, запозичень, проголошення або обмеження політичних свобод, встановлення правил проведення виборів, взаємодії великих організованих груп людей з вироблення і реалізації управлінських рішень, відповідальності та підзвітності держави своїм громадянам, участі останніх у політиці тощо.

Іншими словами політичний суверенітет — це публічне управління справами держави на всіх рівнях.

Це означає, що віддаючи частку суверенітету субнаціональним структурам, організаціям приватного сектора економіки й інститутам громадянського суспільства, держава не може залишитися слабкою.

Натомість заради збереження свого потенціалу вона вимушена переглянути методи та засоби керування суспільними процесами, змінивши прямі й безпосередні засоби впливу на непрямі, дистанційовані. У цьому зв'язку цілком слушним видається твердження Г. Пітерса, який зазначає, що, маючи «дистанційований» характер, державне управління все одно залишається управлінням, адже уряд зберігає за собою здатність керувати, направляти, впливати на те, що відбувається в економіці й суспільстві, не обов'язково при цьому цілком їх контролюючи [11].

Феномен переходу від доктрини «позитивної держави» до доктрини «регулюючої держави» чимало дослідників пов'язують із реаліями постіндустріального суспільства, на шляху до якого найбільш успішно просуваються саме «старі демократії». Е. Тоффлер вказує на глибокі зміни в характері виробництва, що відбулися за останній час. Раніше епосі масової демократії була властива концентрація влади на рівні держави. Така концентрація не сприяла розвитку технологій масового виробництва і зростання національних ринків. Нині з появою дрібносерійних технологій ситуація змінюється. Передова економіка перемістила форми виробництва на світовий рівень. Багато товарів відтепер не виробляються в одній країні, а потребують комплектуючих з різних країн, де також здійснюється їхнє складання. Зміни, що відбуваються, сприяють то зростанню виробництва, то його падінню, що прямо впливає й на політику. Усе це вказує на необхідність політичної децентралізації й одночасно передання частини влади наверх — наднаціональним органам». За таких умов, зазначає Тоффлер, «урядам стає все важче здійснювати управління, застосовуючи традиційні методи: централізоване державне регулювання, оподатковування й фінансовий контроль» [12, с. 293–295].

Спостереження Е. Тоффлера знаходять відбиття у теоретичних моделях і практиках вдосконалення державного управління, які поширюються в сучасному світі. На зміну ієрархічно організованим структурам управління індустріальної епохи приходять управлінські структури, організовані за мережевим принципом. Їх формування, стверджують португальські дослідники К. Капарето і Ф. Фонсека, відбувається трьома шляхами: через децентралізацію компетенції держави й передачу частини її локальним співтовариствам; через передачу завдань суспільних служб, підлеглих державі, громадським спільнотам; через розбюрократизацію й раціоналізацію керівництва й управління великими соціальними службами [13, с. 36]. Такі процеси підживлювались

тенденціями демократизації суспільного життя, які відбувалися в Європі останні 40–50 років та збіглися з процесами європейської інтеграції та глобалізації. Під впливом усіх цих факторів влада держави інституційно розподілилася від урядових і субнаціональних структур (локальних і регіональних) до численних груп приватного сектора економіки, а також громадянського суспільства з його неурядовими організаціями.

Політико-управлінські науки цей перехід до державотворення нового типу характеризують за допомогою низки концептуальних моделей організації діяльності органів влади, що дозволяють, з одного боку, зберегти керованість суспільними процесами, а з іншого — забезпечити умови для більш повного прояву локальної ініціативи. Серед них особлива увага приділяється так званій моделі «Нового державного менеджменту» (New Pudlic Manegment), що набула популярності у 1980-ті рр., та концепції «Governance» або «Good governance» (перекладається як «якісне врядування», «добре врядування», «належне врядування»), що прийшла їй на зміну у 1990-х роках [10].

Модель «Нового державного менеджменту» прийшла на зміну класичній моделі державного управління «Public Administation». Народжена після другої світової війни «Public Administation», наділяючи державу передусім адміністративною роллю, в кінці 70 — на початку 80-х рр. зазнала значних кризових явищ, що виявлялися у збоях механізмів управління суспільними справами, неефективному використанні податків, зниженні якості послуг, зростанні бюрократизму й корупції, падінні довіри до влади. Для подолання цих вад на хвилі неоліберальних реформ на зміну «державі-адміністратору» приходить «держава - економічно ефективний менеджер», яку й представляла модель «Нового державного менеджменту», вводячи в організацію та діяльність держави такі ринкові елементи як конкуренція, контрактна система, тендер, маркетинг, реклама. Оскільки надання послуг населенню, покращення їх якості стало основною метою адміністративної діяльності, відбувалась децентралізація та деконцентрація структур і функцій держави, зменшувалась кількість управлінських ланок, створювались альтернативні державним агенції з надання послуг населенню, розвивалося місцеве самоврядування, посилювався контроль за діяльністю адміністративних організацій тощо. Тобто управління соціальним розвитком стало розглядатися з точки зору дотримання правил і стандартів, прийнятих у корпоративному менеджменті поза впливом політичних процесів,

а значить, державне управління все більше стало зводиться до системи конкретних дій, спрямованих на досягнення конкретного результату.

Попри значні позитивні наслідки запровадження механізмів «нового менеджеризму», менеджерський підхід у державному управлінні не вирішив багатьох питань, передусім, проблем контролю за відповідністю діяльності держави суспільним потребам і цінностям. Отже, необхідність вирішення питань співвідношення адміністрування й політики, політичного контролю над державним управлінням, відповідальності та підзвітності держави своїм громадянам, участі останніх у політиці зумовила вироблення нової концепції державного управління, зміст якої нерідко передається англомовним терміном «governance» і характеризує не стільки управління, скільки врядування як «процес розпорядження владою відповідними публічними інститутами, до якого реально можуть залучитися зацікавлені суспільні групи громадян.

У межах нової концепції соціальне управління розглядається як процес політичної діяльності, який потребує власних механізмів вироблення та реалізації комплексних управлінських рішень. Governance, на відміну від менеджменту (manegment), зазначають В. Корженко і В. Нікітин, розглядає державне управління як процес взаємодії великих організованих груп людей з вироблення і реалізації управлінських рішень, тобто як політичний, а не технологічний процес. Від government його відрізняє, по-перше, обов'язкова участь у процесі державного управління представників громадянського суспільства і бізнесу, а по-друге, орієнтація не на результат управлінської діяльності, а на формування політичного механізму вироблення й реалізації рішень [14].

Варто відзначити, що на першому етапі значний інтерес до поняття «governance» виявили представники концепції політичних мереж Дж. Розенау, Г. Пітерс та ін., які розуміли «governance» як «управління без уряду» (governance without govermant) [15], підкреслюючи важливість мереж, товариств і ринків у здійсненні публічного управління. Приділяючи особливу увагу складу учасників управління, вони трактують «governance» як врядування на основі взаємодії державних інститутів, бізнес-структур та асоціацій громадянського суспільства в політичних мережах.

Дещо пізніше представники Світового банку та програми розвитку ООН у своїх трактуваннях «governance» акцентують увагу не на складі учасників, а на способі управління. При цьому вони орієнтуються на «good governance» як концепцію для забезпечення стійкого розвитку

найбільш відсталих держав світу. У документі програми розвитку ООН під назвою «Управління для стійкого розвитку» (2002, Governance for Sustinable Human Development) поняття «governance» визначається «як практика економічної, політичної й адміністративної влади з управління справами держави на всіх рівнях». Це поняття об'єднує «механізми, процеси та інститути, через які громадяни та групи висловлюють свої інтереси, реалізують законні права, виконують обов'язки й балансують між розбіжностями» [16].

Завдяки діяльності ООН і інших міжнародних організацій, нині концепція «governance» синтезує в собі окремі ідеї теорії мереж, синергетики, суспільно-державного управління, теорії демократії комунітарного типу тощо. Вона залишає за державою вагому роль у прийнятті політичних рішень, розглядаючи державне (ширше –публічне) управління як функцію суспільної координації. Державні справи, органи й організації стають публічними і відкритими для суспільної дискусії, яка стає важливим ресурсом вироблення політико-управлінських рішень. Підставою для вироблення політичних і організаційно-управлінських рішень стає прагнення до спільного блага, загального інтересу, які визначаються як державою, так і громадськістю. Прийняті рішення оцінюються не лише з точки зору критеріїв ефективності, але й моральних норм. У сам процес політико-управлінської діяльності включаються нові механізмами - громадська експертиза, громадські форуми, державно-суспільні комісії тощо.

Концепцію «governance» не можна вважати цілком сформованою. Окремі її ідеї виправдали себе в ході адміністративних реформ у різних країнах світу, а тому вітчизняними фахівцями доволі високо оцінюється її потенціал для українського суспільства. «Good governance» базується на восьми принципах, визначених ООН: участь (**participation**), законність (**rule of law**), прозорість (**transparency), відповідальність (responsiveness),** узгодженість (**consensus oriented**), справедливість **та інклюзивність (equity and inclusiveness),** ефективність і результативність (**effectiveness and efficiency),** підзвітність (**accountability**).

Наведений перелік, а також інші принципи «good governance», до яких звертаються окремі дослідники [15], демонструє, що ця модель може бути орієнтиром для демократичного врядування, до якого мають прагнути країни, що обрали демократичний шлях розвитку. Цілком імовірно, що орієнтація таких країн на засадничі ідеї «good governance» сприятиме не лише зміцненню демократії, але й пом'якшенню нега-

тивних наслідків глобалізації. Імплементація в державну політику та суспільно-владні взаємовідносини принципів «good governance» дасть можливість розподілити значну долю влади держави між суб'єктами нижчих владних рівнів і чисельними організаціями громадянського сектора, залишивши урядовим структурам роль посередника, здатного ініціювати, активізувати та стимулювати процеси вирішення суспільних проблем. Крім того, найбільші шанси для реалізації концепції «good governance» відкриваються на регіональному та локальному рівнях, оскільки саме тут кінцевий результат найбільше залежить від здатності територіальних органів влади, організацій громадянського суспільства і представників бізнесу налагодити ефективний діалог, домогтися максимально можливого рівня взаємодії у процесі вирішення суспільно значущих проблем.

Окрім того, трансформація функцій держави в умовах глобалізації й утвердження багаторівневих політичних відносин актуалізує проблему забезпечення керованості й управління глобальними процесами. У цьому контексті варто зупинитися на моделях (концепціях, парадигмах) глобального управління, які пропонують сучасні політичні науки. Йдеться про державоцентричну модель управління як правління «global government», що передбачає створення певного центру (світового уряду), який би здійснював управління у планетарному масштабі, та децентралізовану модель управління як керівництва й координації політичних процесів «global governance», у межах якої відбувається ширший розподіл влади і авторитету [16 с. 124–126]. Визнання багатосуб'єктності глобальних владних відносин зумовлює все більшу популярність другої моделі. Дистрибуція влади й авторитету, властивих «global governance», розглядається як фактор стримування однобічного правління окремої держави, а акцент на процесуальному характері управління передбачає потребу в нових інституціональних формах управління і взаємозв'язку державного й суспільного рівнів.

Саме «governance» більше відповідає ідеї та концепції багаторівневого управління, що нині отримує інтенсивний розвиток разом із процесами європейської інтеграції. Якщо спочатку термін «багаторівневе управління» характеризував відносини урядів різних рівнів — внутрішньонаціонального, національного та наднаціонального, визначаючи взаємодії та взаємозалежності між урядами, що функціонують на різних вертикальних територіальних рівнях, то потім почали враховувати й посилення горизонтальної взаємозалежності між державними та між-

державними суб'єктами. На цій підставі можна виділити два типи багаторівневого управління. Перший подібний до федералізму, коли розподіл влади обмежений певним числом юрисдикцій, що не перехрещуються, з невеликою кількістю територіальних рівнів, кожен з яких несе відповідальність за певні функції. Другий характеризує урядові угоди, за яких юрисдикції влади діють на чисельних територіальних рівнях і які можуть перехрещуватись. Якщо перший тип влади відносно стабільний, то другий більш гнучкий, здатний адаптуватися до вимог управління, що постійно змінюються.

Динаміка перетворень у просторових системах, яку характеризують внутрідержавна концепція «governance» й міждержавна концепція «global governance», підтверджує думку, що відбувається швидше трансформація, а не занепад держави [17, с.190]. Адже «governance» передбачає розширення простору політичного управління, у межах якого знайдеться місце для традиційної «government». Дистрибуція влади й авторитету, що властива «governance», не скасовує ієрархію, лише, як зазначає Дж. Розенау, взаємини між акторами, задіяними у процесі ухвалення рішень, стають гнучкішими й передбачають новий тип субординації [18 с. 205]. Концепція «governance» у значенні врядування й координації політики, зазначає Й. Пьєре, «має подвійне значення: з одного боку, воно відноситься до реального виразу адаптації держави до середовища, що змінюється; з іншого боку,— до теоретичної та концептуальної репрезентації координації соціальних систем» [19 с. 3]. Отже, і владні, і самоврядні начала присутні у врядуванні на всіх рівнях.

Розподіл державної влади в Україні між внутрішньодержавними суб'єктами, який відбувається під впливом суспільно-політичних процесів, очевидно вимагає того, що держава має прагнути залишити за собою регулювання головних питань зовнішньої політики й національної безпеки — питань, пов'язаних передусім із зовнішнім аспектом політичного суверенітету.

Але з трансформацією цього аспекту й пов'язані найбільші занепокоєння щодо розмивання, ерозії суверенітету нації-держави. Якщо внутрішній аспект суверенітету переглядається у зв'язку з процесами федералізації, деволюції, децентралізації влади, то зовнішній аспект залишався тривалий час недоторканним. Більше того, після включення до Статуту ООН та деяких інших міжнародних документів положень про суверенну рівність держав і про право націй на самовизначення

(1970 р.) зовнішній аспект політичного суверенітету став сприйматися як непорушна цінність. З поширенням інтеграційних процесів, держави свідомо почали позбавлятися своїх суверенних прав, відмовляючись, передусім, від фундаментального права оголошувати війну та укладати мир з іншими державами. Потім вони почали обмежували себе у правах самостійно приймати рішення з питань введення податків і зборів, заборони або заохочення ввозу чи вивозу товарів, друку грошей, запозичень, проголошення або обмеження політичних свобод, встановлення правил проведення виборів, проголошення смертної кари тощо.

Залучення до інтеграційних відносин вимагає подальшого розподілу влади у вертикальному вимірі. Набувають ключового значення центри прийняття рішень наддержавного рівня, яким демократичні держави делегують частину своїх суверенних прав. Інтеграційним процесам сприяє, з одного боку, економічне зростання, що відбувається завдяки розвиткові технологій, торгівлі й інвестиціям (Д. Гелд, С. Ліпсет, Ф. Фукуяма, Й. Шумпетер та ін.), з іншого — посилення взаємозв'язку і взаємозалежності між країнами світу, зникнення перешкод для поширення інформації й ідей (Л. Даймонд, С. Гантінгтон, П. Шміттер та ін.).

Водночас, посилення взаємозалежності між країнами сприяє поширенню тероризму, полегшує наркотрафік, відкриває можливості для зовнішніх суб'єктів з контролю над інформацією та маніпулювання нею, що послаблює безпеку країн. На цих підставах дослідники вказують на певні ознаки виникнення суперечностей між інтеграцією та безпекою.

Так, М. Ф. Платнер услід за Л. Даймондом та С. Хантінгтоном вказує, що сучасна глобалізація являє собою поєднання двох складників: ліберального елементу, який обмежує простір і сферу впливу уряду та елементу, який ґрунтується на суверенітеті народу і передбачає владу більшості, що знаходить своє відображення у виборчій системі. Якщо ліберальний складник цілком узгоджується з глобалізацією, то самоврядний — ні. Адже він передбачає «… особливі зв'язки, які поєднують членів політичної спільноти. Останні мають бути більш ніж лише людськими істотами, які мають права; вони мусять бути громадянами, які мають ще й обов'язки та зобов'язання перед своїми співгромадянами» [20, с. 1056]. Отже, наголошується на тому, що інститут громадянства є передусім атрибутом нації-держави і всесвітнє громадянство у глобальному суспільстві малоймовірне. Глобалізація розхитує з різних боків інститут громадянства як такий, про що свідчить поява в політичній

науці окремого напрямку досліджень, пов'язаного з дослідженням процесів транснаціоналізації громадянства, еміграційних режимів тощо. Розхитування інституту громадянства сучасні дослідники пов'язують не лише із залученням до політичних процесів негромадян, але й наслідками викликаної глобалізацією технологічної революції. Остання сприяє диференціації інтересів, індивідуалізації цінностей, якими особистість і групи людей керуються у своїй діяльності й поведінці. Цим процесам сприяє зростання впливу глобальних фінансових ринків на політику країн. Економічна політика окремих держав і міждержавних об'єднань орієнтується передусім на потреби цих фінансових ринків. Ринок у свою чергу підкорює індивідів економічним інтересам, у результаті чого вони дбають більше про прибутки, ніж суспільні та громадянські обов'язки.

Розхитування інституту громадянства не єдина загроза суверенітету. Доволі часто занепокоєння висловлюються у зв'язку з позбавленням регулятивних функцій держави, що обмежує, а іноді й унеможливлює її вплив на внутрішнє політичне життя країни. Кількість непідвладних державі міждержавних і глобальних сил, що претендують на статус центрів прийняття рішень наддержавного рівня, невпинно зростає. Адже в умовах обмеження прав держави відкриваються нові можливості для бізнес-корпорацій, НГО, злочинних організацій, терористичних мереж, окремих індивідів, які використовуючи транснаціональні зв'язки, де переважають непідвладні конкретній державі глобальні сили, можуть диктувати їй свою волю. Отже, глобалізація робить проблематичним розвиток ліберальної демократії як основи нації-держави, підриває її цінності. У сучасній літературі наводиться безліч прикладів впливу транснаціональних акторів на перебіг міжнародних відносин і долю окремих держав та свідчень щодо неспроможності держав регулювати ці впливи. Одні з них сприяли демократизації (вплив світових НГО на владу в країнах постсоціалістичного табору), інші, навпаки, демонстрували відверто тоталітарні тенденції (дії терористичних угруповань, укладення ганебних союзів між урядом і бізнесом, потурання олігархізації економіки та політики).

Отже, з викладеного вище стає очевидним, що в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів держава втрачає, передусім, регулювання економікою та сферою безпеки як у внутрішньодержавних, так і в міжнародних відносинах. У внутрішньодержавних відносинах відбувається приватизація цих сфер, хоча приватизація сфери безпеки менш очевидна. Вона виявляється у зростанні числа закритих товариств та охорон-

них фірм, що є однією з ознак слабкості сучасних держав, оскільки забезпечення безпеки було традиційно найбільш важливою функцією держави. У міждержавних відносинах економіка та безпека виявляються об'єктами домагань усіх транснаціональних акторів, і держава вимушена конкурувати з ними, часто не на вигідних для себе умовах.

Щодо інших традиційних функцій держави, то вони становлять менший інтерес, принаймні для транснаціональних корпорацій. Цілком логічно, що за умов послаблення важелів контролю за сферою економіки та безпеки державами посилюється контроль над тими сферами, що менш цікаві для транснаціональних суб'єктів політики. О. Гьофе вказує на розширення функцій держави у вирішенні соціальних завдань, у галузі «освітянської, наукової та культурної політики, а також політики економіки та ринку праці разом з розвитком техніки» [21, с. 161]. Адже цілеспрямована політика держави в соціальній і гуманітарній сфері може стримувати розмивання національного суверенітету через виховання та підтримку почуття громадянськості. Соціальна політика держави має захистити тих, чиє становище погіршилось унаслідок відкритості економіки, здійснюючи превентивні заходи проти виникнення соціальних розколів у суспільстві. Хоча в умовах зростаючої конкуренції, що стимулює безробіття та нелегальну трудову міграцію, це доволі непросте завдання, яке сьогодні скоріше розглядається як бажана перспектива, а не чинна практика. Гуманітарна політика може захистити суспільство від нав'язування йому зовнішніх, глибоко чужих, навіть ворожих цінностей передусім через зміцнення національно-культурної ідентичності. Не останню роль у цьому процесі відіграє забезпечення цілісності мовного середовища, цивілізоване регулювання діяльності національних культурних індустрій, ЗМІ, навчальних закладів, підтримка проектів, які є важливими у сприянні розвитку національної культури тощо.

Список використаних джерел:

1. Юськів Б. Концепція і парадигми глобального управління / Богдан Юськів // Політичний менеджмент. –2009. — № 1. — С. 119–139.
2. Алексєєнко І. В. Національна держава в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти): [монограф.] / І. В. Алексєєнко. — К., 2006. — 360 с.

3. Політологія: [навч. посіб. для вузів] / Упоряд. та ред. М. Сазонова. — Харків: Фоліо, 1998. — 735 с.
4. Руссо Ж.- Ж. Суспільна угода, демократія і представництво / Жан Жак Руссо // Демократія: [антологія / упоряд. О. Проценко]. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 237–247.
5. Остром В. Смысл американского федерализма. Что такое самоуправляющееся общество / Винсент Остром; [пер. с анг. С. Егорова, Д. Утегеновой, ред. и предисл. А. Оболенского]. — М.: Арена, 1993. — 320 с.
6. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд: Андрущенко В. П. — К.: Знання України, 2002. 670 с.
7. Сытин А. Г. Политическая философия демократии: вклад Томаса Джефферсона / А. Г. Сытин // ПОЛИС. — 2008. — № 1. — С. 153–168.
8. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы / А. Лейпхарт // ПОЛИС. — 1992. — № 12. — С. 217–225.
9. Дарендорф Р. Общество и свобода / Ральф Дарендорф // Антология мировой политической мысли в 5 томах. — М.: Мысль, 1997. — Т II. — Зарубежная политическая мысль. XX в. — 1997. — С. 783–796.
10. Мальковская И. А. Трансформация государства и эволюция публичного администрирования в условиях глобализации (актуализация европейского опыта для России) / И. А. Мальковская // Вестник Российского университета дружбы народов. — Серия: Политология. — 2006. — № 8. — С. 27–43.
11. Питерс Г. Глобализация, управление и его институты [Электронный ресурс] / Гай Питерс // Отечественные записки. — 2004. — № 2. — Режим доступа к журн.: http: // www.unescap.org / pdd / prs / ProjectActivity / Ongoing / gg / governance.asp
12. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер; [пер. с англ.] — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 669, [3] с. — (Philosophy).
13. Сморгунов Л. В. Сравнительный анализ политико-административных реформ: от нового государственного менеджмента к понятию governance / Л. В. Сморгунов // ПОЛИС. — 2003. — № 4. — С. 50–59.

14. Корженко В. В. Методологічні та евристичні інтенції сучасної концепції «governance»: [Електронний ресурс] / В. В. Корженко, В. В. Нікітин // Державне будівництво. — 2007. — № 1. — Режим доступу до журн.: http: // kbuapa.kharkov.ua / e-book / doc / 1 / 01.pdf
15. Peters G. Governance without Govermant? Rethinking Public Administration / B. Guy Peters, John Pierre // Journal of Public Administration: Research and Theory. — 1998. — Vol. 8, № 2. — P. 223–243.
16. Held D. Democracy: From City States to a Cosmopolitan Order? / David Held // Political Studies. — 1992. — T. 40. — P. 13–40.
17. Андрущенко В. П. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. — К.: «МП Леся», 2010. — 368 с.
18. Rosenau J. Governance / James Rozenau // Global Governance: Critical Consepts in Political Science / Ed. by T. J. Sinclair. — London-New York: Routledge, 2004. — P. 179–209.
19. Debating Governance: Authority, Steering, and Democracy / Ed. Jon Pierre. — Oxford: Oxford University Press. 2000. — 251 p.
20. Платнер М. Ф. Глобалізація і самоврядування / Марк Ф. Платнер // Демократія: [Антологія / упоряд. О. Проценко]. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 1051–1063.
21. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / Отфрид Гьофе. — К.: Альтерпрес, 2003. — 264 с. — («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Отрешко В. С. Политический суверенитет в контексте создания государства

Анализируется трансформация понятия политического суверенитета и влияние глобализации и интеграции на современные процессы создания государства.

Ключевые слова: *политический суверенитет, государственное управление, функции государства, глобальное управление, территориальная целостность.*

V. Теорія політики

УДК 323

Максимова О. М.*

Кандидат політичних наук, доцент кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету

СИСТЕМНІ КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Узагальнено характеристики нестабільної політичної системи, які були отримані в результаті застосування методології системного аналізу. Виділено критерії політичної нестабільності. Визначено основні показники дисфункцій політичної системи.

Ключові слова: *політична система, політична нестабільність, політична стабільність, дисфункція політичної системи, системний аналіз.*

Інтерес до дослідження проблематики політичної стабільності вперше позначився в американській політичній науці. У другій половині XX століття зарубіжними дослідниками (С. М. Ліпсет, Г. Екштейн, Е. Дафф, Д. Маккамант та ін.) були розроблені перші концепції політичної стабільності. Серед безлічі характеристик політичної стабільності в роботах зарубіжних учених найбільше істотними є: легітимність влади; ефективність процесу прийняття політичних рішень; відсутність нелегітимного насильства; високий рівень політичної активності (для демократичних систем); здатність пристосовуватися до мінливих обставин; наявність середнього класу в суспільстві; сильні інституційно задані горизонтальні зв'язки тощо. В роботах сучасних українських та російських науковців також приділяється увага чинникам політичної стабільності. До найбільш значущих умов політичної стабільності відносять: легітимність влади; стійкість політичних інститутів; національну єдність суспільства; наявність системи стримувань і противаг тощо.

© Максимова О. М.

У більшості існуючих концепцій політичної стабільності присутня орієнтація на демократичний тип політичної системи. Як еталон політичної системи обирається її демократичний тип, з чого випливає, що характеристики стабільності є пристосованими для політичних систем з високими рівнем інституційного розвитку та якістю функціонування. Перехідні політичні системи, в яких процеси демократизації дотепер є незавершеними, відрізняються менш високим рівнем розвитку інституційних та функціональних характеристик системи. Ця обставина говорить про необхідність пошуку додаткових критеріїв політичної стабільності для перехідних суспільств. Таким чином, метою статті є визначення системних критеріїв та показників політичної нестабільності в перехідних суспільствах.

Для уточнення чинників необхідне застосування певної методології, яка б дозволила фіксувати складність політичної системи. Таким методологічним засобом є системний аналіз. В розробках українських дослідників здебільш використовувався системний підхід, але не метод системного аналізу. Зокрема, системний підхід використовувався у дослідженні: державно-церковні відносини (О. М. Білоус); місцеве самоврядування (Ю. В. Крестєва); політична модернізація (В. В. Брустінов) тощо. Застосування системного аналізу є складним, а сама методика недостатньо адаптованою для суспільствознавчих наук. Проте, на нашу думку, це є саме той метод, який може допомогти виявити критерії стабільності політичної системи та урахувати сукупність всіх функціональних сегментів політичної системи.

Системний аналіз виконується у декілька етапів, а саме в три: перший — декомпозиція системи, другий — аналіз; третій — синтез. Декомпозиція політичної системи в тому чи іншому вигляді проводилася авторами класичних концепцій політичних систем, тим не менш, для виявлення критеріїв стабільності є необхідними деякі уточнення. За думкою російського дослідника І. Б. Родіонова, етап декомпозиції передбачає вирішення наступних завдань:

1) визначення і декомпозицію загальної мети дослідження та основної функції системи як обмеження траєкторії в просторі станів системи;

2) виділення системи із середовища (поділ на систему / «несистему»);

3) опис факторів, що впливають;

4) опис тенденцій розвитку, невизначеностей різного роду;

5) опис системи як «чорної скриньки»;

6) функціональна (за функціях), компонентна (за видом елементів) і структурна (за видом відносин між елементами) декомпозиції системи [1].

Декомпозиція політичної системи дозволила встановити першорядні критерії її функціонування [2]. Для власного виживання політична система повинна відповідати мінімальним структурно-функціональним вимогам і відповідати ряду умов. Таким чином, політична система повинна:

1) бути здатною виконувати основні функції;

2) реагувати на вимоги, що йдуть від інтрасоцієтального (внутрішнього) оточення;

3) реагувати на вимоги екстрасоцієтального (зовнішнього) оточення, при цьому стан політичної системи залежить як від надсистеми, частиною якої є політична система, так і від характеру нижчестоячої системи, яка включає в себе політичні еліти;

4) долати зростання дисфункцій в певні періоди розвитку, зокрема на етапі політичної модернізації;

5) відповідати критерію легітимності в структурно-функціональному плані, що виявляється через узгодженість входу і виходу системи;

6) підтримувати власну структуру.

Метою другого етапу системного аналізу є встановлення характеристик стабільної політичної системи. Для досягнення наміченої мети необхідно вирішити низку завдань, що відповідають другому етапу системного аналізу. У відкоригованому для соціальних систем вигляді цей етап передбачає наступну послідовність дослідницьких дій:

1) провести функціонально-структурний аналіз існуючої системи, що дозволяє сформулювати вимоги до моделі стабільної системи (уточнення складу, розподіл керованих і некерованих характеристик і так далі);

2) морфологічний аналіз, який передбачає здійснення аналізу взаємозв'язків компонентів та цілісності системи;

3) аналіз ефективності (за результативністю, ресурсоємністю, оперативністю). Він включає вибір шкали виміру, формування показників ефективності, обґрунтування і формування критеріїв ефективності;

4) формування вимог до створюваної системи, в нашому випадку стабільної.

У результаті аналізу абстрактної стабільної політичної системи [3] були отримані наступні її характеристики. По-перше, політична система,

що кваліфікується як стабільна, повинна виконувати більшість функції, що здатні забезпечити їй таку якість: набувати легітимність, попереджати нелегітимне насильство, підтримувати конституційний лад, досягати конгруентності владних і громадських форм організацій; відтворювати модель поведінки у суспільстві, основою якої є стабільність. По-друге, для стабільності політичної системи має значення її морфологія. З цього приводу вимоги до стабільної системи з точки зору структурної побудови полягають у необхідності збалансованості її основних підсистем. Як найменше, повинні бути представлені три базові підсистеми: інституційна, нормативно-регулятивна, функціональна. Наявність розвинутої підсистеми політичної культури є таким фактором, що сприяє стабільності політичної системи. По-третє, як вимога до стабільності політичної системи, виконання підсистемами своїх функцій, яке сприяє підтримці цілісності системи та відповідає вищенаведеним критеріям ефективності за кожним функціональним параметром.

За методикою системного аналізу на третьому етапі відбувається синтез нової системи, яка в нашому випадку буде моделлю нестабільної політичної системи. Для реалізації етапу синтезу системного аналізу необхідно вирішити наступні завдання:

1) синтезувати параметри нестабільної політичної системи;

2) розробити модель нестабільної політичної системи.

3.3) оцінити варіанти синтезованої системи.

В ході синтезу параметрів нестабільної системи та розробки її моделі [4] встановлено, що стабільність політичної системи порушується в разі зростання дисфункції за одним або декількома параметрами. Появі дисфункцій в політичній системі передує, як правило, зниження ефективності функціонування окремих підсистем. Ця обставина стає необхідною умовою дисфункції.

Чим більша кількість параметрів політичної системи, за якими визначаються дисфункції, тим більший обсяг має політична нестабільність. За таких умов, політичній системі важче відновити стабільність та зберегти свою якісну визначеність. Виникнення кризи як прояву політичної нестабільності характеризує загострення дисфункції за певним параметром. Якщо має місце загострення дисфункцій за основними параметрами, то можна констатувати наявність системної кризи.

Основними параметрами політичної нестабільності є:

— дисфункція розподілу ресурсів;

— дисфункція політичної партиципації;

— дисфункція політичного представництва;

— дисфункція політичного управління.

Щодо процесу дестабілізації політичної системи, він може бути відображеним у вигляді ланцюжка: ефективне функціонування — падіння ефективності функції (наростання дисфункцій) — криза. В цій схемі може бути декілька варіантів динаміки політичної системи в умовах порушення стабільності. Перший: ефективне функціонування — падіння ефективності функції (наростання дисфункцій) — відновлення ефективного функціонування. Другий варіант динаміки політичної системи в умовах нестабільності: ефективне функціонування — падіння ефективності функції (наростання дисфункцій) — криза — подолання дисфункцій — якісно новий тип реалізації функції. Третій — ефективне функціонування — падіння ефективності функції (наростання дисфункцій) — криза — системна криза — якісно новий тип політичної системи. Визначені варіанти динаміки процесу дестабілізації розташовані за силою його впливу на якісний стан політичної системи.

На практиці дисфункції політичної системи як передумови її нестабільності можуть бути виміряними. Вищенаведені параметри політичної нестабільності оцінюються за кількісними або якісними критеріями. Розглянемо кожну з дисфункцій політичної системи та визначимо їх основні показники.

Розподіл ресурсів в суспільстві є базовою функцією політичної системи. Характер розподілу ресурсів у суспільстві відбиває ступінь ефективності політичного функціонування. Якість життя індивіда, а отже можливість забезпечення права на життя безпосередньо пов'язані з обсягами ресурсів, що розподіляються. Більшість перехідних політичних систем не здатна ефективно виконувати функцію розподілу ресурсів, тобто в них спостерігаються стійки дисфункції в даному сегменті політичної системи. Причини такої неефективності пов'язані з різними структурними та функціональними аспектами політики та економіки.

На якість розподілу ресурсів впливає такий чинник як модель економіки. Значні витрати у процесі розподілу ресурсів пов'язані з реалізацією ліберальних або ультраліберальних проектів в перехідних суспільствах. Такий тип економічної політики сприяє зросту соціальної нерівності. Великі обсяги корупції та латентизація суспільних та політичних відносин породжують ризики для стабільності політичної системи за параметром розподілу ресурсів. Не сприятиме стабільності політичної системи й відсутність широкого середнього класу.

Таким чином, критеріями ефективності функції розподілу ресурсів у суспільстві виступають: рівень розвитку економіки, частка середнього класу в суспільстві, рівень соціальної нерівності, рівень корупції. Показниками нестабільності політичної системи за даним чинником або показником дисфункції виступають рівень ВВП у розрахунку на душу населення нижче середньосвітового, мала частка середнього класу, високий індекс Джини, високий рівень корупції.

Наступний функціональний напрямок, в рамках якого можуть формуватися передумови політичної нестабільності,— політичне управління. Процеси політичного управління тісно пов'язані з інституційної підсистемою політичної системи. Отже, ефективність виконання функції політичного управління пов'язана з конфігурацією політичних інститутів, яка відображена в тій або іншій формі правління, формі територіального устрою, а також частково в типі політичного режиму. Найбільш часто дисфункції політичного управління простежуються в перехідних політичних системах зі слабкими демократичними режимами.

У політичних системах, що здійснюють демократизацію, потенціал нестабільності криється в інституційній підсистемі, зокрема в системі розподілу влад. Форма правління держави, яка відображається в системі розподілу влад, припускає те або інше поєднання президентських і парламентських компонентів. Для перехідних політичних систем, через відсутність демократичного досвіду розвитку, домінування парламентських компонентів у формі правління несе небезпеку дестабілізації. Більшою мірою від дисфункцій політичного управління гарантована президентська, або президентско-парламентська форми правління. Остання — у випадку відсутності коабітації.

Слід також зазначити, що додатковим чинником напруженості як у федеративних, так і в унітарних державах можуть виступати диспропорції в економічному розвитку регіонів держави. Наявність подібних диспропорцій створює передумови сепаратизму, які не тільки підривають легітимність і ефективність політичної системи, але й створюють сприятливі умови для виникнення дисфункцій політичної участі. Таким чином, при виявленні дисфункцій управління в політичній системі об'єктом аналізу повинен ставати не тільки горизонтальний рівень влади, але й вертикальні взаємини органів влади з властивими їм особливостями.

Відсутність криз влади виступає не єдиним індикатором ефективності функції управління в політичній системі. Поряд з цим необхідно враховувати місце і роль конкретної політичної системи в світовій системі, які неоднакові для різних систем. Саме параметри місця політичної системи в світовому співтоваристві задають потенційні можливості забезпечувати ефективне функціонування органів влади. З точки зору системного підходу, мова йде про врахування впливу надсистеми або системи більш високого порядку. Більшість перехідних систем за винятком деяких крупних держав — регіональних лідерів, відносяться до периферії світової системи. Відповідно, їх здатність забезпечувати стабільне функціонування потенційно низька.

Поряд з порушеннями розподілу ресурсів і політичного управління дестабілізуючий вплив на політичну систему здатні надавати дисфункції політичної партиципації. Однак, далеко не всі виникаючі в системі дисфункції політичної участі призводять до її дестабілізації. Частина вимог до політичної системи, що виражається в тих або інших формах політичної участі, може або не сприйматися політичною системою, через слабкість і розрізненість імпульсів; або поглинатися системою за умови її досить високої стійкості і переваги пасивних форм політичної участі над активними.

Партиципаторні дисфункції пов'зуються з певними обсягами неконвенційної політичної участі, що виявляється у формі політичного протесту. Принципову «нетрадиційність» протестної дії зазначає російська дослідниця І. А. Савченко. З її точки зору, протестна дія припускає вихід за межі буденної політичної діяльності. «У цьому сенсі будь-яка, навіть протестна дія, що здійснюється в рамках закону, несе в собі загрозу сформованому порядку і вимагає від представників політичної влади екстраординарних заходів і уваги» [5].

Інший підхід до оцінки впливу протесту на політичну стабільність припускає, що лише окремі типи протестних практик є неконвенційними, в той час як частина з них не виходить за рамки конвенційної політичної участі. Російські дослідники В. Костюшєв і В. Горьковенко, до політичного протесту відносять не тільки конфронтаційні і насильницькі, але й конвенційні акції, починаючи від демонстрацій, голодувань і закінчуючи символічними жестами у вигляді поставлення прапора або спалення партійного квитка [6, с. 151–153].

Політична участь може надавати як стабілізуючий, так і дестабілізуючий вплив на політичну систему. Якщо в процесі політичної участі

найбільш повно здійснюються її основні функції (транслювання вимог до політичної системи, легітимація політичного режиму), то таке функціонування сприяє стабілізації політичної системи. В іншому випадку слід говорити про наявність партиципаторних дисфункцій, які створюють передумови дестабілізації політичної системи.

Дисфункції політичної участі знаходять прояв у зростанні рівня неконвенційної політичної участі. Форми неконвенційної участі різноманітні і варіативні для різних типів політичних систем. Більшість форм неконвенційної політичної участі пов'язано з політичним протестом. Дисфункції політичної участі виникають в умовах, коли політична активність виходить за межі встановлених політичною системою обсягів політичної участі. Останні визначаються типом політичного режиму. Чим вище рівень демократії, тим більш широкі обсяги політичної участі вважаються допустимими у рамках цієї системи.

При виявленні чинників нестабільності за параметром політичного представництва необхідно враховувати не тільки конфігурацію партійної системи, її концентрованість та тип виборчої системи, але й співвідносити їх з формою правління, кількістю проблемних розколів у суспільстві. Врахування наведених показників у сукупності для кожної політичної системи як одиниці дослідження складає підгрунття для визначення ефективності реалізації функції політичного представництва. І, як результат, дозволяє отримати найбільш повну картину наявності / відсутності передумов політичної дестабілізації.

Універсальних передумов дестабілізації не існує, в окремій політичній системі вони набувають власної специфіки. Проте, загальні контури дисфункціональності політичного представництва проявляються при наступних умовах:

— у кількісному вимірі:

а) якщо кількість соціальних розмежувань, що існують у конкретному суспільстві не відповідає ефективному числу електоральних партій, які транслюють ці розмежування;

б) для політичних систем, що здійснюють політичний розвиток за віддзеркаленою демократичною моделлю модернізації — відсутність потенційної опозиції (ідеологічна одновекторність). Однаково небезпечними є висока фрагментація і централізація партійної системи;

в) високий ступінь атомізації партійної системи, що виражається Індексом агрегації, і, як наслідок партійна система, що характеризується слабкою концентрованостю та високою фрагментацією.

— за якісним виміром:

а) слабкі артикуляція та агрегування соціальних інтересів політичними партіями;

б) додатковим чинником дисфункціональності політичного представництва виступає слабкість організацій громадянського суспільства;

в) слабкі комунікативні можливості політичних партій при наявності культурно-етнічних розколів у суспільстві (слабка репрезентація в партійному просторі і відсутність конвенціональних механізмів репрезентації);

г) домінування парламентських елементів форми правління в поєднанні з пропорційною виборчою системою в умовах перехідного розвитку.

Визначені дисфункції політичної системи дозволяють аналізувати різні стани перехідних суспільств, виявляти передумови криз та визначити потенційні чинники політичної нестабільності. Виокремлення критеріїв політичної стабільності / нестабільності з їх якісними та кількісними показниками дозволяє використовувати різні стратегії порівняльного дослідження щодо більшості політичних систем перехідного типу.

Список використаних джерел:

1. Родионов И. Б. Теория систем и системный анализ [Електронний ресурс] / И. Б. Родионов — Режим доступу: http: // victor-safronov. narod.ru / systems-analysis / lectures / rodionov / 07.html
2. Максимова О. М. Декомпозиція політичної системи як етап системного аналізу чинників політичної стабільності / О. М. Максимова // Вісник СевНТУ. — Севастополь, 2010. — Вип. 112: Політологія. — С. 33–38.
3. Максимова О. М. Системний аналіз чинників стабільності політичної системи / О. М. Максимова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін.. — Х.: Право, 2010. — Вип. 6. — С. 137–146.
4. Максимова О. М. Синтез параметрів нестабільної політичної системи / О. М. Максимова // Вісник СевНТУ. — Севастополь, 2011. — Вип. 123: Політологія. — С. 128–131.

5. Савченко И. А. Политический протест в современном обществе: технологический подход // Теория и практика общественного развития.— 2012.— № 2. [Електронний ресурс] / И. А. Савченко — Режим доступу: http: // www.teoria-practica.ru / -2–2012 / politics / savchenko.pdf
6. Костюшев В. В., Горьковенко В. В. Социологическое описание коллективных протестных действий: информационная база данных акций протеста (PRODAT-SPb) / В. В. Костюшев, В. В. Горьковенко // Общественные движения в современной России: от социальной проблемы к коллективному действию.— М.: Ин-т социологии РАН, 1999.— С. 144–177.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Максимова Е. Н. Системные критерии и показатели политической нестабильности

Обобщены характеристики нестабильной политической системы, полученные в результате применения методологии системного анализа. Выделены критерии политической нестабильности. Обозначены основные показатели дисфункций политической системы.
Ключевые слова: *политическая система, политическая нестабильность, политическая стабильность, дисфункция политической системы, системный анализ.*

Maksimova O. M. The system criteria and indicators of political instability

Summarizes the characteristics of the unstable political systems, received as a result of the application of the methodology of system analysis. Allocated criteria of political instability. The main indicators of dysfunctions of the political system were marked.
Keywords: *political system, political instability, political stability, dysfunction of the political system, system analysis.*

УДК 327 (477)

Корж М. О.*

Кандидат філософських наук, доцент філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка

ВНУТРІШНЬОСИСТЕМНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ДЖЕРЕЛО ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Розглядається внутрішньосистемний конфлікт як джерело політичної нестабільності в Украні.

Ключові слова: *конфлікт, політичний конфлікт, політична нестабільність, політична еліта, консенсус.*

«Конфлікт (від лат. conflictus — зіткнення) — крайнє загострення суперечностей сторін, пов'язане з відмінностями їхнього становища в суспільстві й пов'язаної з цим реальної чи надутої суперечності інтересів, цілей і цінностей; зіткнення і протиборство (протидія) певних систем» [1, с. 291]. Під політичними конфліктами же конфліктом розуміють «зіткнення, протистояння різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, які пов'язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства» [1, с. 515].

Звісно, що за будь-якого політичного режиму, політична система покликана забезпечити стабільність суспільства через збалансованість вимог різних групп інтересів. Серед важливих функцій політичної системи, виділяють такі: впровадження інтересів; вироблення правил і норм; узагальнення інтересів та політичні комунікації [2, с. 187]. Стосовно ідеології, то Піча звертає увагу на те, що основною рисою політичної системи України, в даному контексті, буде наявність такого собі ідеологічного вакууму, який пояснюють тим, що колишня соціалістична ідеологія зруйнована, а цінності нової, тобто, ліберальної ідеології, більшістю населення ще просто не сприймаються [2, с. 188].

© Корж М. О.

Зруйнована соціалістична ідеологія знаходить свій відгук і в питанням розвитку сучасної політичної культури населення України, наприклад О. Проскуріна наголошує на тому, що політична культура наших громадян абсолютно не співзвучна викликам часу. Мовляв, ми, зі своїм моралізаторським і споглядацьким ставленням до влади все ще часто повертаємось у минуле і сприймаємо себе як відсталих від сучасності. А це, відповідно, заважає нам бути на рівні сучасних вимог до організації суспільства, політичних та владних відносин, адже «політична культура інформаційного суспільства — це культура, спрямована в майбутнє й не обтяжена минулим» [3, с. 48–49].

Суть процесу державотворення в Україні, вчені характеризують як перехід від тотальної до ліберальної стратегії стабільності. І власне, саме з цим, пов'язані й перспективи утвердження в нашій країні демократичного політичного режиму. Так, дослідниця Т. Сичова переконана, що в процесі сучасного державотворення в Україні на перший план висувається політична влада, адже для запровадження ефективних реформ потрібна політична воля. І це незважаючи на те, що фактори стабільності в соціально-економічній та політико-культурній сферах все ще слабкі. Та важливий зміст процесу новітнього державотворення в Україні, на думку дослідниці, полягає в тому, щоб перспективною базою національної ідеї виступав синтез цінностей соціального та ліберального порядку [4, с. 13].

Однак при розгляді взаємозв'язку політичного конфлікту і політичної стабільності, слід виходити з того, що стабільність не виключає і не заперечує зіткнення в політиці, а нерідко й сприяє врегулюванню цих зіткнень, адже стійкість стабільності тим і визначається наскільки ефективно вона спроможна вирішити конфлікт та якими методами і як швидко вдається владнати конфлікт.

Так, американський політичний діяч Карен Колвард, закликав державних діячів та громадян до терпимого відношення до розбіжностей та відмінностей, до обговорення всіх точок зору та думок, до досягнення згоди. Він вважав, що «жодна ідеологія не є настільки огидною, що не може бути представлена для публічного обговорення» [5, с. 59]. Тобто, за демократичного політичного режиму, конфлікти вирішують перш за все, методом компромісу та згоди, саме вони є тими політичними факторами, що сприяють встановленню толерантних відносин у суспільстві. Саме політика, в силу своєї природи, покликана знайти шляхи і засоби вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві.

Це підтверджує правильність того, що «політика є мистецтвом можливого», адже в процесі досягнення компромісу треба розв'язуваети суперечності і конфлікти, що виникають між різними сторонами. При цьому слід враховувати загальноприйнятні норми поведінки, установки та правила гри, а не діяти кому як заманеться. І головна функція політики полягає в тому, щоб визначити відношення реальної ситуації до ідеалу, знайти можливі шляхи і межі компромісу [6, с. 88–89].

Аналіз літератури показує, що поняття «політичного конфлікту», у взаємозв'язку з поняттям «політична стабільність», оцінювалося вченими і як явище негативного характеру, і як явище позитивне. Негативність вбачалася в тому, що конфлікт, за своєю природою, як зіткнення різних сил та інтересів, є небажаним в умовах політичної стабільності. І тому й докладають немало зусиль до того, щоб ці конфлікти виявити, розв'язати, а ще краще — передбачити.

Так, дослідниця Т. Сичова, основними дисфункціями в системі політичної влади, називає кризу взаємодії, що породжує відсутність консенсусу і прагнення до консолідації зусиль, які конче необхідні задля виведення країни з кризи. Політичне порозуміння, Т. Сичова виділяє як фактор стабільності режиму і переконана, що воно залежить від характеру партійної системи і є надто важливим в умовах багатоскладового суспільства, на її думку, воно «повинно розгортатися на рівні еліт як їх співпраця. В Україні ця тенденція відсутня, немає можливостей для утворення «великих коаліцій». Партійна система характеризується мультипартизмом «чистим» або «плюриполярним», «дезорганізованим» («поляризований плюралізм»), відсутня стрижнева партія» [4, с. 12]. Вона вважає, що для проведення реформ не достатньо просто сформувати відносно сталу парламентську більшість, потрібно ще й встановити динамічну рівновагу між нею та урядом. Адже саме за таких умов, коли уряд взаємодіє з парламентською більшістю, стабільність політичного режиму підвищується [4, с. 13].

Саму ж політичну стабільність нерідко тлумачать як альтернативу конфліктам. Та питання в тому, яким чином взаємодіє конфлікт, як процес, і стабільність, як стан системи. Політичну стабільність прийнято характеризувати як стан політичної системи суспільства, що характеризується певною стійкістю, єдністю, цілісністю та здатністю до ефективності та конструктивності. До того ж, стабільність, як відомо, проявляється у відсутності криз та насильства, адже саме конфлікти є «витоком політичної стабільності» [7, с. 226]. А за ліберальної стра-

тегії стабільності, конфлікт розуміється М. Обушним як реальна риса суспільного життя і глибинне джерело політичного розвитку, а саму стабільність пов'язує із внутрішньо диференційованим суспільством і досягненням консенсусу [8, с. 552],.

Важливою умовою досягнення консенсусу В. Колюх називає «певні історично сформовані відносно стійкі переконання, уявлення, ціннісні орієнтації та моделі поведінки, що проявляються в діяльності суб'єктів політичного процесу, і складають зміст категорії політична культура» [9, с. 51]. Безперечно, політичну культуру можна вважати головним чинником стабільності демократії, але процес формування політичної культури і досягнення певного рівня такої культури має відбуватися у відносно спокійній політичній обстановці.

Звісно, за певних умов, і революції можна розглядати як локомотив історії, як «руйнівника старого і деміурга нової суспільно-політичної системи» [6, с. 260]. Але, революція таїть в собі і неприховану небезпеку, бо треба пам'ятати, що вона, в своєму кінцевому результаті, не завжди приводить до тих цілей, заради яких вона була задумана і здійснена. Так, революція й справді, незважаючи на свої, часом руйнівні наслідки, може відіграти роль інструмента переходу до нової якості суспільства, «але лише в тому випадку, якщо за нею послідує реставрація» [6, с. 260].

Враховуючи це, українські події 2004 року, з легкої руки, названі «помаранчевою революцією», ніякою революцією за своєю суттю і не були. Як показали подальші події, реставрації не відбулося. Просто одні інтереси прийшли на зміну іншим. А тому, існування лише політичної культури є недостатньою умовою забезпечення політичної стабільності — тільки взаємодія різних чинників (історичних, економічних, інституціональних) «може забезпечити відносну політичну стабільність» [9, с. 56].

Беззаперечно, що для досягнення взаєморозуміння потрібна загальна настроєність на досягнення консенсусу. Таку настроєність розуміють як бажану і не вимушену згоду, яка має базуватися на загальному інтересі сторін, що обговорюється в процесі діалогу, а сам інтерес має відображати загальнонаціональні ідеї та загальнолюдські цінності. Але бувають ситуації, коли, в силу різних причини, не вдається діалог, і як наслідок ніякого консенсусу не відбувається. І виникає конфлікт. Слід сказати, що толерантність, за своєю природою, пов'язана з вірогідністю конфлікту. Але сама вона і покликана попередити виникнення конфлікту. Розв'язання політичних конфліктів є «метою і призначенням політики,

постійно-продовжений пошук політичної думки та практичної політичної діяльності держави із будь-якою політичною системою» [7, с. 224].

Зазначимо, що в умовах стабільності системи, конфлікти тим і характеризуються, що їх учасники від самого початку «дотримуються єдиного розуміння проблеми, основних цінностей і мети» [10, с. 14]. Такий рівень позиції учасників конфлікту, безперечно, характеризує їх високу політичну культуру та загальну настроєність на вирішення непорозумінь. Та, як на жаль, свідчить практика останніх років, майже ніколи учасники конфлікту не сіли за стіл переговорів маючи при цьому тверду позицію щодо прийняття рішень (до того ж, щоб ці рішення збігалися). Без сумніву до цього варто прагнути і політики, перш за все, повинні усвідомлювати важливість такої позиції і дотримуватися її.

Океремішна роль у провокуванні міжнаціональних та міжетнічних конфліктах належить політичній еліті, хоча сама вона, в свою чергу, представляє собою цілком конкретний продукт внутрішньої диференціації відповідної національної групи. Таких підхід дозволяє зробити висновок прогностичного характеру у будь-якому національному суспільстві зі складною внутрішньою структурою та перспективами перерозподілу «груп впливу» буде виникати етнічна напруженість з тенденцією переростання її — за конкретних умов — у міжнаціональний конфлікт. Головною причиною виникнення такого роду конфліктних ситуацій буде полягати у прагненні соціальних груп, знову причетних до політичного процесу, давати свою інтерпретацію національних інтересів суспільства [11, с. 7].

Спалах конфліктів пояснюють і тим, що «на колишньому радянському просторі упроваджувались ідеологія і політична практика пролетарського або соціалістичного інтернаціоналізму» [12, с. 25–26]. А це супроводжувалося нівелюванням культурних особливостей народів, до того ж, національно-державна структура СРСР була жорстко ієрархієзована і центральна влада довільно розпоряджалась національними територіями і долями цілих народів, проводила депортації та репресії. Та не дивлячись на специфіку кожного із діючих на пострадянському просторі політичних конфліктів, на думку вчених, всі вони виражають собою процес соціо-культурного, політичного та економічного розвитку, що активізувався в країні з середини 80-х років, як черговий етап модернізації — руху суспільства від традиційної до сучасної цивілізації.

На думку, А. Здравомислова проблема полягала ще й в тому, що найскладніші питання динаміки національної самосвідомості не бралися до уваги і просто ігнорувалися, що в результаті неминуче призвело

до зіткнення інтересів нових та старих еліт у політичному просторі радянського суспільства [11, с. 5]. Аналізуючи, причини національних бунтів, Л. Нагорна, однією з можливих причин називає наслідок радянської національної політики, яка поширювала і навіть сприяла так званій «криптоетнічності, тобто свідомого приховування свого етнічного походження, зміни «паспортної» національності» [13, с. 50].

Сплеск національних рухів пояснюють також активізацією історичної пам'яті, яку неможливо стерти а, за певних історичних умов, вона відіграє ключові позиції — незадоволення власним національним (етнічним) статусом, його низька оцінка та пошук причин ситуації, що склалася, їх усвідомлення активізують, як правило, історичну пам'ять, що призводить до пожвавлення деяких стереотипів, що сягають корінням в далеке минуле та посилюють відчуття дискримінації та ущемлення національної гідності.

Очевидно, розмови про доцільність виходу із Радянського Союзу не вщухатимуть ще довго, ними вдало маніпулюють певні політичні групи для підживлення ілюзорних уявлень про краще життя. «Найстрашніше в політиці — це романтизм» [14, с. 11]. З романтизмом радянського штибу ще не скоро буде покінчено, він проявляється не лише приналежністю до тієї доби, але й небажанням працювати самому над створенням нового майбутнього, бо його недостатньо просто створити умовно, для реалізації таких планів потрібна щоденна робота.

Безперечно, минуле накладає свій відбиток і не тільки на характер кожного окремого індивіда, але й на країну в цілому. На переконання вчених, «майбутнє обличчя посткомуністичних суспільств також неминуче буде нести на собі відбиток національної своєрідності. Будь-яка спроба прогнозувати їх розвиток буде невдалою без з'ясування тенденцій, що виникають у етносоціальній сфері» [15, с. 5].

Отже, порозуміння повинно стати цінністю суспільства і, що архіважливо, — порозуміння еліти. Від її творчого потенціалу багато в чому залежить розробка новітньої національної ідеї в Україні, творення ідеології державного розвою, завершеність конституційної реформи.

Список використаних джерел:

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред.. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна,

В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Ґенеза, 2004. — 736 с.
2. Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці. Навчал. словник-довідник для студентів / Уклали: В. М. Піча, Н. М. Хома; Наукова редакція — В. М. Пічі. — К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ-2000», 2001. — 320 с.
3. Проскуріна О. Політична комунікація та перспективи утвердження в Україні нової політичної культури / О. Проскуріна // Публіцистика і політика. Збірник наукових праць політологічної спрямованості. Вип. 1 (14). — К.: Грамота, 2007. — С. 41–50.
4. Сичова Т. Г. Основи стабільності політичного режиму в Україні / Т. Г. Сичова: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук: 23.00.02 / Ун-т внутр. справ. — Х., 1998. — 18 с.
5. Колвард К. Насилие в отношении государства и реакция государства / К. Колвард // Толерантность и согласие: Материалы международной конференции. — Якутск, июнь, 1995. — М.: ИЭА РАН, 1997. — С. 53–60.
6. Гаджиев К. С. Политическая наука / К. С. Гаджиев: Учебное пособие. — 2-е изд. — М.: Междунар. отношения, 1995. — 400 с.
7. Здесенко А. П. Конфлікти та стабільність у політиці / А. П. Здесенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Філософія. Соціологія. Політологія. — № 9. — 2004. — С. 224–230.
8. Політологія: Довідник / М. І. Осушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач. — К.: Довіра. — 599 с.
9. Колюх В. Соціокультурні чинники політичної стабільності в умовах демократії / В. Колюх // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. — К.: Знання України — Вип. 18. — 2001. — С. 51–56.
10. Шаповаленко М. В. Проблема політичної стабільності та особливості політичної діяльності в умовах побудови української держави / В. М. Шаповаленко // Питання соціально-політичних наук. Міжвідомчий науковий збірник. — Вип.. 83. — К.: Либідь, 1992. — С. 12–18.
11. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / А. Г. Здравомислов. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 286 с.

12. Котигоренко В. Етнополітичні аспекти модернізаційних процесів в Україні / В. Котигоренко // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / Збірник. Відповід. ред. І. Ф. Курас, О. М. Майборода — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. — С. 22–44.
13. Нагорна Л. Українська етнонація: криза ідентичності / Л. Нагорна // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / Збірник. Відповід. ред. І. Ф. Курас, О. М. Майборода. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. — С. 45–61.
14. Руденко-Десняк О. Про становище українців та розвиток української культури в Російській Федерації // О. Руденко-Десняк / Мы — граждане России: Материалы I Конгресса украинцев Российской Федерации / Под общ. Ред. А. Руденко-Десняка. — М.: Славянский диалог, 1994. — С. 11–21 [112 с.].
15. Майборода О. Вступ // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / Збірник. Відповід. ред. І. Ф. Курас, О. М. Майборода. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. — С. 5–9.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Корж М. А. Внутрисистемный конфликт как источник политической нестабильности

Рассматривается внутрисистемный конфликт как источник политической нестабильности в Украине.
Ключевые слова: *конфликт, политический конфликт, политическая нестабильность, политическая элита, консенсус.*

Korzh M. A. Intersystem conflict as a source of political instability

Intrasystem conflict as a source of political instability in Ukraine is regarded.
Keywords: *conflict, political conflict, political instability, political elite, consensus.*

V. Теорія політики

УДК 130.3 [32:577.4]

Кирик В. Л.*

Кандидат політичних наук, начальник соціально-гуманітарного факультету ВІКНУ

Хилько М. І.

Доктор філософських наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Аналізуються технологічні аспекти проведення екологічної політики, зокрема: запровадження маловідходних, ресурсоощадних, біосферосумісних технологій.

Ключові слова: *екологічна політика, сталий розвиток, природокористування, технологічні системи.*

Магістральна лінія історії людства не є прямим переходом від гіршого до кращого, від дикості до гуманізму. Суспільства відрізняються одне від іншого насамперед рівнем розвитку технологій і відповідно їхнім впливом на довкілля і саму людину.

Неолітична революція, яка супроводжувалась окультуренням диких рослин і доместикацією тварин, утворенням поселень сільського типу, знаменувала перехід від збирання і полювання до землеробства і скотарства, врятувала людство від голодної смерті, оскільки старий спосіб одержання готових благ у природі призвів до збіднення ресурсів. Вона прислужилась справі примноження непоновлюваних природних ресурсів, хоча й різко обмежила число видів живого, що споживаються людиною.

Впродовж сторіч відносини між людиною і природою були досить суперечливими, але зростання числа екологічних негараздів і їх масштабів розпочалося з того часу, коли відбулася так звана неолітична

© Кирик В. Л, Хилько М. І., 2013:

революція і людство від мисливсько-збирального господарства перейшло до продуктивної економіки. Землеробство, скотарство, а по тому і розвиток індустрії базувалися на таких принципах взаємодії з природою, для яких є характерним порушення екологічної рівноваги біосфери, забруднення навколишнього середовища, виснаження невідновлюваних природних ресурсів та інші негативні екологічні наслідки. Усі ці складові сучасної екологічної проблеми зобов'язані своїм походженням саме «неолітичним» принципам природокористування, які з плином часу, з розширенням масштабів і темпів зростання суспільного виробництва призводили до дедалі більшої деградації природного середовища. Розвиток промисловості, транспорту, сільського господарства, який здійснювався з позицій традиційного мислення, виявився екологічно небезпечним. Хоча промислова («верстатна») революція XVIII — початку XIX ст. відкрила еру масового споживання всіляких виробів і порівняно швидких переміщень на планеті, але вона ж і сприяла розвитку технократичного мислення і, зрештою, призвела до деградації природи індустрією і в перспективі швидкого виснаження невідновлюваних мінеральних ресурсів [1, с. 199].

Наукова революція XX ст., будучи результатом інтеграції науки та технології з метою розв'язання практичних проблем, стала наступним потужним чинником трансформації довкілля. Однак людство, що ще не навчилося розумно керувати могутніми силами природи, стоїть перед дилемою: або створена людиною «вторинна» природа буде максимально розумно організована, перетвориться в ноосферу, або планету чекає екологічна катастрофа.

У таких умовах особливого значення набуває розвиток науково-технічної революції. Проте її вплив нерідко діаметрально протилежний. Так, НТР може сприяти як досягненню поставленої мети, так і прискоренню настання екологічного колапсу.

Як показує досвід технологічно розвинутих країн, техніка може допомогти вирішенню проблеми забезпечення основних життєво важливих потреб населення, насамперед матеріальних, на фоні скорочення робочого часу, необхідного для їх виробництва; всезростаючої тенденції відтоку людської сили від первиннного і вторинного секторів (сільського господарства і промислового виробництва) в третинний, який включає сферу послуг, народну освіту, охорону здоров'я, мистецтво і т. ін.; скорочення тяжкої фізичної праці, а також праці в шкідливих і небезпечних для здоров'я умовах; витіснення некваліфікованої і малокваліфікова-

ної ручної, рутинної праці, причому не тільки зі сфери матеріального виробництва, а й з інших сфер діяльності людини; зміни умов праці за рахунок автоматизації і комп'ютеризації як фізичної, так і розумової праці; посилення творчих начал, «онауковлення», інтелектуалізація процесу праці; зміни в кращий бік забезпечення побуту і відпочинку; вирішення на якісно новому рівні інформаційного зв'язку й інформаційного забезпечення населення.

Технічний прогрес дає можливість вивільнення великих обсягів людської енергії. Суть у тому, щоб її розумно використати, щоб ця енергія пішла не тільки на нарощування науково-технічного потенціалу, одержання нових надприбутків, насичення ринку товарами псевдопершої необхідності і т. ін., а й на ліквідацію пороків сучасної технократичної цивілізації. І, зокрема, тих із них, які стосуються людини, її ролі і функцій в сучасному виробництві. Мова йде про виснажливість, беззмістовність багатьох сучасних технологічних процесів і т. п., які в кінцевому підсумку призводять до деградації особистості, розуму, культури [1, с.188–189]. Про це детально написав А. Швейцер: «Протягом двох чи трьох поколінь досить багато індивідів живе тільки як робоча сила, а не як люди… Надзайнятість сучасної людини, яка стала звичайною в усіх верствах суспільства, веде до вмирання у ній духовного начала… Ставши жертвою перенапруження, вона все більше відчуває потребу в зовнішньому відстороненні… Абсолютне безділля, розваги і бажання забутися стають для неї фізичною потребою» [2, с. 42]. Несамостійність сучасної людини набуває такого характеру, що вона вже майже перестає жити власним духовним життям. «… Умови, в які вона поставлена, принижують її гідність і травмують її психічно» [2, с. 42].

Індустріальне суспільство, зробивши техніку відносно автономною силою, включило в неї індивіда як засіб і нещадно експлуатує його фізичну й інтелектуальну здатність. В результаті людина перетворюється в гвинтик, вузькоспеціалізованого раба тієї чи іншої науково-технічної галузі. Ця хибна парадигма повинна бути зламана. Вихід із становища, що склалося в рамках виробництва, вбачається в різкому скороченні обсягу бездуховної праці. Цього можна досягти за рахунок різних технічних інновацій (автоматизації, роботизації, комп'ютеризації тощо) [1, с. 187].

Проте, досвід розвинутих країн показує, що і «висока технологія», яка вбирає в себе культуру як виробництва, так і споживання, не вирішує всіх проблем духовного і фізичного розвитку людства. При

цьому сучасне людство не без допомоги техніки продовжує ускладнювати екологічні проблеми.

Людство ще не піднялося до рівня розумного ставлення до життя, його основ і майбутнього. Воно, як і раніше, багато в чому перебуває в полоні ілюзій стосовно технічного прогресу і не в змозі повною мірою використати собі на благо механізм стрімкого технічного злету. Прогресуюча загроза життю і розуму потребує зміни моделі розвитку цивілізації, переосмислення багатьох її відносин, перебудови механізмів та структур і, насамперед, формування екологічно безпечного суспільства [1, с. 186].

Ще й досі ведеться боротьба між прихильниками технократичного й екологічного підходів. Наслідки цієї боротьби далеко не однозначні, оскільки між традиційним шляхом розвитку суспільного виробництва і нині усвідомленими вимогами екології існує суперечність. Так, з економічної точки зору, внесення мінеральних добрив і пестицидів (до певних меж) було вигідним — адже це тимчасово сприяло зростанню врожайності, забезпечувало сталість інтенсивного землеробства. З екологічних же позицій — це шкідливо, оскільки поза цією метою воно призводить до знищення багатьох рослин і тварин, погіршує здоров'я людини, знижує якість довкілля [3, с. 4].

Взагалі, сучасна екологічна ситуація є наслідком помилок у всіх сферах життєдіяльності людини. Саме тому, якщо раніше екологічна проблема розглядалась як одне, нехай важливе, а все ж часткове завдання розвитку суспільства, то сьогодні вона тяжіє до того, щоб стати центральною, такою, що визначає тип і напрямок технологічного розвитку, більше того — саму його можливість. Ми живемо в переддень нового мислення, і економічна парадигма незабаром має поступитися місцем екологічній. Вирішальна роль у цьому належатиме екологічній політиці — визначальному чиннику стійкого соціально-економічного розвитку.

Відомо, що криза навколишнього середовища зумовлена не лише зростаючими масштабами сучасного виробництва, а й появою нових екологічно небезпечних технологій, підвищенням енергоємності виробничих процесів, витісненням натуральних матеріалів штучними, синтетичними, які не «вписуються» в природний кругообіг речовин у біосфері. То, може, настав час поставити питання, а чи правильно ми вибрали технологію у своїх відносинах з природою, і взагалі, чи в змозі

ми управляти могутніми силами, що породили теперішню кризу? Безумовно, ці питання стосуються не тільки розуму, а й духу людини.

Може скластися така ситуація: атомна електростанція спроможна виробляти величезну кількість електроенергії, проте, технологічно вона цілком непридатна для слаборозвинутої країни з нестабільним урядом, браком досвічених інженерів, відсутністю будь-якої енергорозподільної мережі і лідером-маньяком, що рветься до радіоактивних матеріалів для створення атомної зброї. То ж питання виробництва, вибору і передачі технологій може стояти дуже гостро.

Слід зауважити, що, говорячи про необхідність захисту природи, багато хто не зовсім усвідомлює, що йдеться, насамперед, про охорону самої людини, забезпечення її майбутнього. Обгрунтування необхідності тих чи інших екологічних заходів іноді здійснюється з позицій природи або якогось стороннього спостерігача-моралізатора, що призводить до ідеалізації незайманої природи. Людина в такому контексті виступає як руйнівник, «як черв'як у плоді» [4, с. 24–25].

Так, людина звинувачується (і нерідко справедливо) в злочинах проти природи, її екологічна некомпетентність часто призводить до спрощених інженерно-технократичних рішень, «природопереробних» господарських заходів. Міністерства, відомства, фірми заради вигідних, часом сумнівних, виробничо-економічних показників уперто нехтують природоохоронними заходами, покладаючись на «авось» саморегуляції біосферних процесів. І разом з тим, навіть якщо ми визнаємо людину злочинцем проти природи, слід підкреслити, що цей «злочинець», мабуть, єдиний з усіх живих істот усвідомлює свою вину і, будемо сподіватись, докладе всіх зусиль, аби спокутувати її. У цьому значна роль належатиме розробці й розподілу екологічно прийнятних технологій, які сприяють стійкому економічному прогресу, і заміні теперішніх, економічно недоцільних і екологічно шкідливих.

І все ж одразу застережемо, що дуже небезпечно сподіватися подолати екологічну кризу тільки за допомогою технології як такої. Фактично той небезпечний спосіб мислення, який зробив цю кризу найважливішою проблемою, і грунтується по суті на уявленні про здатність нової технології вирішити всі наші проблеми.

Доки людство не прийде до кращого розуміння тих здобутків і небезпек, які несе з собою технологія, посилення технологічної могутності зумовить лише подальшу деградацію навколишнього середовища. І неважливо, які нові технології ми створимо, наскільки розумно й

ефективно зуміємо передати їх у руки людей у всьому світі,— криза лише поглибиться, якщо тільки одночасно не сформулюємо по-новому свої відношення з навколишнім середовищем, не стабілізуємо народонаселення і не використаємо все можливе для відновлення рівноваги на Землі [5, с. 348].

Вибір технологічного майбутнього — проблема багатоаспектна, оскільки розробка перспективних моделей технологій, здатних зменшити технологічну напругу, належить не тільки до загальнотеоретичних проблем, а й до спеціальних. Враховуючи це, спробуємо розібратись у деяких засадничих питаннях і методологічних підходах до екологізації технологій виробничих процесів, визначити їх зміст, можливості і межі, з'ясувати, наскільки вони прагматичні, тобто дослідноспроможні. При цьому будемо керуватися, безперечно, гуманістичною ідеєю про необхідність «перебудови усіх чинників суспільного розвитку на засадах біосферосумісності», сформульованої Е. Гірусовим [6, с. 56] і розвинутої А. Горєловим [7, с. 115] та ін.

Вибір технологічного майбутнього спеціалістами бачиться по-різному. Хоча багаторічні дискусії з цього питання в кінцевому підсумку звелись практично до визнання двох основних напрямків. Це — так званні малі («м'які», «не-насильницькі») технології і великі структуроперетворюючі науково-технологічні рішення («великі технологічні системи»).

У монографії відомого англійського економіста Е. Шумахера, яка вийшла під претензійною назвою «Мале — прекрасне», обгрунтовується відмова науково-технологічної політики від великомасштабних заходів. Замість втрати зусиль на фундаментальні зрушення в науковому знанні і на практичну реалізацію принципово нових, складних і часто дорогих науково-технологічних рішень пропонується спрямувати розвиток технології на новий шлях. «Чого ми справді вимагаємо від учених і техніків?.. Нам потрібні методи і обладнання, які були б: досить дешевими, а отже, і доступними фактично кожному; придатними для маломасштабного застосування; сумісними з людською потребою у творчості» [8, с. 83]. Проте, враховуючи збільшення розриву між розвинутими і відсталими країнами, неготовність останніх до впровадження екологічно прийнятних технологій, ми маємо підстави стверджувати, що «малі» технології і є ті самі «проміжні» технології, які й будуть відповідати умовам і потребам слаборозвинутих країн.

Подібних поглядів дотримується американський фізик А. Ловенс, який назвав пошук нових підходів «м'яким шляхом розвитку технологій». Такий шлях, на його думку, повинен привести до створення технологій, що характеризуються п'ятьма основними якостями:

— вони базуватимуться на використанні головним чином відновлюваних видів енергії — таких, які завжди наявні, незалежно від того, використовуємо ми їх чи ні, як, наприклад, сонце, вітер і рослинність;

— вони будуть різноманітними в тому розумінні, щоб національні арсенали техніки можна було розподілити між багатьма дрібними платниками податків, кожен з яких прагнутиме до максимуму ефективності й використання у своїх конкретних умовах;

— це буде гнучка технологія порівняно невисокого рівня, щоб її легко можна було розуміти і використовувати без складних спеціальних навичок;

— вона повинна відповідати за масштабністю і географічним розподілом кінцевим потребам користувачів;

— технології мають узгоджуватися з енергетичними якостями того, що потрібне для безпосереднього кінцевого використання [8, с. 84].

Таким чином, вибір технологій повинен бути зорієнтований на технічну простоту, низьку вартість заміни, повільне старіння, високу надійність, велику ємність і низьку ціну.

Безперечно в умовах небаченого марнотратства ресурсів проблема виробу технологій заслуговує найпильнішої уваги як учених, інженерів, так і керівників, відповідальних за науково-технологічну й екологічну політику. Через те обговорення проблеми «відповідної технології» проводиться в межах доповідей «Римського клубу», різних програм ООН з навколишнього середовища, інших міжнародних і національних організацій та інститутів. Одержано чимало досить обнадійливих практичних результатів. Так, зокрема, в Україні:

— впровадження конверторного та електродугового способів виплавки сталі знижує витрати енергії на 27% і підвищує продуктивність виробництва порівняно з мартенівським у 2–3 рази;

— установки для безперервного розливу сталі економлять до 15–20% металу. (Якби ми повністю перейшли на метод безперервного розливу сталі, то могли б скоротити видобування залізної руди, коксу та виплавку сталі на десятки мільйонів тонн);

— спосіб покриття металорізальних інструментів за допомогою іонного бомбардування титаном, винайдений ученими Харківського

фізико-технічного інституту, дав змогу збільшити стійкість інструментів у 10 разів, продовжити термін їх роботи; знизити споживання енергії на 30%, підвищити якість обробки;

— ультразвуковий портативний прилад «Зонд-3», створений ученими Івано-Франківського інституту нафти й газу, значно заощаджує кошти, час, енергію і дав можливість прохідникам вирішувати важливі питання в процесі свердлування гірських порід;

— використання електрошлакової технології лиття сталі, що була розроблена українським вченим і одержала світове визнання, забезпечує випуск продукції найвищої якості. На кожній тонні готових виробів економиться до 2,3 т металу, поліпшуються умови праці, знижується собівартість виробництва у 5–6 разів і т. ін. [9, с. 123–124].

Звичайно, за умов дефіцитності ресурсів і прагнення одержати найбільшу віддачу в можливо близькі терміни, рішення майже завжди буде на користь малих (за капіталомісткістю і складністю освоєння) нововведень, які здійснюються одночасно в багатьох місцях. З іншого боку, моделі динамічної оптимізації для розрахунків на досить далеку перспективу показують доцільність концентрації зусиль на великих, так званих структуроутворюючих науково-технічних рішеннях («великі технічні системи») [10, с. 5].

При цьому характер самого процесу формування ефектів нововведень, як вважають Г. Добров і Р. Перельот, в обох випадках різний. Орієнтація на «малі» рішення залишає застосовуване нововведення і його наступні модифікації в межах певного покоління науково-технічних ідей і принципів. Можливості для наступного переходу до нових варіантів науково-технічних рішень за цих умов, як правило, обмежені як масштабами, так і тією малою часткою реального часу, що відводиться розвитком суспільного виробництва на зміну покоління науково-технічних рішень [8, с. 86]. Іншими словами, ефект, який досягається згідно з політикою «малої» технології, має переважно еволюційний характер, а згідно з політикою «великої» технології — революційний, що приводить до принципових якісних зрушень у рівні технології. Правда, тут ефект досягається із значним зміщенням у часі і з більшим ступенем ризику на перших етапах нововведення. «Зате такі технологічні зміни, як правило, відкривають шлях новим поколінням науково-технічних можливостей, кожне з яких має більш значний потенціал ефективності в межах усього життєвого циклу цього покоління технологічних рішень» [8, с. 86–87].

Отже, ставиться вимога забезпечити «довгоживучу ефективність» технологічних систем. Г. Добров і Р. Перельот вважають, що головними гарантами ефективності нових технологічних систем є «створення їх на базі довгоживучих ідей фундаментального наукового знання, забезпечення цілеспрямованого застосування новітніх наукових ідей і принципів стосовно цього комплексу компонент, що входять до складу технологічних систем. Реалізація цих можливостей може надати сучасним технологіям економічно і екологічно сталі характеристики, які забеспечать зростання їх потенціалу ефективності на термін, близький до межі фізичного спрацювання» [8, с. 87].

Цікава думка, але все-таки дещо абстрактна. Спробуємо розглянути впровадження ідеї «великої» технології на конкретному прикладі. На початку 70-х років група спеціалістів різних профілів, очолювана О. Нагорним (Запоріжжя), висунула ідею створення «екологізованого виробництва» [11]. Суть її зводилась до того, щоб тверді, рідкі, газоподібні відходи всіх підприємств великого індустріального центру за допомогою комунікації зосереджувати в якійсь загальній ємкості (котлі-реакторі), встановленій за містом під землею, і в результаті фізико-хімічних перетворень, які відбуваються за рахунок внутрішньої енергії самих відходів, «на виході» одержувати нейтральні для біосфери продукти (тверді, рідкі, газоподібні), які можна було б використати в новому технологічному ланцюжку, в будівництві, побуті, сільському господарстві. Тобто було запропоновано «відновлення природних тіл через створення територіальних культивуючих біосфер, ресурсовідновлюючих господарств» [12, с. 11].

Заради справедливості зазначимо, що саму ідею екологізації виробництва як процесу заміни відкритої системи існуючих технологій замкнутим циклом природокористування, хоч і з деяким запізненням, було сприйнято позитивно [13; 148]. Але з того часу минуло понад 20 років, а ідея «великої» технології так і не знайшла матеріального втілення. Великомасштабний науково-технічний багатотомний проект залишився незатребуваним. І в цьому нема нічого дивного. Адже навіть коли позитивний результат буде досягнутий (тобто реактор даватиме не відходи, які забруднюють довкілля, а екологічно чисті продукти чи напівфабрикати для різних виробництв), це пов'язано з великим ризиком: де гарантія стабільності його роботи при високих температурах, тиску і вібраціях? Чи не потребуватиме реактор ремонту? Що робити, коли він вибухне? Чи будуть нейтралізовані в котлі радіоактивні відходи,

які супроводжують, зокрема, металургійне виробництво? Нарешті, де взяти кошти на будівництво таких гігантів? Подібних запитань виникає чимало. Але когось цікавить не стільки те, щоб дати таким проектам «зелену вулицю», а, навпаки, щоб знехтувати ними. І все ж головне — це вирішити питання про можливість використання і розвитку самого принципу, на основі якого можуть функціонувати ефективні технології [12, с. 12, 13].

У цьому зв'язку слід зазначити, що сприйняття того, що таке «велика» і «мала» технології, завжди має відносний характер. Їх слід розглядати в системній єдності, в плані їх відповідності перспективним соціальним, економічним і природоохоронним потребам людства. Практика показує, що при аналізі «конкретної технології природокористування необхідно звертати увагу не тільки на її безпосередні результати, а й на те, як вона «вписується» в кругообіг речовин у системі «природа -суспільство-природа»» [8, с. 88]. Як справедливо зазначає В. Барякін, «… дослідження, що проводяться в цій галузі, абстраговані від багатьох параметрів, які впливають на технологію простору (місця розміщення технологічного об'єкта); часу (оптимальний строк ідеї конкретної моделі технології); системної зв'язності (злагодженість роботи конкретного технологічного об'єкта з іншими об'єктами); оптимального використання речовини, енергії та інформації; надійності й безпеки; своєчасності ремонту і реконструкції; економічної й екологічної рентабельності (досі всі інженерно-екологічні розробки розглядалися з погляду так званого соціального ефекту, методика розрахунку якого дуже умовна і не відображає ні реальних економічних витрат, ні дійсних соціально-економічних ефектів)» [12, с. 4–5].

Виробнича інфраструктура більшості країн світу не є природоохоронною. Майже повсюдно діють стереотипи підкорювача природи: «природа з усім упорається сама», «на наш вік вистачить», «апокаліпсис все одно неминучий — тому бери все, що можна взяти» та ін. Технологічна схема будь-якого виробництва залишається лінійною: природна сировина (або її напівфабрикат) переробляється на підприємстві і виходить як готовий продукт і відходи, що забруднюють воду, повітря, грунт і безпосередньо чи опосередковано впливають на здоров'я людей. Готовий продукт через деякий час також стає відходом.

Ось чому так гостро постало питання про ступінь негативного впливу забруднювачів на довкілля та масштаби його поширення. Тож і заговорили про «маловідходні» та «безвідходні» технології. Але, на жаль, ці

специфічні терміни внесли значну плутанину в розуміння становлення нових технологій і їх впливу на навколишнє середовище.

Починаючи з 60-х років, за зразок «маловідходних» технологій брали, наприклад, виробництва, яким за допомогою пилогазовловлюючих установок чи водоочисних споруд (або їх комбінацій) вдавалось зменшити валові викиди забруднювачів. При цьому технологічний ланцюжок був налаштований на затримування значних частинок пилу і кіптяви, тоді як газоподібні хімічні сполуки (найбільш шкідливі для всього живого) не вловлювались. Звичайно, були спроби створити більш досконалі установки, але вони не дали потрібних результатів. Експлуатація їх фактично перетворювалась на додаткове, надто матеріаломістке і енергоємне виробництво, що істотно позначається на собівартості продукції. До того ж постійно існує загроза залпових викидів (у разі поломок, аварій, незапланованих відключень установок) і забруднення довкілля з непередбачуваними соціально-економічними й екологічними наслідками.

І, нарешті, такий спосіб забезпечення «маловідходності» не тільки не суперечить ідеї екстенсивного зростання, а й навіть передбачає її. Адже в цьому разі під час проектування виробничого технологічного ланцюжка відпадає потреба застосовувати якісь особливі технологічні розв'язання, що запобігають забрудненню довкілля, оскільки природоохоронну функцію виконуватимуть спеціальні системи, які доповнюють головне виробництво: пиловловлювачі, водоочищувачі, шлаконагромаджувачі, могильники для токсичних і радіоактивних відходів. Проте проектанти більше тяжіють до розробок, спрямованих на вдосконалення не самої технології, а додаткових засобів і споруд. Маловідходні технології, які грунтуються на подібних схемах, вважаються безперспективними. Проте саме такий підхід нерідко є домінуючим.

Стосовно ідеї «безвідходності» в технології й у виробництві, то вона взагалі чимось нагадує лисенківську псевдоідею «виховання рослин» у сільському господарстві. Не випадково у вітчизняних публікаціях, у назві яких є термін «безвідходна технологія» або «безвідходне виробництво», йдеться, звичайно, про інженерні розв'язання, що надто віддалено нагадують суть заявленої теми, а наводяться лише елементи «безвідходності» в якихось технологічних ланцюжках. Створюється враження, ніби автори таких публікацій, користуючись сприятливістю моменту,— тема стала притчею во язицех — застосовують терміни з

елементом «безвідходне» як символи, ключові, «застрільні», «ударні» фрази [14; 15; 16].

Але далі цього справа так і не пішла. Інакше й не могло бути, бо «безвідходних» технологій просто немає і навряд, чи вони колись будуть. Повна безвідходність — це утопія, чи економіко-екологічний міф. Більше того, безвідходності нема навіть у самій природі. Як зазначають Р. Баландін і Л. Бондарєв: «Нерідко зустрічаються посилання на безвідходну «технологію» в природі. І це також не точно. Біосфера, жива речовина працюють із «відходами», подібно до техноречовини. Земна кора по суті — всепланетний склад «відходів» біосфери» [17, с. 337].

Отже, сама концепція, на основі якої приймались і розроблялись заходи щодо охорони природи (інтенсифікація виробництва, прийняття нових природоохоронних законів, збільшення асигнувань на природоохоронні заходи, створення безвідходних технологій), виявилася помилковою, оскільки спиралась на хибні уявлення про можливість створення «екологічно-чистих» господарств, і не узгоджувалася з законом збереження та другим законом термодинаміки. «Все, що виробляє людина, є відходами, які потрапляють у біосферу, і тому безвідходних технологій,— стверджують Г. Білявський, М. Падун і Р. Фурдуй,— бути не може. Сучасні технології — це інструмент, за допомогою якого людина споживає значно більше, ніж Природа може продукувати, тобто порушує екологічні закони» [9, с. 17].

Таким чином, термін «безвідходне виробництво», незважаючи на притаманний йому гуманістичний запал,— некоректний. Замість нього краще вживати термін «маловідходні технології». Наведені схеми екотехнології («маловідходні», «безвідходні»), цебто, коли природоохоронні, ресурсозберігаючі і ресурсовідновні функції реалізуються за допомогою доповнюючих техносистем (супровідних технологій), свідчать про завищення оцінок їх екологічності і не дозволяють науково обгрунтовано класифікувати їх як конкретні зразки екотехнологій.

Щоправда, спроби такої класифікації робляться. Зокрема, на думку В. Кухаря, І.Зайцева та І.Сухорукова, під екотехнологіями слід розуміти «взаємопов'язану сукупність прийомів і способів добування та використання природних ресурів, сукупність способів опрацювання сировини, матеріалів, напівфабрикатів або виробів, способів утилізації відходів виробництва і (або) їх знешкодження перед відведенням у довкілля, способів освоєння і перетворення природних об'єктів» [18, с. 31,250]. Але, як зазначилось у доповіді Міжнародної комісії з навколишнього серед-

овища і розвитку, «такі технології самі будуть забруднюючими, хоча й з іншими ефектами впливу на довкілля» [19, с. 200–201].

Може, саме тому термін «екотехнологія» нині вживається скоріше як семантична конструкція, що відображає прагнення людини до створення виробничих процесів за типом природних. Водночас слід віддати їм належне як етапним розв'язанням на шляху до біосферосумісних технологій, як біосферощадних і біосферовідновних [12, с. 10,14].

У контексті розробки ідеї біосферосумісних технологій значний інтерес становить унікальний експеримент «Біосфера-2», проведений в Арізонський пустелі (США), модель якого розроблена міжнародним інститутом екотехніки (Лондон). Відповідно до задуму авторів цього проекту, створення штучного середовища проживання, ізольованого від земної біосфери, дозволить людству уникнути екологічної (а потім, забеспечивши можливість літати і постійно жити в космосі) й астрофізичної катастрофи.

Експеримент був спрямований на вирішення п'яти головних завдань: встановлення інформаційного зв'язку між природною і штучною біосферами; створення моделі штучної біосфери; утворення невеликих замкнутих «біосфер», які могли б під час польотів у космос взаємодіяти з космічним простором; забезпечення можливості збереження вищих форм життя в разі «ядерної зими»; розроблення практичних методів збереження історичних і культурних пам'яток, населених пунктів від руйнівних впливів зовнішнього середовища.

Результати цього експерименту відомі [20]. Нас же цікавить, наскільки прийнятні технології, подібні до «Біосфери-2», для розв'язання соціально-екологічних проблем, наскільки вони «біосферосумісні». Однозначної відповіді на ці питання нема. Як тренажер для апробації нових технологічних рішень, поведінки людини в ізольованих системах вони, можливо, і виправдані. Але безглуздою є сама думка сховатись усім під штучною «ковдрою»: адже покрити Землю таким ковпаком неможливо. І якими досконалими не були б імітаційні пристосування життєзабезпечення, ефект замкнутості простору зняти не вдасться, а отже, не вдасться й уникнути массових психофізіологічних стресів. Тому «Біосфера-2» не може розглядатись як «біосферосумісна». Хоча її, з певними застереженнями, можна визнати біоавтономною, особливо для космічних умов [12, с. 17].

Концепція створення виробничим шляхом штучних середовищ від малих до надвеликих космічних масштабів найповніше викладена

в працях Є.Фаддєєва [21; 22]. Однак, вона не тільки не отримала суттєвої підтримки, вчених і управлінців, а навпаки, проти неї було висунуто цілий ряд заперечень, які, судячі з усього, не залишають навіть сподівань на те, що поширення виробничих принципів на екологію стане генеральним напрямком охорони навколишнього середовища. Але й цілковито відкидати цей підхід неправильно, бо шлях екорозвитку не може бути єдиним. У зв'язку з цим А. Урсул [3, с. 163–164] висловлює низку істотних заперечень:

По-перше, виробниче створення екологічних умов в економічному плані менш ефективне, ніж традиційний шлях — пошук уже готових, створених природою умов. Звичайно, це справедливо в основному для планети, її поверхні. Що ж стосується космосу, то там з самого початку такі умови створюються техногенно-виробничим шляхом, оскільки природні умови космосу не придатні для життя людини.

По-друге, для того, аби штучно створити екологічні умови, необхідно знати всі можливі негативні наслідки такого докорінного перетворення природи. Адже створені виробничим шляхом екологічні умови знову таки будуть оточені природою, з якою вони взаємодіятимуть. Щоб не створювати нові, можливо, навіть більш складні екологічні проблеми, треба бути впевненим у розумінні всіх екологічних законів і можливих наслідків. Проте гарантувати це неможливо, бо навряд чи в якийсь кінцевий відрізок часу людству стануть доступні всі екологічні знання (що випливає з відомих положень філософії про відповідність відносної й абсолютної істини). Перехід на екологічне виробництво як на генеральний шлях екологічної діяльності відсувається тим самим на дуже віддалене майбутнє, коли людина стане істотно розумнішою в екологічному відношенні.

По-третє, концепція поширення техногенно-виробничих принципів на екологію менш приваблива в методологічному плані, тому що саме розвиток виробництва призвів до нинішнього екологічного регресу. Через це значно більший інтерес становить поширення екологічних імперативів і принципів на виробництво, ніж виробничих на екологію. У цьому й полягає методологічна альтернатива, яка, на наш погляд, має вирішуватись на користь екологізації виробництва, причому в це поняття ми включаємо абсолютно всі заходи, спрямовані на розв'язання екологічної проблеми, на кардинальну зміну принципів природокористування для того, щоб вони забезпечили перехід на біосферосумісний шлях розвитку.

У плані розробки ідеї «біосферосумісних» технологій досить перспективною є думка В. Лося про «автотрофне функціонуання виробництва» [23], яке грунтується на концептуальних положеннях В. Вернадського про «автотрофність людства» [24; 25; 26; 27].

На думку В. Лося, «автотрофне виробництво» — це виробництво, для оптимального функціонування якого не потрібна, звичайно, безумовна наявність високомолекулярних природних сполук. Як сировинне і енергетичне джерело в такому виробництві можуть використовуватися низькомолекулярні сполуки, а в кінцевому підсумку — хімічні елементи. Це дозволить замкнути систему виробництва, коли використані продукти стають сировиною для наступного виробничого циклу. І далі він уточнює: «Отож, інтенсивна утилізація природних ресурсів біосфери на принципово іншій якісній основі, з одного боку, і створення штучних еквівалентів природних речей, з іншого — формують об'єктивні умови для автотрофного функціонування виробництва і відповідно автотрофного існування людини» [23, с. 55].

Як бачимо, інтерпретація ідеї «автотрофності», запропонована В. Лосем чітко визначена: творити для життєзабезпечення людства індустріальним, техніко-технологічним способом ланцюжок автотрофності, але не шляхом створення штучної природи і заміни біосфери відповідними технічними пристроями, а за допомогою створення таких умов, «за яких промислове, сільськогосподарське і рекреаційне функціонування суспільства не було б пов'язане з подальшим порушенням природних взаємозв'язків і відносин…» [23, с. 55–56]. Така позиція вченого видається перспективною і заслуговує на серйозну науково-інженерну проробку.

Отже, теоретична і практична розробка проблеми «біосумісних технологій» просувається в напрямку від створення біощадних (модель маловідходних технологій) і біовідновних (модель «екологізованого виробництва» типу групи А. Нагорного) технологій до біоавтономних (модель «Біосфера-2») і, нарешті, біовідтворюючих технологій (моделі, в яких втілиться ідея «автотрофного виробництва»). В історії технологічних розв'язань у питанні досягнення біосумісності, на думку В. Барякіна, умовно можна виокремити три етапи:

— біомарнотратні, біозабруднюючі технології (ефект біосумісності забезпечується тільки завдяки компенсаторним можливостям біосфери) — вся історія розвитку машинного виробництва до 60-х років XX ст.;

— біощадні, біовідновні, біовідтворюючі технології (забезпечуть локальний ефект біосумісності за рахунок діяльності людей, регіональні й глобальні ефекти залежать від компенсаторних можливостей біосфери) — 60-ті роки XX ст., теперішній час і найближче майбутнє;

— біосумісні технології (якісно нові інженерні розв'язання, що включають функції біощадні, біовідновні, біоавтономні, біовідтворюючі і забезпечують локальні, регіональні й глобальні ефекти біосумісності лише за рахунок раціонально організованої діяльності людини) — осяжне майбутнє [12, с. 17–19]. (Це скоріше мета, ніж засіб досягнення оптимальної взаємодії між технологічними і природними процесами).

Процес переходу від першого до наступних етапів тільки починається. І досягнуті успіхи більш ніж скромні. Усвідомлюючи визначальну необхідність такого переходу, А. Гор пропонує створити всесвітню Стратегічну екологічну ініціативу (СЕІ) — програму, яка зведе до мінімуму, а згодом і усуне старі неприйнятні технології за одночасної розробки і поширення нового покоління складних і екологічно доброякісних замінників. СЕІ повинна якомога швидше стати предметом інтенсивного міжнародного обговорення. Автор умисне вибрав словосполучення «стратегічна екологічна ініціатива», щоб провести паралель із Стратегічною оборонною ініціативою (СОІ), ударною програмою технологічного прориву, сфокусованого на загальній меті [5, с. 350].

Як відомо, для реалізації програми СОІ потрібні були величезні кошти, але вона дала значний поштовх розвитку нових технологій. І щоб справитися з глобальною екологічною кризою, необхідні такі самі цілеспрямованість, наполегливість і такий же рівень фінансування для розробки екологічно прийнятних біосферосумісних технологій.

Здійснення програми СЕІ передбачає як мінімум:

1. Надання податкових пільг за впровадження технологій і нових санкцій стосовно до старих.

2. Фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт за новими технологіями й у перспективі заборону старих.

3. Розробку програм держзамовлення для перших варіантів нових технологій.

4. Можливість одержання в перспективі великих ринкових прибутків, які з'являться після усунення застарілих технологій.

5. Створення методик точної й всебічної оцінки технологій, включаючи ретельне вивчення всіх витрат і доходів (як фінансових так і екологічних) від нових технологій-замінників.

6. Заснування в усьому світі навчальних центрів, які дадуть ядро екологічно освічених теоретиків і практиків, а також забезпечать готовність країн, що розвиваються, впроваджувати в себе екологічно привабливі технологію і практику. Зробити це можна за зразком сільськогосподарських дослідних центрів, які створювались у всьому світі в часи Зеленої революції.

7. Налагодження в розвинутих країнах експортного контролю для оцінки екологічного впливу технології, аналогічного режиму технологічного контролю часів «холодної війни» (КОКОМ), завдяки якому здійснювався ретельний і надзвичайно точний аналіз потенціального військового застосування технологій, що експортувалися.

8. Наведення порядку в теперішній плутанині законів, особливо в тих країнах, які сьогодні цілком не в змозі захищати права винахідників і творців нових технологій. Це аж ніяк не дрібниця, а один з основних чинників життєздатності великої програми передачі технології, бо адекватна охорона прав інтелектуальної власності вже є головним яблуком незгоди на глобальних торгівельних переговорах.

9. Поліпшення захисту патентів і авторських прав, удосконалення ліцензійних угод, діяльності спільних підприємств, надання торгівельних пільг, розширення дестриб'ютерської мережі та ін. [5, с. 351].

Запропонована СЕІ, без сумніву, варта уваги. Але у цьому випадку значно цікавіше, як можуть і повинні спрацювати всі політичні засоби (з числа запропонованих), як СЕІ виявить себе в енергетиці, промисловості, будівництві, на транспорті, в сільському господарстві, зменшенні відходів, рециклюванні й утилізації їх. Безумовно, кожна із зазначених галузей потребує окремого і грунтовного аналізу, що не є метою цього дослідження. Тому спробуємо в загальних рисах охарактеризувати можливості СЕІ на прикладі енергетики.

Відомо, що енергія — кров економіки. Але, на жаль, більшість поширених енергетичних технологій породжує інтенсивне забруднення, зокрема, зростаючу в атмосфері Землі концентрацію вуглекислого газу. Тому потрібно зосередитись на технологіях, які не лише поліпшують використання енергії, її економію (що дуже важливо), а й одночасно не викидають такої кількості вуглекислого газу.

Це стосується всіх видів електростанцій, промислових підприємств (особливо машинобудівних), автотранспорту і т. п. Відомо які нарікання повсюдно викликає розвиток ядерної енергетики, особливо після аварії на АЕС у Трімайл-Айленді (США) і Чорнобилі. Світова громадськість

стурбована неспроможністю людства забезпечити безаварійність роботи ядерних блоків і надійність захоронення ядерних відходів із тривалим періодом розщеплення.

Сучасне покоління ядерних енергетичних технологій у вигляді воднево-водяних реакторів опинилося в глухому технологічному куті. Але це навряд чи дає підстави прогнозувати занепад ядерної енергетики. Тим більше, що достеменно відомо: за належного рівня роботи АЕС значно менше впливають на глобальне потепління і завдають шкоди навколишньому середовищу, ніж, скажімо, ТЕС. З огляду на це слід продовжувати роботи по удосконаленню технологій ядерного синтезу, що в перспективі дасть можливість безпечно й ефективно виробляти електроенергію.

Доцільно сконцентрувати увагу на створені системи пасивної безпеки, тобто коли остання не залежить прямо від персоналу, який може втратити пильність під час експлуатації станції, і взагалі з'ясувати, чи існують цілком допустимі в науково-політичному плані засоби захоронення ядерних відходів. Головне ж — зробити наголос на ресурсозбереженні. Для цього потрібно, зокрема, вивчити можливості:

— переходу на інші види палива, що істотно знизять викиди вуглекислого газу та інших забруднювачів. Вугілля і нафту, де тільки можливо, замінити природним газом, який має таку ж енерговіддачу, але значно чистіший в екологічному плані;

— докорінного поліпшення роботи газопроводів, які нині випускають в атмосферу величезні об'єми природного газу, що відразу ж перетворюється на парниковий;

— утилізації метану, що виникає в сміттєвих відвалах і перетворюється в додатковий парниковий газ, а міг би стати замінником нафти і вугілля;

— регенерації тепла, яке побічно виробляється іншими підприємствами;

— застосування сонячних електростанцій. Це один із найперспективніших напрямків розвитку енергетики. Але його технологія поки що в стані розробки. Потрібно докласти надзусиль для прискорення розробки недорогих фотоелементів. Але тут більше політичних і організаційних, ніж технічних перешкод;

— поліпшення аеродинаміки вітрогенераторів;

— збільшення провідності ліній електропередач (надто багато втрачається електроенергії під час її передачі споживачам);

— найшвидшого переведення всіх галузей народного господарства на енергозберігаючі технології;

— удосконалення побутових електроприладів.

Величезний ефект можуть дати і електролампи нового покоління. В електролампах, якими ми користуємося, електричний струм пропускаєтья через металеву (вольфрамову) нитку, яка розжарюється і дає світло. Але тепла вона виділяє в 20 разів більше, ніж світла, і, як наслідок, більша частина електроенергії витрачається марно. Нове покоління ламп виробляється на основі принципу флуоресценції, тобто коли струм пропускається не через метал, а крізь газ, який світиться, але теплової енергії не виділяє. Ціна таких ламп майже однакова з ціною ламп розжарювання, а термін служби в 10 разів більший. Підраховано, що тільки одна нова лампа зберігає за термін свого функціонування порівняно із звичайною цілу тонну вугілля [5, с. 352–369].

Надзвичайно велика відповідальність за реалізацію цього курсу лежить на вчених. Вони не тільки відповідальні за відкриття нових технологій, а й значною мірою за можливі наслідки їх застосування. Людство не потрібні запізнілі пояснення і виправдання, важливіше не допустити застосування згубних технологій. Як ніколи гостро, на порядок денний стає проблема синтезу знань і етичних цінностей. Утилітаристська мораль на рубежі третього тисячоліття — згубна.

Бажано якнайшвидше позбутись тиску застарілої парадигми природокористування і підвищити гарантовану точність екологічних прогнозів. Невизначеність екологічних наслідків проектів негативно позначається на системі управління, знижує компетентність прийнятих рішень і може призвести (і вже призводить) до непередбачуваних наслідків. Разом з тим слід наголосити, що напрямки розвитку науки, у свою чергу, залежать від характеру замовлення, соціальних процесів розвитку суспільства. Це підвищує вимоги до політики і управлінців, але не знімає відповідальності і з учених за «соціалізацію технологій». А поки що можна констатувати, що, незважаючи на розвиток науки і техніки, потенційні можливості процвітання цивілізації, на початок XXI ст. людство прийшло до кризового стану: гине природа, нависла смертельна загроза життю на планеті. Рятувальні проекти, на жаль, висуваються і реалізуються повільніше, ніж насувається екологічна небезпека. І безперечно має рацію Ф. Моргун, який стверджував, що «якби рослини, тварини і птахи могли говорити, ми почули б багатоголосий стогін живих істот, знищуваних нами. З морів і гір, з рік, озер і лісів полинула б жалубна

лебедина пісня знівеченої природи» [28, с. 204]. Жодне з поколінь до нас не було такою мірою відповідальне за майбутнє, як наше, яке вже встигло завдати величезної шкоди природі і здатне цілком підірвати основи основ земного буття. Зрештою, всі ситуації з вибором космічного майбутнього людства є, по суті, наслідком визнання того факту, що Земля все ж кінечна. І наше життя, якщо воно в чомусь і величне, то тільки у своїй відповідальності перед майбутніми поколіннями.

Створення і застосування екологічно прийнятних технологій передусім і стане вирішальним чинником врятування навколишнього середовища. Але також не слід надто захоплюватися новими технологіями, бо сліпе покладання надій на техніку, стихійне і бездумне її використання в розрахунку на негайну вигоду вже поставило цивілізацію на край загибелі. Тому необхідно дуже ретельно вивчати екологічний вплив нових технологій, враховуючи і перспективу.

Аналіз сутності і тенденцій екологізації технологій показує, що процес переходу від біомарнотратних, біозабруднюючих технологій до біощадних і біовідновних, біоавтономних, біовідтворюючих тільки починається. І успіхи поки що більш ніж скромні. Особливо небезпечні з цього погляду різні термінологічні перебільшення. Такі поняття, наприклад, як «безвідходне виробництво», набуваючи термінологічного статусу шляхом впровадження необгрунтованих теоретичних настанов і декларування цілей без підтвердження їх конкретними інженерними проробками викликають спочатку технократичні ілюзії, а потім технологічні безвихідні розв'язання [12, с. 20].

Було б доцільно скласти список екологічно небезпечних технологій, заборонених для ввезення в середньо- і слаборозвинуті країни. Це сприяло б зміцненню правових засад у міжнародних відносинах і послужило б реальною основою самостійних дій країн з екологізації світового господарства, завдяки чому виграло б усе світове співтовариство. Адже екологічний неоколоніалізм, привабливий для окремо взятого інвестора, може стати екологічним бумерангом для всього людства. Бажана перебудова відтворюючої структури стане можливою, якщо інвестори будуть фінансувати поширення (в тому числі й у слабо- і середньорозвинутих країнах) екологічно чистих технологій.

Народам світу потрібна всеохоплююча спільна екологічна програма, стратегічна за масштабами і практично придатна для виконання. Але для цього, в свою чергу, потрібен високий рівень екологічної культури всіх жителів планети Земля, на якій, як писав В. Вернадський, «людина

вперше реально зрозуміла, що вона житель планети і, може мусить мислити і діяти в новому ключі, не лише в аспекті окремої особи, сім'ї чи роду, держави, чи їх союзів, а й у планетарному масштабі» [29, с. 24].

Список використаних джерел:

1. Становление экологического общества / Отв. ред. А. Д. Урсул. — Кишинев: Штиица, 1992. — 276 с.
2. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер / Общ. ред. и предисловие В. А. Карпушина. — М.: Прогресс, 1973. — 343 с.
3. Урсул А. Д. Перспективы экоразвития / А. Д. Урсул. — М.: Наука, 1990. — 270 с.
4. Киселев Н. Н. В гармонии с природой / Н. Н. Кисельов. — К.: Политиздат Украины, 1989. — 126 с.
5. Гор Эл. Земля на чаше весов (экология и человеческий дух) / Эл Гор. — М.: Проза, поэзия, публицистика, 1993. — 432 с.
6. Гирусов Э. В. Основные исторические этапы и формы взаимодействия общества и природы / Э. В. Гирусов // Общество и природа: Исторические этапы и формы взаимодействия / Отв. ред. М. П. Ким. — М.: Наука., 1981. — С. 48–57.
7. Горелов А. А. Экология — наука — моделлирование: (Философский очерк) / А. А. Горелов. — М.: Наука, 1985. — 207 с.
8. Добров Г. М. НТР и природоохранная политика / Г. М. Добров, Р. А. Перелет. — К.: Наукова думка, 1986. — 149 с.
9. Білявський Г. О. Основи загальної екології / Г. О. Білявський, М. М. Падун, Р. С. Фурдуй. — К.: Либідь, 1995. — 368 с.
10. Саркисян С. А. Большие технические системы: Анализ и прогноз развития / С. А. Саркисян, В. М. Ахундов, Э. С. Минаев. — М.: Наука, 1977. — 350 с.
11. Нагорный А. Некоторые вопросы экологизации производства / А. Нагорный, О. Сизякин, К. Скуфьин // Коммунист. — 1975. — № 17. — С. 57–64.
12. Барякін В. М. Можливості та межі екологізації технологій / В. М. Барякын // Філос. і соціолог. думка. — 1992. — № 6. — С. 4–20.

13. Залунин В. И. Экологизация производства: сущность, содержание, факторы / В. И. Залунин. — Владивосток: Изд-во Дальневосточ. ун-та, 1989. — 160 с.
14. Долішний М. І., Шевчук Л. Т. Техногенні відходи: теоретичні і практичні проблеми переробки та соціоекологічні наслідки // Матеріали Першої Всеукраїнської конференції: «Теоретичні та прикладні аспекти соціоекології». — Т. 2. — Львів: ВНТД, 1996. — С. 210–211.
15. Киевский М. И., Евстратов В. Н., Ратманов А. Г. Безотходные технологические схемы химических производств / М. И. Киевский, В. Н. Евстратов, А. Г. Ратманов. — К.: Техника, 1987. — 119 с.
16. Ягодин Г. А. Безотходная технология как средство решения социально-экономических проблем / Г. А. Ягодин, С. В. Макаров // Вопросы социоэкологии. Материалы Первой Всесоюзной конференции «Проблемы социальной экологии». — Львов, 1987. — С. 103–109.
17. Баландин Р. К., Бондарев Л. Г. Природа и цивилизация / Р. К. Баландин, Л. Г. Бондарев. — М.: Мысль, 1988. — 391 с.
18. Кухарь В. П. Экотехнология. Оптимизация технологии и природопользования / В. П. Кухарь, И. Д. Зайцев, Г. А. Сухоруков. — К.: Наукова думка, 1989. — 264 с.
19. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). — М.: Прогресс, 1989. — 376 с.
20. Аллен Дж., Нельсон М. Космические биосферы. Рецензия Г. Хозина // Новые книги за рубежом по общественным наукам. — 1987. — № 3 — С. 32–36.
21. Фаддеев Е. Т. Идея развития и проблемы экологии / Е. Т. Фадеев // Взаимодействие общества и природы. Философско-методологические аспекты экологической проблемы / Редкол.: Е. Т. Фаддеев (отв. ред) и др. — М.: Наука, 1986. — С. 210–232.
22. Фаддеев Е. Т. Проблема экологического производства // Философские проблемы глобальной экологии / Редкол.: Е. Т. Фаддеев (отв. ред) и др. — М.: Наука, 1983. — С. 310–329.
23. Лось В. А. Человек и природа: Социал.-философ. аспекты эколог. пробл. / В. А. Лось. — М.: Политиздат, 1978. — 224 с.

24. Вернадский В. И. Биосфера (Избранные труды по биогеохимии) / В. И. Вернадский. — М.: Мысль, 1967. — 376 с.
25. Вернадский В. И. Проблемы биогеохимии / В. И. Вернадский. — М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1940. — 160 с.
26. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1965. — 374 с.
27. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1988. — 520 с.
28. Моргун Ф. Т. Конец света? Или… / Ф. Т. Моргун. — Белгород: Крестьянское дело, 1997. — 220 с.
29. Вернадский В. И. Размышления натуралиста: В 2-х кн. — Кн. 2: Научная мысль как планетарное явление. Послесловие И. В. Кузнецова и Б. М. Кедрова / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1977. — 191 с.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Кирик В. Л., Хилько Н. И. Технологические аспекты реализации экологической политики

Анализируются технологические аспекты осуществления экологической политики, в частности: внедрение малоотходных, ресурсосберегающих, биосферосовместимых технологий.
Ключевые слова: *экологическая политика, устойчивое развитие, природопользование, у технологические системы.*

Kirik V. L., Khylko M. Technological aspects of ecological policy.

Technological aspects of ecological policy, especially: implantation of non-trade-waste, resource-saving, biosphere-friendly technologies are analyzed.
Key words: *ecological policy, stefdfast development, using of environment, technological systems.*

VI. Самоврядуванняі

УДК 32–027.21

Мармазова Т. І.

Доктор політичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ЯК СТРУКТУРНОГО ЕЛЕМЕНТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Дослідження присвячено теоретико-методологічним аспектам вивчення феномену «децентралізації».
Ключові слова: *децентралізація, місцеве самоврядування, місцева громада, деконцентрація, публічна влада.*

Актуальність обраної теми визначається тим, що державна влада являє собою продукт поступового соціально-політичного розвитку, який веде до появи єдиної системи суспільної структури, яка має за мету ефективно вирішувати складні соціально-політичні питання. Одним із таких структурних елементів названої державної влади є органи місцевого самоврядування. Проте, місце місцевого самоврядування у системі державної влади є вкрай дискусійним та невизначеним явищем. З однієї сторони, місцеве самоврядування — це публічний інститут, що здійснює, за В. Григорьєвим «обов'язкові (водопостачання, транспортна інфраструктура, суспільна безпека), факультативні (дорадчі) та добровільні (наприклад, організація порядку у місцях масового відпочинку громадян) повноваження» [1, с.286]. А з іншої сторони, місцеве самоврядування, за Р. Бабуном, «це визнання державою права громадян вільно приймати рішення у повсякденному житті місцевої влади і нести за це повну відповідальність» [2, с.10]. Отже, виникає дискусія (яку ми рекомендуємо уникнути) протиставлення між собою двох фундаментальних положень представницької демократії «права громадян на владу» і «передача державою частини своїх повноважень на місця». Уникнення названої дискусії зводиться до наукових та теоретичних під-

© Мармазова Т.І., 2013

ходів до явища «децентралізація», що включає в себе взаємне визнання як «права громади на місцеву владу» так і «передачі державою частини своїх повноважень на місця».

Варто зауважити, що єдиного підходу, як й будь-яких інших до розуміння «децентралізації» в вітчизняній науковій думці не існує. Попередній літературний пошук дозволив зробити висновок, що децентралізація розуміється у контексті «деконцентрації» й визначається на думку Н. Камінської в залежності від національних традицій місцевого самоврядування. Так, провідна українська дослідниця з питань місцевого самоврядування зазначає, що в Англії названий принцип розуміється як «self-government» (самостійне управління), що трансформувалося у «local government» (місцевий уряд) та «self-administration» (місцева адміністрація), у Франції «децентралізація вимірюється як «pouvoir municipal» (муніципальна влада) та «decentralization» (децентралізація) [4, с.5–6]. Конституція України у свою чергу взагалі не визначає такого явища як «децентралізація», обмежуючись лише засадою (ст. 143) передачі «органам місцевого самоврядування окремих повноважень виконавчої влади, що здійснюється за рахунок Державного бюджету України»; до повноважень місцевого самоврядування віднесено Законом України «Про місцеве самоврядування України» комплекс соціально-економічних (створення і реалізація відповідних програм розвитку певних територій, право на користування власними природними ресурсами, соціальні та бюджетні програми), бюджетних, комунальних, житлових та зовнішньо-економічних повноважень [5, с.7]. Проте, названий закон, на нашу думку, носить лише декларативний характер, й окремі положення Закону, наприклад у сфері бюджетної політики, де держава прямо делегує місцевому самоврядуванню право контролю за наповненням місцевого бюджету та створення умов інвестиційної привабливості певного регіону України не спрацьовує [5, с.30–34]. Серед факторів цього можна назвати відсутність чітких механізмів в призначенні відповідних посадовців для реалізації цього права законом. У результаті ми отримуємо вкрай неефективну систему місцевого самоврядування [5, с.37]. Корінь цієї неефективності криється в тому, що в Україні ані на рівні теорії ані на рівні нормативно-правого тлумачення не розроблено принципів децентралізації. Саме вирішенню цього питання й присвячено наше дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що ми пропонуємо довести гіпотезу з приводу факту, що децентралізація являє собою

напрямок методології вивчення інституціонального визначення місцевого самоврядування, не як набір юридичних, правових, політичних, соціологічних визначень місцевого самоврядування як інституту представницької демократії (який має на меті вирішувати місцеві питання на підставі делегованих центральною владою на це повноважень), а як сукупність теоретичних підходів до вироблення та впровадження у реальне життя певних моделей самоврядування які є реалізацією певних традицій влади на місцях.

Мета роботи полягає в тому, що за відсутністю єдиного теоретичного підходу до децентралізації необхідно дослідити через механізми та засоби децентралізації як взаємозалежних елементів: методології, інституціонального забезпечення діяльності органів місцевої влади, та теоретичного підходу до розуміння децентралізації як політико-правового інструменту виокремлення місцевого самоврядування у предметне коло політичної науки.

Задля вирішення поставленої мети необхідно проаналізувати існуючі уявлення про децентралізацію у роботах вітчизняних та зарубіжних авторів. Так, на думку класика з проблематики місцевого самоврядування Ю. Панейко, децентралізації має надавати місцевому самоврядування наступних ознак:

— стати різновидом соціального управління (тобто формуватися суто з громадян);

— влада, як і відповідальність за прийняті рішення маж стати предметом несення відповідальності усієї громади;

— на перший план має виходити кооперація між адміністративним рівнем (державна влада) та місцевим (місцева громада) з метою спільного ведення державної політики на всіх рівнях [6].

На наше переконання наведені вище ознаки впливу децентралізації дозволи би нам створити універсальний підхід до уявлення такого явища як «децентралізація». Але, нам необхідно враховувати зауваження, які вносить А. Мушкін, на думку якого, жоден з існуючих підходів до місцевого самоврядування не відповідає на запитання «кому саме належить управління й хто його має здійснювати», що на означає «орієнтаційний характер органів місцевого самоврядування, що діє в межах наданих суспільством повноважень» [7, с.69]. Іншими словами, що таке явище, як децентралізація є ніщо іншим, як з однієї сторони, складова частинна місцевого самоврядування і має розумітися як «фундаментальна частина», а з іншої сторони, ми не можемо застосувати такий підхід

на практиці, оскільки децентралізація не відповідає на питання «кому саме належить управління» [7, с.69]. Названу проблему пропонує вирішити В. Бесчастний, який пропонує вивести з названої проблеми дві точки зору, а саме:

— місцеве самоврядування історично давніше за державу (в цьому його підтримують В. Погорілко, В. Романенко, Г. Швидкий та інші)

— сучасне місцеве самоврядування є невід'ємною частиною держави, і тому його не можна розглядати окремо від державної влади (В. Шаповал) і розуміти як автономну частину індивідуальної влади в межах державної влади [8, с.15].

На наше переконання, запропоноване дослідником тлумачення є відносно не новим и продовжує ідею Дж. С. Міля з приводу ведення принципів «субсидіарності», що передбачає прийняття рішень безпосередньо всередині мешканців певної території [9, с.63]. Але, на думку В. Бесчастного, і з нею є сенс погодитися, місцеве самоврядування не відповідає на питання «чи варто розуміти місцеву владу як окрему від державної» [8, с. 15]. На це міг відповісти досліджуваний нами принцип «децентралізації» який вперше у вітчизняній науці запропонував М. Драгоманов [10, с.7]. На його думку, децентралізація допоможе, по-перше залучити до вирішення місцевих питань значну кількість населення, по-друге, це дає змогу населенню не відчувати на собі вплив державно-адміністративної машини. Названий принцип, продовжує М. Драгоманов, має впроваджуватися двома шляхами: бюрократичним шляхом (коли центральна влада самостійно формує місцеву вертикаль влади), та демократичним (реалізація права громадян самим реалізовувати власну ініціативу) [10, с.7–8; 11, с.282]. Але в практичному вимірі названий підхід призведе до переміщення предметного коло до поняття «децентралізація — федералізація» що методологічно є невірним. Доказом нашої тези слугує факт, що за структурно-функціональним підходом предметне коло децентралізації має знаходитися у системі державно-правових стосунків між місцевою владою й центральним урядом, а у випадку аналізу федералізму ми отримуємо аналіз моделей місцевого самоврядування, що включає в себе вибір децентралізації як форми самоврядування у контексті адміністративно-територіального устрою країни. У практичному вимірі це дає можливість нам виокремити наступні елементі децентралізації, як адміністративної, політичної, культурної, бюджетно-фіскальної, економічної та правової [12, с.147]. На наше переконання, саме таку логіку має Європейська

Хартія Місцевого самоврядування. Яка під децентралізацією розуміє функціональне право місцевим самоврядуванням «право та реальну можливість органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ та керувати нею, діяти в межах закону під власну відповідальність в інтересах народу» [13]. Проте, подальший аналіз за структурно-функціональним підходом не дає нам можливість дослідити динаміку місцевого самоврядування, і за Б. Свірським, ми отримаємо наступну ситуацію. На його думку, наука що вивчає весь комплекс питань місцевого самоврядування має досліджуватися за наступними методами:

— системний підхід (дає змогу дослідити взаємодію представницьких та виконавчих органів влади як особливих соціальних систем з іншими елементами державної організації);

— історичний підхід (дослідження факторів розвитку, запозичення та спадкоємності певних історичних форм місцевого самоврядування;

— нормативно-логічний аналіз (має дві риси, по-перше це конкретно-соціологічне дослідження, а по-друге система перевірки робочих гіпотез);

— соціологічне дослідження (перевірка на практиці робочих гіпотез, що мають перевіряємий характер);

— порівняльний метод (для виявлення внутрішніх закономірностей, виявлення подібних та діаметрально протилежних якостей дії органів місцевого самоврядування);

— моделювання та експеримент (вироблення критеріїв ефективності влади на місцевому рівні та дослідження проблеми її компетентності) [14, с.17–18].

Отже, підсумовує дослідник, методологія дослідження питань предметного кола місцевого самоврядування являє собою самостійну галузь державознавства, як заснована на конституційних принципах появи та функціонування органів державної влади в Україні й має за завдання дослідження організації, діяльності і розвитку законотворчих, представницьких та виконавчих органів державної влади [14, с. 18]. На практиці це в політичній науці призводить до появи тріади методологічно вірних підходів, які незважаючи на вирішення різних дослідницьких задач, мають однаковий результат. Наприклад, К. Осунга декларує, що «децентралізація — це процес створення сприятливих умов для фінансового клімату у певному регіоні», де центральна влада грає роль спостерігача за процесом їх розподілу [15, p.17]. У свою чергу, на думку дослід-

ника О. Євтушенко, місцеве самоврядування це «самостійний елемент функціонування громадянського суспільства, а не як елемент державної влади», але при цьому дослідник зауважує, що децентралізація є деконцентрацією і виступає адміністративною мірою яка залишає за державною владою одноосібне право приймати рішення; при цьому, мова повинна йти саме за створення фінансовою деконцентрації як чинника ефективності всієї системи місцевого самоврядування, але у межах «адміністративної децентралізації» (досвід Франції) [16, с.49–51].

При чому, на думку А. Скрипника, фінансова децентралізація також має свою внутрішню структуру, так дослідник виділяє адміністративну, фіскальну, фінансову, бюджетну та економічну складову децентралізації [17, с.27]. Але, на нашу думку не варто зводити децентралізацію до принципу фінансової автономії місцевого самоврядування у системи державної влади, навіть незважаючи на факт методичної чіткості. На користь нашої думки слугує висновок С. Хамінича і В. Климова, які пропонують розширити межі вживання феномену децентралізації додаючи до неї фактори унітарних та федеративних систем, у яких предметом порівняння є ефективність фіскальної політики та рівень довіри громади до інститутів місцевого самоврядування [18, с.146–147].

Отже, виникає логічне запитання, якщо дослідницька наукова традиція зводить децентралізацію до системи розподілу фінансових ресурсів на місцях, то що тоді варто розуміти під децентралізацією з теоретико-методологічної точки зору? На назване запитання дає спробу відповісти П. Трачук, який вбачає в децентралізації перш за все конструювання конституційно-правової й юридично супроводжуваної моделі перерозподілу повноважень між елементами місцевого самоврядування та шляхів оптимізації стосунків між ними [19, с.247]. На практиці це означає, що традиція розуміння децентралізації як системи перерозподілу фінансових ресурсів з метою більш ефективного впровадження принципів незалежності місцевого самоврядування у вирішенні місцевих питань має дещо обмежене розуміння. По-перше, на нашу увагу, певні умови децентралізації є відображенням національної традиції стосунків між центральною владою та місцевим самоврядуванням, по-друге, використання системного та структурно-функціонального підходів виокремило цілий ряд методологічних обмежень щодо вироблення як універсального підходу до децентралізації, так й розуміння децентралізації як автономізації місцевих фінансів незважаючи на факти методологічної чіткості.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження зауважимо, що децентралізація є структурним елементом більш складної системи державного управляння. Децентралізація як поняття визначається механізмом делегування частини повноважень центральним урядом інституту місцевого самоврядування, а як методологічний підхід вбачається дослідниками (С. Хамініч, Н. Камінська, А. Скрипник та інші) перш за все як елемент фінансової автономії місцевих бюджетів. На наше переконання, яке підкріплено логікою П. Трачука, децентралізація це певна конституційно-правова модель перерозподілу повноважень між елементами місцевого самоврядування, що означає не виокремлення принципу фінансовою автономії у окрему предмету область, а завдяки системному підходу досліджується як складова частина всього комплексу місцевого самоврядування [19, с.247].

Для України, місцеве самоврядування якої, на наш погляд, ще тільки проходить стадію свого становлення, децентралізація означає перш за все аргументацію необхідності делегування частини повноважень центральної влади громадянському суспільстві, яке через молодість української державності досі не пройшло фазу свого становлення. По-друге, фінансова автономія, як елемент децентралізації в умовах сучасної України зазнає браку, оскільки фінансова автономія це не тільки право місцевих громад на формування власних бюджетів та впровадження власної фіскальної політики, а ще створення відповідної фінансової культури та механізмів контролю (які не перешкоджають діяльності місцевого самоврядування й одночасно фіксують певні зловживання).

Саме побудуванню децентралізованої конституційно-правової моделі українського самоврядування будуть присвячено наші наступні наукові пошуки. Окремо слід зазначити, що такий підхід вимагає від дослідника як розширення предметної області децентралізації, так й суттєвого переосмислення системного та структурно-функціонального підходів.

Список використаних джерел:

1. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практики: Монография / В. В. Григорьева. — К.: Истина, 2005. — 424 с.
2. Бабун Р. В. Организация местного самоуправления: Учебное пособие Р. В. Бабун. — СПб.: Питер, 2005. — 192 с.

3. Децентрализация государственной власти и местное самоуправление: проблемы реализации.— М.: Изд-во РАГС, 2007.— 384 с.
4. Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльний аналіз: навч. посіб. / Н. В. Каменська.— К.: КНТ, 2010.— 232 с.
5. Законодательство Украины о местном самоуправлении: Сб. норматив. актов.— Изд. шестое, с изм. и доп. / Подгот. В. Н. Игнатенко.— Х.: ООО «Одиссей», 2008.— 512 с.
6. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Ю. Панейко.— Мюнхен, 1963.— С. 130–135.
7. Мушкин А. Е. Государство и право — исторические разновидности органов и норм управления обществом / А. Е. Мушкин.— Ленинград, 1969.— С. 69.
8. Местное самоуправление в Украине: проблемы и перспективы: Монография / В. Н. Бесчастный, Ю. В. Делия, В. А. Устименко и др.; Под ред. В. Н. Бесчастного.— Донецк: ДЮИ ЛГУВД, 2008.— 288 с.
9. Швидько Г. К. Державне управління і самоврядування в Україні: Навчальний посібник / Г. К. Швидько, В. Е. Романенко.— К.: Вид-во УАДУ, 1997.— Ч. 1.— 140 с.
10. Шаповал В. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування / В. Шаповал // Право України.— 2002.— № 3.— С. 5–11.
11. Роботяжев Н. В. Миль Джон Стюарт / Н. В. Роботяжев // Федерализм.— М., 2000.
12. Аникин А. В. Юность науки / А. В. Аникин.— М.: Политиздат, 1975.— 350 с.
13. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року [Електронний ресурс] // Режим доступу: http: // zakon3. rada.gov.ua / laws / show / 994_036
14. Свирский Б. М. Государственное строительство и местное самоуправление в Украине: Учебное пособие. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Б. М. Свирский.— Харьков: Эспада, 2004.— 304 с.
15. Kwan Osung. The Effects of Fiscal decentralization on Public Spending: the Korean Case / Osung Kwan // Public Budgeting and Finance.— winter 2003.— Pp. 1–20.
16. Євтушенко О. Н. Проблеми децентралізації державної влади і місцеве самоврядування в Україні / О. Н. Євтушенко // Гілея:

науковий вісник. Збірник наукових праць. — 2009. — № 29. — С. 43–57.
17. Скрипник А. Бюджетна децентралізація як шлях до Євросоюзу / А. Скрипник, О. Сунцова // Економіст. — 2005. — № 3. — С. 26–29.
18. Хамініч С. Ю., Климова В. М. Особливості фіскальної децентралізації в умовах розвитку національного господарства України / С. Ю. Хамініч, В. М. Климова // Вісник Дніпропетровського університету. Науковий журнал. — Випуск 5 / 2, 2011, № 10 / 1. — Том 19. — С. 143–148.
19. Трачук П. А. Децентралізація та проблеми адміністративного самоврядування / П. А. Трачук // Держава і прав. Збірник наукових праць. — 2010. — Випуск № 48. — С. 242–247.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2013 р.

Мармазова Т. И. Теоретико-методологическое измерение децентрализации как структурного элемента местного самоуправления

Исследование посвящено теоретико-методологическим аспектам исследования феномена «децентрализации».
Ключевые слова: *децентрализация, местное самоуправление, местная громада, деконцентрация, публичная власть.*

Marmazova T. I. Theoretical and methodological dimension of decentralization as a structural element of the local self-government

Research is devoted to methodological aspects of research of a phenomenon of «decentralization».
Keywords: *decentralization, local government, local bulk, decontsentration, public power.*

VI. Самоврядування

УДК 32–027.21:352.071

Анастасов О. І.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету

Коваль Ю. О.

Кандидат політичних наук, асистент кафедри політології Донецького національного університету

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Проаналізовано рівень впливу досвіду місцевого самоврядування у країнах ЄС на українську практику та з'ясовано вектори трансформації інституту місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, принцип субсидіарності, моделі місцевого самоврядування, процеси реформування, кластерна методологія.*

Актуальність обраної теми полягає в тому, що Україна обравши проєвропейських шлях свого розвитку зіштовхується з такою складною проблемою як нерозвиненість інститутів місцевого самоврядування. Корінь цієї нерозвиненості полягає в тому, що органи місцевого самоврядування з однієї сторони не мають фінансових ресурсів для вирішення місцевих проблем, а з іншої сторони вони залишаються структурним елементом центральної влади, й тому, загальноєвропейська практика громадської участі в вирішенні місцевих питань в Україні не розвивається. Як наслідок відсутності вдалого менеджменту на місцевому рівні, місцеве самоврядування України повністю (або більш ніж на 85% відсотків) залежить від трансфертів з центрального бюджету [1] (наприклад у Австрії цей відсоток дорівнює 15–20%, а у Швеції 11–15% [2]).

© Анастасов О.І., Ковель Ю.О., 2013

Переважна більшість українських вчених вважає, що реальною причиною недієздатності місцевого самоврядування у вигляді прямої залежності місцевих фінансів від центрального бюджету є проблема значних відрахувань місцевих бюджетів до центрального (деякі регіони відраховують до 95% місцевих доходів) [3; с. 45]. У якості аргументу дослідники приводять положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [4]. Так, згідно ст. 16 п. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» місцеві бюджети є вільними і не включеними до системи центрального бюджету, ст. 28 п. 2 навіть дозволяє органам місцевого самоврядування встановлювати тарифи на побутові та комунальні послуги, але при цьому йде посилання, що центральна роль у вирішенні цього питання належить державі [4]. Тобто, за законом органи місцевого самоврядування можуть вільно користуватися власним бюджетом, а з іншої сторони, законом України про місцеве самоврядування встановлено цілий ряд обмежень, що не тільки унеможливлюють ефективну роботу місцевого самоврядування, а взагалі не дозволяють йому розвиватися як інституту політичної системи. Яскравим прикладом цього можна назвати положення про місцевий референдум, так стаття 7 п. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» де встановлено, що порядок призначення та проведення референдуму [4], а також перелік питань, що вирішуються виключно референдумом визначаються Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» у якому мова йде про право громадян скасовувати політичні рішення місцевої органи влади [5], в той самий час, коли загальноєвропейські принципи «громадянського аудиту» чи «формування місцевих бюджетів» залишилися відкрити.

Отже, головна мета нашого дослідження визначити вектори трансформації інституту місцевого самоврядування в Україні у контексті європейського досвіду крізь призму аналізу сучасного стану українських реалій у сфері місцевого самоврядування.

Проблема трансформації місцевого самоврядування в Україні представлено достатньо широко. Спектр проблем, який досліджуються в Україні достатньо різноманітний і включає в себе правовий, економічний, податковий та соціологічний аспекти поглядів на функціонування місцевого самоврядування в Україні [6; с. 92–93]. При цьому, на нашу думку, політологічний підхід слід розглядати дещо окремо, оскільки місцеве самоврядування як одиниця аналізу має досліджуватися на стику правових, економічних та інших наук, але при цьому необ-

хідно враховувати політичну площину досліджуваної проблеми. Отже, політологічний підхід дослідження місцевого самоврядування в Україні представлено трьома підходами — загальним (дослідження теоретичних моделей місцевого самоврядування та їх описання), процесуальним (дослідження аспектів впливу зарубіжного досвіду місцевого самоврядування на українську специфіку), та комплексний (врахування досвіду дослідження місцевого самоврядування фахівцями інших наук, широке використання кластерної моделі аналізу, дослідження етапів розвитку місцевого самоврядування в Україні у контексті запозичення досвіду країн Європи) [7, s.35–36]. Таке різноманіття підходів свідчить про те, що проблема місцевого самоврядування не є поодиноким випадком у науці, й вимагає від дослідника принципу методологічної чіткості при формуванні проблеми дослідження. Ігнорування цього принципу може призвести до дослідження багатоаспектної проблеми місцевого самоврядування тільки з однієї позиції. Щоб уникнути зазначеної методологічної неточності ми пропонуємо досліджувати проблему місцевого самоврядування як кластерну ланку політичної системи з урахуванням аспектів впливу європейського досвіду (запозичення та адоптації).

Кластерна методологія дозволяє нам розглядати місцеве самоврядування як упоряджену систему кластерів, які діють взаємопов'язано й знаходяться у прямій залежності один від одного. Мова йде про фінансову, бюджетну, економічну, політичну, соціальну, інформаційну та інші системи кластерів. Окремо ми не можемо аналізувати будь-який кластер, бо на думку О. Сидоренка та нашу думку теж, такий аналіз призведе до політичних парадоксів, які ми спостерігаємо в Україні, де незважаючи на декларовану роль незалежності місцевого самоврядування ми бачимо як його залежність так і неефективність [8, с. 161].

Отже, виходячи з мети нашої роботи до існуючих кластерів ми додаємо кластер запозичення та адоптації зарубіжного досвіду, але варто тут зробити деякі зауваження. По-перше, зарубіжна модель місцевого самоврядування (у нашому випадку акцент робиться на моделі місцевого самоврядування Швеції) також є кластерною моделлю, яка також вже включає в себе кластери економіки, політики, фінансів тощо, без урахування цього факту ми можемо лише або порівнювати, або протиставляти дві моделі місцевого самоврядування. Названа ситуація, на нашу думку, є методологічно невірною, бо через це ми не зможемо

проаналізувати вектори трансформації місцевого самоврядування в Україні у контексті досвіду європейських країн. По-друге, будь-яке іноземне запозичення повинно пройти фазу адоптації, без проходження її, і тут ми погоджуємося з думкою О. Мірошника, ми отримаємо ще більше парадоксальну ситуацію — наприклад існування як двох систем місцевого самоврядування, так й протиріччя у їх законодавчому забезпеченні [9, с. 38]. По-третє, аналіз векторів трансформації має відповідати на суспільне замовлення будь-якого європейського суспільства у послідовності та компетентності у впровадженні реформ, які є невід'ємною частиною процесу трансформації.

Таким чином, переходячи то реалізації мети дослідження ми пропонуємо наступні етапи дослідження трансформації інституту місцевого самоврядування в Україні у контексті європейського досвіду (на прикладі Швеції):

аргументація вибору досвіду Швеції;

аналіз вад та недоліків швецької моделі інституту місцевого самоврядування;

визначення ступеня запозичення швецького досвіду місцевого самоврядування в українських умовах;

аргументація ризиків впровадження досягнень швецької системи місцевого самоврядування в Україні.

Обрання у якості прикладу для України шведської моделі місцевого самоврядування не є випадковим з приводу наступних причин. Місцеве самоврядування у Швеції є одним з давніх у Європі та налічує більше 300 років практики й називається фахівцями з місцевого самоврядування однією з еталонних моделей [10, p.315]. Головним досягненням шведської моделі, на нашу думку, є гармонійне поєднання національних традицій місцевого самоврядування, загальних європейських тенденцій розвитку місцевих громад та впровадження положень Європейської Хартії місцевого самоврядування у якості законних та підзаконних актів [11; 12]. Головний принцип, який було закладено у фундамент розвитку місцевого самоврядування Швеції є створення дієвої, незалежної та підконтрольної для більшості громадян місцевої влади. Головний шлях реалізації цього принципу дуже широко прописано у Законі Швеції «Про місцеве самоврядування» гл.3 та гл.9, де визначено, що «діяльність місцевого самоврядування здійснюється на засадах громадянської участі та громадянського аудиту» [11]. Система місцевого самоврядування в Швеції має два рівні, які не підпорядковані між собою і діють

за принципом співпраці, отже, найнижчий рівень це муніципалітети, проміжний — ландстингами й самий вищій це держава, котра не є «вершиною ієрархією», а лише гарантією національної безпеки та індикатором політичної стабільності [10, p.321].

Варто зазначити, що тут в жодному випадку не варто ідеалізовувати досвід Швеції, оскільки в цій країні, як і в Україні є комплекс невирішених питань, серед яких є й актуальна для нашої держави проблема фінансових стосунків місцевої влади з центральною, бо в країні діє відразу дві податкової системи — місцева і центральна. Проте, це не означає, що населення має сплачувати відразу два податки, навпаки, законом «Про місцеве самоврядування Швеції» прописується чіткий розподіл податкових витрат між муніципалітетами та ландстингами, де згідно гл.19 визначено: до муніципалітетів податкова сфера обмежується будівництвом, транспортом, зборами, орендною платою за користування земельними та іншими природними ресурсами, а до ландстингів віднесена сфери державних дотацій та планування [11]. Таке розподілення зовні виглядає ідеальної моделлю місцевого самоврядування, де за муніципалітетами на рівні закону закріплено право проводити власну податкову та фінансову політику, в той самий час, коли внутрішня сторона названої моделі залишається поза увагою дослідника. Не зважаючи на названі досягнення, структура доходів місцевого самоврядування Швеції дозволяє нам зробити достатньо обережні висновки. Так, структура доходів муніципалітетів виглядає наступним чином: податки (в тому числі і місцеві) — 68%, державні дотації — 11%, оплата і місцеві збори — 7%, спеціальні державні дотації — 5%, плата за оренду — 3% [9, с. 39]. В той самий час, коли до ландстингів віднесена більше функція витрат, з яких 80–90% складає медицина, решта — освіта [9; с. 39]. Застосовуючи кластерну методологію аналізу, ми можемо зробити висновок, що шведська модель місцевого самоврядування на рівні муніципалітетів являє собою наступний набір кластерів: фіскальний — 78–80%, державно-дотаційний — 16–20%, це означає, що з таких кластерів як політичний, соціальний, економічний, Швеція обрала гармонійне поєднання економіки та соціальної сфери з акцентом на останні, при цьому політична сфера залишилася прямим зв'язком між муніципалітетами та державою, в той самий час за проміжним рівнем місцевого самоврядування (ландстинги) залишилась роль як аудитора, так і охоронця соціальної сфери (освіта, медицина). Для України досвід Швеції корисний тим, що українська практика значних перерахувань міських бюджетів

до центрального, в Швеції взагалі носить ситуативний характер, тобто застосовується тільки у разі необхідності, іншими словами, у Швеції не робили з цього значної проблеми у вигляді подолання негативного явища значних відрахувань місцевих бюджетів до центрального. Замість цього шведські реформатори законодавчо закріпили принцип партнерства та взаємодії місцевої влади та центральної, що в результаті багаторічної практики принесли позитивні результати [10; p.322]. Також, на нашу думку, українським реформаторам дуже часто бракує досвіду при реформуванні такої багатоаспектної сфери як місцеве самоврядування, й тому, вони діють переважно дуже емоційно. Наприклад, відомий дослідник В. Журавський аналізуючи актуальність реформування місцевого самоврядування зазначив, що «в державі існує реальна необхідність створення матеріальної і фінансової незалежності місцевого самоврядування зі створенням умов розширення його компетенції» [14, с. 24]. Причому, що саме слід робити першим, розширювати компетенцію, чи створювати фінансову незалежність українські реформатори не визначають. Також не визначають, що за кластерною моделлю, розширення повноважень місцевого самоврядування має включати в себе активну участь громадян, а у контексті європейського досвіду названий тренд набуває особового значення. Дослідники названого тренду С. Могильний [15; с. 146] та А. Ант [16; с. 25] визначають, що втілення в життя загальноєвропейських практик реформування місцевого самоврядування в українських умовах унеможливлюється самою моделлю місцевого самоврядування, яка не створює:

умов реалізації принципів субсидіарності (передача місцевим органам влади прав щодо вирішення важливих місцевих питань. Відмінність субсидіарності від делегування повноважень полягає в тому, що субсидіарність це визначений європейським досвідом набір критеріїв та параметрів незалежності місцевих органів від центральних у фінансовій, соціальній, бюджетній та інших сферах) [15, с. 149].

функції громадянського суспільства у сферах контролю та експертизи за діяльністю влади на місцевому рівні (при чому не визначається, а що саме в себе має включати громадський контроль) [16, с. 26].

У європейській практиці (Австрія, Польща, Швеція) громадський контроль включає в себе як підзвітність місцевої влади громадянам у вигляді підготування щоквартальних або щорічних звітів (переважно в електронній формі), так й проведення так званого громадянського аудиту [13, s.41]. Громадянський аудит, на нашу думку, являє собою один

з найскладніших кластерів місцевого самоврядування, бо він включає в себе декілька важливих аспектів. Перший, і він є фундаментальним, це громадська участь у вирішенні місцевих питань, тобто, європейська практика вчить громадян делегувати місцевим органам влади певні права, а потім вже це робить держава. На практиці це не означає, що саме громадяни прописують компетенцію місцевим органам влади, наприклад у Польщі, яка має спільний з Україною досвід побудови соціалізму, громадянами делегують місцевій владі право розподіляти бюджетні кошти на певні витрати, але при цьому місцева влада має навести на це певні аргументи [13, s.40]. По-друге, громадянський аудит це право громадян щорічно перевіряти діяльність місцевої влади звертаючись для цього до акредитованих аудиторів. Третій аспект включає в себе аргументацію необхідності проведення контролю та призиву до підзвітності, оскільки європейська практика у разі порушення законодавства чиновником автоматично запускає процедуру його відкликання, тому у своїй діяльності місцева влада у країнах Європи зацікавлена проводити більш зрозумілу та прозору політику, бути більш відкрити для громадян, ніж це відбувається в Україні.

Таким чином, аналіз кластерів місцевого самоврядування дозволяє нам визначити, що європейський досвід розвитку місцевого самоврядування пройшов значний історичний шлях свого становлення, де певна модель та досвід є унікальними. Для України, яка має більше 20 років незалежності це означає, що фахівцям, державним службовцям та реформаторам варто звертати увагу не на принципи, за якими працює система місцевого самоврядування, а більше на внутрішню логіку адоптації певних досягнень в українських умовах. Мова в цьому випадку йде про механізми адоптації реформ, які б визначили певні напрямки трансформації інституту місцевого самоврядування в України. Перш, ніж здійснити аналіз, варто розуміти, що застосований нами кластерний підхід є методологічно універсальним засобом дослідження місцевого самоврядування, оскільки дозволяє нам аналізувати певну сферу місцевого самоврядування, зберігаючи при цьому цілісність місцевого самоврядування як політичного інституту.

На нашу думку, реформування місцевого самоврядування в Україні без орієнтирів як зі сторони держави, так зі сторони громадян це шлях до політико-правого тупику, бо влада при слабкому громадянському в суспільстві в Україні має за мету побудову потужної вертикалі влади, у якій місцеві органи влади відіграють лише роль додатку, або засобом

перерахування частки місцевого бюджету до центрального. Така модель теж має право на існування, оскільки її досягненням є безконфліктність, орієнтація на виконання поставлених центральною владою завдань. Головний недолік цієї моделі це її загальна неефективність та нездатність вирішувати місцеві питання й значна фінансова залежність від центральної влади. Доказом нашої тези є думка відомих українських фахівців В. Бакуменко, О. Оболенського, С. Могильного, С. Серьогіна та інших у дослідженні стосунків місцевої влади та центральної влади, місцевої влади і місцевої громади, де було зроблено наступний висновок: «яким саме шляхом варто забезпечити в Україні членам територіальної громади можливість поєднувати колективне обговорення питань і прийняття рішень з їх особистої активністю та ініціативністю» [15, с. 150]. Складність ситуації полягає в тому, що ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування» дозволяє територіальним громадам один раз на рік проводити громадські слухання з посадовцями місцевої влади [4]. Законом навіть закріплено положення, що результати громадських слухань мають позачергово розглядатися на засіданні місцевих рад, але самого механізму, порядку реалізації цього права не існує, й замість розробки цього пропонується запровадити ідею референдуму, коли в більшості проблемних запитань (громадський аудит, розподілення бюджету тощо) він не потрібний. Отже, в Україні гостро постала проблема функціонального навантаження місцевого самоврядування як інституту державної влади. З однієї сторони, і це природно, міська влада має стати продовженням центральної, а з іншої сторони, за діючим в нашій країні законодавством, місцева влада не виконує тих функцій, які закріплені в Європейський Хартії місцевого самоврядування, де закріплено принципи місцевої автономії [5].

Якщо у разі орієнтиру трансформації місцевого самоврядування обрати реалізацію положень Європейської Хартії місцевого самоврядування (яка до речі не є обов'язковою для виконання) ми можемо звести проблему трансформації місцевого самоврядування до штучного вибору певної моделі місцевого самоврядування, а процес його реформування звести до нормативно-правової та процедурної адоптації певної моделі. А це за європейської практикою місцевого самоврядування є невірним, і тільки все більше призведе до поглиблення неефективності місцевої влади в Україні. Отже, головний орієнтир при реформуванні органів місцевого самоврядування в Україні має стати, на нашу думку, відповідь на суспільний запит у побудуванні в Україні ефективної влади на всіх її

рівнях. В цьому випадку під ефективністю варто розуміти як орієнтацію місцевої влади на створення інвестиційного клімату на певній території, так і орієнтацію громадянського суспільства в участі у соціально-політичному житті своєї території. Варто зауважити, що мова не йде про розширення прав громадянського суспільства в сфері управління, як і не йде мова про популярну в Україні ідею відриву місцевої влади від центральної. Акцент має робитися саме на принципах гнучкості, мобільності, зрозумілості, відкритості та авторитету місцевої влади в очах громади (а не виборців). Тому, при підході до реформування місцевого самоврядування в Україні ми маємо розуміти, що реформування дуже складний і коштовний процес, який не зважаючи на позитивну логіку свого втілення може призвести до негативних явищ, це означає, що реформу треба проводити в декілька етапів. На нашу думку, головне питання тут є не сам процес реформування, а процеси адоптації тих рішень, нововведень, які несе реформування, з огляду на це ми пропонуємо при реформуванні місцевого самоврядування виділяти два рівні адоптації реформ: експериментальний (коли здійснюється спроба на теоретичному рівні запровадити певне перетворення) та адаптаційний (коли реформа показавши перші позитивні результати має розширюватися в глибину). Проте, у процесі реформування залишається невирішеним низка запитань, серед яких є найбільш актуальними: підготовка державних службовців працювати у перехідному стані реформи або бути повністю компетентними у нових умовах. Показовим в цьому аспекті є досвід Польщі, де влада розуміючи, що на кінцевому етапі реформування місцевого самоврядування реформа може згорнутися по причині нездатності державних діячів працювати у нових умовах. Вихід було знайдено, за результатами дослідження відомого фахівця Х. Дейнеги наступним чином: держава запровадили три рівні підготовки та перепідготовки державних службовців, також було розроблено і втілено на практику багаторівневу систему практичних тренінгів з підготовки державних службовців: центральні тренінги (планує і організовує центральна влада з метою підготовки державних службовців до втілення на практиці прийнятих змін), генеральні тренінги (організовує і проводить Офіс Генеральних директорів з метою підготовки державних службовців до вимог не тільки світових стандартів службовців, а й провідних топ-менеджерів), навчання за індивідуальними параметрами (у разі необхідності державний службовець може пройти програму додаткової підготовки), спеціалізовані тренінги (організатором

може виступати сама громада, мета таких тренінгів підвищення рівня оперативності державних службовців) [17, с. 157–158]; тобто, головна мета реформування якості місцевого самоврядування в Польщі стало впровадження ідеї перетворення службовців на менеджерів, тобто фахівців, які не тільки обирають нестандартні рішення, а вміють їх втілювати у життя.

Проте, в Україні склалася парадоксальна ситуація, з однієї сторони реформування, як вектор трансформації місцевого самоврядування у самостійний інститут, вже назріли, про що неодноразово наголошував і Президент України [18], а з іншої сторони деякі державні посадовці на місцях вбачають, що місцеве самоврядування — це підконтрольна державі система влади [19, с. 110–111].

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження варто зазначити, що застосування кластерної моделі для аналізу стану місцевого самоврядування дозволяє нам розуміти місцеву владу як складний елемент політичної системи країни, який включає в себе кластери фінансових, податкових, економічних, соціальних та політичних функцій, які не можна розглядати окремо, оскільки названі системи є взаємозалежними і такий аналіз призведе до ряду недопустимих при реформуванні помилок. У свою чергу реформування системи місцевого самоврядування являє собою багатоаспектний процес як оновлення, так і впровадження певних новацій. Також, процес реформування, особливо в умовах України, підіймає дві актуальні проблеми — запозичення / копіювання зарубіжного досвіду та спроби адоптувати його в українських умовах, що на нашу думку є шляхом до політико-правого тупику, котрий все більше поглибить й без цього складні умови існування місцевого самоврядування.

Список використаних джерел:

1. Інформація про стан виконання Зведеного та Державного бюджетів України за І півріччя 2012 року. [електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.minfin.gov.ua / control / uk / publish / printable_article?art_id=348825.
2. Австрійський досвід місцевого самоврядування. Візит українських міських голів до Австрії, 27 квітня — 2 травня 2009 року. [електронний ресурс]. Режим доступу: http: // soskin.info / ea / 2009 / 5–6 / 200914.html.

3. Досвід місцевого самоврядування у посткомуністичних країнах Європи та роль молоді у його застосуванні в Україні. — упоряд. Любомир Грицак. К. — Агентство Україна. — 2005. — С. 45.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». [електронний ресурс]. Режим доступу: http: // zakon4.rada.gov.ua / laws / show / 280 / 97-вр.
5. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». [електронний ресурс]. Режим доступу: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 1286–12.
6. Скопич О. Д. Теоретико-правовий аналіз контролю в системі місцевого самоврядування / О. Д. Скопич // Статистика України. — 2007. — № 2. — С. 91–94.
7. Janowska-Dęrbska B. Podstawy prawne współdyiałania samorządu terytoralnego / B. Janowska-Dęrbska // Samoryąd terytorialny III Pzeczyposto litej. Lublin. — 2002. — S.33–41.
8. Сидоренко В. В. Еволюція місцевого самоврядування з точки зору спіральної динаміки. / В. В. Сидоренко, В. І. Слуговін // Удосконалення механізмів державного управління соціально-економічним розвитком підприємств і галузей економіки / гол.ред. О. С. Поважний. — Донецьк, 2011. — С. 161.
9. Мірошник О. Інститут місцевого самоврядування у Швеції / О. Мірошник // Національна безпека і оборона. — 2009. — № 1. — С. 37–39.
10. Graves C. W. The Never Ending Quest: Dr.Clare W. Graves Explores Human Nature. / Clare. W. Graves; with Christopher C. Cowan, Natasha Todorovic, Eds. — Santa Barbara, CA: ECLET Publishing, 2005. — 470 p.
11. Local and regional democracy in Sweden — CG (12) 7 Part II REV // [електронний ресурс]. Режим доступу: https: // wcd.coe.int / ViewDoc.jsp?id=889905&Site=COE.
12. Європейська хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. [електронний ресурс]. Режим доступу: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 994_036.
13. Sobczak Jacek Kontytucyjne podstawy reform samoryadowych w Polscę // Samoryąd terytorialny III Pzeczyposto litej. — Lublin. — 2002. — S. 40–41.

14. Журавський В. Питання реформи місцевого самоврядування в Україні / В. Журавський // Право України. — 2005. — № 11. — С. 24.
15. Могильний С. Інноваційні технології роботи місцевої влади з органами самоорганізації населення / С. Могильний // Науковий журнал «Вісник Національної академії державного управління при Президентові України». — 2011. — № 3. — С. 144–151.
16. Ант А. Чи буде самоврядування в Україні європейським? / А. Ант // Віче. — 1998. — № 10. — С. 25–26.
17. Дейнега Х. М. Особливості підготовки державних службовців у Республіці Польща / Х. М. Дейнека // Економіка та держава. — 2011. — № 2. — С. 156–159.
18. Янукович говорит, что местные советы будоражат народ. Электронный доступ: http: // gazeta. ua / ru / articles / politics / _yanukovich-govorit-chto-mestnye-sovety-budorazhat-narod / 385346.
19. Матвієнко П. Діяльність органів місцевого самоврядування як об'єкт контролю / П. Матвієнко // Вісник прокуратури. — 2011. — № 12. — С. 97–111.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2013 р.

Анастасов А. И., Коваль Ю. А. Трансформация института местного самоуправления в Украине в контексте европейского опыта

Проанализирован уровень влияния опыта местного самоуправления в странах ЕС на украинскую практику и определены вектора трансформации института местного самоуправления в Украине.
Ключевые слова: *местное самоуправление, принцип субсидиарности, модели местного самоуправления, процессы реформирования, кластерная методология.*

Anastasov A. I., Koval Y. A. Transformation of the institution of local self-government in Ukraine in the context of the European experience

Level of influence of experience of local government in EU countries on the Ukrainian practice is analysed and are defined a vector of transformation of institute of local government in Ukraine.
Keywords: *local government, principle of subsidiarity, model of local government, reforming processes, cluster methodology.*

VI. Самоврядування

УДК 061.2:316.3

Матвійчук А. В.

Кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК ВІДКРИТЕ СОЦІАЛЬНЕ УТВОРЕННЯ: ПРОБЛЕМА ЛЕГІТИМАЦІЇ

Аналізуються умови за яких відбувається формування громадянського суспільства в Україні.
Ключові слова: *громадянське суспільства, громадські організації, легітимація, демократична правова соціальна держава.*

Формування громадянського суспільства — це невпинний процес, який у країнах Європейського Союзу вже має певні чітко визначені типологічні ознаки, зокрема: пріоритет приватної власності й пов'язаних з нею інтересів власників; наявність високорозвиненого «середнього класу», який цементує державно-суспільне життя; високий рівень життєвих і творчих можливостей самореалізації особистості в усіх сферах суспільного життя; функціонування значної кількості суспільно-політичних організацій, які відображають інтереси різних суспільних груп; постійний розвиток і утвердження громадянськості через обмін взаємодоповнюючими якостями за принципом «політичність громадянського суспільства і громадянськість політичного» [1, с. 70–72].

В Україні, на відміну від розвинених країн Заходу, лише починає формуватися тип громадянського суспільства, де переплітаються авторитарні й демократичні властивості. Його перехідний характер особливо виразно постає в незахищеності від втручання держави і політичної влади в життя і діяльність громадян. З огляду на це гармонізація відносин держави і громадянського суспільства в умовах реформування українського суспільства постає як життєво вирішальна необхідність.

© Матвійчук А. В., 2013

Водночас слід відзначити, що в Україні хоч і повільно та все ж створюється умови для розбудови громадянського суспільства. Конституція України проголосила державу правовою, передумовою чого є формування громадянського суспільства [2; 3; 4].

Конкретизація відмінностей у структурі, способах утворення та функціях партій і громадських організацій міститься в Законі «Про об'єднання громадян», який було ухвалено ще в 1992 р. [5]. У той час, коли його приймали, країна ще не мала досвіду розвитку інститутів плюралістичної демократії та громадянського суспільства. Хоча закон не суперечить чинній Конституції, у ньому не всі особливості діяльності партій та громадських організацій конкретизована згідно із сучасними потребами. Тому передбачається прийняття окремих законів про партії, про профспілки та інші типи громадських об'єднань. Уже прийняті такі вужчі за сферою чинності закони, як Закон «Про благодійництво та благодійні організації» [6] та «Про професійних творчих працівників і творчі спілки» [7]. Вимагають законодавчого врегулювання деякі проблеми оподаткування громадських об'єднань та їхньої фінансової підтримки (спонсорами і державою), а також спрощення процедури їхньої реєстрації.

Ідея правової держави має реалізуватись через послідовне здійснення принципів верховенства права та поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову з конституційним визначенням їхніх повноважень та взаємно врівноваженості. Діяльність держави обмежується Конституцією та законами України. В Конституції наголошується, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, а також гарантується право громадян на безпосереднє звернення до суду в разі порушення їхніх конституційних прав і свобод.

Отже, правова, соціальна демократична держава задекларована в Конституції як намір, як політично-юридичний ідеал, до здійснення якого прагне суспільство. Гарантія прав і свобод людини, невтручання держави у справи громадянського суспільства, відповідальність перед народом створюють політико-правові передумови для того, щоб люди домагались максимального наближення дійсності до цього ідеалу. Однак, на практиці ще діють старі стереотипи, уявлення про те, що Конституція — лише політичний документ, а життя диктує свої вимоги. Тільки незначна частина людей вірить у те, що в Україні всі дотримуються законів і Конституції. Якщо таке ставлення є лише суб'єктивною

оцінкою, воно все одно створює несприятливі умови для розвитку громадських організацій сучасного типу.

При всьому розходженні сподівань і досягнень у становленні правових передумов формування громадянського суспільства не можна недооцінювати значення нової Конституції та створення Конституційного суду — з одного боку, законодавства про власність, підприємництво та інших соціально-економічних законів — з другого, для розвитку громадянського суспільства в Україні. По-новому були також врегульовані питання діяльності партій та громадських організацій: ліквідована однопартійність, прийнято Закон про громадські об'єднання; про відносини держави і церкви; діє низка законів про пресу та інші ЗМІ; про вибори та багато інших.

Засоби масової інформації займають особливе місце у системі інститутів громадянського суспільства. Інформуючи про події в світі та в державі про політичне і громадське життя, вони впливають на формування поглядів людей, громадської думки, яка є важливим інститутом демократичної системи врядування і ознакою функціонуючої «сфери відкритості». Формування громадської думки — найважливіша функція ЗМІ з точки зору громадянського суспільства. Адже для з'ясування того, що думають громадяни, є чимало й інших інститутів. Вибори, приміром, з великою мірою достовірності виявляють громадську думку і ставлення окремих суспільних груп до політичних лідерів, партій та їхніх програм. Каналами висловлення громадської думки є також участь у зборах, мітингах, маніфестаціях. Її вивченням займаються спеціалізовані установи, що проводять регулярні соціологічні опитування. А от наскільки громадська думка сформована, різнобічна, відверто висловлена — це значною мірою залежить від якості, відкритості та вільного функціонування засобів масової інформації.

Одним із найважливіших засобів забезпечення свободи слова і думки є розвинене законодавство про ЗМІ. Нині воно в Україні доволі розгалужене, але не зовсім послідовне.

Іншим засобом захисту своїх інтересів і свого права на вільне висловлення думок є створення журналістами професійних спілок та об'єднань, які також є частиною громадянського суспільства. Зокрема, в Україні діють:

— створена ще в 1957 році та перереєстрована 20 січня 1993 року Спілка журналістів України. Вона налічує 12 тисяч членів, має відділення у всіх областях України і є членом Міжнародної федерації

журналістів. У 1994 році в її рамках було створено «Комітет захисту свободи преси»;

— професійна спілка українських журналістів «Незалежність», створена 5 травня 1990 року. Її мета — захищати права та свободи журналістів, сприяти розвитку фаховості в журналістиці та захищати етичні принципи;

— гільдія головних редакторів українських засобів масової інформації — громадська організація, що налічує близько 100 членів. Створена 12 травня 1995 року з метою захисту прав журналістів в органах законодавчої та виконавчої влади;

— фундація захисту свободи слова та інформації — недержавна позапартійна організація, створена популярними громадськими діячами, в тому числі політиками, письменниками та художниками. Вона намагається давати відсіч порушенням свободи слова та займається справами переслідування журналістів;

— кримська спілка вільних журналістів та інші організації.

Значні громадські функції виконують також політичні партії. Хоча вони є елементом політичної системи, але і за своїм місцем у суспільстві, і за функціями, які вони виконують, партії мають прямий стосунок до громадянського суспільства. Як уже зазначалося, на політичному рівні вони представляють акумульовані та узагальнені ними інтереси різних суспільних груп; виступають посередниками у стосунках громадянського суспільства і держави. Партії забезпечують не лише політичну структурованість органів влади, а й зворотній зв'язок владних структур з народом. Залучення значних верств населення до політики і до контролю за діяльністю державних структур в інтересах тих чи інших груп населення є змістом соціалізуючої функції партій. З точки зору будівництва громадянського суспільства саме представницька й соціалізуюча діяльність партій є пріоритетною [8].

Органи місцевого самоврядування є за сучасних умов одним із основних каналів реалізації становлення громадянського суспільства. Місцеве самоврядування виступає складовою механізмів взаємодії громадян і держави, управління суспільством. Визначальними при цьому є такі принципи його організації:

виборність органів місцевого самоврядування та їхніх очільників;

фінансова автономія в межах власних коштів територіальних громад;

3) забезпечення реальної участі населення в процесі вироблення й прийняття рішень із питань місцевого значення шляхом місцевих референдумів, створення органів територіальної самоорганізації, громадських ініціатив;

4) відсутність прямої підпорядкованості органу самоврядування державним органам виконавчої влади, забезпечення співпраці з державними структурами на партнерських засадах [9].

Суттєве значення для демократичного становлення, розвитку та вдосконалення місцевого самоврядування мають Європейська (рамкова) конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади, Європейська хартія місцевого самоврядування, Європейська декларація міських прав, Європейська хартія про участь молоді у муніципальному і регіональному житті. У цих та інших документах, ратифікованих Україною, дається не лише визначення місцевого самоврядування, а й європейські стандарти щодо захисту прав місцевих органів влади, які гарантують політичну, адміністративну і фінансову самостійність виборних місцевих органів влади в країнах-учасницях Європейського Союзу.

В Україні правову, матеріальну і фінансову основи місцевого самоврядування визначають Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.)

Основним суб'єктом місцевого самоврядування в Україні, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада, самодостатня у своєму утворенні, існуванні та розвитку. Важливими елементами місцевого самоврядування також є громадські комітети і ради самоврядування, а важливою формою реалізації місцевого самоврядування — загальні збори громадян. До елементів системи місцевого самоврядування в Україні часто зараховують і такі неформальні самоврядні структури та інституції, як Асоціація міст України, Українська асоціація місцевих і регіональних влад, Асоціація демократичного розвитку і самоврядування України, Асоціація шахтарських міст України, Ліга історичних міст тощо.

До важливих інститутів громадянського суспільства належать вибори. Існує пряма залежність між характером виборчої поведінки громадян і демократизмом органів влади. Специфіка українського виборця як людини посткомуністичної епохи полягає в амбівалентності його свідомості та поведінки, у поєднуванні здавалось би непоєднуваного.

Позитивним моментом є досить висока (в середньому на рівні 70%) виборча активність населення [8].

Розуміння громадянського суспільства припускає наявність у нього комплексу істотних ознак, що проявляються через його функції. Відсутність чи нерозвиненість деяких з них дає змогу визначати стан здоров'я соціального організму і необхідні напрямки його самовдосконалення. Розглянемо ці ознаки докладніше, беручи до уваги ті суспільні зміни, які відбулися в Україні після подій «помаранчевої революції».

Громадянське суспільство — це суспільство вільних громадян, тому ключовим поняттям громадянського суспільства виступає свобода. Якщо в суспільстві відсутня свобода або вона не оцінюється належним чином, там немає й умов для становлення та виникнення громадянського суспільства. Як бачимо, в сучасній Україні ідея свободи є чи найголовнішою у формуванні громадянського суспільства. Саме відсутність свободи (політичної, економічної тощо) або її свавільне обмеження державною владою привело громадян на помаранчевий Майдан у листопаді та грудні 2004 року: вони відчули шанс отримати цю свободу і скористалися ним. Отже, щодо усвідомлення українським суспільством свободи як цінності, сумнівів не виникає. Проте свобода має і результативну характеристику, повинна відображати реальний стан справ у різних сферах. В економічному плані свобода означає, що кожен індивід є власником: він реально має ті кошти, які необхідні людині для її нормального існування. Він вільний у виборі форм власності, визначенні професії і виду праці, у розпорядженні результатами своєї праці. У соціальному плані приналежність індивіда до визначеної соціальної спільності (родина, клан, клас, нація) не є абсолютною. Він може існувати самостійно, має право на досить автономну самоорганізацію для задоволення своїх потреб та інтересів.

Політичний аспект свободи індивіда як громадянина полягає в його незалежності від держави, тобто в можливості, наприклад, бути членом політичної партії чи об'єднання, що виступають із критикою існуючої державної влади, мають право брати чи не брати участь у виборах органів державної влади і місцевого самоврядування. Забезпеченою свобода вважається тоді, коли індивід через визначені механізми (суд і т. д.) може обмежувати свавілля державних чи інших структур стосовно себе. Щодо цих ознак свободи можна говорити про їхнє формування, а в деяких випадках утвердження і закріплення в Україні.

Досить важливою для громадянського суспільства є ідея толерантності, тобто здатності співіснувати з людьми, що мають інші переконання та вірування. Цей показник також знайшов свій прояв під час «помаранчевої революції». У даному випадку суспільство з одного боку, продемонструвало, що воно може згуртуватися навколо ідеї свободи, незважаючи на відмінності між ними: релігійні, мовні, культурні, а з другого — ставлення до опонентів було так само толерантним. Саме ідея терпимості, що так притаманна українському суспільству, та намагання влади її зруйнувати шляхом нагнітання пристрастей щодо сортів українців, бандерівців-націоналістів, виливання бруду більшості телевізійних каналів і газет на опонентів влади були одним з вирішальних чинників акцій протесту.

Громадянське суспільство засноване на приватній власності, саме вона забезпечує свободу людини, оскільки завдяки приватній власності особистість одержує економічну незалежність від держави та від інших осіб. Громадянське суспільство не може існувати без ринкової економіки. Ця ознака ще в стані формування, проте вона також цілком може вважатися характеристикою українського суспільства, оскільки ми пам'ятаємо, що рушійною силою «помаранчевої революції» був малий бізнес, який безпосередньо формує ринок і ринкові відносини. Щодо великого бізнесу, то він не відповідає жодним критеріям громадянського суспільства, оскільки історія його формування та існування в останні 15 років не могли створити сучасного європейського приватного господаря, який незалежно від свого матеріального стану залишається членом суспільства, є його представником на більш високому рівні суспільного виробництва. Українські ж олігархи переважно не сприймали ідеї Майдану і продовжують їх не сприймати.

Держава не втручається в сферу, де панує громадянське суспільство. В Україні ті сфери, в яких цементуються засади громадянського суспільства ще не набули того обсягу, який є на Заході. Для Заходу важливою ідеєю є запобігання надмірній концентрації влади, а отже, громадянське суспільство визначається як приватна сфера суспільних відносин, що не підлягає впливу держави. З одного боку, слабкість громадянського суспільства за минулого режиму визначала й захоплення державною владою багатьох сфер суспільного життя; деякі взагалі і не виходили з державного впливу з радянських часів. Це об'єктивний аспект. З другого боку, держава дуже ревниво реагувала на намагання вийти зі свого впливу певних інституцій. Як приклад можна навести епопею з обран-

ням голови Національної спілки письменників України, коли на її чолі став неприхильний до режиму Володимир Яворівський. Ще жахливішим становище було в засобах масової інформації, коли закривали передачі, газети, канали — аж до вбивств журналістів. Проте, суспільство боролося і бореться за сфери впливу, що також дає підстави розглядати даний критерій як такий, що перебуває в процесі становлення.

Щодо критерію інституційності, громадянське суспільство повинне мати складну структуру, зокрема, цілий комплекс структурованих інститутів (церква, школа, сім'я, громада). Особливе значення для громадянського суспільства мають різні організації та асоціації, об'єднані спільністю інтересів (наприклад, економічного напряму, профспілки, жіночі, молодіжні, екологічні та інші громадські організації, політичні партії). Основна функція цих організацій: надати окремій людині можливість реалізувати свої інтереси та потреби. Цей критерій присутній в Україні, хоча й не тією мірою, яка повинна бути. Так, політичні партії, що повинні представляти політичні інтереси людей та бути сполучною ланкою між громадянським суспільством і державою, часто перетворюються на забавки їхніх лідерів, на інструмент заробляння чи витрачання грошей.

Громадянське суспільство є відкритим соціальним утворенням. У ньому забезпечуються свобода слова, включаючи свободу критики, гласність, доступ до різного роду інформації, право вільного в'їзду і виїзду, широкий і постійний обмін інформаційними, освітніми технологіями з іншими країнами, культурне і наукове співробітництво із закордонними державними і громадськими організаціями, сприяння діяльності міжнародних та іноземних об'єднань відповідно до принципів і норм міжнародного права. Громадянське суспільство прихильне до загальногуманістичних принципів і відкрите до взаємодії з аналогічними утвореннями в планетарному масштабі. Ця ознака притаманна українському суспільству, і без перебільшень можна сказати, що саме взаємодія українських інститутів громадянського суспільства із зарубіжжям допомогла здійснити докорінні суспільні перетворення під час «помаранчевої революції» та відіграє значну роль зараз.

Плюралізм як риса, що характеризує структуру і функціонування суспільної системи, виявляється в усіх її сферах: в економічній — це розмаїття форм власності (приватна, акціонерна, кооперативна, колективна і державна); у соціальній і політичній — наявність широкої і розвинутої мережі суспільних утворень, у яких індивід

може виявити і захистити себе; у духовній — забезпечення світоглядної свободи, виключення дискримінації з ідеологічних мотивів, терпиме ставлення до різних релігій, протилежних поглядів. Оскільки ознака плюралізму пов'язана з усіма перерахованими критеріями громадянського суспільства, то вона ще не досягнута у повному обсязі [10, с. 164–166].

Серед шляхів покращення ситуації з формуванням громадянського суспільства в Україні можна назвати такі:

— утвердження принципу верховенства права, формування правової держави та самообмеження держави у відносинах з громадянами та їхніми організаціями, визнання нею автономності структур громадянського суспільства;

— підвищення рівня гарантованості прав і свобод; позбавлення людей страху бути покараними «за ініціативу» і самостійні дії; забезпечення більшої захищеності громадян від свавільних дій уряду і місцевих властей;

— створення адекватної соціальної структури на основі розвитку приватної власності та ринкових відносин, формуванні середнього класу, підвищення життєвого рівня основної маси людей, звуження сфери бідності, з одного боку та обмеження впливу олігархічних кланів, — з другого;

— продовження практики створення найрізноманітніших захисних та самодопомогових організацій, здатних виконувати соціалізуючі функції, а також громадських та громадсько-політичних організацій, які стежать за дотриманням права урядовцями і не допускають їхнього втручання у громадське життя;

— розвиток системи спонсорської допомоги та меценатства (у тому числі й шляхом вдосконалення законодавства);

— забезпечення вищого рівня незалежності ЗМІ та їхньої активнішої участі у формуванні громадянського суспільства — через просвіту громадян та популяризацію громадських ініціатив;

— використання сімейного виховання, системи загальної та професійної освіти для формування нових цінностей та орієнтацій молоді;

— відродження національної традиції громадського життя і пошанування закону [1, с. 227–228].

Таким чином, аналіз ряду критеріїв у порівнянні з сучасним економічним, політичним і духовним станом України переконує, що більшість показників громадянського суспільства в нашій державі існують або

перебувають у стадії формування. А тому саме на їхній розвиток необхідно спрямовувати діяльність демократичної правової соціальної держави, формування якої повинно відбуватись інтенсивно і паралельно зі становленням громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Кравчук В. М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): монографія / В. М. Кравчук; Тернопільський нац. екон. ун-т. — Тернопіль: Терно-граф, 2011. — 260 с.
2. Громадські організації в дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; за наук. ред. В. П. Беха; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — 680 с.
3. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Зб. наук. пр. Академії держ. упр. при Президентові України / Кол. авт.; За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князєва. — К: Вид-во УАДУ, 2001. — 252 с.
4. Бурмака М. П. Громадянське суспільство в сучасній Україні: особливості становлення і критерії оцінки зрілості / М. П. Бурмака // Нова парадигма. — Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. — Вип. 72. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. — С. 134–145.
5. Закон України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. № 2460 — XII // Відомості Верховної Ради. — 1992. — № 34. — 504 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // zakon1. rada.gov.ua / cgi- BIN / LAWS / MAIN.CGI?NREG=2460–12.
6. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 вересня 1997 р. № 531 / 97-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // porta1.rada.gov.ua.
7. Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 07 жовтня 1997 р. № 554 / 97-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // portal.rada.gov.ua.
8. Колодій А. Ф. Перешкоди на шляху інституціоналізації громадянського суспільства в Україні / А. Ф. Колодій // Суспільні

реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю.— (Київ, 30 травня 2001 р.) / Українська академія державного управління при Президентові України.— К., 2001.— Т. 1–3.— 276 с.

9. Макарів П. Громадянське суспільство та міжетнічні стосунки // Громадянське суспільство як здійснення свободи.— Львів: Львів. обл. книжкова друкарня, 1995.— 320 с.
10. Берченко Г. Громадянське суспільство: критерії та сучасне становище в Україні / Г. Берченко // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу. Науковий альманах / За ред. В. П. Рубцова, А. В. Шестакової, В. О. Рябенка.— К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006.— С. 164–166.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2013 р.

Матвийчук А. В. Гражданское общество в Украине как открытое социальное образование: проблема легитимации

Анализируются условия при которых осуществляется формирование гражданського общества в Украине.

Ключевые слова: *гражданское общество, общественные организации, легитимация, демократическое правовое социальное государство.*

Matviychuk A. V. Civil society in Ukraine as an open social formation: the problem of legitimation

The conditions under which the formation of grazhdanskogo society in Ukraine.

Keywords: *civil society, NGOs, legitimation, democratic social constitutional state.*

VI. Самоврядування

УДК 321.001

Березинський В. П.*

Кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

«ДИВНИЙ АТТРАКТОР» ЯК АРХЕТИПНА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАД

Розглядаються архетипи колективного несвідомого як «дивні аттрактори», які є основою політичної самоорганізації громад.

Ключові слова: *політична самоорганізація громад, простір епіфеноменів, архетип колективного несвідомого, «дивний аттрактор», фрактал.*

Актуальність проблеми. Будь-який акт діяльності завжди поліфункціональний і багатозначний, але суб'єктом дії усвідомлюється тільки з погляду його мети, залишаючи поза увагою інші прояви, кожне з яких існує у своїй логіці. Результати, що перебувають за межами усвідомлення суб'єкта діяльності, як правило, не належать йому, а отже, не цікаві йому й не контролюються ним (оскільки це — простір епіфеноменів).

Епіфеномен — явище, що супроводжує як побічний продукт інші, фундаментальні явища, але не чинить на них прямого впливу. Такий самостійний простір епіфеноменів можна порівняти з безбережним морем незліченних змістів: мудрець — рибалка в безбережному морі буття, який виловлює змісти. Кожний етнос, виходячи з умов свого проживання й відповідно до національних особливостей мислення, кодує зміст по-своєму, з тим, щоб він був зрозумілий, пізнаваний, щоб його можна було передавати, тобто декодувати під час комунікації, запустити в «естафету поведінки».

Вирішальну роль у цих процесах відіграє явище аттрактора (від англ. attract — притягувати), яке можна визначити як такий майбутній стан системи, що змінюється, якого ще не знає сьогодення, але минуле вже

© Березинський В. П., 2013

там присутнє і розпоряджається ним. Це означає, що в різних часових рядах нелінійності окремі події минулого можуть випереджати сьогодення й підстерігати нас із майбутнього.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Упорядковані (фрактальні) архетипи політичної ментальності, до яких можна віднести і «дивні аттрактори», розглядалися такими вітчизняними дослідниками, як Б. Б. Глотов, В. П. Горбатенко, О. Донченко, В. М. Іванов, Ю. М. Канигін, В. В. Кривошеїн, С. Б. Кримський, О. В. Локаш, Є. М. Макаренко, М. М. Назаров, І. О. Поліщук, Ю. Романенко, А. О. Сошніков, І. С. Старовойт, В. Храмова та ін.

Метою даної статті є розкриття сутності «дивного аттрактора» як архетипної структури політичної самоорганізації громад.

Виклад основного матеріалу. Аттрактор є евентуальним майбутнім вектором наступних змін, який або мобілізує і структурує образ сприятливого майбутнього, або формує образ прийдешньої катастрофи, що прискорює процеси розпаду. Зрозуміти аттрактор означає створити умови для прогнозування розвитку, моделювання поведінки й оптимального керування процесами системи. Бездумна, егоїстична або корумпована влада може пропонувати зі свого сьогодення будь-які вектори розвитку, але всі вони будуть формальні. Аттрактор неминуче «призначить» свій сценарій розвитку. Імперії, держави, династії стрімко занепадали, коли простір епіфеноменів не транслював або транслював у соціуми негативні образи майбутнього. Світова практика показує, що бачення позитивного майбутнього є одним з найважливіших джерел соціальної енергії [2].

Простір епіфеноменів розглядається як цілісно мислима дійсність. Це така ж сама реальність дій (практик), як у світі феноменів, але вони з досягненням очікуваних результатів не завершуються, а продовжують ділитися, розмножуватися щомиті й у кожній точці, розлітаючись у континууми майбутніх альтернатив. Це не паралельний і навіть не віртуальний світ, а інобуття нашого ж світу, у якому живуть змісти, що володіють властивістю безчасовості й нескінченності. У цьому просторі прихована вічна таємниця позачасового поєднання практик, формування майбутніх векторів руху соціумів, там пишуться чернетки незліченних сценаріїв для постановки їх у світі феноменів.

Дані положення в першу чергу реалізуються в психології, зокрема в трансперсональній психології, що вивчає трансперсональні переживання й пов’язані з ними явища. Тільки тут поняття епіфеноменів

перетворене в поняття колективного несвідомого, соціального несвідомого.

Авторитетний фахівець у дослідженні колективного несвідомого К.-Г. Юнг зазначав, що «зміст колективного несвідомого, який репрезентований архетипами, з якими ми зіштовхуємося при будь-якому контакті з масовими феноменами, завжди біполярний: він має як позитивний, так і негативний боки. Будь-який прояв архетипу робить ситуацію критичною, тому неможливо передбачати її розвиток» [5, с. 321].

Термін «архетип» зустрічається, за свідченням К.-Г. Юнга, у Філона Іудея, Іринея, Діонісія Ареопагіта, а також у Августина. На думку швейцарського дослідника, «архетипи — це не тільки відбитки типових досвідів, які постійно повторюються, але і разом з тим вони емпірично виступають як сили або як тенденції до повторення тих же самих досвідів». У міфі архетипи виступають у якості тенденцій до створювання уявлень міфологічного мотиву — «уявлень, котрі можуть значно відхилятися у деталях, не утрачаючи при цьому своєї базової схеми» [10, с. 110].

Архетип сам по собі є гіпотетичним, непідступним спогляданню образом, «це лише та частина психічного змісту, яка не пройшла яку-небудь свідому обробку та являє собою ще тільки безпосередню психологічну даність». За К.-Г. Юнгом, архетип є неусвідомленим змістом психіки, «первинним типом», «споконвіку наявним узагальненим взірцем» [10, с. 110]. По суті, архетипи є універсальні прообрази, праформи, які несвідомо детермінують поведінку та мислення людини, і як доводить український дослідник С. Маленко, їх можна розглядати як форму соціокультурного освоєння колективного несвідомого [4].

Механізм формування архетипів тісно пов’язаний з архаїчним ступенем пізнання. На цьому ступені замість ясних та виразних понять на перший план виступають образи, які насичені яскравим емоційним змістом, вони бачаться наочно і безпосередньо. Оскільки ж ці образи є передчуттєвою, але ще непізнаною сутністю, їх можна назвати символічними. У цьому світі символічних образів архетипи колективного несвідомого діють як систематизуючі оператори і формуючі чинники та одночасно виконують роль мосту між почуттєвим сприйняттям та ідеалами.

Українська дослідниця Вікторія Храмова вважає, що психоповедінкові архетипи, виникаючи ще на перших етапах формування етносів, модифікуючись у ході історичного розвитку людини взагалі складають собою певний інваріант, що реалізується на спільній мовній, культур-

ній та морально-етичній основі. Саме це і є ті важко вловні особливості національного характеру, які зафіксовані на рівні найдавніших архетипів світосприйняття та поведінки, що в метафізичній площині звуться «духом нації», «душею народу» [7, с. 8–9].

На думку українського дослідника В. В. Кривошеїна, відповідні архетипні конструкції колективного несвідомого складають фрактальну матрицю політичного світосприйняття [3, с. 110]. Термін «фрактал» (від лат. fractal — роздрібненість) був уведений у математично-природничі дисципліни Бенуа Мандельбротом. У широкому значенні фрактал — це структура, яка складається з часток, у якомусь сенсі подібних до певного цілого. Як зазначають українські дослідники О. Донченко та Ю. Романенко, «тривале витіснення якихось компонентів фракталу з його часток приводить до формування певних постійних або тимчасових характеристик цієї неповної структури, яка все одно прагнутиме до власної первинної повноти і повторюватиме одні й ті самі помилки саме тому, що прагнення за якихось причин нездійсненне». При цьому неповний фрактал — це «такий архетипний елемент психосоціального простору, який транслює перекручену інформацію про універсальні модальності (сфера світового розуму)» [1, с. 32–33]. По суті, фрактал — це топологічна структура уречевлених архетипів, сума як первинних міфологічних образів-архетипів, так і вторинних, набутих.

Структури фракталу являють собою свого роду генералізовані матриці сприймання, мислення і поведінки, які імпліцитно існують в індивідуальній і соцієтальній психіці й актуалізуються в реальних життєвих виборах. Ці генералізовані матриці сприймання можна розглядати як «певні інформаційні структури індивідуальної психіки, які передаються з покоління в покоління як родова пам’ять, як імпринти, в яких зафіксовані різні аспекти життєсприйняття — вони обумовлюють на несвідомому рівні те, як ми відчуваємо і бачимо навколишню дійсність, вважаємо її єдиною й об’єктивною» [3, с. 110–111].

Архетипи колективного несвідомого є двигунами політичних процесів. Як пише американський дослідник творчості К.-Г. Юнга Володимир Одайник, «архетип — це організуючий принцип, що стоїть за психологічними феноменами» [5, с. 27].

Архетипи, будучи продуктами колективного несвідомого, найбільш глибинного рівня несвідомого, який виходить за межі індивідуальної психічної структури, треба відносити до системи світовідчуття, яке має переважно несвідомий характер. По суті, архетипний шар

колективного несвідомого складає філогенетичний рівень політичного світосприйняття. Тут треба зазначити, що, як уточнює український дослідник В. В. Кривошеїн, змістом філогенетичного рівня політичного світосприйняття є не самі архетипи, а архетипні уявлення, архетипні образи [3, с. 112].

Згідно з К.-Г. Юнгом, архетип суттєво відрізняється від відповідно перероблених чи історично усталених форм, тобто архетипних уявлень. Архетипи як продукти колективного несвідомого вловлюються індивідуальною свідомістю шляхом віддзеркалення змісту архетипу в реальності, що передбачає перенесення апріорного знання в область свідомого та установлення його зв'язку з раціонально сформульованими ідеями. Архетипні уявлення є проекціями архетипів на рівні індивідуальної свідомості. «Таке проектування лежить у самих основ, і тому було потрібно декілька тисячоліть історії культури, щоб якось відрізнити проекцію від зовнішнього світу» [9, с. 99].

Філогенетичний рівень політичного світосприйняття не складається виключно з архетипних сюжетів та міфологем, які є універсальними структурними схемами, структурними передумовами образів. Сюди треба віднести весь спектр сталих елементів картини світу, які мають образно-міфологічну природу, зачіпають глибинні смисложиттєві орієнтації представника певної спільноти (етносу, соціуму) та є ґрунтом відповідної ментальності. Український дослідник О. Штоквиш для позначення таких елементів картини світу уводить поняття константи. Стосовно етнічної картини світу константи є «універсальні знакові комплекси, які можна вичленити за допомогою метамови з різноманітних фрагментів тексту, яким, по суті, є етнічна картина світу». Ця назва підкреслює те, «що вони фігурують, залишаючись незмінними на протязі довгого процесу розвитку етносу, являючись в той же час умовою збереження його собітотожності» [8, с. 111].

Таким чином, філогенетичний рівень політичного світосприйняття складається з певної сукупності архетипних уявлень, які вміщують до себе сліди міфологічних сюжетів, символічні (сакралізовані) форми уявності в індивідуальній свідомості фрагментів буття і, по суті, є проекціями архетипів колективного несвідомого, які є, в свою чергу, продуктами видової еволюції людини.

У відкритих нелінійних системах (середовищах) організуючими принципами виступають аттрактори.

Можна простежити чіткій зв'язок між архетипами й «дивними аттракторами». «Дивні аттрактори» визначають хаотичні режими. Пророчити поведінку траєкторій хаотичних систем на тривалий час неможливо. «Дивні аттрактори» на противагу циклам або точковим аттракторам описують рух, що не стане періодичним (а значить передбачуваним).

Російський дослідник Є. Файдиш описує такий логічний ланцюжок: «Однією з особливостей архетипу є неможливість його однозначного опису або визначення. Скільки б ми не намагалися виразити його у вигляді тексту, він завжди буде надзвичайно складнішим і глибшим. Саме тому можуть бути усвідомлені тільки окремі «тіні», проекції, але ніколи — він весь цілком.

Недавно математиками були відкриті об'єкти, які є дуже подібними до них. Це фрактальні множини і дивні аттрактори. Як архетип, так і фрактал неможливо задати перерахуванням його елементів. Кожний елемент архетипу має не меншу складність, ніж ціле, те ж можна сказати й про фрактал. І нарешті — самоподоба. Кожний елемент несе й інформацію про ціле. Цією властивістю володіють як архетип, так і фрактал. І ще одна цікава властивість. Фрактали зазвичай мають дробову розмірність, тобто як би перебувають між різними просторовими вимірами» [6, с. 62–63.].

Якщо політичний процес спонукуваний архетипними силами (які моделюються «дивними аттракторами»), то він до певної міри ірраціональним процесом, який не підпорядковується законам логіки, є непередбаченим. Тобто, ірраціональність — це іманентна властивість багатьох політичних явищ. Однак ірраціональність не означає повну некерованість, точніше, ірраціональність має на увазі неможливість повної керованості, неможливість передбачувано нав'язувати свою волю, маніпулювати людиною й суспільством. Розуміння суті ірраціонального політичного процесу дозволяє «підштовхувати» його в деякому напрямку.

Висновки. Таким чином, розгортання політичної ситуації, особливо якщо мова йде про динамічні масові процеси, варто пояснювати дією архетипної моделі. У нелінійних динамічних системах, до яких відносяться політичні системи, архетипам відповідають «дивні (фрактальні) аттрактори». Отже, моделювання політичних процесів, у тому числі динаміки суспільної свідомості й електоральної поведінки, «суб'єктом» самоорганізації яких виступає архетип, оптимальне

з використанням фрактальних об'єктів («дивних аттракторів», фрактальних часових рядів).

Список використаних джерел:

1. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибінні регулятиви психополітичного повсякдення) [Текст] / О. Донченко, Ю. Романенко. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.
2. Капустин В. С. Введение в теорию социальной самоорганизации [Электронный ресурс]: учебное пособие / В. С. Капустин. Режим доступа: http: // spkurdyumov.narod.ru / Kapustin12.htm.
3. Кривошеїн В. В. Системологія політичного світосприйняття: структурно-компонентний аспект [Текст] / В. В. Кривошеїн. — Д.: ДНУ, 2004. — 146 с.
4. Маленко С. А. Феноменологія архетипу в системі соціокультурного освоєння колективного несвідомого (на матеріалах творчості К.-Г. Юнга) [Текст] / С. А. Маленко: дис… канд. філос. наук: 09.00.03. — К., 1998. — 179 с.
5. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга [Текст] / В. Одайник; пер. с англ. — М.: Ювента, 1996. — 382 с.
6. Файдыш Е. А. Сверхсознание: Техники интеграции, саморазвития и целительства в измененных состояниях сознания [Текст] / Е. А. Файдыш. — М.: Прогресс, 1993. — 143 с.
7. Храмова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови [Текст] / В. Храмова // Українська душа: зб. наук. праць. — К.: Фенікс, 1992. — С. 3–35.
8. Штоквиш О. А. Індивідуальність нації і лінгвістичні особливісти етнічної картини світу [Текст] / О. А. Штоквиш: дис… канд. філос. наук: 09.00.03. — К., 1993. — 183 с.
9. Юнг К.-Г. Об архетипах коллективного бессознательного [Текст] / К.-Г. Юнг; пер. с англ. // Архетип и символ. — М.: «Ренессанс» СП «ИВО СиД», 1991. — С. 95–128.
10. Юнг К.-Г. О психологии бессознательного [Текст] / К.-Г. Юнг; пер. с англ. // Собр. соч. Психология бессознательного. — М.: Ренессанс, 1994. — С. 27–172.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2013 р.

Березинский В.П. «Странный аттрактор» как архетипическая структура политической самоорганизации общин

Рассматриваются архетипы коллективного бессознательного как «странные аттракторы», которые лежат в основе политической самоорганизации общин.
Ключевые слова: *политическая самоорганизация общин, пространство эпифеноменов, архетип коллективного бессознательного, «странный аттрактор», фрактал.*

Berezinsky V.P. “Strange attractor” as an archetypal pattern of political self-organization of the communities

The article deals with the archetypes of the collective unconscious as “strange attractors”, which are the basis of political self-organization of the communities.
Keywords: *political self-organization of the communities, the space epiphenomena, the archetype of the collective unconscious, a ‘strange attractor’, fractal.*

VII. Політичні технології

УДК 327,8

Найчук А. А.*

Магістрант Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОЛІТИЧНОЇ МЕТАФОРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Систематизовано закономірності функціонування метафоричних конструкцій в українському політичному дискурсі.

Ключові слова: *політична метафора, метафоричне моделювання, фрейм, концептуалізація, понятійна сфера.*

Структура сучасного політичного дискурсу об'єднує широкий спектр механізмів реалізації функціонального інструментарію. Дана тенденція відкриває значний потенціал метафоричних трансформацій тексту, що детермінує використання метафори у політичній лексиці для експлікації політичного процесу та усіх його вимірів за допомогою соціальної термінології з метою донесення до реципієнта комунікації потрібного для мовця інтерпретування інформаційного потоку.

Актуальність даної роботи полягає в необхідності вивчення структурних елементів політичного дискурсу, як рушійної сили політичного процесу. Варіативні елементи вербалізації кожного політичного поняття інтенсифікують асиміляцію його імпліцитного змісту в свідомості суспільства. Як результат, сучасна політика побудована на реалізації імпліцитних інтенцій і поясненні політичних явищ через конструювання соціально-політичного діалогу.

Функціональні тенденції політичної метафори, в рамках політичного дискурсу, стали об'єктом дослідження багатьох представників різних політичних шкіл. Значний доробок для розвитку теоретичної бази даної дефініції зробили Дж. Лакофф, М. Джонсон, А. Чудинов, Е. Будаєв. Е. Лакло, А. Абрантес, Дж. Чартеріс-Блек, П. Друлак,

© Найчук А. А.

Р. Хюльсе. Серед українських дослідників, які досліджували політичний дискурс у його різноманітних проявах варто виокремити Л. Нагорну, О. Петренко та О. Білого.

Метою роботи є дослідження закономірностей функціонування політичної метафори в рамках українського політичного дискурсу. Реалізації поставленої мети відповідає виконання таких завдань:

— встановити сутність поняття «політична метафора»;

— охарактеризувати функціональний потенціал та тезаурус даного концепту;

— визначити рамки використання політичної метафори в рамках українського політичного дискурсу;

— систематизувати українську політичну метафоричність в контексті понятійного поля екстраполяції.

Імплементація політичної метафори в політичну термінологію зумовила еволюцію даного поняття від літературного контексту до політичної теорії [1]. Широке використання метафоричних конструкцій при побудові політичного дискурсу вказує на значний потенціал метафори у вербалізації принципів ідеологічної парадигми [2, с. 29–31]. В рамках даної роботи, метафора буде розглядатися як функціональна одиниця політичної мови, що слугує вербалізації політичного процесу шляхом екстраполяції категорій політичної реальності у відповідну для типу суспільного менталітету понятійну площину.

Класичний варіант теорії метафоричного моделювання апелює до монографії Дж. Лакофа та М. Джонсона «Metaphors We Live By», де метафорі відводиться роль домінантної когнітивної операції в контексті пізнання та репрезентації реальності [3]. На думку американських науковців: «Метафора не обмежується одною лише сферою мови, тобто сферою слів: самі процеси мислення людини в значній степені метафоричні. Саме це ми маємо на увазі, коли говоримо, що понятійна система людини впорядковується і визначається метафорично. Метафори як мовні прояви стають можливими саме тому, що існують метафори в понятійній системі людини. Таким чином, кожен раз, коли ми говоримо про метафори типу СУПЕРЕЧКА — це ВІЙНА, відповідні метафори слід розуміти, як метафоричні поняття (концепти)» [4, с. 69].

Для систематизації когнітивних аналогій ментальної перцепції метафоричне поле використовує власний системний потенціал. Кожна цілісна метафорична категорія включає фрагментарну одиницю понятійної картини світу — «фрейм». Дані елементи структурують вихідну

концептуальну сферу-джерело і слугують для модифікованої ментальної категорізації сфери-реципієнта [4, с. 71–72]. Система фреймів функціонує як когнітивний динамічний сценарій, що відображає уявлення про типову послідовність розгортання метафоричної моделі.

Широкий спектр комунікативних напрямків метафоричного моделювання зумовив значний потенціал класифікації метафоричних моделей. Зокрема російський лінгвіст А. Чудінов структурує метафоричні моделі на такі системні ланки:

— антропоморфна метафора: індивід формує політичну реальність виключно по своїй подобі;

— природоморфна метафора: жива і нежива природа здавна слугує соціуму своєрідною моделлю інтерпретації політичної реальності.;

— соціоморфна метафора: різноманітні складові соціальної картини світу перманентно взаємодіють між собою в людській свідомості;

артефактна метафора: людина проходить соціалізацію та реалізує себе в процесі творчої свідомої діяльності, що втілюється в створенні речей — артефактів. [4, с. 77–78].

Понятійний принцип класифікації використаний у даній роботі направлений на аналогічне співставлення метафор політичного дискурсу з домінантними сферами української ментальності.

Сутність вживаної в Україні фізіологічної метафоричної моделі полягає в ототожненні політичних реалій з людським організмом в рамках сучасного українського політичного дискурсу. Розгортання понятійного поля метафоричних конструкцій засноване на системі фреймів. Зокрема, систематизація даної метафоричної моделі консолідує широкий спектр смислових категорій — фреймів:

Фрейм «тіло (організм) людини». Українська соціально-політична реальність та територіальна цілісність визначається як єдиний організм. В українському політичному дискурсі дана концептуальна система слугує для уніфікації політичних інтенцій і частково пов’язана з питання Автономної Республіки Крим: «Україна — наш соборний організм» (портал «Російська община») [5].

Фрейм «Фізіологічні органи та частини тіла». Використовується для ототожнення функціональних аспектів політичної системи з фізіологічними органами, які виконують певний спектр робіт, та частинами тіла, які відповідають за екстраполяцію політичних інститутів та владних акторів політичного процесу. В українській політичній комунікації слугують методом інтерпретаційного аналізу політичної

реальності: «Наша влада, нажаль, асоціюється з ненаситним шлунком…» (Ю. Тимошенко) [6]; «Підірвавши комуністичну тоталітарну імперію, наша перемога змінила лице всієї Європи і всього світу» (В. Ющенко) [7].

Фрейм «Трансцендентні, моральні та інтелектуальні складові людського організму». Концепти, що відображають в джерелі понятійних категорій психічні та інтелектуальні властивості людини, інтегровані у сферу соціально-політичного буття. Для даних понятійних структур український дискурс — фундамент для інтенсифікації процесів апелювання до суспільної свідомості, патріотичного піднесення та активної громадянської позиції: «Ганді був і залишається душею свого народу, Маргарет Тетчер — залізною волею нації. Лідери країн — «азіатських тигрів» були і залишаються інтелектом своїх націй» (Ю. Тимошенко) [6].

Фрейм «Фізіологічні дії». Дана понятійна схема слугує для продуктивнішої інтерпретації політичної діяльності шляхом перенесення сутності процесів на характерну функціональність людського організму. В українському політичному діалозі відповідають за зрозуміле для соціуму, аргументоване афішування соціально-політичних вчинків: «Проблема полягає в тому, що всі ці 20 років ми топчемося на місті» (О. Ляшко) [8]; «Опозиція навіть не хоче слухати, не хоче розмовляти…» (Н. Азаров) [9]; «Ми вже залюбили свій народ, наших людей, до непритомності» (В. Литвин) [10].

Якщо фізіологічна метафорична модель набула широкого вжитку в українській політико-комунікативній системі, а державні інституції разом з діяльністю суб'єктів політичного процесу експлікуються понятійними рамками людського організму та його специфічного функціонування, логічним продовженням метафоричного узагальнення політичної реальності буде акцент на девіантному становищі, можливості відхилення у роботі та хворобливості даного умовного людського організму. Як результат, українська дискурсивна площина наповнена понятійним полем, так званої «морбіальної метафоричної моделі» антропоморфної системної ланки [11, с. 68]. Залучені до даної концептуальної метафори образи об'єднані концептуальними векторами агресії та тревоги, в них частково відображаються переживання за стан власної країни та своє майбутнє у ній з почуттям власного безсилля. Інший важливий концептуальний вектор — відхилення від природного порядку речей, критичності існуючого положення. Перманентно зростає рівень

активізації та використання даної метафоричної конструкції в сучасному українському дискурсі. Такий прогрес можна пояснити характеристикою німецького науковця С. Ульмана, який відзначив, що «джерелами метафоричної експансії і метафоричного притягання завжди слугують семантичні сфери, викликаючи особливу увагу в народній свідомості» [11, с. 68–69]. Питання здорового способу життя завжди залишалось актуальним для українського суспільства, на одному рівні з тривогами перед розповсюдженням епідемій. Саме тому дана метафорична модель, пов'язана з процесами лікування різноманітних хвороб набула широко вжитку українськими політиками при веденні соціально-політичного діалогу. Системні елементи метафоричного потенціалу поділяються на понятійні фрейми:

1. Фрейм «Пацієнти і медперсонал». Дана термінологічна категорія використовується для асоціативного співставлення українських акторів політичного процесу з хворими та лікарями які здійснюють якісне або безрезультатне лікування: «Я впевнений, ми маємо перестати бути донорами для інших політичних партій» (В. Литвин) [12].

2. Фрейм «Діагноз та стан пацієнта». В рамках українського політичного дискурсу слугує для перенесення результатів впливу політичного процесу на представників соціуму в медичний тезаурус, що характеризує результати та потреби «лікування»: «Це ж опозиція. Вона може сходити з розуму як їй подобається. Ми будемо працювати» (Я. Сухий) [10].

3. Фрейм «Симптоми хвороб». За допомогою характерних концептів в українській політичній комунікації пояснюють передумови, що виправдують подальші вчинки та негативні прояви політичного процесу: « … а сьогодні раптом вони гостро поставили кадрові питання… Раптом в них виник кадровий свербіж» (О. Єфремов) [10].

4. Фрейм «Способи лікування». Дана понятійна підсистема характеризує методику здійснення української політики та прояви політичного процесу медичною термінологією: «Багато консервативно налаштованих, із яких будь-які зміни приходиться витягати кліщами» (С. Тігіпко) [13]; «Ніякими пластичними операціями неможливо зі шлунку створити мозок, душу або серце» (Ю. Тимошенко) [6].

Широко вжитку в концептуальному полі українського політичного дискурсу зайняла метафорична модель «споріднення», функціональні критерії якої полягають у моделюванні горизонтальних та вертикальних взаємовідносин у суспільстві, між державними інститутами, владою та

громадянським суспільством. Концептуальний потенціал метафоричної конструкції проявляється у конструюванні соціально-політичних відносин, формуванні норм та правил громадянської взаємодії, ідентифікації політичної приналежності представників соціуму та розвитку рівня політичної культури й світогляду. Категоріальний апарат метафоричної модель складається з характерних фреймів:

Фрейм «Кровні зв'язки». Використовується об'єктами політичного діалогу для семантичного споріднення українських політичних реалій з кодексом сімейних відносин: «Аналогічна ситуація і тут — держава це велика сім'я, де такі правила — це закони» (О. Тягнибок) [14].

2. Фрейм «Весільні зв'язки». Слугує категоріальної площиною пояснення української політики в рамках традицій весільних відносин українського народу: «Загалом пропозиція «вийти заміж» наполеглива, я обіцяла подумати» (Н. Королевська) [15].

3. Фрейм «Сімейні зв'язки релігійного та юридичного характеру». Слугують для інтерпретації політичних взаємовідносин понятійною сферою релігійного та юридичного споріднення: « … розуміючи, що Ющенко після обрання на пост президента був усиновлений олігархією» (Ю. Тимошенко) [6]; «Колишній, з дозволу сказати, голова держави з його націоналістичною, русофобською лінією, політикою історичних образ — хрещений батько Тягнибока» (П. Симоненко) [16].

Важливою передумовою функціонування іншої понятійної сфери — кримінально, стали криміногенні процеси функціонування соціуму після розпаду Радянського Союзу. В ментальності жителів пострадянських країн сформувалося зовсім недоступне розумінню іноземців відношення до справедливості, закону і його порушників [11, с. 96]. Як результат, популяризація кримінальної тематики на межі з мінімізацією гуманізації соціальних відносин детермінували «мовну інтервенцію» кримінальної метафори в український політичний дискурс. Ключові понятійні директиви даної метафоричної моделі класифікуються численними фреймами:

1. Фрейм «Злочинні дії та спеціалізація». В українському дискурсі виконує функцію акцентування уваги на негативну діяльність політичних суб'єктів та забезпечення глибокої емоційної реакції соціуму на дані події: «Газети, в яких я працював, переслідували, закривали, топили…» (О. Ляшко) [8]; «Я дуже шкодую, що Тарас Чорновіл замість молодого політика, що подає надії, перетворився в кіллера за замовленням» (А. Герман) [17].

2. Фрейм «Злочинні організації та їх структура». Широко використовується для негативного змалювання політичних об'єднань, владної верхівки та окремих персоналії політичного процесу: «Я в ув'язненні, тому що стоїть завдання — покарати мене за раніше пережитий нинішньою бандократією страх» (Ю. Луценко) [10].

3. Фрейм «Місця позбавлення волі». В сучасному українському політичному дискурсі найчастіше використовується опозиційними політичним силами для заручення народною підтримкою власних нонконформістських поглядів й лідерів які їх лобіюють та дискредитації і делигітимізації діючої влади шляхом асоціативного співставлення її діяльності з емоційною тривожною реакцією народу на місця відбування судового покарання: « … тільки Тимошенко залишається такої фігурою, але її тримають під замком» (Н. Королевська) [15]; «Це якийсь новий, масштабний, антиросійський політичний проект, який хоче перетворити країну в політичний концлагер» (Н. Вітренко) [18].

Розроблена Дж. Лакофом та М. Джонсоном асоціативна дихотомія концептуальних кореляцій комунікативних фрагментів «Суперечка» — «Війна» детермінувала екстраполяцію політичних конфліктів шляхом когнітивних трансформацій мілітаристських категорій. Мілітаристська метафора продуктивно асимілювала в український політичний дискурс, акумулюючими чинниками даного процесу стали перманентні конфлікти, що наповнюють усі сфери соціально-політичних відносин України. Конкуруючі тенденції економічної та соціальної сфер, знайшли продовження у виборчих «баталіях» політичних еліт, що в свою чергу, сприяло ідеологічному розмежуванню населення країни та виникненню суспільних протиріч етнічного, історичного, національного та мовного спрямування. Проте, в умовах українських соціально-політичних реалій мілітаристська метафора нав'язує суспільству конфронтаційні стереотипи вирішення проблемних питань, замість пошуку альтернативних засобів досягнення консенсусу. Військова метафорична модель представлена в Україні наступними фреймами:

1. Фрейм «Бойові дії». Виконує функцію перенесення сутності політичних подій до семантичного значення мовних концептів військової кампанії. Така тенденція пропагандує «макіавелістські» традиції у політичному вимірі України — ціль виправдовує засоби: «А всім, хто хоче використати кампанію для дестабілізації ситуації, то ми не допустимо більше політичних війн.» (В. Янукович) [19].

2. Фрейм «Організація військової служби». Дані поняття слугують інтерпретації політичного процесу як військової служби з характерної структурою та ієрархією: «… тобто я відходила від того, що політика повинна служити грошам і кланам, і намагалася поставити політику на служіння саме громадянам»; «Я хочу бачити ту армію депутатів, політиків, просто чесних людей, які розуміють, як боротись за Україну» (Ю. Тимошенко) [6].

3. Фрейм «Військові дії та озброєння». В українському політичному дискурсі слугує для радикалізації вирішення проблемних питань, надаючи механізмам, інструментам та проявам політичного процесу мілітаристських ознак та викликаючи агресивну реакцію або емоційне піднесення суспільних мас: «… із цих 5 років я, як би, ривками знаходилась на посаді прем'єр-міністра і знаходилась при повному саботажі… » (Ю. Тимошенко) [6]; «Впевненість в законному закінченні справи в неї вселяла, по-перше, підтримка людей України, і по-друге, що важливо, принципова позиція Європи. Два політичних бронежилета» (Н. Королевська) [15]; «Найбільше нас турбують методи кавалерійського наскоку у спробах продовження реформ» (Я. Сухий) [10].

Широкі рамки структури театральної метафори зумовили інтеграцію референтних зв'язків політичного процесу з різноманітними проявами акторського мистецтва в український політичний дискурс. Українське суспільство постає чудовим споживачем театралізованого політичного процесу, що створює попит на театральну метафоризацію політичного дискурсу. Політичні інтриги, нещирість політичних акторів, удаваність передвиборчої агітації, театральний дух української політики, залаштунковий акт українського політичного процесу дали кумулятивний ефект фундаменталізації метафоричний моделі «театр» з варіативними фреймами:

1. Фрейм «Тип видовища». Надання політичним явищам якостей певного літературного жанру та виду мистецтва — функція даної понятійної категорії в побудові української політичної комунікації: «Я зрозумів, що радянська політика — це театр абсурду, королівство кривих дзеркал» (Д. Табачник) [20]; «Якщо депутати не згодні з електронним голосуванням, вони просто пишуть заяву і не влаштовують циркову виставу» (О. Єфремов) [21].

2. Фрейм «Актори, структура та матеріальна база театру». Покликані відобразити політичну еліту представниками театрального бомонду, а цілісну картину, окремі прояви та «інвентар» політичного

процесу — театральними лаштунками: «Ми всі прекрасно знаємо, що Жириновський має реальний вплив тільки на свою власну політичну мову … це просто політичний клоун» (С. Брацюнь) [22]; «Я впевнений, ті, хто задумує ці оранжеві сценарії, керується одним мотивом: вбити клин між Україною та Росією» (Н. Азаров) [137]; «Так ми можемо побачити, якою насправді є політика і дипломатія, що ховається за сюртуками і фраками» (О. Ляшко) [8].

3. Фрейм «Публіка та реакція на виставу». Сутність понятійних рамок полягає у компаративізмі суспільства, як «глядача» політичного процесу, що відповідно до якості постановки «політичного акту» реагує та оцінює майстерність дійства»: «Колишня команда працювала і вибирала цей кредит тим, що вони нічого не робили, з'ясовували відносини, каталися на ковзанах, і їм аплодувала Європа, надягала помаранчеві шалики у Європарламенті та аплодувала їм» (А. Герман) [10].

4. Фрейм «Елементи вистави». Дана смислова підсистема подає політичний процес як структуроване за всіма правилами театрального мистецтва дійство зі своєю специфічною театральною програмою: «У корупції немає партійності. Цей трюк не пройде» (В. Янукович) [37]; «Парафування чи не парафування — тут немає політичного підтексту, на відміну від політичних заяв про завершення переговорів. Це політичний акт» (П. Климкін) [23]; « … ми будемо відкинуті і станемо грати роль сировинного придатка» (Н. Азаров) [9].

Значного розповсюдження в різноманітних комунікативних теоріях набула метафорична модель «спорт». Зацікавленість народних мас, суттєва роль спорту в суспільній діяльності та поява серед політичних персоналій визначних спортсменів зумовили активне використання ментального потенціалу даної метафоричної конструкції в українському політичному дискурсі, трансформуючи політичний процес в спортивну боротьбу, що відзначається власними правилами, дієвими прийомами, командними діями та спортивним досягненнями на шляху до «політичного олімпу»:

1. Фрейм «Види спорту та інвентар». Дана термінологія покликана відобразити політичні перипетії у вигляді спортивних заходів з власною методикою, специфікою та характерною матеріальною базою: «… тому що оця заяложена кадрова колода, яка тасується то в опозиції, то при владі, тасується вже 20 років» (О. Ляшко) [8]; «Друга причина — зараз ніхто на політичній арені не представляє націонал-патріотичні інтер-

еси» (О. Тягнибок) [14]; « … на їхнє місце наберуть таку шваль, що це буде ще гірше» (Т. Чорновіл) [10].

2. Фрейм «Кваліфікація та статус спортсменів». Дана понятійна основа — дієвий інструмент асоціативного співставлення суб'єктів політичного процесу з учасниками спортивних змагань при розподілі владних активів: «Яка буде запропонована стратегія на майбутнє і наскільки вони задовольнять членів команди …» (Н. Королевська) [127].

3. Фрейм «Процес змагання та результати». Дана категорія слугує ментальною детермінантою когнітивного сприйняття політичного процесу в рамках спортивного змагання з послідуючими результатами, переможцями та переможеними: «І це наша країна, яка володіє колосальними науковими школами, яка здатна здійснити ривок вперед» (Н. Азаров) [32]; «Ми пропускаємо гол за голом, пропускаємо фактично м'ячі в свої ворота в інформаційній сфері» (К. Бондаренко) [24].

Широко вжитку в українському політичному дискурсі набуло явище зооморфної метафори. Асоціативне позиціювання даної метафоричної моделі має суттєві історичні рамки і в процесі власної еволюції адаптувалось в сучасній українській політичній комунікації. Співставлення політики з тваринним світом відбувається на рівні різноманітних фреймів:

1. Фрейм «Склад царства тварин». Вживається з метою висвітлення політичних акторів представниками тваринного світу з характерною ієрархією: «… мовляв, навіщо опозиція погодилася з драконівськими умовами» (Н. Королевська) [15]; «Віктор Андрійович прекрасно розумів з ким він маж справу, з якою політичною твариною — гарненькою, але хитрою лисицею» (І.Ванникова) [10].

2. Фрейм «Середовище мешкання тварин та принципи існування». Дана понятійна категорія надає принципам політичних процесів властивостей тваринного середовища. Символізує характерну для тієї чи іншої політичної сили політичну обстановку й оточення твариною термінологією: «Чи може в нас там інвестиційне гніздо?» (Ю. Тимошенко) [6]; «І Путін, і Мєдвєдєв нас будуть поважати, тільки коли ми будемо тримати своє слово і розуміти, що ми також сильні. Закон джунглів» (О. Тягнибок) [14].

3. Фрейм «Частини тіла тварин». В українському дискурсі слугує метафоричним еквівалентом пояснення діяльності учасників політичного процесу: «Вони постійно падали на хвіст комусь сильному …»;

«Коли ми приходимо до людей, які уявляють нас чортами з рогами, копитами і з свинячим рилом, і починаємо розкривати свою позицію, то починається гра на контрасті …» (О. Тягнибок) [14].

4. Фрейм «Діяльність тварин». Характеризує політичну активність суб'єктів політичного процесу діяльністю властивою представникам тваринного світу: « … всіх у всьому обвинувачуєш і плетеш інтриги» (Н. Королевська) [15].

5. Фрейм «Поводження з тваринами». Дана ментальна установка функціонує для того, щоб показати експлуатаційні властивості учасників української політики та методи їх приборкання: «Тому, коли Ющенко сказав «фас» своїм політичним сатрапам …» (П. Симоненко) [25].

Іншою домінантною субсферою метафоричної експансії виступає асоціативна модель «артефакти». Сприяли такій тенденції доступна структуралізація внутрішніх фреймових елементів моделі та комфортна ментальна позиція соціуму відносно оселі, як середовища існування, затишку, сімейного благополуччя та соціальної потреби. Тому асоціативна імплементація даної моделі в політичний діалог — «закладає фундамент» у подальшу «надбудову» адресованої реципієнту інформації, що викликає позитивне свідоме сприйняття:

1. Фрейм «Конструкція дому». Використовується для ототожнення основ політичного процесу з конструкційними елементами будівлі: «На протязі останніх двадцяти років в Україні сформувалась своєрідна платформа тих сил, які не бачать себе в економіці … » (Н. Азаров) [9].

2. Фрейм «Будівництво, ремонт». Слугує для компаративістського співставлення політичної діяльності з процесом будівництва чи ремонту певної конструкції: «Якщо ви пам'ятаєте, тоді був повністю перебудований енергоринок» (Ю. Тимошенко) [6]; «Коли ми намагаємося будувати наші взаємовідносини у Росією …» (Н. Азаров) [9].

3. Фрейм «Жителі і власники будівлі». В українському дискурсі визначає учасників політичного процесу, як людей проживаючих в помешканні, що допомагає ідентифікувати соціально-політичні відносини на прикладі побутового спілкування та взаємодії мешканців будівлі: «Присутнє одне бажання: протипоставити нас нашому великому сусіду, тій країні, з якою ми разом жили дуже багато років» (Н. Азаров) [9].

В рамках метафоричного поля «Механізм» політичні відносини постають врегульованими, машинальними процесами, що супроводжується «механізацією» соціальної взаємодії і функціонування політичних

та суспільних інституцій як технологічної конструкції в якому суспільство постає деталями «політичного двигуна»:

1. Фрейм «Політичні утворення — технологічні конструкції». Слугує для екстраполяції політичних організацій або методів здійснення політики технічними термінами та продуктами механічного будівництва: « … корабель Європи тоне …» (Н. Азаров) [9]; «Якщо політик, ідучи до влади, не має інструментів проведення реформ, туди ходити не треба»; « … при повній ізоляції тих інструментів, які можуть реальні реформи проводити» (Ю. Тимошенко) [6].

2. Фрейм «Управління механізмом». Використовується для пояснення проявів політичної діяльності процесом керування механічною конструкцією: «Безсумнівно, існує гальмування цих законів, і це природно» (В. Янукович) [19]; «Країну розвернули в сторону дуже великого бізнесу» (Ю. Тимошенко) [6]; «Сам рівень наших відносин просто не дозволяє забігати наперед, з питанням: «А можна, я партією порулюю?» (Н. Королевська) [15].

Трансформаційні тенденції українського політичного дискурсу відображаються на потенціалі своєрідного креативу політичного слова в рамках конструювання специфічних українських політичних метафор: «Така ситуація привела до появи в нинішньому парламенті «тушок» та «лозінських» (А. Парубій) [10]; «І особливо очевидно цей курс проявився в період, коли так званні «помаранчеві» були при владі»; «Ви ж знаєте, що Україна була не першою спробую «помаранчевого пера» (Н. Азаров) [9].

Виходячи з аналізу українського політичного дискурсу, можна дійти висновку, що український політичний процес асимілював варіативну методологію політичної мови. Релевантним елементом конструювання соціально-політичного діалогу в рамках українського політичного простору стала політична метафора. Ключова роль даного інструменту політичної мови, полягає у концептуалізації соціально-політичної реальності шляхом пояснення складних політичних механізмів понятійними категоріями характерними для української соціальної ментальності. Як результат, різноманітні прояви політичного процесу: конфронтації політичних акторів за розподіл прерогатив, функціонування державного апарату, варіативні тенденції міжнародної політики, легітимізація політичного режиму — адаптовані до поширених сфер буття українського соціуму, шляхом синонімічного концептуального співставлення. Ефективність метафоричних моделей зумовлена станов-

ленням та еволюцією української нації, особливостями життєдіяльності, типом соціальної ідентифікації та сферою культурного доробку. Таким чином, типовими понятійними сферами метафоричного моделювання виступають спортивні, мілітаристські соціально-побутові, фізіологічні, медичні, метафори живої та неживої природи. Особливістю українського політичного дискурсу є поява нових метафор, зрозумілих виключно в українській соціально-політичній понятійній площині.

Концептуалізація політичної реальності на основі метафоричних конструкцій володіє значним потенціалом детермінації політичного процесу. Апелюючи до ключових соціальних установок та понять суспільства, політична метафора здатна артикулювати імпліцитні тенденцій ідеологічної матриці будь-якої політичної парадигми та інтенсифікувати процес рефлексії й засвоєння соціальними масами кодифікованих соціально-політичних норм. Дана тенденція окреслює значні маніпулятивні потенції політичної мови, здатні трансформувати соціально-політичне середовище країни.

Компетентність у метафоричному конструюванні дозволяє варіативним політичним силами українського процесу, отримувати перевагу у демократичній конкуренції, завдяки реалізації власних політичних інтенцій та ідей на основі розкриття їх глибинного теоретичного змісту та високої практичної цінності через характерну для українського соціуму ментальну площину.

Список використаних джерел:

1. Carver T., Pikalo J. Political Language and Metaphor: Interpreting and changing the world. — Routledge, 2008–320 p.
2. Chilton P. A., Schäffner C. Politics As Text and Talk: Analytic Approaches to Political Discourse. — John Benjamins Publishing, 2002–245 p.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — The University of Chicago 2003. — 256 p.
4. Чудинов А. П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации: Монография / А. П. Чудинов. — Урал. гос. пед. ун-т. — Екатеринбург, 2003. — 248 с.
5. Русская община. Украина наш — соборный организм [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.russian. kiev.ua / material.php?id=11606396

6. КорреспонденТ. net. Юля: перезагрузка. Интервью Юлии Тимошенко журналу Корреспондент. Полный текст [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // korrespondent. net / ukraine / politics / 1149000-yulya-perezagruzka-intervyu-yulii-timoshenko-zhurnalu-korrespondent-polnyj-tekst
7. Сегодня.ua. Ющенко рассказал, как независимость Украины изменила лицо всей Европы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.segodnya.ua / ukraine / jushchenko-racckazal-kak-nezavicimoct-ukrainy-izmenila-litso-vcej-evropy.html
8. Interviewer. Интервью Олег Ляшко: «Настоящих буйных мало, вот и нет вожаков» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // interviewer.com.ua / politics / oleg_lyashko /
9. NCTV. Телевидение нового века. Интервью Николая Азарова газете «Завтра» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // nctv.in.ua / news / read / intervyu-nikolaya-azarova-gazete-zavtra-
10. Платинова Буковина. Інформаційний ресурс. Лучшие фразы украинских политиков на прошедшей неделе [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.bukovina.biz. ua / news / 3044 /
11. Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное иследование политической метафоры (1991–2000). Монографія / А. П. Чудинов. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2001. — 238 с.
12. Фокус.ua. Литвин уверен, что его партия не будет донором для Партии регионов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // focus.ua / politics / 211112 /
13. Ukranews. Интервью Сергея Тигипко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // ukranews.com / ru / interview / 2011 / 11 / 25 / 391
14. Ukranews. Интервью Олега Тягнybока [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // ukranews. com / ru / interview / 2009 / 11 / 23 / 24
15. LB.ua. Избранное для всех. Наталья Королевская. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lb.ua/news/2011/11/29/125925_korolevskaya_chast_1.html

16. Обозреватель. КПУ: Ющенко — крестный отец Тягнибока [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // obozrevatel. com / news / 2010 / 11 / 20 / 404712.htm
17. ТСН. Герман: Черновол стал политическим киллером [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // ru.tsn.ua / ukrayina / german-chernovol-stal-politicheskim-killerom.html
18. Новости политических партий. Интервью лидера ПСПУ Наталии Витренко радиостанции «Голос России» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.qwas. ru / ukraine / vitrenko / Intervju-lidera-PSPU-Natalii-Vitrenko-radiostancii-Golos-Rossii9 /
19. Сегодня.ua. Янукович обещает не допустить в Украине «политических войн и противостояния» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.segodnya. ua / politics / power / janukovich-obeshchaet-ne-dopuctit-v-ukraine-politicheckikh-vojn-i-protivoctojanija.html
20. ДОСЬЕ. Табачник Дмитрий. ДОСЬЕ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.rudenko.kiev.ua / persons / tabachnyk
21. ТСН. Регионал посоветовал нунсовцу, который заявил о фальсификации в Раде, не устраивать цирк [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // ru.tsn.ua / ukrayina / regional-posovetoval-nunsovcu-kotoryy-zayavil-o-falsifikacii-v-rade-ne-ustraivat-cirk.html
22. Цензор.Нет. Украинские националисты призывают СМИ игнорировать «политического клоуна» Жириновского [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // censor.net. ua / news / 41880 / ukrainskie_natsionalisty_prizyvayut_smi_ignorirovat_quotpoliticheskogo_klounaquot_jirinovskogo
23. E-News. МИД Украины: У Украины не было принципиальных намерений парафировать Соглашение об ассоциации на саммите 19 декабря [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // e-news.com.ua / show / 240620.html
24. МБ. Против Украины ведется информационная война — политолог [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // ru.molbuk. ua / ukraine / 47853-rus_proti-ukrayini-vedetsya-nformacyna-vyna-poltolog.html
25. Коммунистическая партия Украины. Петр Симоненко: Левая идея — вечна! [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.kpu.ua / petr-simonenko-levaja-ideja-—-vech

Стаття надійшла до редакції 22.01.2013 р.

Найчук А. А. Функциональный потенциал политической метаоры в украинском политическом дискурсе

Систематизированы закономерности функционирования метафорических конструкций в украинском политическом дискурсе.

Ключевые слова: *политическая метафора, метафорическое моделирование, фрейм, концептуализация, понятийная сфера.*

Naitchuk A. A. Functional potential of political metaphor in Ukrainian political discourse

This article deals with functioning of metaphorical constructions in Ukrainian political discourse.

Keywords: *political metaphor, metaphorical constructing, frame, conceptualization, conceptual sphere.*

VII. Політичні технології

УДК 324:343.229

Пугач В. Г.*

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Міжрегіональної академії управління персоналом

ПОПУЛІЗМ ЯК СТРАТЕГІЯ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ

Доводиться, що популізм як стратегія виборчої кампанії повинен бути предметом морально-етичної рефлексії. Визнається можливість застосування популізму під час виборчих перегонів.

Ключові слова: *популізм, стратегія виборчої кампанії, вибори, політичний ринок, представницька демократія.*

Демократія — один з найпоширеніших термінів у сучасному політичному лексиконі, хоча до сих пір і не існує єдиного визначення цього терміну. «За двадцять століть,— відзначає американський політолог Р. Даль,— протягом яких демократія обговорювалася, заперечувалася, підтримувалася, атакувалася, ігнорувалася, стверджувалася, реалізовувалася, руйнувалася і потім іноді знову відновлювалася, згоди відносно деяких найбільш фундаментальних питань, що стосується суті поняття демократія, судячи з усього, так і не виникло» [1, с. 17]. Разом з тим, різноманітні моделі демократії, котрі сформувалися впродовж розвитку політичної теорії та практики, незмінно зараховують до основних ознак демократії право громадян брати участь у формуванні владних інститутів. Інакше кажучи, демократія не уявляється без виборів, засобом яких формується значна кількість органів державної влади та місцевого самоврядування, забезпечується оновлення правлячих еліт. Безперечно, вибори можуть використовуватися «правлячим класом» в умовах авторитарних й тоталітарних режимів з метою закріплення легітимності своєї влади. Втім, у такому випадку вибори, вочевидь, мають декоративний ритуальний характер, аніж характер реальної конкуренції за владу.

Будучи центральною характеристикою демократії, відіграючи особливу роль у демократичній політичній системі, інститут виборів

© Пугач В. Г., 2013

належить до переліку пріоритетних об'єктів теоретичних досліджень суспільствознавчих наук. Однак, вивчення інституту виборів викликає жвавий інтерес не лише з боку наукової громадськості, але й з боку пересічних громадян. Адже люди, як відомо, здатні оцінювати дії, у тому числі й політичні, лише за умови наявності певного обсягу знань та інформації. Тож, електоральна проблематика має не лише теоретичне, але й прикладне значення.

Електоральна проблематика торкається надзвичайно широкого кола питань, пов'язаних з процесами формування, функціонування й трансформації виборчої системи, принципами організації та проведення виборів, особливостями виборчого процесу, співвідношення виборчих та партійних систем, виборчих технологій тощо. Цим та багатьом іншим питанням, присвячена величезна кількість наукових праць. Серед них, особливо виокремимо праці таких класиків політичної думки, як Г. Алмонда, Р. Далтона, М. Дюверже, Д. Істона, А. Лейпхарта, С. Ліпсета, Дж. Пауелла, К. Сторма, Й. Шумпетера. Інститут виборів є об'єктом наукових розвідок багатьох українських політологів, соціологів, філософів, психологів, юристів. Серед них, Д. Видрін, О. Петров, В. Полторак, Г. Почепцов, С. Рябов, О. Шморгун та багато інших. Електоральна проблематика становить сферу науково-дослідницьких інтересів значної кількості сучасних російських науковців, зокрема, К. Бандоріна, Д. Гусєва, О. Егорової-Гантман, Є. Малкіна, О. Матвейчева, В. Полуектова, Е. Сучкова, Р. Хазєєва, С. Чернякова та ще багатьох інших. Загалом, слід відзначити, що електоральна проблематика має міждисциплінарний характер, що, з одного боку, пояснює наявність значного обсягу літератури, а з іншого — свідчить про достатньо високий рівень розробленості даної проблематики.

За усієї різноманітності проблем, питань, ситуацій, які потрапляють до сфери компетенції загальної електоральної проблематики, значний інтерес становлять питання, пов'язані з організацією та проведенням виборчої кампанії. Формат статті не дозволяє зробити детальний аналіз усього комплексу проблем, що виникають в межах виборчої кампанії. З огляду на це, автор даної статті зосереджується на проблемі, пов'язаній зі змістовною частиною (стратегією) виборчої кампанії, приділяючи основну увагу такому політичному феномену як популізм. Потреба розгляду саме такого ракурсу продиктована не лише необхідністю формування наукових засад організації та проведення виборчих кампаній, але й реаліями політичного життя, причому життя саме вітчизняного.

Перш ніж розпочати розгляд популізму у зазначеному контексті, варто зауважити, що популізм має велику кількість тлумачень, тим самим сприяючи появі багаточисельних дискусій та значній концептуальній плутанині. «Популізм описується і як патологія політичного процесу, і як стиль публічної політики, і як синдром масової демократії, і як особлива доктрина. Водночас існує така точка зору, згідно з якою дане поняття позбавлено будь-якої користі для концептуального політичного аналізу, оскільки воно дуже розпливчасте, щоб відображати певний цілісний смисл політики» [2, с. 40]. Отже, популізму не бракує уваги з боку вчених, зокрема, над його сутністю, особливостями, змістовним навантаженням розмірковували у своїх працях такі дослідники, як Е. Геллнер, Е. Голдмен, Г. Іонеску, М. Кенован, Е. Лаклау, К. Мадде, Д. Макре, Н. Мейер, Ф. Паніцца, І. Сарель, П. Теггарт, Р. Уортмен, Р. Хофстендтер та інші. Теоретичні положення викладені цими та іншими науковцями дають можливість висловити певні міркування з приводу ролі та значення популізму у виборчій кампанії.

Вище вже зазначалося, що стратегія виборчої кампанії є її змістовною складовою. Як підкреслюють сучасні російські дослідники Є.Малкін та Є.Сучков: «Стратегія відповідає на питання: що потрібно сказати виборцям, яку інформацію необхідно донести до них, щоб вони проголосували за відповідного кандидата (партію)» [3, с. 61]. Подібним чином стратегію виборчої кампанії визначають й сучасні українські дослідники В. Полторак та О. Петров, вказуючи на те, що «стратегія — це зведення основних ідей виборчої кампанії, її змістовна частина, формуюча те, що потрібно сказати виборцю» [4, с. 62–63]. Враховуючи зазначене, слід констатувати, що в принципі стратегія не опікується питанням обов'язковості виконання програми, висунутої у ході передвиборчої боротьби. Головне тут — ідеї, інформація, послання, лозунги, які здатні викликати довіру з боку виборців і в кінцевому підсумку, завдяки волі останніх, що виражається засобом голосування, досягнути вищої мети виборчої кампанії — «отримати мандат (посаду)», тобто здобути перемогу на виборах.

Стратегічні помилки особливо небезпечні та підступні. «Неправильна стратегія не лише робить кампанію неефективною, але й часто призводить до так званого «самовідстрілу»: ресурси кампанії починають витрачатися не на отримання, а на втрату голосів» [3, с. 62]. Відповідно, саме у цій частині організації та проведення виборчої кампанії існує найбільша спокуса використання популістських ідейних конструкцій

та популістської риторики. Той факт, що стратегії виборчих кампаній популістського спрямування є ефективними, а відтак, поширеними у політичній практиці не можна пояснити, не звернувшись власне до феномену популізму.

Етимологія терміну «популізм» вказує, передусім, на те, що він має стосунок до «народу» (populus). Популізм — апеляція до народу «з претензією на аутентичне відображення та презентацію інтересів «народу», а також апеляція до безумовної нормативності його «волі» як обов'язкової підстави для прийняття політичних рішень» [2, с. 47]. В цьому контексті доречно нагадати висловлювання одного з найбільш яскравих популістів сучасності французького політичного діяча Жан Марі Лє Пена, який зазначав: «Популізм є відображенням думки народу. Чи має людина за демократії право притримуватися своєї думки? Якщо це так, тоді я — популіст» [2, с. 47].

Апелювання до «народу» має особливо принципове значення для виборчих кампаній, під час яких жоден з політичних акторів не наважиться заперечувати або ставити під сумнів право «народу» вирішувати. Зауваження з приводу того, що народ не може керувати як юридична особа, котре поділяється переважною більшістю політологів, безперечно не позбавлене сенсу. Однак слід мати на увазі і те, що «представницькі інститути набувають легітимності лише через безпосередню участь громадян у владній політичній дії (виборах), тому у момент виборів виборці діють так, як би народ дійсно існував в якості єдиної юридичної особи» [2, с. 47–48].

З'ясування причин ефективності популізму як стратегії виборчої кампанії потребує висвітлення ще одного аспекту, а саме витоків популізму. З цього питання також точаться жваві дискусії, висловлюються різні точки зору. Наприклад, відомий латиноамериканський дослідник Ф. Паніцца в якості передумов виникнення популізму називає руйнування соціального порядку і втрату віри у те, що політична система здатна його відновити, економічні кризи, брехню у політиці, корупцію або егоїзм еліт. Британська дослідниця М. Кенован витоки популізму вбачає у деяких особливостях представницької демократії. [5]. На думку авторитетного голландського дослідника К. Мадде, витоки популізму криються у логіці взаємодії парної категорії «народ — еліта», тобто «популізм є породженням антагоністичної дихотомії, неминуче покладеної у даній парній категорії» [2, с. 41]. Д. Вестлінд, розмірковуючи над природою популізму, вказує, що останній виникає за умови про-

тиставлення колективних інтересів, ідентифікованих як «народні», інтересам правлячої еліти [2, с. 41]. Така природа популізму найбільш яскраво проявляється та активно використовується опозиційними партіями й кандидатами під час виборчих перегонів. Лозунги, послання та інші різновиди агітаційно-пропагандистської продукції, котрі ґрунтуються на констатації протиріч, несумісності інтересів, бажань, прагнень «народу» та «правлячого класу» сприяють популяризації політичних лідерів та партій, конкуруючих з діючою владою. В цьому контексті варта уваги думка М. Кенован. Детально розглядаючи відносини між представницькою демократією та популізмом, вона вказує на зростання розриву між виборцями та їх представниками. Це, на її думку, дозволяє популістським лідерам проголошувати що вони покінчать з цим розривом, «повернуть владу народу» [5]. І як тут не згадати останні вибори до українського парламенту й, особливо, «прагнення» подолати таку розірваність, продемонстроване комуністичною партією і яке яскраво відображено у її лозунгах: «повернемо країну народу!», «збережемо землю для народу та врятуємо українське село», «збережемо здоров'я українського народу», «захистимо інтереси людей праці», «партій багато — народна одна». Результат, здобутий цією партією на виборах, є зайвим підтвердженням ефективності яскраво вираженої популістської виборчої кампанії саме засобом експлуатації антагоністичної пари «народ — правляча еліта».

Отже, сукупна дія зазначених вище обставин, звичайно, окреслені, далеко не повністю вичерпують їх перелік, все ж дозволяють сформувати певне уявлення про популізм як стратегію виборчої кампанії, причини її ефективності. Разом з тим, навіть узагальнено-аналітичний розгляд проблеми, порушеної у даній статті буде не повним, якщо ми залишимо без уваги такий важливий аспект, як наслідки застосування популістичних стратегій виборчої кампанії.

Що стосується «народу», пересічних громадян, то для них єдиним, беззаперечним, неминучим наслідком є невиконання обіцяного, те, що Ф. Паніцца визначив як рессентимент — «ошукані очікування». «Народна перспектива», тобто те, що бажає народ, перетворюється у «безперспективність». Цей, найбільш згубний, наслідок тісно пов'язаний, серед іншого, з «подвійною гібридизацією популізму» (термін французького дослідника І.Сареля): з одного боку, популісти дошкуляють системі за її недоліки, але з іншого — вони не збираються залишати систему, почуваючи себе затишно, будучи її частиною. В цьому контексті є корисною

й думка ірландського політолога П. Мейера, котрий застерігає від того, щоб «приймати за чисту монету» невдоволення та обурення, які висловлюються популістами на адресу істеблішменту. Адже популістська риторика «зазіхання на будь-який істеблішмент», являє собою лише інструмент для здійснення бажання популістів зайняти провідні позиції всередині правлячої еліти, яка, натомість, цього не бажає.

Використання стратегій, заснованих на популістських ідеях має конкретні наслідки й для їх замовників: кандидатів, політичних лідерів, політичних партій. «Підкуп» суспільної довіри засобом популізму, загрожує, наприклад, владі кількома небезпеками. По-перше, у своєму надмірному захопленні популізмом, влада може позбавити себе риторичної підтримки непопулярних заходів і, як зауважує сучасний російський фахівець з політичної риторики Г. Хазагеров, вона буде змушена запроваджувати їх за допомогою брехні або прямого насильства. «Влада, котра стала заручницею популізму, просувається до вибору між диктатурою та втратою влади» [6, с. 16–17]. Друга небезпека, яка загрожує як владі, так й іншим суб'єктам виборів (кандидатам, політичним партіям та лідерам) полягає у тому, що популізм забезпечує короткотривалий успіх за рахунок довготривалих втрат [6, с. 17]. Проілюструвати це можна, скориставшись термінологію політичного ринку, зокрема, розглядаючи виборчу кампанію як один з різновидів діяльності з продажу товарів та послуг (політичної продукції.). Очевидно, що надзвичайно складно, практично неможливо, повторно продати клієнту (виборцю) товар (політичну програму, ідеї таке інше), якщо очікування від використання продукції не виправдалися. В результаті репутація продавців істотно погіршується, а нові товари, які пропонуються цими ж контрагентами політичного ринку у свідомості споживачів вже від самого початку є дискредитованими. Іншими словами, подібна ситуація загрожує повним політичним банкрутством. Наслідком неодноразового звертання до популістської риторики з боку влади є «руйнація соціального договору між владою та народом», адже популізм «підриває саме підґрунтя будь-якого договору — зобов'язання та випливаючу з них відповідальність» [6, с. 17].

Створення квазі-реальності та квазі-перспективи, камуфлювання справжніх цілей та намірів, спрощення, до примітивізму, способів й шляхів вирішення складних проблем — це принципи тимчасового успіху: сьогодні скажу одне, завтра інше, народ усьому повірить. Народ дійсно усьому повірить і для цього не потрібно навіть вдаватися

до вигадування надскладних мислиневих конструкцій. Але проблема в іншому — цей же народ зневіриться, а зневірившись він висуне рахунок владі, звинувачуючи її у брехні. І навіть якщо влада буде говорити правду — кредит довіри буде вже вичерпаний [6, с. 32].

Безумовно, деякий популізм необхідний під час виборчої боротьби. Адже у виборчих кампаніях не так важливо, чи правий кандидат з певного питання, важливо, чи зміг він у кінцевому підсумку здобути перемогу на виборах. «Вибори виграють не тому, що висловлюють точку зору, справедливість якої з часом підтверджується практикою життя, а тому, що пропонують виборцям більш привабливі перспективи… Якщо хтось хоче задовільнитися підтвердженням своєї правоти, тому слід йти не у політику, а до суду» [7, с. 16]. З цього приводу доречно згадати й зауваження, що належить одному з найвидатніших політичних діячів, «залізному канцлеру» Прусської імперії О. фон Бісмарку: «Політик має право свідомо брехати у трьох випадках: у передвиборчій кампанії, під час війни та після полювання». Іншими словами, морально-етична проблема брехні у політиці в розрізі виборчої кампанії набуває характеру «особливого випадку».

Популізм нерозривно пов'язаний з представницькою демократією. Стверджуючи, що ідеологія популізму неминуче з'являється у будь-якій представницькій демократії, М. Кенован переконана у тому, що популізм являє собою спотворення і псування демократії. Водночас популізм, як відзначає британський дослідник П. Теггарт, є показником здоров'я у системі політичного представництва: лише він змушує звернути увагу на збої функціонування, які можуть негативно вплинути на усю політичну систему [5].

Отже, на підставі викладеного у даній статті дозволимо собі зробити певні узагальнення. По-перше, інтенсивний розвиток сфери політичних технологій, перетворення засобів масової інформації на провідний механізм політики, а також те, що політика містить в собі видовищну складову (класична вимога, що висувається до політики «Хліба та видовищ!») в сукупності зумовили те, що ефективність політичної діяльності почала визначатися не реальними здобутками, а думками людей. Навіть можна стверджувати, що нині поступово, проте, неухильно зменшується важливість того, що реально думає, до чого прагне, що робить політик, натомість важливості набуває те, що бачать та чують люди, як вони сприймають інформацію та які з цього роблять висновки. Відповідно оцінка та вивчення популізму з позицій застосування політичних тех-

нологій, сприймаються як природний та необхідний аспект політичної діяльності. Однак, такий ракурс не відкидає, а навпаки, передбачає оцінку популізму у координатах морально-етичного характеру. Говорячи більш конкретно, це означає, що популістські стратегії виборчих кампаній як об'єкт може, і повинен бути предметом морально-етичної рефлексії. І мова тут йде не стільки про встановлення кінцевих уявлень про «обов'язкове та неприйнятне», скільки про окреслення ступеню їх поєднання. По-друге, оскільки у виборах здобувають перемогу, здебільшого, не за рахунок вдячності за виконану роботу та попередні здобутки, а завдяки привабливим перспективам, які замальовуються для виборців, тому, реалізація популістської стратегії під час передвиборчої боротьби є однією з вирішальних умов успіху виборчої кампанії. Вимагати повної відмови від популізму під час виборчих перегонів, це до певної міри, означатиме заздалегідь відмовитися від перемоги. Тож, як цілком вірно зазначив аргентинський дослідник Е. Лаклалу: «Слід запитувати не про те, популістський чи ні даний рух або дана політична партія, але запитувати у якій мірі вони популістські» [5].

Список використаних джерел:

1. Скрипкина Ж. Б. Избирательные системы и технологи / Ж. Б. Скрипкина: Учеб. пособие. — М.: Вузовский учебник, 2006. — 174 с.
2. Мусихин Г. И. Популизм: структурная характеристика политики или «ущербная идеология? / Г. И. Мусихин // Полития. — 2009. — № 4 (55). — С. 40–53.
3. Малкин Е., Сучков Е. Политические технологи / Е. Малкин, Е. Сучков. — М.: «Русская панорама», 2006. — 680 с.
4. Избирательные кампании: научный подход к организации / Полторак В. А., Петров О. В. — К.: Знания Украины, 2004. — 120 с.
5. gefter. ru / archive / 6800
6. Хазагеров Г. Партия, власть и риторика / Г. Хазагеров. — М.: Издательство «Европа», 2006. — 48 с.
7. Швертель М. Я выигрываю выборы / Пер. с нем. — М.: Издательство «Европа», 2006. — 256 с.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Пугач В. Г. Популизм как стратегия избирательной кампании.

Доказывается, что популизм как стратегия избирательной кампании должен быть предметом морально-этической рефлексии. Признается возможность использования популизма во время избирательных гонок.
Ключевые слова: *популизм, стратегия избирательной кампании, выборы, политический рынок, представительная демократия.*

Pugach V. G. Populism as strategy of hustings.

It is proven that populism as strategy of hustings should be the base of moral and ethical reflection. Possibility of application of populism is acknowledged during electoral races.
Keywords: *populism, strategy of hustings, elections, political market, representative democracy.*

VII. Політичні технології

УДК 32.019.5

Михальчишина Н. В.*

Аспірантка кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ МІФІВ

Аналізуються основні способи творення політичних міфів. Здійснено порівняння процесу творення міфів в тоталітарному та демократичному суспільства. Розкрито роль засобів масової інформації в їх конструюванні.

Ключові слова: *політичний міф, міфологізація, архетип, символ, засоби масової інформації.*

У сучасному світі як і декілька тисячоліть тому люди активно творять і використовують міфи. Значущість політичних міфів зростає у зв'язку з тим, що суспільне буття і суспільна свідомість перетворюють будь-які явища і події на цінності символічного світу. Міфотворчість стала однією з сутнісних ознак мислення людини, а існування особистості у просторі наповненому політичними міфами — характерне явище суспільно-політичного життя. За таких обставин політика стає сферою нової реальності де використовуються певні технології, в тому числі і політичні міфи. Стрімко розвиваючись, засоби масової інформації стали відігравати провідну роль у процесі міфотворчості. У зв'язку з цим виникає необхідність осмислення такого складного явища, як політичний міф через звернення до його структурних компонентів та технік творення.

Тема політичного міфу є предметом багатьох досліджень як вітчизняних так і закордонних авторів. Починаючи з XIX століття вона стала активно розроблятись науковцями. Щодо сутності та місця політичного міфу, серед зарубіжних дослідників, варто відзначити, ґрунтовні роботи німецьких філософів Е. Кассірера «Технологія сучасних політичних міфів» та К. Хюбнера «Істина міфу», й французького дослідника Р. Барта «Міфології», К. Флада «Політичний міф: теоретичне дослідження». Зачіпають майже весь спектр проблем від ознак, структурних компонен-

© Михальчишин Н. В., 2013

тів до засобів творення і протидії міфу праці вітчизняних дослідників Ю. Шайгородського, Л. Павлюка, М. Головатого та Г. Почепцова. Серед російських дослідників детальними є роботи А. Цуладзе «Политическая мифология», А. Кол'єва «Політична міфологія: Реалізація соціального досвіду», В. Пивоєв «Міф в системі культури», більш на прикладний аспект спрямовані праці Н. Шестова «Політичний міф тепер», В. Дубицької «Телебачення. Міфології в електронних засобах масової інформації».

Метою статті є визначення основних способів конструювання та засвоєння політичних міфів.

Політичний міф можна визначити як «цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості політичної реальності та основних суспільних цінностей; як своєрідний символічний засіб інтерпретації, моделювання світу і соціального життя; як інструмент реалізації конкретних політичних завдань: боротьби за владу, її легітимації, утвердження нової політичної ідеології тощо» [1, с. 8].

Політичний міф є специфічною формою створення і поширення інформації, яка базується на вірі, легенді, ідеологізації, теологізації, ідеалізації стосовно предмета міфу — події, соціальної сили, людини чи чогось надприродного (бог, герой тощо). Отже міф має своїх творців і споживачів [1, с. 94]. Суб'єктами політичної міфотворчості можуть виступати окремі політичні лідери, політичні угрупування, етнічні спільноти, органи державної влади тощо.

Існують різні теоретичні підходи до розкриття механізмів міфотворення. Так, К. Леві-Строс у структурній теорії міфу таким механізмом, вважає виявлення сукупності несвідомих логічних операцій та інструментів для вирішення світоглядних суперечностей. При цьому так звана міфологічна логіка досягає своїх цілей ненароком, обхідним шляхом, способом «бриколажу» (відскоком, рикошетом) [1, с. 83].

Е. Кассірер описуючи техніку міфу на прикладі Німеччини виокремив три основні кроки:

І. «Зміна функцій мови із семантичної на магічну. Магічне слово не описує речі чи відношення між речами; але прагне виробляти дії і вимірювати явища природи. Наші звичайні слова наділенні значеннями, але ці, знову створені слова наділені емоціями і руйнівними пристрастями.

II. Ефект слова має підкріплюватися введенням нових ритуалів. Розігрування одних і тих же ритуалів примушує спати нашу критичну принциповість.

III. Міфи не починають з того, що санкціонують чи забороняють якісь дії. Вони спочатку змінюють людей, щоб потім мати можливість регулювати і контролювати їх дії… Люди переможені і підкорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді відбулось» [2, с. 585].

Зміну мови яскраво описав Р. Барт. Він писав: «Означуване пусте, тоді як знак повний, він представляє собою смисл. Візьмемо чорний камінь — я можу по різному наділяти його значеннями, але він всього лише означуване; проте якщо я надам йому раз і назавжди деяке певне означення (наприклад смертний вирок при таємному голосуванні), то він стає знаком» [3, с. 238]. Міфічне поняття відчужує первинний сенс, утворюючи якісно змінену «викрадену мову». Первинний сенс перетворюється на фон або форму, що підміняє мову метамовою міфу, відірваного від реальності. Оскільки більшості людей важко розрізнити знак і зазначене, сенс і форму, старий і новий знак, первинний і вторинний сенс міняються місцями і міфічне значення сприймається як факт, вторинна семіотична система — як система фактів. Так народжуються політичні міфи, що заповнюють сучасну історію.

Найбільш дієвим засобом політичної мови є маніпулювання термінами, чи «ярликами», які накладаються на політичних опонентів. В засобах масової інформації не рідко зустрічаються повідомлення, що містять оцінку розумових здатностей та індивідуальних характеристик відомих політиків. Вони, зазвичай, викликають презирство і глузування. Часто накладання «ярлика», як певної негативної характеристики, переростає в стереотип.

Міфи творяться як в закритому суспільстві (типу тоталітаризму), так і у відкритому. Проте методи створення та їхня специфіка залежать від характеристики інформаційного простору. Закритому суспільству набагато легше будувати свій міф, оскільки відбувається концентрація потоків знань; воно володіє замкненим інформаційним циклом, де модель життя батьків повторюють наступні покоління. Відкрите суспільство формується на межі старої та нової інформації, тут дозволене протиріччя між ними. Міфи створюються в умовах надлишку інформації і плюралізму думок. Авторитарна держава спирається на міф про державу; демократична — на міфологію «прав людини».

В тоталітарному суспільстві механізми творення міфів доволі одноманітні: ідеологізація дійсності, сакралізація й хариматизація вождів, героїзація подій і дій окремих історичних постатей, визначення ідеалу нової людини, звернення до низьких інстинктів і психології мас, опора на тверду владу й насильство, боротьба проти «спільного ворога. Образ ворога підтримується ЗМІ та отримує своє втілення в літературі та мистецтві. Тут з політичною міфологією пов'язаний особливий механізм управління людьми: вони повинні не просто боятись покарання і виконувати накази, але і щиро вірити в необхідність і справедливість такого положення речей, яке передбачає певні жертви.

У першій половині XX століття тоталітарні держави ефективно використовували кіно для створення політичних міфів. Проте його можливості явно переоцінювалися. Показовими в цьому плані є дуже дорогі фільми фашистської Німеччини, які знімалися в період Другої світової війни. Їх режисери були відомими, поважними людьми в суспільстві, їм дозволялось використовувати у зйомках військовополонених, а коли того вимагав сценарій, навіть вбивати їх.

Модернізованою технологією сучасних політичних міфів є симуляція масової демократії. Це штучна апеляція до суспільної свідомості за допомогою маніпуляції рейтингами. Недостовірні рейтинги виступають штучними моделями реальної думки широких мас, які нібито «оживляють» експерти, що своїм авторитетом надають їм правдивості. Саме процес засвоєння міфів за допомогою авторитету оповідача описував англійський політолог К. Флад. Він вказував на те, що авторитет у розповіді з'явиться тоді, коли він буде представлений у відповідній формі, відповідним оповідачем (групою оповідачів), у відповідному історичному, соціальному, ідеологічному контексті. Міра вільно варіювати інтерпретації сприйнятого або ставити під сумнів окремі його елементи, в аудиторії, поза всяким сумнівом, буде залежати від цілого ряду якостей, притаманних даній суспільній групі, типу ідеологічної маркування і віддзеркаленими в тексті аспектам ідеології. Чим більше різниця в ідеологічній орієнтації, тобто чим менше збігаються позиції автора і його адресатів, тим більша ймовірність відторгнення [4].

Політикові, щоб стати міфологічним персонажем, потрібно створити легенду героя, де важливе місце займають незвичайне походження, переломний момент біографії, перешкоди і випробування на шляху. Незвичайне походження можна створити на основі архетипу «попелюшки», наприклад, після французької революції герої «боже-

ственного» походження не мали шансів отримати прихильність мас, навпаки, герой демократичного міфу Нового часу мав найнижче походження. Переломний момент біографії, як правило проявляється через зовні незначний епізод, — з «буденності виростає чудо».

Герой діє в особливому просторі, він не шукає легких шляхів. У нього завжди має бути особлива якість, яка виділяє його серед інших. Також він має смертельного ворога, якого повинен перемогти. Герой має робити виключні вчинки — подвиги в ім'я якоїсь благородної мети.

При створенні образу особистості міф бере до уваги лише форму, відсікаючи зайві деталі. Наприклад, якщо розглядати таку яскраву постать як Й. Сталін, то всі ми зрозуміємо, що у цієї особистості була біографія, певні якості, бажання тощо, але при побудові образу реальну біографію було очищено від зайвих деталей і взято ім'я «Сталін» яке втілювало поняття єдності, дисципліни. На виході отримали — значення, тобто сакралізованого Сталіна — земного Бога, геніального вождя і вчителя. В цьому прикладі яскраво проілюстровано зміну значення про яку писав Р. Барт [3].

Архетипний образ надлюдини, як реальної постаті, наділеної певними особистісними суперякостями, посідає одне з найважливіших місць у політичній міфології. Віра в месію, в швидкі і правильні зміни особливо характерні для України і східної Європи загалом. Рятівник — це могутній архетип, оскільки він відповідає надіям людей на краще майбутнє. Наприклад такою ідеєю для України в останній період часу стала Європа.

Загалом, активізація міфотворчості в демократичному суспільстві припадає на періоди виборчих кампаній. Г. Почепцов пояснює це тим, що міф у передвиборчому процесі виконує ряд важливих функцій:

Міф формує певну модель поведінки, пропонує людям приклад для наслідування;

Через міф нам повідомляється, яким чином щось відбулося чи відбудеться;

Міф допомагає вирішити головне завдання передвиборчої кампанії — окреслити межі «свого» і «чужого», чітко зафіксувавши у свідомості виборців опозиційні сили [5, с. 55].

Підчас передвиборчої кампанії часто використовуються такі види міфів: як «міф про свого хлопця», про «героя — месію» та про «лінії долі». В основі міфу «про свого хлопця» є ідентифікація кандидата з виборцями, адже частина електорату хотіла б побачити серед політич-

них діячів одного зі «своїх», вони впевнені в тому, що і куховарка може керувати державою. Міф про «героя-месію» передбачає уявлення про лідера як героїчного спасителя, що здатен вирішити проблеми і кардинально змінити на краще ситуацію, що склалася. В контексті цього міфу розгортається міф «про ворога», якого має подолати герой. Міф про «лінії долі» — головною ідеєю тут виступає важливість певної дії людини, будь-кий вчинок особи може стати визначальним у житті, не можна впадати у відчай і пливти за течією, треба вміти перемагати, і перш за все самого себе, тоді ти зміниш долю. Певні надії політичні технологи покладають також на міф про те, що «переможець вже відомий» («від мого голосу вже нічого не залежить»); вибудовується він з залученням авторитетних людей та опитувань громадської думки.

Українська практика свідчить, що не завжди участь суб'єкта виборчого процесу в перегонах має за мету перемогу її учасника. Інколи ця участь спрямовується на забезпечення маніпулятивної технології, підтримку певної міфологічної конструкції, вибудуваної на користь іншого учасника виборчих перегонів.

Щодо застосування міфу у формуванні іміджу певного політичного актора Г. Почепцов писав: «Міф з'являється перед нами як сценарій розгортання іміджу, у якому відразу заповнюються до цього порожні ролі друзів і ворогів головного героя» [6, с. 117].

Закріплюється політичний міф в ритуалі. Завдяки їм політики, що реально не доступні виборцям, створюють ілюзію близькості з народом. Як зазначає Л. Харченко, «природа ритуалу є архаїчною, доказом чого є повторюваність універсальних сюжетів, сценаріїв, моделей, соціальної і політичної поведінки. Політичний ритуал є циклічним, він розгортається відповідно до етапів становлення соціальної групи, спільноти, містить у собі універсальні й необхідні для даної стадії групового розвитку схеми й моделі поведінки» [7].

Авторитет вождя, в ритуалі, підкріплюється парадом символів: прапорами, алегоріями, гімнами, гаслами, музикою. Без символів, шанобливих або руйнованих, не може бути активності мас. Ярлики закріплюють ідеї і образ ворога, свято символів готує людей до нової ідентичності.

Ю. Ж. Шайгородський виділяє три основні функції які виконує ритуал як втілювач міфотворчості:

1) політичної соціалізації, що окреслює місце індивіда в певній політичній картині світу;

2) повідомлення-твердження про тих, хто при владі;

3) політичної комунікації в міждержавних стосунках [1].

До головних ритуалів належать ритуали боротьби за владу (страйки, голодування, бунти, революції) і ритуали втримання влади (зміцнення чинного порядку, підтвердження непорушності системи, економічного, ідеологічного, соціального, культурного устрою суспільства й політичного режиму).

В сучасній політиці слава героя дорівнює рейтингу. Падіння рейтингу — сигнал для політика: пора здійснювати нові подвиги. Якщо нема реальних ворогів, то політичний міф дозволяє боротися з вигаданими. Серед технологій конструювання міфічних ворогів особливе значення має «теорія змови», перевагою якої є те, що її критика може лише укріпити віру прихильників. «Теорія змови» вже за своєю суттю є продуктом міфологічної свідомості, оскільки в ній завжди присутні персонажі міфу: злодії-шкідники, жертви, а також герой, що розкриває змову і бореться з ворогами.

Проте, політику щоб стати героєм на довгий період часу, треба не просто створити деяку концепцію, але і вписатись в якийсь національний, вічний міф. Адже політичний міф тісно пов'язаний з культом і традицією, розшифровка міфу, виявлення його сюжетного задуму завжди припускає фіксацію паралелей з класичними міфами.

Для створення і відтворення політичних міфів використовуються соціальні інститути (церква, освітні заклади, традиції та ін.), провідну роль серед яких займають засоби масової інформації. Завдяки ним певні міфологеми поширюються в суспільстві, їх носіями стає велика кількість людей. ЗМІ, як найважливіший елемент масової комунікації, здійснюють маніпулювання за допомогою методів підсвідомого стимулювання, коли ставлення аудиторії до тих чи інших явищ формується за допомогою стандартизованих спрощених уявлень, які «вживлюються» в потік організованих новин, автоматично викликаючи в масовій свідомості негативну чи позитивну реакцію на конкретну подію.

Модель механізму впливу телевізійного політичного міфу на мотивацію політичного вибору індивіда може виглядати так: абстрактні значущі образи, які є малоінформативними, але достатньою мірою привабливими для індивіда, породжують високий рівень узагальнених очікувань; поява останніх, своєю чергою, запускатиме емоції, які спрямовуватимуть поведінку на прихильність до тієї політичної сили, повідомлення якої зумовило виникнення таких очікувань.

Інколи використовується негативне нагнітання атмосфери через телебачення, що веде до пригніченості і соціальної пасивності глядачів. Це ніби вакцинація населення, адже результатом тривалого нагнітання негативних емоцій є притупленість сприйняття навіть дійсно трагічних подій.

Відомий канадський філософ М. Маклюен вважав, що телебачення міфологізує людське спілкування. Притаманна телебаченню зміна картинок приводить до того, що єдиним способом обєднання різних частин інформаційної мозаїки є міф.

Проте, закони ЗМІ такі, що журналістика також вимушена підстроюватися і під настрій маси. Саме тому інтонація і символьний ряд швидко змінюються. Архетип, так чи інакше проявляє себе в замовленні публіки, яке журналісти не можуть ігнорувати.

Кожен вид ЗМІ має свої способи дії на аудиторію. Наприклад, телебачення бере глядача картинкою, візуальними образами. Щоб зрозуміти силу дії картинки, досить провести простий експеримент — спробувати слухати телевізійні новини, не дивлячись телевізор. Таким чином, кожен вид ЗМІ має свої унікальні особливості, що дозволяють йому впливати на аудиторію. Телебачення безсиле без картинки, журнал без яскравих ілюстрацій і надрукованого тексту і т. д.

На сучасному етапі також не малу роль в поширенні політичних міфів відіграє інтернет. Ю. Ж. Шайгородський, зазначав: «Міфологічній свідомості на різних етапах розвитку суспільства притаманні певні специфічні ознаки. Зокрема, комп'ютеризація сучасного суспільства обумовлює розвиток віртуального світу з властивими йому міфами» [1, с. 76]. Віртуальність творчо комбінує різні явища, які в реальному житті не представленні разом. Вона дозволяє поєднувати речі, які, на перший погляд, не мають нічого спільного. «Віртуал» став своєрідним споживачем інформації, яка формує відповідний «віртуальний дискурс» [1, с. 102]. Миттєвість надання інформації відкриває нові можливості для домислів, можливості викривлення фактів, але не зважаючи на те, що з часом вона може бути спростованими, мета фальсифікації все одно з легкістю досягається, оскільки первинна інформація завжди залишає глибокий слід.

Засоби масової інформації виконують також роль розповсюджувача політичної реклами, яка виконує не останню роль у формуванні та поширені політичних міфів. Основними міфологемами, які використовуються в політичній рекламі, стають дихотомії «втрата-здобутки»,

«руйнування-відродження», а також міфологічні герої, символічні предмети тощо.

Іноді, щоб викривити картину дійсності не обов'язково викривлювати факти, достатньо їх змовчувати чи профільтрувати зробивши акценти на потрібній інформації. крім того, люди самі схильні викривлювати політичну інформацію, спрощуючи і пристосовуючи її до зрозумілих їм схем, роблячи її впізнаваною і усуваючи внутрішні протиріччя.

Слабкість ЗМІ в тому, що вони не створюють цілісного міфу, що саморозвивається. Вони використовують суміш з фрагментів різних міфологічних сюжетів. З їх допомогою масу можна мобілізувати тільки на дуже короткий час — наприклад, на період проведення важливого голосування.

Із зв'язаних і прийнятих масою міфосюжетів народжується віра — внутрішній контролер. Реальність міфу виникає саме у вірі.

Процес засвоєння міфу соціумом можна подати у вигляді такої послідовності: 1)наявність певної ідеологеми, 2) її не критичне сприйняття, 3) злиття міфологеми з реальністю 4) раціональне використання дій які були спровоковані таким сприйняттям.

Міфи можуть зазнати поразки лише тоді, коли масова свідомість замінюється індивідуальною, посилюються критичні настрої в суспільстві. Безумовно, на місце старих міфів прийдуть нові, але це мають бути міфи спрямовані на розвиток політичної свідомості, «коли міф починає втрачати характер колективного вірування і набуває форми методологічної основи теорії розвитку суспільства» [8, с. 99].

Протидіяти міфам і руйнувати їх доволі складно, для цього переважно використовують десакралізацію міфу і контр-міф. Причому контр-міф може будуватися за тими ж канонами, що й звичайний політичний міф.

Р. Барт запропонував «викрадати» сам міф, тобто створити вторинний міф. «Сила вторинного міфу в тому, що первинний міф розглядається в ньому як спостереження зсередини, наївна свідомість.» [3, с. 262]

Політика пов'язана з участю в міфологічних сутичках, які організують занурені в міфологічні простори люди. Їх суть — в боротьбі за збереження свого міфу і руйнування міфу того, що конкурує. «Свій» міф повинен перетворитися на домінуючий, «чужий» — викритий як брехливий і шкідливий. Отже, найбільш ефективна стратегія протидії міфу опонентів — його десакралізація, виявлення егоїстичних інтересів, що приховуються під мішурою фальшивих ідеалів. За опонентом

не повинно стояти нічого святого (містичного, таємничого), оскільки його міф — або злісна вигадка, або помилка, підступи лукавого.

Що стосується техніки захисту від міфів, то тут існує декілька стратегій. Варто зазначити, що вони можуть бути застосовані лише до технологічних політичних міфів, а не до вічних. Першою технікою — є ігнорування політики взагалі. Мозок встановлює свого роду фільтри, які відкидають всю політінформацію, що надходить. Проте від політики сховатися майже неможливо. Вона переслідує людей на кожному кроці. Інший шлях — зайняти тверді ідеологічні позиції. Але які б стратегії вибору не використовували виборці, їм завжди доведеться стикатися не з самими політиками і партіями, а з тим, як їх представляють ЗМІ. Тому, щоб не схибити, необхідно критично аналізувати повідомлення ЗМІ. Перше, що потрібно для цього зробити, — виключити з інформації емоційну складову.

У підсумку можна сказати, що політичний міф може формуватись як самим суспільством, так і бути штучно сконструйованим. При його побудові варто враховувати особливості функціонування та структурні компоненти міфу, відомі техніки його побудови та специфіку суспільства, наявну в ньому інформацію про об'єкт міфотворчості, види міфів та стереотипів, що в ньому вже існують.

Список використаних джерел:

1. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Ж. Шайгородський. — К.: Знання України, 2009. — 400 с.
2. Кассирер Е. Техника современных политических мифов / Е. Кассирер [сост. проф. М. А. Васалик, доц. М. С. Вершин] // Политология: хрестоматия. — М.: Гардарики, 2000. — 843 с.
3. Барт Р. Мифологии / Р. Барт; пер. с франц. С. Зеникина. — М.: Сабашниковых, 1996. — 312 с
4. Флад К. Политический миф: Теоретическое исследование / К. Флад. — М.: Прогресс, 2004. — 263 с.
5. Почепцов Г. Имидж от фараонов до президентов / Г. Почепцов. — К.: АДЕФ-Украина. — 1997. — 328 с.
6. Почепцов Г. Имиджелогия / Г. Почепцов. — И.: Рефл-бук: Ваклер, 2001. — 698 с.

7. Харченко Л. Міфотворчість як дієвий чинник суспільно-політичного життя / Л. Марченко // Вісник Львівського університету. Філософські науки. — 2003. — Вип. 5. — С. 191–199.
8. Петруччани А. Вымысел и поучение / А. Петруччани // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит.: пер. с разн. яз. / [сост., общ ред. и предисл. В. А. Чаликовой]. — М.: Прогресс, 1991. — 405 с.
9. Головатий М. Ф. Політична міфологія: навчальний посібник / М. Ф. Головатий. — К.: МАУП, 2006. — 144 с.
10. Дубицкая В. П. Телевидение. Мифологии в электронных средствах массовой информации / В. П. Дубицкая. — М.: Института социологии РАН, 1998. — 144 с.
11. Кольев А. Н. Политическая мифология: Реализация социального опыта / А. Н. Кольев. — М.: Лотос, 2003. — 384 с.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Михальчишина Н. В. Особенности конструирования политических мифов

Анализируются основные способы создания политических мифов. Проведено сравнение процессов создания мифов в тоталитарном и демократическом обществах. Раскрыто роль средств массовой информации в их конструировании.
Ключевые слова: *политический миф, мифологизация, архетип, символ, средства массовой информации.*

Mykhalchyshyna N. Features of creation of political myths

There is given the analisis of the main ways of creating political myths. There is also given the comparison of process of creation myths in democratic and totalitarian societies, and revealed the role of media in their design.
Keywords: *political myth, mythologization, archetype, symbol, media*

VII. Політичні технології

УДК 32.019.51

Краснов Д.Л.

Студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИЧНЕ ЛОБІЮВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Лобізм розглядається як політичне явище, яке починає відігравати все більш значиму роль у процесі вироблення і прийняття рішень як на рівні уряду, так і на рівні місцевого самоврядування.

Ключові слова: *лобізм, політичний лобізм, групи інтересів, групи тиску.*

На початкових стадіях розвитку лобізму в Сполучених Штатах Америки, деякі групи намагалися одержати перевагу в процесі конкуренції, засилаючи лобістів у «стан» уряду. Лобіювання на тих стадіях переважно було функцією прямих особистих взаємин між лобістами й офіційними особами, що приймають рішення. Групи, що володіють більш компетентними лобістами, мали більше шансів досягти своєї мети, тоді як групи, що не мали даного інструменту, виявлялися в невигідному положенні. Поступово центри державної влади в столиці й у штатах були заповнені юрбами лобістів, що шукали можливостей встановлення особистих прямих контактів із представниками влади. Легка можливість для безпосереднього контакту перестала існувати. Зіштовхнувшись із ситуацією, коли канали для прямих контактів стали перевантажені, лобісти стали використовувати роль вторинних посередників, що на їхню думку, мали більш надійний і частий доступ до відповідних осіб — родичів чи друзів офіційних діячів. Крім того, вони стали організовувати масові кампанії з відправлення листів й телеграм з розрахунком створити враження наявності широкої суспільної думки.

Така зміна тактики з ухилом на непрямі методи одержала назву «лобіювання на корені». Кампанії «лобіювання на корені», проведені сильними конкуруючими групами, часто приводили до збереження

© Краснов Д.Л., 2013

«статус кво». Крім того, Кампанії, що організовуються лобістами, часто легко розпізнаються офіційними особами, на яких такі кампанії націлені. Успішні публічні кампанії вимагають дуже далеких обхідних шляхів й «охайних» методів і надзвичайно дорогі. У результаті такого роду ускладнень, намітилася тенденція відходу від методики «лобіювання на корені».

Сучасна практика лобіювання у США (Вашингтоні) являє собою суміш прямих і непрямих методів. Прямим методам, таким як особиста точка зору, надається перевага більшістю лобістів, але на них не завжди можна покластися: ніколи не можна гарантувати легкий доступ до офіційних осіб у потрібний момент. Як правило, лобісти звертаються до непрямих методів, коли прямі методи перестають бути дієвими. Вони застосовують різноманітні засоби, щоб здобути прихильність державних чиновників, утертися до них у довіру, щоб забезпечити швидкий і ефективний канал у необхідний момент.

Актуальність дослідження полягає в тому, що лобістський вплив на владу в сучасних країнах, й в Україні з боку різного роду груп та об'єднань є беззаперечним. Однак, лобізм у нашій країні ще не став дієвим елементом узгодження інтересів у суспільстві, інструментом зворотного зв'язку між державою й громадянами та їх групами у різних сферах діяльності. Введення правового регулювання сприятиме подоланню тіньового лобізму та його професіоналізації. Корисним у вирішенні цього завдання буде ознайомлення з моделями правового регулювання лобізму в різних країнах світу та вивчення їхнього досвіду у цій сфері.

Терміном «представництво інтересів» у сучасному політологічному значені прийнято позначати сукупність форм і методів артикуляції інтересів суспільних агентів (формальних і неформальних груп інтересів). На думку американських вчених Ч. Ендрейна, і Д. Ептера [8, с. 19], таке явище відображає модальність взаємин між групами інтересів і владними структурами і має системний характер. Тобто, воно є само відтворюваним, функціональним і відокремлений від зовнішнього середовища. Окрім того, «представництво інтересів» американські політологи інтерпретують як один з основних каналів взаємодії громадянського суспільства і держави. До складу системи представництва інтересів (у розвинених демократіях) в якості одного з компонентів входить лобістська діяльність й її різних проявах, консультаційні й експертні інститути всіх рівнів, механізми соціального партнерства, служби

зв'язків підприємств та установ з громадськістю (PR). Істотним аспектом сучасної системи представництва інтересів у політиці є її корпоративна спрямованість, що передбачає наявність потужних гравців-ініціаторів репрезентаційного процесу.

Групи інтересів, що об'єктивно існують у суспільстві,— це базові суб'єкти функціонального представництва. Інтереси ж, котрі потребують політичного виразу і захисту, можуть впливати на формування порядку денного політичного управління. У зв'язку з цим Ф. Шміттер зауважує, що сучасна державна політика має однією із своїх складових «усталені канали функціонального представництва» [7, с. 15].

Однією з визначальних складових системи представництва інтересів є лобізм. Він є широко визнаним засобом формального і неформального впливу груп інтересів на владні структури з метою прийняття необхідних рішень. Лобізм може здійснюватися через будь-яку складову представництва інтересів, але найефективніше він діє через плюралістичну модель, пристосовану для відкритого впливу на рішення владних структур на користь тих чи інших інтересів при зіставленні й змагальності без установлення між сторонами зобов'язань, визначених правовими нормами.

Науковці пострадянських країн В. Лепехін, С. Перегудов запропонували низку дефініцій лобізму. В узагальненому вигляді це процес агрегації інтересів та організованого впливу за допомогою спеціально призначених для цього професійних груп — «посередників» (лобістів) на прийняття рішень структурами законодавчої і виконавчої влади.

Проблемам дослідження лобізму надається досить багато уваги. Останнім часом — це явище все частіше розглядають не тільки як складову політичної системи, але і як важливий елемент громадянського суспільства та специфічну частину зв'язків організацій з різними групами громадськості. Проте поза увагою науковців і досі лишається проблема міжнародного лобіювання. Дослідження його лише починають з'являтися.

Питання, щодо ролі політичного лобізму в суспільстві торкались у своїх роботах західні науковці: Р. Кінебас, Ф. Шміттер, Ч. Ендрейн, Д. Ептер, М. Лернер, Л. Фридман, Д. Коен, С. Ендрювс, Р. Фаччінетті, Ж. Харріган, М. Лендьєл та інші.

Дана проблематика активно опрацьовувалась такими російськими політологами, як І. Альошина, С. Білогородов, Т. Лебедева, Н. Лапін, В. Лапкін, В. Лепехін, А. Кокорев, В. Макаренко.

Одним з найважливіших факторів, що лежать в основі даної особливості, є те, що динамізм сучасної політики сприяв безпрецедентному розширенню ролі державної бюрократії. Вона може як прискорити, так і призупинити прийняття рішень з будь-якому питання. Зазначимо, різні державні і політичні інститути не завжди і не в усьому діють узгоджено.

Метою дослідження є визначення особливостей політичного лобізму його місця і ролі на міжнародній арені, а також визначення, чинників, які впливають на структури представництва в лобіюванні.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні, відбувається переплетіння багатоманітності інтересів, розширення доступу до влади, с характерною рисою для демократичних режимів, які виникають в суспільстві в наслідок постійної соціальної диференціації.

Тому, незважаючи на певну неточність сучасного використання терміна, можна окреслити деякі межі цього поняття.

1. Лобіювання пов'язане лише з прийняттям державних рішень. Рішення, прийняті приватними особами, організаціями чи корпораціями, можуть також бути піддані впливу інтересів визначених зацікавлених груп, однак такий вплив не прийнято називати лобізмом;

2. Усі види лобізму мотивовані бажанням впливати. Велика кількість подій може впливати на процес прийняття урядових рішень, при умові якщо вони не викликані бажанням вплинути.

3. Лобіювання має на увазі наявність посередника чи представника як сполучної ланки між групою громадян країни і державних офіційних осіб. Громадянин, що по своїй власній волі і користуючись доступними засобами, прагне вплинути на урядового чиновника, не може вважатися лобістом.

4. Будь-яке лобіювання незмінно зв'язане з установленням контактів для передачі повідомлень, оскільки це єдиний шлях, з допомогою якого можна здійснювати вплив.

Таким чином, лобізм — це встановлення контактів і передача повідомлень (особами, що не є громадянами, що діють від свого власного імені), адресованих представникам влади з наміром впливати на їхні рішення [4, с. 12].

Хоча більшість лобістів представляють групи, що володіють особливими інтересами, лобізм не може бути ототожнений з діяльністю і поводженням таких груп узагалі. По-перше, не тільки групи, але й окремі особи можуть здійснювати лобіювання. По-друге, групи, що переслідують загальні інтереси, можуть бути залучені до багатьох інших форм діяльності на додаток до лобіювання; деякі групи, насправді, можуть і зовсім не брати участь у процесі лобіювання. По-третє, групи чи індивіди можуть знайти спосіб прямого представництва. Лобіювання, таким чином, лише один з процесів чи способів представлення своїх інтересів, що можуть бути використані групами чи індивідами [3, с. 19].

Такі в залежності від взаємовідносин суб'єкта і об'єкта лобіювання існують підходи:

1. Плюралістичний (здійснюється тиск на органи влади, з боку різних соціальних груп);

2. Корпоративний (приховані угоди органів влади із певною групою у розрахунку на підтримку ними влади).

Одним з найважливіших факторів, що лежать в основі даного феномена, є те, що динамізм сучасної політики сприяв безпрецедентному розширенню ролі державної бюрократії. Вона може як прискорити, так і призупинити прийняття рішень з будь-якого питання. Зазначимо, що різні державні й політичні інститути не завжди та не в усьому діють узгоджено. Механізми прийняття рішень на всіх рівнях державної влади знаходяться в постійному русі, вони постійно зіштовхуються один з одним. Це пояснюється насамперед тим, що різні відомства, відділи, міністерства вибудовують свою діяльність за принципом більш-менш вузької спеціалізації, відповідно пропоновані ними програми й рішення відбивають як професійні інтереси їхніх укладачів, так і інтереси тих сфер громадського життя, якими вони покликані керувати. Крім того, державні установи і посадові особи, у прерогативу яких входить прийняття рішень, відрізняються плюралізмом думок, позицій, симпатій. Тому вони доступні впливу різноманітних економічних, соціальних, етнонаціональних і інших груп, кожна з яких прагне реалізувати свої інтереси [2, с. 33].

Поняття лобізму ширше, ніж корупція. Оскільки корупція є одним з численних проявів лобізму, причини виникнення корупції складають частину причин виникнення лобізму. Механізм же появи корупції майже в усьому схожий з механізмом появи лобізму, але, не дивлячись на це, безумовно, вимагає додаткового дослідження [5, с. 46].

Західні дослідники зокрема, американці Ч. Ендрейн і Д. Ептер, розрізняють три типи лобізму: 1) прямий лобізм — коли ведеться цілеспрямована робота з представниками інститутів влади зусиллями лобістів-професіоналів, яких наймає група; 2) непрямий лобізм — коли організуються різні акції у вигляді широкомасштабних кампаній у ЗМІ, збору підписів, надсилання листів на підтримку або проти конкретних рішень; 3) внутрішній лобізм — коли інтереси в органах влади захищають особи, які працюють в них або мають до них безпосередній доступ [8, с. 29].

У політичній науці склалася думка про позитивний вплив лобізму на розвиток державного управління. Деякі дослідники-американісти, як, приклад, Р. Кінебас, визначають лобізм головним елементом американської державної системи [2, с. 34].

Лобізм у значній мірі сприяє формуванню стійкого «балансу сил» у суспільстві, який створюють групи інтересів. Останні, у свою чергу, віддзеркалюють думку значних верств населення. Отже, діяльність груп політичних інтересів сприяє досягненню політичного консенсусу в суспільстві. Вона дає уявлення політикам і співробітникам державних структур про широкий спектр суспільних потреб й думок більшості груп інтересів. Оскільки деякі групи можна віднести до громадянського суспільства (наприклад, некомерційні природоохоронні організації), то є підстави стверджувати, що лобізм як явище впливає не тільки на «профільні» сфери, де мають реалізуватися групові інтереси, але й на політичне життя суспільства в цілому.

Особливим проявом лобізму як практики обстоювання групових інтересів у політиці є міжнародний лобізм. На міжнародному рівні свої інтереси лобіюють, як правило, групи потужних національних і транснаціональних корпорацій.

До міжнародного лобізму належить так зване етнічне лобі, представники якого, проживаючи за кордоном, захищають інтереси своєї історичної батьківщини. Основним методом діяльності етнічних лобістів є використання зв’язків з діючими та екс-посадовцями законодавчих органів — конгресменами, сенаторами, губернаторами, працівниками апарату, якщо останні є представниками певної етнічної групи, в минулому іммігрантами або їх нащадками. Наприкладі: завдяки своєму лобі в США, Вірменія одержує від цієї держави значну фінансову допомогу (близько $ 20 мільйонів на рік) бюджет невизнаної Нагірно-Карабахської республіки. Симптоматично, що члени етнічних діаспор не посідають

провідних позицій у політичному житті країн свого перебування. Їх представники можуть взагалі не брати участі в політичній діяльності. Але завдяки налагодженим зв'язкам їх представницькі зусилля у більшості випадків стають результативними. Іншим прикладом етнічного міжнародного лобіювання є українська діаспора в США. Тут лобістом України виступає українсько-американське неформальне об'єднання «КОКУС», до якого належить кілька десятків американських конгресменів.

Важливим елементом представництва інтересів, з яким, з огляду на політичні реалії розвинених демократій, вчені співвідносять лобізм, є неокорпоративізм. Згідно з визначенням, запропонованим Ф. Шміттером, неокорпоративізм є «системою представництва інтересів, складової частини якої організовані в певні особливі, примусові, неконкурентні, ієрархічно впорядковані, функціонально різні розгляди, офіційно визнані, або дозволені (іноді й просто створені) державою, що забезпечує їм монополію на представництво у своїй галузі в обмін на певний контроль за добором лідерів та артикуляцією вимог і уподобань» [7, с. 15].

Неокорпоративістська доктрина не розглядає лобізм як ключову проблему, приділяючи основну увагу можливості вдосконалення політичного управління суспільства за рахунок альтернативних форм і методів соціального співробітництва. Такими формами, за Ф. Шміттером, виступають інститути-асоціації, що посідають проміжне становище між агрегатами інтересів та державними органами. «Аналізуючи подібні інститути, до якого б конкретного підвиду воно належали, необхідно відштовхуватися від властивої їм найважливішої якості, а саме від їх проміжного положення між двома групами автономно існуючих і наділених ресурсами акторів: індивідами (у тому числі родинами й фірмами) й владою (яка може бути не тільки суспільною, але й приватною). Крім того, інститути мають черпати свої ресурси з обох джерел, причому співвідношення обсягів внеску кожної зі сторін залежать від типу інституту» — вважає Ф. Шміттер [7, с. 16].

Таким чином, однією з базових характерних рис системи неокорпоративізму є взаємодія корпоративістських асоціацій як різновиду груп інтересів між собою з метою підтримання стабільності корпоративістського ладу. В сучасній західній політичній соціології (спеціальна соціологічна теорія, предметом якої виступають взаємовідносини політичної сфери життя суспільства з іншими сферами суспільного життя,

політичних інститутів з іншими соціальними інститутами) новий корпоративізм розглядається як один з можливих механізмів, що дозволяє асоціаціям інтересів бути посередником між своїми членами (індивідами, фірмами, локальними спільнотами, соціальними групами) і різними контрагентами (у першу чергу — державними, виконавчими й представницькими органами).

Тривала діяльність неокорпоративістських інститутів на загальнонаціональному і макроекономічному рівнях у розвинених країнах, на думку Р. Кінебаса, Н. Проходи, І. Семененка, мала значні позитивні наслідки для керованості суспільства і його стабільності, сприяла зміцненню демократії й правової держави. За умов неокорпоративістської моделі соціально-політичного устрою здійснюється більш справедливий і пропорційний розподіл ресурсів між групами інтересів. Це забезпечує, що найменше, формальну рівність доступу до прийняття рішень.

В Україні, як і в інших пострадянських країнах, відбуваються інтенсивні процеси інституціоналізації груп інтересів, артикуляції й боротьби за їх реалізацію. Особливими умовами цього процесу є перехідний характер економічної і правової системи. У період транзиту від тоталітаризму до демократії перерозподіл власності й влади служить головним об'єктом нових групових інтересів, що консолідують нові й старі еліти. Це й визначає їх боротьбу між собою. Значна частина населення України, на думку І. Воронова [1, с. 143], поки що недостатньо структурована на засадах власності й влади. Інтереси нестійкі, нерозвинені і не сприяють утворенню конкурентного середовища груп інтересів. Період формування інтересі, їх інституціоналізації та ідентифікації з ними широких верств населення ще попереду. Ці процеси не можуть не позначиться на основних рисах «українського» представництва інтересів і, насамперед, лобізму.

Лобізм в Україні, який нині став об'єктом уваги багатьох дослідників, характеризується переважно як неконтрольований, «дикий»; він діє без будь-якої нормативної бази. Наслідком цього є реформованість усієї системи представництва інтересів, орієнтація її на такі складові, як консультаційні та експертні служби. Лобізм як поняття найчастіше вживається для означення всієї сукупності способів захисту і просування інтересів, що здійснюється різними каналами.

Істотною особливістю української практики лобіювання є його закрита, непрозора форма, використання нелегальних методів. Більш того, нерегульований лобізм у всіх його іпостасях і тлумаченнях у другій

половині 1990-х років утвердився як домінуюча стратегія діяльності груп інтересів і всієї представницької системи українського бізнесу та некомерційних організацій.

Дисфункційний характер лобістської діяльності в Україні есплікується (об'єднується) з аналізом співвідношення тіньових і публічних засобів лобіювання. Тіньовий і публічний лобізм у західній політичній системі концептуального несумісні.

Сучасне суспільство швидко змінюється, воно вимагає дослідження різних аспектів життя, які допомагають покращувати суспільний розвиток, це стосується такого явища як лобіювання. Необхідно розробляти теоретичні дослідження, які повинні розкривати зміст самого поняття лобіювання, а також взаємопов'язаність цього поняття з іншими поняттями та категоріями. На сьогодні лобіювання вживається в широку значені, розділяють різні форми лобізму: «тіньовий» (закритий); демократичний (відкритий); інституалізований (законодавчо-регульований) лобізм. «Тіньовий» лобізм на сьогодні залишається одним із найпоширеніших форм лобізму. Україну можна віднести до багатовекторного лобіювання — лобістська діяльність, яка відбувається за допомогою всіх можливих засобів і по всіх можливих напрямах впливу. Лобізм — це важливий фактор формування іміджу будь-якої країни в міжнародному середовищі та захисту її інтересів. Проте досі, лобістська діяльність не стала ефективним засобом просування інтересів України ні в певних країнах світу, ні на рівні міжнародних організацій.

Список використаних джерел:

1. Воронов І. О. Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і суспільної злагоди / І. О. Воронов. — К.: Генеза, 2005. — 320 с.
2. Кинебас Р. Группы интересов в политической жизни США / Р. Кине бас // Бизнес и политика. — 2007. — № 3. — С. 31–35 с.
3. Лоббизм как инструмент политики // Актуальная политика. — № 39, 26 сентября — 2 октября 2009 г. — С. 18–23 с.
4. Макаренко В. П. Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: к методологии исследования / В. П. Макаренко // Социс. — 1996. — № 11.

5. Політологічний словник // За ред. В. П. Горбатенка, О. В. Бабкіної та ін. — К.: Генеза, 1999.
6. Прохода Н. Лоббизм: как это делается во Франции / Н. Прохода // Бизнес и политика. — 2005. — № 8.
7. Шмиттер Ф. Неокорпоратизм / Ф. Шмиттер // Полис. — 1997. — № 2. — С. 14–22.
8. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем / Ч. Эндрейн / Пер. с англ. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 320 с.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Краснов Д. Л. Политическое лобирование: зарубежный опыт

Лобизм рассматривается как политическое явление, которое начинает играть все более значимую роль в процессе выработки и принятия решений как на уровне правительства, так и на уровне местного самоуправления.
Ключевые слова: *лобізм, политический лобизм, группы интересов, группы давления.*

Krasnov D. L. Political lobbying: international experience

Lobbyism is regarded as a political phenomenon that is playing an increasingly important role in the decision-making both at the government and at the level of local government.
Keywords: *lobbying, political lobbying, interest groups and pressure groups.*

VII. Політичні технології

УДК 32.019.5:316.776

Колєчкін В. Ю.*

Аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СИСТЕМИ СУСПІЛЬНОГО МОВЛЕННЯ У ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇНАХ

Виділяються загальні моделі організації суспільного мовлення у демократичних країнах

Ключові слова: *громадянська модель суспільного мовлення, моделі суспільного мовлення, моделі ЗМІ, національна ідентичність і медіаполітика, парламентська модель суспільного мовлення, принцип proporz (пропорційного представництва), «політика-надмовленням», професійна модель суспільного мовлення, урядова модель суспільного мовлення.*

Актуальність теми передусім визначається проблемою створення ефективної системи суспільного мовлення в Україні і, з огляду на це, необхідністю вивчення і застосування зарубіжного досвіду, що найбільш відповідає реаліям сучасного українського суспільства. Необхідно проаналізувати специфіку систем суспільного мовлення у демократичних країнах, що допоможе отримати вичерпні знання про роль держави та роботу систем суспільного мовлення.

Інститут суспільного мовлення (СМ) як один з найбільш ефективних механізмів забезпечення свободи слова є невід'ємним атрибутом демократії. Основними цілями цього суспільного інституту є забезпечення свободи слова, обмеження прямого впливу держави на діяльність ЗМІ, забезпечення доступу різних суспільних груп до каналів масової комунікації та представлення їхніх інтересів в інформаційному просторі в умовах ринкової економіки та комерціалізації ЗМІ [1].

Природно, що найбільшого розвитку суспільне мовлення набуло у країнах з тривалими демократичними традиціями: Великобританії,

© Колєчкін В. Ю.

Франції, США, Швейцарії тощо. Саме системи суспільного мовлення країн розвиненої демократії на сьогодні є моделями, на які орієнтуються країни, що знаходяться на етапі демократичних трансформацій, у тому числі й Україна.

Суспільне мовлення і як процес, і як явище стало предметом дослідження сучасних науковців, зокрема, О. М. Бандурка, В. Бебика, О. Голобуцького, В. Горбатенка, О. Гриценко, О. Дубаса, О. Зернецької, В. Князєва, Є. Лук'яненка, А. Москаленка, В. Полохала, Г. Почепцова, М. Томенка, М. Требіна, В. Трипольського, О. Чубукової, Н. Василенко, О. Сидоренка, В. Шаповала, О. Шевчука та ін., які в тих чи інших ракурсах досліджують окремі питання еволюції ЗМІ та їх трансформацію в рамках демократизації суспільства та розгортання інформаційного простору в світі і, зокрема, в Україні. Але проблеми, пов'язані зі становленням та функціонуванням суспільного мовленням як необхідної умови становлення демократії та розгортання інформаційно-комунікативних зв'язків на етапі трансформації українського суспільства у світовий інформаційний простір, у цих дослідженнях майже не висвітлені.

Ґрунтовна розробка дослідження проблем, перспектив розвитку та впровадження суспільного мовлення міститься в працях Л. В. Губерського, М. Г. Каращука, О. Хаб'юка, Г. Бецко, Т. Лебедєвої, статтях на сайтах «Телекритика» та «Суспільне мовлення».

Суспільне мовлення (СМ) офіційно — на рівні ПАРЄ та ЄС — визнається важливою частиною європейської культурної спадщини та невід'ємною складовою сучасної розвиненої демократії.

Деніел Галлін і Паоло Манчіні у своєму дослідженні виділяють такі моделі медіасистем у відповідних групах демократичних суспільств [2, с. 26–82]:

Середземноморська, або модель поляризованого плюралізму —

низький рівень тиражів газет, низька фактична (часом на відміну від декларованої) професіоналізація медіаспільноти, високий рівень політичного паралелізму (тобто ступеня пов'язаності ЗМІ з політичними партіями та фінансово-промисловими групами, у тому числі регіональними; ця система розвинулася у країнах Південної Європи (Іспанія, Італія, Греція, Португалія).

Північноєвропейська, або демократична корпоративістська модель

— високий рівень розвитку усіх чотирьох параметрів (розвитку масової преси, політичного паралелізму, журналістської професіоналізації та втручання держави у діяльність ЗМІ). Характерна переважно для

країн Центральної і Північної Європи (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Бельгія, Голландія, Данія, Фінляндія, Норвегія, Швеція); назва пов'язана з визначальною роллю у діяльності ЗМІ стабільних соціальних груп-корпорацій.

Північноатлантична, або ліберальна модель — середній рівень

тиражів масових газет, низький рівень політичного паралелізму, низький рівень втручання держави у справи ЗМІ, високий ступінь журналістської професіоналізації. Характерна для держав Північно-Атлантичного регіону (Великобританія, Ірландія, Канада, США).

У всіх державах Західної Європи та Північної Америки діють системи суспільного мовлення, що мають загальну мету забезпечення рівного доступу громадян до суспільно важливої інформації та забезпечення права суспільних груп на представництво у громадській дискусії. Виняток становить медіасистема США, де СМ не відіграє важливої ролі. Однак у випадку США функції суспільного мовлення виконує потужна інституція нейтрального професіоналізму.

Незважаючи на близькість загальних цілей систем СМ, реалізація цих систем у різних суспільствах є дуже різною. Слід пам'ятати, що важливою історичною передумовою сучасної потужності систем суспільного мовлення багатьох країнах є те, що донедавна технічні засоби електронної комунікації перебували у державній власності.

Південноєвропейські країни традиційно відзначаються значним ступенем втручання держави у діяльність медіа та формалізованими і безпосередніми механізмами контролю держави над суспільним мовленням. Зазвичай системи СМ діють за принципом партійної політизації «політика-над-мовленням». У Франції періоду Шарля де Голля контроль над телебаченням вважався необхідною передумовою забезпечення контролю над країною. Керівництво суспільної телерадіокомпанії призначалося міністрами інформації. У 1980-ті роки у Франції так і не вдалося створити незалежний орган регулювання суспільного мовлення. Наприкінці 1980-х років Франція відійшла від моделі урядового контролю над суспільним телерадіомовленням; керівництво (Вища рада аудіовізуальних засобів) призначається різними гілками влади, що обмежує можливість втручання у його діяльність [2, с. 84–129].

У Греції, Португалії та Іспанії, суспільне мовлення, загалом, контролюється парламентськими партіями за допомогою низки механізмів призначення керівництва компаній. Оскільки політичні системи цих країн за своєю суттю є мажоритарними, найбільший вплив на СМ

має політична сила, що перебуває при владі в результаті парламентських виборів. Слід, однак, зазначити, що про абсолютний контроль не йдеться: опозиція має доступ до суспільного мовлення. Можливості абсолютного контролю ще більше обмежуються тим фактом, що влада в окремих регіонах може перебувати в руках політичних сил, що не здобули її на національному рівні.

На відміну від згаданих вище країн, Італія є консенсусною політичною системою, що позначається на її системі політичного мовлення. Значних змін ця система зазнала у 1990-х роках, після занепаду старих політичних партій та низки скандалів. Керівний орган суспільної телерадіокомпанії RAI складається з 5 членів — 3 від більшості і 2 від опозиції.

У країнах поляризованого плюралізму медіа традиційно приділяють дуже велику увагу політичній сфері. Одним із дієвих механізмів забезпечення представленості позицій різних політичних сил є реалізована в Італії та Франції система розподілу ефірного часу у політичних програмах між політичними силами. Цей принцип стосується як суспільного, так і комерційного мовлення [3].

На відміну від країн поляризованого плюралізму, у демократичних корпоративістських державах вплив влади (і виконавчої, і законодавчої гілок) на суспільне мовлення значно менший. Реалізуючи загальні принципи консенсусної політичної системи, у країнах Північної та Центральної Європи було розроблено дієві механізми уникнення у суспільному мовленні диктату політичної більшості та кращого представлення позицій усіх політичних сил та соціальних груп. Суспільне телерадіомовлення має широку автономію; важлива роль у діяльності СМ належить як політичним партіям, так і соціально значущим групам, що представляють інтереси великих груп населення незалежно до їх політичних уподобань, організації громадянського суспільства, що не завжди збігаються з політичними партіями. Приклади таких систем являють собою (хоча вони побудовані і на різних принципах, з урахуванням особливостей політичних систем) Голландія і Німеччина. Слід зауважити важливу роль Конституційного суду Німеччини, рішення якого зупинили низку спроб різних політичних сил перебрати на себе більший контроль над суспільним мовленням кількох федеральних земель [2, с. 130–175].

У скандинавських країнах велика роль у діяльності громадського мовлення традиційно належить професійній медіаспільноті.

Телерадіомовлення вважається інституцією, що має стояти над політичною боротьбою та служити інтересам суспільства в цілому. Така модель суспільного мовлення схожа на британську. У Швеції механізм забезпечення незалежності суспільного мовлення передбачає поділ власності компанії — до складу власників входять представники від профспілок, церков, організацій споживачів, приватних медіа і бізнесу. Така система власності забезпечує реальний контроль над суспільним мовленням незалежних медіапрофесіоналів.

У країнах ліберальної моделі вважається, що суспільне мовлення має бути відділене від політичних партій, і тільки таким чином воно може виконувати свою функцію служіння інтересам суспільства в цілому. Класичним прикладом є Британська телерадіомовна корпорація BBC. Хоча тут формально призначення керівництва здійснює глава держави за поданням прем'єр-міністра і за згоди парламентської опозиції, домінуюча культурна норма вимагає того, щоб ці керівники були не представниками політичних сил, а незалежними професіоналами. Таку систему значною мірою наслідують корпорації суспільного мовлення в Ірландії та Канаді, на які, крім того, покладається державна місія протистояти експансії інформаційного продукту потужнішого сусіда (у випадку Ірландії — Великобританії, а у випадку Канади — США) [2, с. 176–219].

Особливий (і, з огляду на становище держави у сучасному світі, особливо впливовий) випадок становить медіасистема США. У цій країні немає потужного державного мовлення, однак роль суспільного мовлення відіграють провідні загальнонаціональні телерадіомережі. Ефективність такої системи забезпечується, з одного боку, професійною нормою нейтральності журналістики, а з іншого тим, що від дотримання цієї норми залежить державне ліцензування. Проте, відсутність формалізованих механізмів забезпечення вимоги нейтрального професіоналізму дедалі більше призводить до того, що журналісти у своїй роботі більше залежать від бізнесового керівництва своїх компаній, останнім часом у деяких — аж до рівня, характерного для країн поляризованого плюралізму (наприклад, політичні позиції компанії Fox News).

Загалом, системи функціонування суспільного мовлення або контролю над великими комерційними компаніями, що виконують функції суспільного мовлення, є такими [2, с. 26–47]:

1. Урядова модель. Суспільне телерадіомовлення контролюється напряму урядом чи політичною більшістю. Класичним випадком цієї форми є французьке телерадіомовлення часів Шарля Де Голля.

У багатьох європейських країнах ця модель діяла на ранніх стадіях розвитку телерадіомовлення, але у більшості випадків зрештою вилилася в альтернативні інституційні форми, що суттєво ізолювали суспільне мовлення від контролю політичної більшості. Однак вона досі існує у більш-менш видозміненій формі в наймолодших демократіях Західної Європи, Греції, Португалії та Іспанії.

2. Професійна модель. Прикладом цієї моделі є насамперед British Broadcasting Corporation (BBC) з її непорушними традиціями, що сприяли появі таких принципів: телерадіомовлення має бути незалежним від політичного контролю, а керувати ним мають виключно професіонали своєї справи. Ця модель також характерна для Canadian Broadcasting Corporation (CBC), суспільного телерадіомовлення в Ірландії, деяких скандинавських країнах та у Сполучених Штатах Америки.

3. У парламентській моделі, або моделі пропорційного представництва, контроль над суспільним мовленням розподілено між політичними партіями за пропорційним принципом. Класичним прикладом тут може слугувати італійська Radiotelevisione Italiana (RAI) у 1980-х. Парламентська модель відрізняється від урядової моделі лише у тих системах, для яких типова наявність коаліційного уряду і розподілу влади. У мажоритарній політичній системі, навіть якщо суспільне телерадіомовлення формально перебуває під контролем парламенту і не підпорядковане напряму уряду, призначення керівних посад згідно з принципом пропорційного представництва призводить до зосередження контролю у руках політичної більшості.

4. Громадянська, або «корпоративістська» модель схожа на парламентську у тому сенсі, що контролюють суспільне мовлення різні соціальні та політичні групи, однак представництво виходить за межі політичних партій і зосереджується в руках інших «соціально значущих груп» — профспілок, торгово-промислових товариств, релігійних організацій, етнічних об'єднань тощо. Ознаки цієї моделі можна побачити у деяких формах радіомовлення місцевих громад у Європі та в німецьких радах з питань телерадіомовлення, які разом з політичними партіями представляють «соціально значущі групи».

Отже, можна зазначити, що у нинішніх соціально-політичних умовах і технологічних детермінантах суспільне мовлення як модель організації телерадіомовлення у загальносуспільних, а не групових інтересах, залишається на сьогодні єдиною моделлю, що довела свою достатньо високу ефективність. Досвід Західної Європи переконливо свідчить —

розвинені структури суспільного мовлення є невід'ємним елементом сучасної консолідованої демократії, умовою та показником її успішного розвитку. При цьому спостерігається пряма залежність між впливовістю цих структур в суспільстві і ступенем зрілості демократичних інститутів та процедур.

Список використаних джерел:

1. Інформаційна політика України: європейський контекст: Монографія / Л. В. Губерський, Є. А. Макаренко, Є. Є. Камінський та ін. — К., 2007.
2. Галлін Д. Сучасні медіасистеми: три моделі відносин ЗМІ та політики / Д. Галлін, П. Манчіні. — К.: Наука, 2008.
3. Різун В. Про перспективи створення громадського телерадіомовлення в Україні / В. Різун (виступ на парламентських слуханнях Верховної Ради України від 13.04.2005 р.).
4. Губерський Л. В. Деякі шляхи забезпечення позитивного іміджу України / Л. В. Губерський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 2001. — Вип. 30, ч. 1.
5. Каращук М. Правове забезпечення інформаційної влади в сучасній Україні / М. Каращук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — К: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса., 2009. — Вип. 43. — С. 289–302.
6. Шевченко Т. Суспільне мовлення: загальноєвропейське розуміння / Т. Шевченко. URL: http: // www.telekritika.ua / suspilne-movlennya / 2005–03–03 / 5574
7. Європейські стандарти у галузі суспільного мовлення / За ред. Шевченка Т. С., Сушко О. А. — К.: Тютюкін, 2010. — 264 с.
8. Перспективи створення суспільного мовлення в Україні. — К.: «Геопринт», 2005.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Колечкин В.Ю. Системы общественного вещания в демократических странах

Выделяются общие модели организации общественного вещания в демократических странах.
Ключевые слова: *гражданская модель общественного вещания, моделиобщественного вещания, модели СМИ, национальная идентичность и медиаполитика, парламентская модель общественного вещания, принцип proporz (пропорционального представительства), «политика-над-вещанием», профессиональная модель общественного вещания, правительственная модель общественного вещания.*

Kolechkin V.Y. The systems of public service broadcasting in the democratic countries

General models of the organization of public service broadcasting in the democratic countries are shared out.
Keywords: *a public model of public service broadcasting, a principle of pro rata representation, the policy- over speech, a professional model of public service broadcasting, a governmental model of public service broadcasting.*

VIII. Світова політика

УДК 323.1

Вітман К. М.*

Доктор політичних наук, професор Національного університету «Одеська юридична академія»

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ В ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ СФЕРІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Досліджуються особливості міжнародної співпраці в сфері етнонаціональних відносин на теренах пострадянського простору. Виокремлюються та аналізуються основні перешкоди такій співпраці. Автор доводить, що міжнародна співпраця в етнополітиці хибно вважається потенційною загрозою етнополітичній безпеці, адже взаємодія, обмін досвідом між державами сприятиме взаємовигідному вирішенню спільних етнополітичних проблем.

Ключові слова: *міжнародна співпраця, пострадянський простір, етнонаціональна політика.*

Проблема регулювання етнонаціональних відносин є надзвичайно складною й комплексною, тому посідає вагоме місце у внутрішній політиці будь-якої поліетнічної держави. Особливо вона актуальна для держав, які постали на мапі світу після розпаду Радянського Союзу. Однією з головних причин етнополітичної дезінтеграції наддержави була неадекватна модель етнонаціональної політики, непристосована до оперативного та гнучкого реагування на етнополітичні виклики, які одночасно виникли в різних куточках Радянського Союзу. Як вже зазначалося у попередніх працях, пострадянські держави успадкували більшість проблем етнонаціональної сфери. Однак були змушені розв'язувати їх самостійно в межах власної етнополітики, національні особливості якої дозволили провести типологізацію моделей етнонаціональної політики держав пострадянського простору [1, с.4]. Подібні між собою етнонаціональні виклики нейтралізувалися часто кардинально протилежними з точку зору ефективності та дієвості

© Вітман К. М., 2013

методами, продиктованими загальним вектором розвитку держави, історичним досвідом взаємовідносин між етносами та багатьма іншими культурними, політичними і навіть економічними факторами.

Як наслідок дії такої тенденції, на пострадянському просторі процес етнополітичної дезінтеграції тривав набагато довше від самого факту розпаду Радянського Союзу. Незалежні держави в своїй етнонаціональній політиці максимально дистанціювалися від сусідів, з якими сформувалися напружені відносини в етнонаціональній сфері, обумовлені негативним історичним досвідом взаємодії. Прикладом такого етнополітичного дистанціювання можна сміливо назвати держави Балтійського регіону та Російську Федерацію. Латвія та Естонія офіційно оголосили, що вважають своє перебування у складі СРСР результатом так званої окупації. Тому їх етнонаціональна політика багато років поспіль базувалася на подоланні наслідків цих подій, що означало дискримінацію усього російської національного сегменту в Балтійських державах, якому довелося спокутувати вину за факт так званої окупації. Це призвело до постійних етнополітичних конфліктів з залученням Росії, що захищала інтереси своєї національної меншини в Балтійських країнах.

Натомість територіально віддалені держави нерідко запозичували досвід інших пострадянських держав, незважаючи на відмінність вихідних умов. Казахстан намагався скористатися елементами етнонаціональної політики Балтійських держав при відновленні чисельності титульного етносу, однак ефективність його моделі етнонаціональної політики у досягненні цієї мети виявилася дещо нижчою. Це свідчить про те, що не слід розглядати міждержавні етнополітичні процеси на пострадянському просторі виключно через призму антагонізму, конкуренції та етнополітичного дистанціювання.

Крім того, оцінюючи рівень міжнародної співпраці пострадянських держав в етнонаціональній сфері не слід випускати з уваги діалектику інтеграційно-дезінтеграційні процесів. Як стверджує етнополітолог-теоретик О. Картунов, однією з закономірностей етнополітичного розвитку слід вважати нескінченну зміну процесів етнополітичної дезінтеграції та інтеграції [2, с.211]. У своїх попередніх працях ми довели, що дезінтеграція та інтеграція на пострадянському просторі не лише чергуються між собою, вони можуть відбувати на різних рівнях (етнополітичному, економічному, культурному) одночасно. Йдеться також про регіональні інтеграційні тенденції між Росією та Білоруссю,

Молдовою та Румунією. Безумовно, вони суттєво впливають на рівень та обсяг співпраці між державами у всіх сферах.

Однак у цій роботі нас цікавитимуть особливості міжнародної співпраці між пострадянськими та постсоціалістичними державами в етнонаціональній царині. Незважаючи на схожість етнополітичних викликів, активної співпраці, обміну досвідом та напрацювання спільних підходів в етнополітиці серед пострадянських держав практично не спостерігається. Попри обопільне зацікавлення в швидкому та ефективному вирішенні етнополітичних проблем, кожна країна діє відособлено навіть у тих сферах, де без взаємодії з сусідами не обійтися (подвійне громадянство, інтеграція мігрантів, захист прав національних меншин, які становлять більшість населення сусідньої держави).

Для прикладу, Україна вже багато років не може забезпечити дію принципу заборони подвійного громадянства, який було закладено в етнонаціональному законодавстві з 90-х років, тільки тому, що немає відповідних домовленостей про обмін даними з іншими державами, що спростили процедуру набуття громадянства для представників своїх національних меншин. Подвійне громадянство в Україні заборонене з огляду на ризики, які несе наявність паспортів інших держав для етнополітичної безпеки України. Насамперед, це небезпека зовнішнього втручання задля захисту іншими державами своїх громадян, що проживають на території України; загроза територіальній цілісності України внаслідок висунення етнотериторіальних претензій з боку інших держав; загроза виникнення та втягнення України в етнополітичні конфлікти.

Україна не може впливати на зовнішню етнонаціональну політику сусідніх держав щодо етнічних співвітчизників (національних меншин України), яка відображається у вигляді полегшення процедури набуття громадянства, у вигляді їх культурної, політичної, фінансової підтримки. МЗС та правоохоронні органи не мають відповіді на запитання, скільки громадян України мають паспорти також інших держав. Однак, за підрахунками експертів близько 250 тисяч українців отримали громадянство Угорщини, Румунії, Росії та інших країн [3, с.9].

Реалізувати дію принципу заборони подвійного громадянства на практиці Україна намагається шляхом запровадження санкцій за його порушення для певних категорій громадян. Так, в 2012 році було ініційовано зміни до законодавства, якими громадянам України, що мають громадянство (підданство) іншої держави, забороняється служити

в міліції, в органах Служби безпеки України, обіймати посади в прокуратурі, посаду голови Антимонопольного комітету України, державного уповноваженого, членів Вищої ради юстиції, балотуватися до Верховної Ради Автономної Республіки Крим [4]. У випадку встановлення факту добровільного набуття особами, що обіймають ці посади, іноземного громадянства, їм загрожуватиме звільнення та в окремих випадках сплата штрафу. Однак доки не буде налагоджено відповідної комунікації в сфері обміну інформацією про набуття українцями громадянства хоча б сусідніми державами, ці положення не дадуть очікуваного ефекту. Виявлення власників паспортів інших держав і надалі буде випадковим. Тим часом законодавці пропонують вирішення проблеми в інший — з етнополітичної точки зору хибний спосіб — легалізації подвійного громадянства [5].

Цей приклад є яскравим підтвердженням того, що Україна, як і будь-яка інша пострадянська держава, не може самотужки забезпечити вирішення всіх етнополітичних та етнонаціональних проблем. Значна їх частина, особливо тих, що стосуються питань гарантування прав національних меншин в Україні, прав української національної меншини за кордоном, питань етнополітичної безпеки могла б бути вирішена шляхом налагодження міжнародної співпраці в етнополітичній сфері з іншими державами пострадянського простору. Звичайно, можуть виникнути сумніви щодо того, чи можлива така співпраця взагалі особливо з країнами, що проводять експансіоністську зовнішню етнонаціональну політику. Навіщо, скажімо, Румунії чи Угорщині надавати Україні інформацію про кількість українців, що здобули їх громадянство? Якщо за цією політикою стоять етнотериторіальні претензії, спочатку етнокультурна, а потім й етнополітична інтеграція українських громадян? Подібна ситуація спостерігається в Молдові, яка змушена опиратися інтеграційним планам Румунії. Вони полягають в інтеграції молдаван до Румунії шляхом надання їм румунського громадянства. Однак є багато етнонаціональних питань та тем, якими Україна може зацікавити сусідні держави, щоб отримати у відповідь потрібну їй інформацію про кількість біпатридів.

Однак співпраця між державами в сфері етнонаціональних відносин на пострадянському просторі гальмується негативним досвідом взаємодії. Навіть етнічними стереотипами та упередженнями, що поступово перейшли з міжетнічної сфери в політичну і не дозволяють політикам раціонально оцінити вигоди та переваги об’єктивної, етнічно дистан-

ційованої взаємодії між державами. Це стає перешкодою у вирішенні багатьох етнонаціональних та етнополітичних проблем, які тієї чи іншою мірою виходять за межі внутрішньодержавних, зачіпаючи інтереси сусідів. В результаті такого відокремленого, іноді антагоністичного підходу між сусідніми державами пострадянського простору накопичилася ціла низка гострих проблем, які потребують вирішення задля налагодження стосунків в сфері етнонаціональних відносин.

Однак для початку розглянемо два питання: як трактує міжнародне право співпрацю держав, в тому числі в етнополітичній сфері, і чи можлива взагалі ефективна взаємовигідна міжнародна співпраця пострадянських держав в сегменті етнонаціональної політики та етнонаціональних відносин? З одного боку міжнародна співпраця держав розглядається як окремий різновид діяльності, що передбачає спільну роботу держав в економічній, соціальній, гуманітарній, культурній (а отже й етнокультурній, етнополітичній) царині, а з іншого — є загальним принципом міжнародного права.

Вперше необхідність міжнародної співпраці держав була визнана Статутом ООН 1945 року. В ст. 1 документу серед цілей та принципів ООН вказується необхідність розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та здійснювати міжнародну співпрацю в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії [6, с.7]. Наразі, в сучасному світі цю ціль можна розширити до необхідності співпраці в сфері етнополітики, наприклад, для боротьби з ксенофобією та іншими видами дискримінації за ознаками етнічної, расової, мовної, релігійної належності або для рівного задоволення потреб представників всіх національних меншин. Після прийняття Статуту ООН, необхідність міжнародної співпраці була визнана у статутах багатьох міжнародних організацій, у міжнародних договорах, численних резолюціях і деклараціях.

Згодом як окремий принцип міжнародного права міжнародна співпраця була сформульована 1970 року в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН. Принципи міжнародного права мають вищу юридичну силу. Принцип міжнародної співпраці належить до категорії принципів-ідей, до яких належить також ідея миру, гуманізму, демократії. Тобто ті ідеї, спираючись на які, можливе покращення

відносин між націями та загального добробуту людства. Декларація передбачає обов'язок держав, незалежно від відмінностей в їх політичних, економічних та соціальних системах, співпрацювати одна з одною у різних сферах міжнародних відносини з метою підтримання міжнародного миру та безпеки та сприяння міжнародній економічній стабільності та прогресу, спільному добробуту народів та міжнародній співпраці, вільній від дискримінації, що базується на таких відмінностях [7].

Однак чому ж тоді принцип міжнародної співпраці між державами пострадянського простору так обмежено застосовується в сфері етнополітики та етнонаціональних відносин? Спробуємо розібратися. Насамперед слід зазначити, що конкретні форми співпраці та її обсяги залежать від самих держав, їх потреб, національних інтересів та пріоритетів. Держави самостійно окреслюють сфери співпраці з іншими пострадянськими країнами. Сфера етнонаціональних відносин майже ніде на пострадянському просторі, хіба що за винятком Балтійських держав, не належала до пріоритетних і першочергових. Вирішенням етнополітичних проблем пострадянські держави воліли займатися переважно в тому випадку, коли вони вже загрожували національній безпеці (територіальній цілісності, недоторканості та суверенітету), або коли їх до цього змушували зовнішні обставини.

Такі як інтеграція до міждержавних об'єднань. Наприклад, Європейський Союз висунув вимогу до держав-кандидатів на асоціацію у вигляді боротьби з усіма видами дискримінації у досить несподіваному контексті лібералізації візового режиму. На перший погляд дискримінація всередині держави немає нічого спільного з бажанням її громадян вільно пересуватися по Європі. Однак міжнародний тиск на пострадянські держави виявився чи не єдиним дієвим способом нарешті сформувати законодавчу базу забезпечення тих прав людини, що стосуються захисту від дискримінації, в Україні та Молдові.

Також стримуючим фактором міжнародної співпраці в сфері етнополітики та етнонаціональних відносин є не найкраще соціально-економічне становище пострадянських держав, а саме обмеженість матеріальних ресурсів, які вони можуть виділити на вирішення етнонаціональних питань. Саме з цієї причини влада держав воліє уникати надмірних зобов'язань щодо забезпечення прав національних меншин, етнічних, мовних груп. Адже реалізація цих зобов'язань, по-перше, невідомо як вплине на міжетнічний баланс, а по-друге, означає іноді

непомірні витрати для бюджету держави. Керуючись першим аргументом, Російська Федерація відмовилися ратифікувати Конвенцію МОП № 169 «Про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах». Натомість сформувала свою власну збалансовану національну систему захисту прав корінних народів, прийнявши низку федеральних законів: «Про гарантії прав корінних малочисельних народів РФ», «Про загальні принципи організації громад корінних малочисельних народів Півночі, Сибіру і Далекого Сходу РФ».

Керуючись другим аргументом Україна встановила обмежений перелік регіональних мов або мов меншин, що користуються відповідним захистом держави, ратифікуючи Європейську хартію регіональних мов або мов меншин. До нього не потрапила частина мов, які потребують особливих заходів підтримки та захисту, оскільки їм загрожує зникнення або їх носії постійно зазнають мовної дискримінації. Тому, окрім ст. 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», було визначено розширений перелік регіональних мов або мов меншин України п. 2 Ст. 7 Закону України «Про засади державної мовної політики», до складу якого увійшли також русинська, караїмська, кримчацька мови [8].

Ще одним стримуючим фактором міжнародної співпраці пострадянських держав в етнонаціональній та етнополітичній сфері є загроза та побоювання порушення інших принципів міжнародного права, в першу чергу невтручання у внутрішні справи держави. Декларація про принципи міжнародного права стверджує, що жодна держава не має права втручатися прямо або опосередковано з будь-якої причини у внутрішні або зовнішні справи будь-якої іншої держави. Кожна держава має невід'ємне право обирати собі політичну, економічну, соціальну та культурну систему без втручання в будь-якій формі з боку будь-якої держави [9]. Однак пострадянські держави мають усі підстави остерігатися етнополітичного втручання сусідів у свої справи. Офіційні заяви про дискримінацію національних меншин, мов, про необхідність захисту їх прав та виправлення дискримінаційного становища стали типовими для регіону. Наприклад, Румунія взяла на себе захист молдовської національної меншини на пострадянському просторі, ототожнюючи її з румунською національною меншиною, цим самим відмовляючи сусідній Молдові у збереженні національної ідентичності та самобутності її національних груп за кордоном. Подібні дії містять ознаки втручання у внутрішні справи суверенної держави.

Тоді як міжнародна співпраця держав передбачає неухильне дотримання ними норм міжнародного права і Статуту ООН. Якщо будь-яка пострадянська держава у своїй зовнішній етнополітиці ігнорує принципи та норми міжнародного права, цим самим вона дискредитує міжнародну співпрацю в цій сфері. З цього ми можемо зробити висновок, що експансіоністська зовнішня етнополітика втручання окремих держав пострадянського простору знеохочує інші держави до будь-якої співпраці в сфері етнонаціональних відносин. Така співпраця розглядається як потенційна загроза етнополітичній безпеці держави.

Крім того, етнонаціональна сфера є проблемною з точку зору пошуку об'єктивних критеріїв, формулювання спільних завдань та цілей з огляду на взаємовиключність інтересів пострадянських держав та ірраціональність, емоційне забарвлення етнічної належності. Навіть віддалені у часі негативні події у відносинах між державами — такі, як наприклад Волинська трагедія актуалізують етнічні образи та заважають налагодженню стосунків у даному випадку між Україною та Польщею. Нагадаємо, що йдеться про обопільні етнічні чистки польського населення, здійснені Українською Повстанською Армією та українського — польською Армією Крайовою у 1943 році під час Другої світової війни на Волині. Щороку під час вшанування загиблих у різанині, відносини між державами стабільно погіршуються.

Саме тому етнополітичні питання, спільні проблеми сфери етнонаціональних відносин потребують зваженого об'єктивного підходу, який не завжди можливий у міжнародній співпраці держав, які одночасно є сторонами конфліктів та етнічних непорозумінь. Прикладом того, як важко пострадянським державам знайти спільну мову щодо спірних питань історії може стати напрацювання спільного підручника історії України та Росії, над яким понад два роки працювали міністерства освіти обох держав. В результаті методичний посібник «Україна і Росія на перехрестях історії» все ж вийшов неповним. У ньому чимало білих плям, які приховують моменти, що по різному тлумачаться в Росії та Україні: перебування України у складі Російської імперії, визвольні змагання початку XX ст., Голодомор 1932–1933 років, Велика Вітчизняна війна та діяльність ОУН-УПА [10]. Наскільки успішною виявилася співпраця держав у сфері напрацювання спільного розуміння історії — питання риторичне.

Але значення цих перших кроків міжнародної співпраці, пошуку компромісу применшувати не варто. Хоча б тому, що відсутність між-

державної комунікації, обміну досвідом в сфері етнонаціональної політки серйозно шкодить пошуку спільної мови, вирішенню спільних етнополітичних проблем між державами пострадянського простору, що пов'язані спільним історичним спадком.

Список використаних джерел:

1. Вітман К. М. Моделі етнонаціональної політики постсоціалістичних країн: [навч. посібник] / Вітман К. М. — К.: Логос, 2008.
2. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: [наук.-навч. посібник] / Картунов О. В. — К.: Ін–т етнополітики, управління та господарського права, 1999.
3. Ільницький В. Роздвоєння особистості / ВІльницький, А. Скумін // Український тиждень. — № 13. — 2013.
4. Пропозиції Президента до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо громадянства» № 0984 від 12.12.2012 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу: http: // w1.c1.rada.gov.ua / pls / zweb2 / webproc4_1?id=&pf3511=44973.
5. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо подвійного громадянства в Україні» № 2308 від 15.02.2013 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу: http: // w1.c1.rada.gov.ua / pls / zweb2 / webproc4_1?pf3511=45777.
6. Статут Організації Об'єднаних Націй. — К.: Департамент громадської інформації ООН, 2008.
7. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 995_569.
8. Закон України «Про засади державної мовної політики» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу: http: // zakon4.rada.gov.ua / laws / show / 5029–17.
9. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных

Наций [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу: http: // zakon2.rada.gov.ua / laws / show / 995_569.
10. Спільному підручнику історії України та Росії бути?! [Електронний ресурс] // Факти. — Режим доступу: http: // fakty. ictv.ua / ua / index / read-news / id / 1430623.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Витман К. Н. Международное сотрудничество в этнонациональной сфере на постсоветском пространстве

Исследуются особенности международного сотрудничества в области этнонациональных отношений на постсоветском пространстве. Выделяются и анализируются основные препятствия к такому сотрудничеству. Автор доказывает, что международное сотрудничество в этнополитике ошибочно считается потенциальной угрозой этнополитической безопасности, ведь взаимодействие, обмен опытом между государствами поспособствует взаимовыгодному решению общих этнополитических проблем.
Ключевые слова: *международное сотрудничество, постсоветское пространство, этнонациональная политика.*

Vitman K. International Cooperation in Ethnonational Sphere in the Post-Soviet Space

The main features of international cooperation in ethnonational sphere in the post-Soviet space are studied. The major obstacles to it are found and analyzed as well. The author proves that international cooperation in ethnopolitics are wrongly considered to be a potential threat to ethnopolitical safety, because coordination, experience exchange between states will assist to solve the common ethnopolitical problems in mutually beneficial way.
Keywords: *international cooperation, the Post-Soviet space, ethnonational politics.*

VIII. Світова політика

УДК 327.8 (47+87)

Семенчук І. В.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕНЕРГОСПРОМОЖНІСТЬ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

Досліджується ефективність та потенціал країн колишнього СРСР у веденні власної незалежної зовнішньої політики у сфері енергетики.

Ключові слова: *країни пострадянського простору, РФ, КНР, ЄС, енергоресурси, ОДЕР-ГУАМ, газопровід «Центральна Азія-Китай», «Nabuccо»*

На початку XXI століття весь світ зіткнувся з енергетичними викликами, продиктованими процесом глобалізації, прискореним зростанням економік та населенням в окремих регіонах, вичерпанням і вкрай нерівномірним розподілом ресурсів на планеті, надмірної несприятливої навантаженням на навколишнє природне середовище. В даний час світові потреби в паливно-енергетичних ресурсах величезні і продовжують неухильно збільшуватися. Як зазначив голова Міжнародного комітету з присудження премії «Глобальна енергія», академік РАН Жорес Алфьоров: сьогодні перед людством немає важливішої проблеми, ніж енергетична. Від її вирішення залежить збереження нашої цивілізації.

На пострадянському просторі також зіткнулися з таким викликом. Останніми роками, такий великий експортер як Росія помітно активізувала свою інтеграційну політику відносно пострадянських країн Балто-Чорноморсько-Каспійської дуги, використовуючи як інструмент економічні важелі і, перш за все, енергоносії. З січня 2006 р. по січень 2007 р. відбулася ціла серія конфліктів Росії в енергетичній сфері з своїми найближчими сусідами — Україною, Грузією і Білоруссю, що свідчить про формування нової тенденції в енергетичній політиці Кремля і

© Семенчук І. В., 2013

його геополітичному курсі. Суть цієї тенденції, полягає у використанні Москвою своїх енергетичних ресурсів як засіб здійснення політичного тиску на згадані країни з метою їх утримання у сфері свого геополітичного впливу [4].

Конфлікти Москви з Києвом, Тбілісі і Мінськом слід розглядати в контексті формування Кремлем доктрини «енергетичної держави», початок якій поклала ухвалена 2003 року «Енергетична стратегія Росії на період до 2020 року». В її основу покладено постулат: «хто контролює видобуток енергоресурсів, маршрути їх доставки і розподіл, лише той формує геополітику» [3]. В такій ситуації Лише Україні, Грузії і Азербайджану вдалося зберегти контроль над своєю газотранспортною системою (ГТС).

Пострадянські держави займають вигідне географічне положення, через них зручно проводити транзитні лінії, які можуть сполучати Європу та Азію [1]. І це є не менш важливий компонент в енергетичній політиці. Нафтопровід «Одеса-Броди-Плоцьк» і заповнення його азербайджанською та казахстанською нафтою — це найреальніший маршрут для поставок каспійської нафти до Європи. Він є стратегічно важливим об'єктом в енергетичній політиці пострадянських держав. Проте є небезпека, що через «поступливу» позицію уряду Януковича «Одеса-Броди» може перейти під контроль Росії [4]. Важливими для України є також побудова газогону «Шах-Деніз — Супса — Феодосія», розробка за участю країн ЄС власних нафто- і газових родовищ на Чорному морі тощо.

На сьогодні на пострадянському просторі поглиблення співпраці з Казахстаном — є дуже важливим. Тому що відбувається зростання ваги Казахстану у формуванні нової регіональної та міжнародної безпеки, створенні нових енерготранспортних коридорів, регіональних структур та об'єднань, наявністю у нього значних вуглеводневих запасів та шляхів їх транспортування. На сучасному етапі Казахстан є однією з 15 країн світу, які мають найбільші запаси вуглеводнів і розвинену мережу трубопроводів для їх транспортування. Тому така ситуація потребує поглиблення співробітництва з Казахстаном, і створення нових об'єднань пострадянських держав, які б могли створювати значну політику в енергетичній сфері.

Пріоритетним для пострадянських країн має стати Чорноморсько-Каспійський регіон. Цей регіон привертає увагу провідних країн світу не лише багатими запасами вуглеводнів, а й завдяки своєму геостра-

тегічному положенню між Європою та Азією. Пострадянські держави мають послідовно відстоювати там свої національні інтереси, намагаючись при цьому уникати ускладнень у взаєминах з РФ, США, ЄС і прагнути до найактивнішої співпраці з ними. Найбільшу увагу слід приділити взаємодії з Євросоюзом, оскільки він до певної міри відіграє роль буфера між двома наддержавами. З іншого боку, усі енергетичні проекти, реалізація яких дозволили пострадянським державам забезпечити диверсифікацію джерел енергоносіїв, а відтак економічну незалежність, можуть бути реалізованими лише за умови активної участі держав ЄС [1].

На жаль, деякі пострадянські держави не можуть проводити ефективну зовнішню політику у сфері енергетики, тому що «бояться тиску зверху», тобто від наддержав в енергетичні сфері, на пострадянському просторі таку роль виконує Росія. Від енергетичної сфери залежить просування інших сфер у внутрішній політиці тої чи іншої держави. А от президент Білорусії Олександр Лукашенко замість блефувати у «грі» з Росією взяв та й досяг конкретних нафто-газових домовленостей з іранським президентом Махмудом Ахмадінежадом. Іран погодився надати Білорусії можливість розробляти Джуфейр — одне зі своїх нафтових родовищ. Що більше, Ахмадінежад заявив, що білоруси самі вирішуватимуть, чи переробляти цю нафту на місці, чи продавати сирою, і навіть дав згоду на будівництво в Джуфейрі нафтопереробного заводу. Йшлося також про видобування білорусами іранського газу.

Потенційними альтернативними Росії країнами-постачальниками нафти і газу для пострадянських держав є Азербайджан, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан. Україна, Грузія, Білорусія, Молдова і згадані країни мають зробити конкретні кроки з метою створення альянсу країн-постачальників енергоресурсів і транзитних держав за участю інститутів Європейського Союзу, інакше Росія завжди вигравати в двосторонніх форматах розв'язання енергетичних конфліктів, оскільки вона сильніша за кожну окремо взяту державу, але може бути не сильнішою за їх союз [2]. Пострадянські країни, які ще не стали членами Європейського Союзу, мають подбати про створення системи колективної енергетичної безпеки. Формат ОДЕР-ГУАМ і Співдружность демократичного вибору (СДВ), якнайбільше підходить для функціонування такої системи [3].

Це означає, що якщо правила гри не підходять, то можна з неї вийти і знайти для себе інших співробітників, де умови гри з ними будуть більш прийнятнішими для країни.

Пострадянські держави мають великі перспективи у створенні енергетичної політики:

Азербайджан. Нафтогазові запаси Азербайджану привабливі для іноземних нафтових компаній. Азербайджан серед країн СНД лідирує за темпами росту іноземних інвестицій основними інвесторами в Азербайджані є нафтові компанії [1]. Тут відбувається постійне збільшення обсягів видобутку нафти і транспортування каспійських енергоносіїв до інших країн. Особливо Україна зацікавлена у вивченні азербайджанського досвіду з метою його застосування для видобутку енергоносіїв на українському шельфі Чорного моря. Разом з Грузією, Литвою і Польщею, Україна та Азербайджан є сторонами міжвідомчої угоди про співпрацю у сфері енергетики, яка була підписана в рамках Енергетичного саміту у Вільнюсі у жовтні 2007 р. Цією угодою передбачено створення повноцінної юридично-правової бази для реалізації проекту нафтопроводу «Одеса–Броди–Плоцьк» як міжнародного. Азербайджан на сьогодні починає «просувати себе» все вище і вище в цій сфері.

Казахстан. За оцінками експертів, лише розвідані та передбачувані резерви нафти досягають у цій країні 32–35 млрд. тон, газу — 6 трлн. куб. м. [7] Нині Казахстан активно шукає альтернативних шляхів для постачання своєї нафти на європейські ринки. За таких умов Казахстан може стати в геоекономічній структурі світу вагомим енергетично-сировинним експортером [2]. Це відповідає й інтересам ТНК, які серед інших країн СНД надають Казахстану найбільші на душу населення прямі іноземні інвестиції. Поступовий розвиток головних галузей економіки держави зазначений в таких документах. проект стратегічного розвитку «Казахстан — 2030» від 1997 р., та від 2002 р. у президентському посланні та на X форумі підприємців Казахстану президент Н. Назарбаєв визначив ґрунтовніші завдання, втілені у Стратегії індустріально-інноваційного розвитку держави на 2003–2015 рр.

За прогнозами видобуток нафти в найближчі роки має суттєво зрости — до 150 млн. т. в 2015 році, що становитиме приблизно третину від прогнозованого обсягу видобутку російської нафти на цей рік [1]. В цьому випадку потрібно активно співпрацювати і зав'язувати іншим пострадянським державам двосторонні угоди співпраці. Керівництво Казахстану позитивно налаштоване на співпрацю з іншими країнами у видобутку нафти і газу в Казахстані, тому потрібно не втрачати свій шанс.

Туркменістан. Видобуток туркменського газу є на даний час дуже активним. Але, на жаль, усі поставки газу в інші країни «перекритті Росією», тому що їй вигідно купувати газ у Туркменістані по 100 дол за за 1 тисячу куб.м, і продавати його іншим країнам за більшою ціною [7]. На 2012 рік обсяги видобутку газу в Туркменістані складали більше 75 млрд. кубічних метрів, а експорту — близько 60 млрд. куб. м. Причому у Туркменістану є резерви для кардинального збільшення обсягів видобутку та експорту «блакитного палива», особливо, враховуючи те, що вже в пострадянський період в країні були відкриті великі газові родовища, головне з яких — гігантське родовище «Південний Іолотань» [5]. Також потенційним інструментом для зміцнення газового потенціалу Туркменістану, а також для Азербайджану, являється газопровід «Nabucco», єдиною перешкодою є невизначеність зі строком запуску проекту.

Узбекистан. Збільшення поставок природного газу узбецького походження до пострадянських держав можливо за умови наявності вільних транзитних потужностей. Узбекистан може поставляти до 10 млрд. куб. м природного газу. Наприклад українська сторона уже висловила готовність розглянути питання про участь в розробці газових родовищ в Узбекистані.

Досить великого значення для останніх трьох центрально-азійських країн є відносини з Китаєм, а саме в рамках будівництва та розвитку газопроводу «Центральна Азія — Китай» [6].

Україна, в свою чергу, займає вигідне геополітичне положення, що знаходиться посередині між Азією і Європою. Вона може активно використовувати своє положення для проложення через неї транзитних трубопроводів. Якщо проводити транзит не через Україну, він буде потребувати більших вкладень і економічних витрат. Україна також може використовувати ґідрат, метан та ресурси сірководневої зони Чорного моря. Але на жаль, на сьогодні вона цим не користується.

І що тепер можна сказати, що активну зовнішню політику в енергетичній сфері можуть проводити лише ті пострадянські держави, які є великими експортерами енергоресурсів? Звичайно ні! Таку політику можуть проводити і інші держави, які володіють меншими запасами (але ж вони ними володіють), або можуть бути геополітично важливими об’єктами у проложенні транспортних систем між різними державами, або які імпортують ці енергоресурси. Для великих держав-експортерів, завжди є ризик, що навіть при їх «великих умовах», країна-імпортер

може перейти до іншого експортера і заключити більш вигідні для неї умови. Такі «невеликі експортери» користуються цим, і активно проводять свою політику, тому що вони пропонують більш прийнятні умови для країни-імпортера. Енергетична сфера дуже делікатна, і правила гри дуже тонкі, неправильна стратегія може призвести до негативних наслідків. Кожна держава має своє значення у цій сфері, тому і кожній державі має надаватися право на активну зовнішню політику, і вона це право має активно використовувати.

Список використаних джерел:

1. Рейтинг успішності пострадянських економік. Реальна економіка 08.05.2012. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // real-economy.com.ua / publication / ratings / 7166.html
2. Геоекономічні сценарії розвитку і Україна: монографія / М. З. Згуровський [та ін.]; ред. А. С. Філіпенко. — К.: Академія, 2010. — 323 с.
3. Корсунський С. В. Енергетична дипломатія: навч. посіб. / Сергій Корсунський. — К.: Вища школа, 2008. — 158 с.
4. Шныпко А. С. Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы / Александр Шныпко. — К.: Генеза, 2007. — 375 с.
5. Строков А. Европейское присутствие в топливно-энергетическом комплексе Туркменистана: общие направления, перспективы, риски и рекомендации / А. Строков А., В. Парамонов // Центральная Евразия, 04.06.2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http: // www.ceasia.ru / energetika
6. Бочан, І. О. Глобальна економіка Підручник / Ігор Бочан, Іван Михасюк. — К.: Знання, 2007. — 401 с.
7. Міжнародні ринки ресурсів: Навчальний посібник / А. Б. Яценко, К. С. Мітюшкіна, Т. В. Марена; Ред. Ю. В. Макогон; М-во освіти і науки України, Донецький нац. ун-т, Маріупальський держ. гуманітарний ун-т. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 193 с.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Семенчук И. В. Энерговозможности постсоветских стран

Исследуется эффективность и потенциал стран бывшего СССР в ведении собственной независимой внешней политики в сфере энергетики

Ключевые слова: *страны постсоветского пространства, РФ, КНР, ЕС, энергоресурсы, ОДЕР-ГУАМ, газопровод «Центральная Азия-Китай», «Nabucco»*

Semenchuk I. V. Energy possibilities of post-Soviet countries

The article explores the efficiency and potential of the former Soviet Union in the conduct of its own independent foreign policy in the energy sector.

Keywords: *post-Soviet countries, Russia, China, the EU, energy, GUAM, the pipeline «Central Asia-China», «Nabucco»*

VIII. Світова політика

УДК 327.7 + 341.215.2

Тараненко Г. Г.

**Кандидат політичних наук, спеціаліст з соціальних медіа Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX)*

НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ООН В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ВИКЛИКІВ

Розглядається взаємодія неурядових організацій (НУО) з Організацією Об'єднаних Націй, зокрема, аналізується нинішній стан відносин між цими суб'єктами, найбільш значущі сфери взаємодії та механізми їхньої співпраці, а також визначається ступінь здатності неурядових організацій впливати на процес прийняття рішень ООН.

Ключові слова: *Організація Об'єднаних Націй, неурядова організація, міжурядова організація (МУО), миротворча діяльність, врегулювання конфліктів*

Взаємодія неурядових організацій з однією з найвпливовіших міжурядових організацій (МУО) на світовій арені — Організацією Об'єднаних Націй почалася з перших років існування цієї структури. Правова основа взаємодії цих суб'єктів закріплена в статті 71 Статуту Організації Об'єднаних Націй і здійснюється, у першу чергу, через Економічну і Соціальну Раду, «яка уповноважується вживати належних заходів для консультації з неурядовими організаціями з питань, що входять до її компетенції. Такі заходи можуть бути погоджені з міжнародними організаціями, а, в разі потреби, з національними організаціями після консультацій з заінтересованим членом Організації» [11, с. 51]. Варто зазначити, що Генеральна Асамблея ООН вже на своїй першій сесії закликала ЕКОСОР сприяти отриманню відповідної інформації від міжнародних неурядових організацій, що спеціалізуються на питаннях, з яких здійснюються консультативні заходи, і забезпечити цим їхній вплив на громадську думку, можливість висловлювати свої погляди» [1, с. 30]. Підкреслимо: кількість неурядових організацій,

© Тараненко Г. Г., 2013

які мають консультативний статус при ЕКОСОР, постійно зростала від самого початку створення організації і особливо збільшилася протягом 90-х років XX століття.

Нині більшість спеціалізованих закладів, програм і фондів Організації Об'єднаних Націй тою чи іншою мірою співпрацюють з НУО, регулюють ступінь їхнього втручання в діяльність структур ООН та обсяг їхніх повноважень у процесі прийняття рішень Організації. Так, ВООЗ, ЮНЕСКО, ЮНКТАД, ЮНІСЕФ, МБРР, СОТ, Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (ФАО), Міжнародна організація праці (МОП), Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), Міжнародна морська організація (ІМО), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Програма розвитку ООН (ПРООН), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР), Світова продовольча програма (СПП), Фонд ООН у сфері народонаселення (ЮНФПА) постійно взаємодіють з неурядовими організаціями, регулярно користуються їхніми послугами та надають їм різні категорії консультативного статусу. Так, МОТ веде перед у встановленні зв'язків з НУО. ФАО розробила офіційну політику щодо відносин з МНУО, яка закріплює правовий статус тих організацій, що співпрацюють з нею [1, с. 111].

Як зауважують А. Х. Абашідзе та Д. А. Урсін, «у своїй резолюції 1996/31 ЕКОСОР вперше передбачила можливість надання консультативного статусу неурядовим організаціям, які діють суто на національному рівні. Відповідно до попередньої резолюції 1296 (XLIV), національним неурядовим організаціям консультативний статус надавався тільки в тих випадках, коли вони могли представити Раді переконливі докази того, що їхня діяльність за своїм характером є міжнародною. У теперішній час більшість нових заяв про надання консультативного статусу надходить від національних неурядових організацій» [1, с. 58].

Поступово НУО отримують право участі у всіх важливих конференціях ООН та засіданнях всіх пріоритетних комісій Генеральної Асамблеї. Організації, які мають консультативний і спеціальний консультативний статус, можуть надавати заяви у письмовому вигляді, які стосуються роботи ЕКОСОР і дотичні до сфери їхньої компетенції, а Генеральний секретар розповсюджує ці документи серед членів Ради. Окрім того, консультативний статус при ЕКОСОР припускає можливість залучення НУО до виконання конкретних програм Організації. Неурядові організації з консультативним статусом при ЕКОСОР можуть призначати своїх

представників у штаб-квартирах ООН в Нью-Йорку, Відні та Женеві і п'яти регіональних комісіях Організації Об'єднаних Націй.

Важливою формою участі НУО в роботі ООН є акредитація при Департаменті публічної інформації Секретаріату ООН. Серед інших структур, що співробітничають з неурядовими організаціями, треба назвати Відділ НУО Департаменту економічних і соціальних справ Секретаріату ООН (DESA), який займається реєстрацією НУО, здійснює керування системою регіональних координаторів НУО-ІРЕНЕ, підготовкою та проведенням сесій Комітету з питань неурядових організацій (КНУО). У цьому сенсі особливо важливо відзначити створення неформальної регіональної мережі (ООН-НУО-ІРЕНЕ) з метою координації співпраці між ООН та НУО. Дана мережа у рамках співпраці з Міжнародною асоціацією економічних та соціальних рад і подібних інституцій (AICESIS) здійснює свої заходи на п'яти континентах, у 65 країнах за участю 3000 НУО. Мережа ООН-НУО-ІРЕНЕ являє собою інтерфейс між штабом ООН у Нью-Йорку, представництвами Організації у різних країнах та організаціями, які не є частиною структури ООН, тобто освітніми закладами, НУО, приватними підприємствами й філантропічними організаціями на національному, регіональному і глобальному рівнях [15, с. 1].

Відомий політолог Б. І.Канцелярук стверджує, що глобальний характер нинішніх процесів суспільного поступування зумовлює практичну участь в них стабільних систем [6, с. 320]. А. Бассам вбачає саме в ООН силу, здатну реалізувати ідеї та принципи демократизації, зазначаючи, що необхідно й важливо перенести основний принцип демократії — виборність представників до владних структур — на рівень сучасної міжнародної системи. В будь-якому випадку це можливо тільки шляхом серйозної трансформації ООН та надання їй функцій глобального координатора, який був би наділений високими управлінськими функціями та повноваженнями [3, с. 8]. Очевидно, у цьому твердженні певною мірою також міститься заклик до глобальної світової інтеграції за допомогою сил громадянського суспільства, а також звучать певні поствестфальські ноти.

Важливість діяльності ООН на сучасній міжнародній арені також підтверджується дослідженням російської дослідниці М. Ларіонової, яка звертає увагу на те, що за період з 1998 по 2007 рік інтенсивність взаємодії «Групи восьми» з багатосторонніми міжнародними інститутами невпинно зростає. Водночас спостерігається формування моделі

заходів, що здійснюються країнами-членами «Групи восьми» спільно з багатосторонніми міжнародними інститутами, причому ця тенденція особливо виражена у сферах розвитку, освіти та охорони здоров'я. Очевидно, що ця тенденція збережеться і в поточному та низці майбутніх самітів до 2014 року і їх необхідно враховувати у процесі розробки та узгодження рішень «Групи восьми» і міжнародних механізмів реалізації прийнятих зобов'язань. Як і раніше, основним партнером «Групи восьми» залишаються організації системи ООН [7, с. 142 –158].

Принагідно варто виокремити два важливі аспекти, а саме: взаємодію неурядових організацій і Організації стосовно здійснення гуманітарних операцій та питань миротворчості ООН, а також здатність неурядових організацій впливати на, власне, процес прийняття рішень цієї впливової міжурядової організації.

Перш за все, треба зазначити, що термін «миротворча діяльність", або операції ООН щодо підтримки миру», які сприймаються нині як цілком звичні, не згадуються в Статуті ООН — основоположному документі Організації, одначе слід мати на увазі, що Статут акумулює всі принципи та механізми, покликані забезпечити підтримку миру в рамках системи колективної безпеки держав-членів [14, с. 61]. Як зазначають А. Х. Абашідзе і Д. А. Урсін, «в умовах існування внутрішніх конфліктів та етнічних зіткнень поняття «миротворчість» необхідно розширювати. Справа в тім, що ООН у цих конфліктах дедалі важче дотримуватися балансу між суверенітетом держав та мандатом правомірного втручання. Більше того, роль ООН у розв'язанні цих конфліктів не може обмежуватися лише її нейтральною присутністю. Ціль нових операцій ООН — сприяти встановленню миру шляхом відновлення зруйнованої інфраструктури, сприяти демократизації суспільства, забезпечувати захист прав людини і т.д» [1, с. 10]. Як вважають дослідники, це передбачає активну участь НУО у процесах миротворчості.

Завдання первісних операцій ООН з питань підтримки миру зводилося до спостереження за виконанням угод про припинення вогню та розведенням сил конфліктуючих сторін, але поступово порядок денний миротворчості став доповнюватися новими завданнями, такими, як захист цивільної влади, роззброєння незаконних збройних формувань, охорона від ушкодження стратегічних об'єктів, охорона гуманітарних вантажів тощо. Російський аналітик В. Шустов підкреслює, що за останнє десятиліття в підтримці миру став дедалі більше посилюватися компонент «миробудування", яке має на меті закладення основ

для миру та розбудови громадянського суспільства. Очевидно, що ця практика переконливо підтверджує важливість неурядового сектору для функціонування країни. «Це означає здійснення демократичних реформ — від зміцнення правопорядку до проведення виборів і розвитку засобів масової інформації. Важливими елементами миробудування є підтримка боротьби з корупцією, програма розмінування у рамках гуманітарних операцій, а також боротьба з інфекційними захворюваннями» [14, с. 67].

Зростання впливовості недержавних акторів також підтверджує те, що в 1999 році Секретаріатові ООН було доручено створити тимчасову цивільну адміністрацію для Косова і Східного Тимору, причому місіям ООН доручалося розробляти для двох територій законодавство і забезпечувати його виконання. Передбачалося формування органів цивільної адміністрації, які б займалися всіма аспектами політичної та економічної життєдіяльності Косова і Східного Тимору, подібними до тих, що існують у будь-якій державі. У травні 2002 року Східний Тимор було оголошено суверенною Демократичною Республікою Східний Тимор, яка невдовзі стала членом ООН — це вдалося зробити за допомогою створення Тимчасової адміністрації Організації Об'єднаних Націй у Східному Тиморі. «Мандат, виданий Радою Безпеки згідно з главою VII Статуту ООН, передбачав необхідність забезпечення правопорядку і безпеки, формування адміністрації, потенціалу самоврядування і становлення демократичних інститутів. Місія ООН отримала повноваження на здійснення всієї законодавчої та виконавчої влади, у тому числі й на здійснення правосуддя» [14, с. 68]. Отже, даний приклад свідчить про те, як міжнародна практика на технічному, організаційному та навіть юридичному рівнях поступово еволюціонує в бік розширення повноважень інших акторів, окрім суверенної держави. В даному разі наочним є розширення прерогатив міжурядової організації. У цьому сенсі група авторів колективного збірника «Глобальний конкурентний простір» зауважує, що трансформується роль держав-націй як найголовніших міжнародних акторів. З'являються нові держави, які за своєю суттю є маргіналізованими, намагання з боку могутніх транснаціональних акторів звести роль таких держав-націй до локального масштабу, тоді як економічне і комунікаційне законодавство і практика перебуватимуть у руках регіональних, транснаціональних або міжнародних органів [4, с. 620].

Окрім налагодження партнерських відносин та участі у спільних місіях з ООН, останнім часом спостерігається тенденція до трансформації ролі НУО в бік здійснення масштабнішого впливу на процеси управління цієї впливової Організації, в т. ч. через участь у дискусіях про висунення пропозицій щодо перебудови методів роботи Організації Об'єднаних Націй та процесу прийняття рішень (включаючи реформу Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки; пропозиції щодо нових інструментів, наприклад, Міжнародного кримінального суду; участь у процесах управління діяльністю ООН (так, представники чотирьох НУО є членами Ради ЮНЕЙДС) [9].

Отже, поступово неурядові організації отримали змогу впливати навіть на структури, які ухвалюють управлінські та стратегічні рішення ООН — Раду Безпеки, використовуючи механізм внутрішнього регламенту, яким передбачається, що Рада може запросити «… будь-яку особу, яку вона вважає кваліфікованою» з точки зору отримання інформації або допомоги в розгляді питань, що входять до її компетенції [10, с. 44]. У такий спосіб Екуменічній Раді Церков, протестантській організації «Християнська Допомога» та іншим асоціаціям вдалося привернути до себе увагу, коли в ООН точилися дебати з питань апартеїду в ПАР; в такий спосіб Єрусалимський комітет організації «Ісламська конференція» був запрошений на дискусію з проблем Близького Сходу, а дискусія щодо санкцій проти Ліберії (2000–2001 рр.) відбувалася на основі доповіді, поданої англійською НУО Global Witness [10, с. 44].

Окрім того, про посутність та високий статус неурядових організацій свідчить те, що це питання порушується у кожній доповіді Генеральних секретарів ООН. Наприклад, із 345 пунктів, що складали доповідь Кофі Аннана про підсумки роботи Організації за 2000 рік, 9 пунктів торкалися саме НУО. У пункті 108 доповіді Генерального секретаря ООН згадується про безпрецедентні можливості неурядових організацій довести свою думку до відома держав-учасниць на Конференції учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 2000 р. і на Оттавській конференції з питання протипіхотних мін.

Для ілюстрації важливості діяльності неурядових організації та визначального характеру їхнього співробітництва з ООН можна навести приклади діяльності НУО, зазначених в Доповідях за чотирирічний період (2002–2005 років), представлених через Генерального секретаря на виконання резолюції 1996 / 31 Економічної та Соціальної Ради ООН на черговій сесії Комітету з питань неурядових організацій

Економічної і Соціальної Ради 2007 року. Так, Американське товариство кримінології (АТК) протягом тривалого часу бере активну участь у діяльності ООН з питань попередження злочинності. Члени АТК брали участь у нарадах Міжнародної наукової і професійної ради ООН щодо програм у сфері попередження злочинності та кримінального правосуддя (МНПР) як спостерігачі і доповідачі та працювали як незалежні експерти в інститутах, пов'язаних з ООН (наприклад, в Європейському інституті з питань попередження та боротьби зі злочинністю, Міжрегіональному науково — дослідному інституті ООН з питань злочинності та правосуддя (ЮНІКРІ), Управлінні ООН з питань наркотиків і злочинності (ЮНОДК). Вже чимало років АТК слугує серйозним джерелом досвіду для ЕКОСОР та інших органів ООН. Своїми нарадами, публікаціями, веб-сайтами та іншими засобами АТК сприяє підвищенню пріоритетності питань міжнародної злочинності та правопорядку в дослідженнях багатьох учених, а також державних і приватних дослідницьких інститутів, як у Сполучених Штатах, так і за кордоном [5, с.2].

Важливим прикладом впливовості НУО є Китайська федерація інвалідів (Спеціальний консультативний статус надано у 1998 році). Це національна організація, що об'єднує 60 млн. інвалідів і працює в їхніх інтересах. Вона ставить собі за мету сприяння і популяризацію гуманітарної діяльності, заохочення і захист прав інвалідів для забезпечення їм повномасштабної участі у суспільному житті з рівним статусом і можливостями. Окрім того, варто згадати організацію «Сім'ї жертв недобровільного зникнення» (ФАЙНД), яка активно бореться з подоланням наслідків конфліктних ситуацій та обстоюванням прав людини. Це загальнонаціональна правозахисна НУО Філіппін, в яку входять 1023 індивідуальні члени сімей, родичів і друзів зниклих безвісти, знайдених жертв, а також правозахисників. Організація має дев'ять регіональних відділень. Відповідно до Декларації ООН, проекту Конвенції про захист всіх осіб від насильницьких зникнень і до пункту 8 частини 3 Заключних положень Комітету з прав людини (79-я сесія) щодо Філіппін, ФАЙНД пролобіювала в конгресі Філіппін питання про криміналізацію насильницьких зникнень. Вона також співпрацює з іншими правозахисними групами з метою захисту всіх осіб від насильницьких зникнень, а також повномасштабного виконання Декларації ООН з питань прав людини та інших міжнародних нормативних документів з прав людини і дотримання норм міжнародного права [5, с.8].

Важливість взаємодії неурядових організацій з ООН відмічається навіть на державному рівні, свідченням чого може слугувати ремарка С. Лаврова, який зазначив, що уряд РФ продовжить надавати російським НУО організаційну і консультативну підтримку щодо діяльності на різних міжнародних форумах, особливо в тому, що стосується набуття статусу в тій чи іншій міжнародній міжурядовій структурі, зокрема консультативного статусу при ЕКОСОР ООН, який на даний момент отримала вже 41 російська НУО (у 2008 році такий статус було надано Міжнародному фонду розвитку корінних нечисленних народів Півночі, Сибіру і Далекого Сходу) [13].

Отже, можна зробити висновок, що співпраця Організації Об'єднаних Націй з НУО щодо питань підтримки миру, миробудівництва та загального подолання глобальних світових викликів, таких, як бідність, соціальний розвиток, міжнародне правосуддя, права людини, безпека характеризується тісним взаємовигідним обміном досвідом, ефективністю та плідною програмною діяльністю. Серед важливих тенденцій подальшого співробітництва можна зазначити особливо значущу співпрацю неурядових організаці1 з ООН щодо врегулювання конфліктів та налагодження мирних стосунків, що, у свою чергу, пов'язане із трансформацією ролі та повноважень ООН на міжнародній арені і зрослою здатністю неурядових організацій справляти суттєвий вплив на діяльність цієї впливової міжурядової структури. Одним з вимірів цього впливу є навіть спроможність НУО впливати на процес прийняття рішень ключових структур Організації Об'єднаних Націй — ГА ООН і РБ ООН.

Список використаних джерел:

1. Абашидзе А. Х. Неправительственные организации: международно-правовые аспекты / А. Х. Абашидзе, Д. А. Урсин. — М.: Изд-во Российского университета дружбы народов, 2002. — 160 с.
2. Аннан К. Общая судьба — новая решимость. Годовой доклад о работе ООН за 2000 г. / Кофи А. Аннан. — Нью-Йорк, 2000. — 138 с.
3. Бассам А. Глобализация, интеграция и пути преодоления конфликтности / Абдульдин Бассам. — К.: Знання, 2000. — 56 с.

4. Глобальний конкурентний простір: монографія / [О. Г. Білорус та ін.]. — К.: КНЕУ, 2007. — 680 с.
5. Доклады за четырехлетний период 2002–2005 годов, представленные через Генерального секретаря во исполнение резолюции 1996 / 31 Экономического и Социального Совета. Записка Генерального секретаря [Электронный ресурс]: Экономический и Социальный Сонет. Distr.: General 25 September 2006 Russian Original: English. E/C.2/2007/2. Комитет по неправительственным организациям. Очередная сессия 2007 года, 22 января — 2 февраля 2007 года. — 2007. — 19 с. — Режим доступа: http: // esa.un.org / coordination / ngo / session / documents / 2007_C2_Add_02_r.pdf
6. Канцелярук Б. І. Сучасні виміри політики США до України в умовах постбіполярного світу: дис… доктора політичних наук: 23.00.04 / Канцелярук Борис Іванович. — К., 1998. — 423 с.
7. Ларионова М. Поля взаимодействия «G-8» с международными организациями / Марина Ларионова // "Международная жизнь". — 2008. — № 5. — С. 142 –158.
8. Макаренко Є. А. Політичні доктрини глобальної інформаційної безпеки [Електронний ресурс] / Є. А. Макаренко– Режим доступу: http: // www.its.org.ua / biblioteka / makarenko_18.htm
9. Организация Объединенных Наций и неправительственные организации [Електронний ресурс]: Информация. Департамент информации и печати Министерства иностранных дел Российской Федерации. — 2007. — Режим доступу: http: // www.mid.ru / ns-npo.nsf / 5b338ac59d39b715c32571070037609f / d44b2f9aafdf5018c3257193002147e6?OpenDocument
10. Сорока О. М. Взаємодія неурядових організацій і транснаціональних корпорацій з національною державою в умовах глобалізації: дис. … кандидата політ. наук: 23.00.04 / Сорока Ольга Миколаївна. — К., 2008–181 с.
11. Статут Організації Обєднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. — Издательство «Международные отношения" — 112 с.
12. Урсин Д. А. Международные неправительственные организации и прогрессивное развитие международного права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10 / Урсин Дмитрий Александрович. — М., 2000. — 176 с.

13. Шершнёв И. Л. О понятиях и путях становления молодежной общественной дипломатии [Электронный ресурс] / Шершнёв И. Л. — Режим доступу: http: // diplomatica. ru / ?pl=page&id=85&lng=ru
14. Шустов В. Эволюция миротворчества ООН / Владимир Шустов // Международная жизнь. — 2008. — № 10. — С. 61–73.
15. UN-NGO-IRENE: Introduction [Електронний ресурс] / United Nations Department of Economic and Social Affairs. NGO Branch. — Режим доступу: http: // esango.un.org / paperless / Web?page=static&content=irene.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2013 р.

Тараненко А. Г. Неправительственные организации и ООН в контексте мировых вызовов

В статье исследуется взаимодействие неправительственных организаций (НПО) с Организацией Объединенных Наций, в частности осуществляется анализ нынешнего состояния отношений между НПО и ООН, выявляются наиболее значительные сферы взаимодействия и механизмы их сотрудничества. Также определяется степень способности неправительственных организаций влиять на процесс принятия решений этой межгосударственной структуры.
Ключевые слова: *Организация Объединенных Наций, неправительственная организация, межправительственная организация (МПО), миротворческая деятельность, урегулирование конфликтов.*

Taranenko A. Non-Governmental Organizations and the UN in the context of global challenges

The article focuses on cooperation of non-governmental organizations and the United Nations, in particular, it analyzes current state of relations between NGOs and the UN, determines the most important spheres of cooperation and mechanisms of their collaboration, besides it defines the extent of the non-governmental organizations' ability to exert influence on decision-making processes of this powerful intergovernmental instit ution.
Keywords: *the United Nations, non-governmental organization, intergovernmental organization (INGO), peace-making, conflict resolution.*

VIII. Світова політика

УДК 341.241 (477): 061.1ЄС

Меленчук А. В.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СУЧАСНИЙ СТАН ВІДНОСИН УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ В КОНТЕКСТІ ПІДПИСАННЯ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ

Автор аналізує сучасний стан відносин України з Європейським Союзом та визначає на якому етапі перебуває підписання Угоди про Асоціацію.

Ключові слова: *Угода про Асоціацію, поглиблена і всеохоплююча Зона вільної торгівлі, Угода про партнерство і співробітництво*

Європейський Союз є одним з найпотужніших регіональних об'єднань, в яке входить 27 найрозвинутіших держав Європи. За свою історію Союз запровадив єдину європейську валюту та вільний від кордонів «єдиний ринок», де безперешкодно пересуваються люди, товари, послуги та капітал. ЄС став провідною торговельною силою і світовим лідером у таких сферах, як захист довкілля, допомога у розвитку агропромислового комплексу та промисловості, є найбільшим донором країн, що розвиваються. Україна задекларувала намір приєднатися до євроспільноти, але, щоб бути рівноправним учасником організації, нам потрібно виконати значний перелік завдань.

Актуальність теми дослідження визначається можливістю для України перейти на якісно новий відносин з Європейським Союзом у разі підписання Угоди про асоціацію, частиною якої є поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі.

Дослідження у сфері відносин України з Європейським Союзом сьогодні є досить популярними. Вивчають цю проблему такі сучасні науковці як В. Копійка, О. Шнирков, В. Посельський. Однак сучасні дослідження не дають системної картини сучасного стану відносин з

© Меленчук А. В., 2013

Європейським Союзом, що стосується підписання «нової посиленої угоди». Тому метою статті є аналіз угоди про Асоціацію та можливих результатів її впровадження для України та Європейського Союзу.

Насамперед, слід відзначити, що попри всі труднощі трансформаційного періоду Україна змогла досягти політичного визнання європейського вибору України з боку ЄС. У Спільній стратегії ЄС щодо України, затвердженій на Гельсінському саміті ЄС 10–11 грудня 1999 р., задекларовано, що «Європейський Союз відзначає європейські прагнення України та вітає про-європейський вибір, зроблений Україною».

Існує ряд чинників, що стають на заваді якнайшвидшої інтеграції — зовнішні та внутрішні. До зовнішніх, у першу чергу, слід віднести невизначену позицію самого ЄС щодо своїх географічних кордонів та, навіть, часових рамок приєднання до нього нових країн. Більше того, ЄС сьогодні переживає проблеми економічного характеру.

Щодо внутрішніх проблем то перш за все, незважаючи на певний консенсус щодо самої необхідності євроінтеграції, досить впливовими залишаються політичні сили, які цю необхідність відкидають. Іншим чинником є економіка. Лише проведення економічних реформ дозволить Україні брати участь у європейському конкурентному середовищі. Ні для кого не є таємницею, що Україна в світі має репутацію однієї з найбільш корумпованих держав. Це є не лише перешкодою на нашому шляху до цивілізованого світу, гальмом економічного розвитку, а й реальною загрозою національній безпеці України. Ще одним чинником, який потребує пильної уваги, є недостатнє розуміння українським суспільством усієї сукупності переваг інтеграції України в ЄС.

Основними напрямками інтеграційного процесу є адаптація законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення прав людини, економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною та ЄС, інтеграція України до ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки, політична консолідація та зміцнення демократії, адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС, культурно-освітня і науково-технічна інтеграція.

Підписання Угоди про асоціацію — це черговий крок України у напрямі Європейського Союзу. Нова угода має прийти на зміну Угоді про партнерство і співробітництво, яка ще з 1998 року регулює відносини України з Європейським Союзом. У 2004 році ЄС започаткував Європейську політику сусідства, яка передбачає укладання

країнами-сусідами «нових посилених угод» та угод про «поглиблені та всеохоплюючі» зони вільної торгівлі. У 2007 році Україна розпочала переговори щодо нової посиленої угоди, а у 2008 році щодо зони вільної торгівлі як складової частини «нової посиленої угоди». З моменту початку переговорів 5 березня у Брюсселі відбулося 20 раундів. Переговори проводилися під час пленарних засідань та трьох переговорних груп з питань політичного діалогу, зовнішньої та безпекової політики; юстиції, свободи й безпеки та економічного й секторального співробітництва. У 2008 році на Паризькому саміті Україна-ЄС було визначено, що «Нова посилена угода» буде Угодою про асоціацію. Найбільше запитань під час переговорів викликала частина про Зону вільної торгівлі. У 2011 році планувалося завершення переговорів та підписання Угоди, але на саміті Україна — ЄС, що відбувся 19 грудня угода не була навіть парафованою. Така позиція європейської сторони пояснюється явною стурбованістю Європейського Союзу станом демократії в Україні, недоліками функціонування судової системи та зокрема справою Юлії Тимошенко. Ув'язнення Юлії Тимошенко завдало шкоди іміджеві України в країнах Європи і призвело до затримок процесу євроінтеграції. Відмова європейської сторони від парафування Угоди про асоціацію зіграла на користь Росії, яка отримала ще один важель впливу на Україну. Складається враження, що ЄС затягує з парафуванням та підписанням Угоди через те, що сам ще не до кінця розуміє роль України у майбутньому розвитку єдиного європейського простору.

Деякі держави-члени ЄС проводять політику подвійних стандартів щодо України. Загалом країни Євросоюзу можна умовно поділити на тих, хто підтримує євроінтеграцію України, тих, хто ставиться нейтрально та країни, які перешкоджають поступу України до ЄС. Активно підтримують Україну у цьому питанні її найближчі сусіди зокрема Польща. Є низка країн, які не особливо переймаються українською євроінтеграцією — особливо не підтримують, але і не перешкоджають. Противниками України виступають держави, для яких дотримання прав людини — одна з найголовніших цінностей, а Україна, на їхню думку, поки що не готова ці цінності підтримувати. До останніх відносяться Нідерланди та Данія. Найбільшим противником євроінтеграції України є Німеччина та частково Франція. Така ситуація дещо нагадує турецький сценарій, де найбільшим противником виступає Франція. Головування у ЄС у першому півріччі минулого року перебрала Данія, яка не так активно підтримувала євроінтеграцію України, як це робила Польща.

На думку багатьох експертів, 2011 рік був найсприятливішим для парафування та підписання Угоди про асоціацію саме завдяки головуванню у ЄС Польщі. Яку позицію займе ЄС цього року — покаже час.

Але і зовнішня політика України далеко неоднозначна. Ми і досі чітко не визначилися з головним напрямком зовнішньої політики. Курс на європейську інтеграцію офіційно утверджений ще з 1998 року, але з іншого боку ЄС занепокоєний тісною співпрацею України з Митним союзом з Росією Білорусією та Казахстаном. Така невизначеність звичайно не позиціонує Україну як надійного партнера. Ключовою умовою подальшої співпраці ЄС називає свободу медіа, правосуддя та загалом демократизацію країни. Сьогодні ж на порядку денному стоїть питання парафування Угоди про асоціацію, що буде логічним кроком після завершення переговорів, що тривали 4 роки і завершилися 19 грудня. А чи буде підписана та набуде чинності Угода вже залежить від здатності України здійснити демократичні перетворення та чітко визначити власний зовнішньополітичний курс.

Після парафування Україну чекає підписання угоди. За найоптимістичнішими прогнозами Угода може набрати чинності не раніше 2015 року. Це пояснюється фінансовою кризою у Європейському Союзі та завершенням головування у ЄС Польщі, яка доклала всіх зусиль, щоб ця Угода відбулася. Ймовірно за головування наступних держав у ЄС, цей пріоритет зміниться.

Невід'ємною частиною Угоди про асоціацію є поглиблена і всеохоплююча Зона вільної торгівлі, законодавче і регуляторне наближення України до acquis ЄС: адаптація законодавства, що включає в себе інституційні реформи та посилення адміністративної спроможності; постійний і широкий політичний діалог; посилена секторальна співпраця з економічних і соціальних питань; фінансова і технічна допомога з боку Європейського Союзу.

Стосовно політичного діалогу, зовнішньої та безпекової політики сторони домовилися про політичне зближення, ефективну багатосторонність, міжнародну безпеку та врегулювання криз, спільні зусилля для забезпечення миру, безпеки та стабільності на європейському континенті, повагу до демократичних принципів, верховенство права та ефективне врядування, права людини та основні свободи, а також розвиток діалогу та співробітництва з питань безпеки та оборони.

Стосовно юстиції, свободи та безпеки українська сторона закріпила у тексті Нової посиленої угоди положення, які обумовлюють

запровадження взаємного безвізового режиму між Україною та ЄС, запровадження ефективних механізмів оперативного прикордонного співробітництва та співробітництва правоохоронних органів, а також протоколу судового співробітництва у цивільних справах. Даний розділ міститиме у собі положення, що являють великий суспільний інтерес в Україні, і водночас є чутливими для Європейського Союзу. Йдеться про питання свободи пересування, а саме міграції, біженців, працевлаштування та візової політики. Стосовно економічного та секторального співробітництва переговори охопили 14 із 25 сфер співробітництва, які мають покращити частку українського експорту на внутрішньому ринку Європейського Союзу.

Важливою складовою частиною Угоди є створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, яка передбачає досить глибоку економічну інтеграцію. Метою створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС є формування спільного економічного простору України та ЄС у рамках поступової економічної інтеграції до спільного Європейського ринку шляхом поетапної реалізації чотирьох свобод — вільного руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили. Україні така угода буде вигідна насамперед тому, що ЄС сьогодні є найбільшим ринком світу, який охоплює 500 млн. споживачів з високою купівельною спроможністю, частка двосторонньої торгівлі для України становить 25–30%, тоді як для ЄС — 0,8 –1,2%. Як бачимо нам ця угода дійсно вигідна. Окрім цього ЄС є потужним джерелом регуляторних стандартів,— Україна отримає потужний стимул та допомогу у здійсненні економічних реформ.

Вигоди від Зони вільної торгівлі, зокрема, обумовлені хоча б тим, що враховуючи оптимальні умови доступу на ринок та географічну близькість, торгівля між Україною та ЄС може скласти 60% від загального торгівельного обороту. Окрім того, аналіз авторитетних консалтингових установ (залучених до справи Європейською Комісією) показав, що найбільш позитивний вплив від створення ЗВТ відчує легка промисловість, машинобудування, деякі підгалузі сільського господарства.

Виходячи з об’єктивних обставин розвитку відносин Україна-ЄС, варто наголосити, що пріоритетним аспектом цих відносин виступає економічне співробітництво та транзит енергоресурсів (спостереження доводять, що ЄС покладає неабиякі надії на те, що Україна і надалі буде відповідальним і політично солідарним з ЄС транзитером енергоресурсів, а також дотримуватиметься положень Енергетичної Хартії ЄС). Зона

вільної торгівлі в політичному розумінні розглядатиметься як елемент системної інтеграції України у європейський економічний простір.

Створення Зони вільної торгівлі надасть українській економіці переваги у стабільному зростанні (при чому ефект може бути збільшений за рахунок реформування інституцій та впровадження реформ як складової економічної інтеграції); інноваційному розвитку (завдяки покращенню доступу на ринки, розвитку спільних мереж та впровадженню інфраструктурних проектів).

Європейський Союз не менше України зацікавлений у створенні поглибленої Зони вільної торгівлі. Євросоюзом Україна розглядається, по-перше, як географічно близький, кваліфікованим й одночасно відносно дешевим ринком робочої сили та значним споживчим ринком (46,4 млн. чол. населення), по-друге, як потенційний ринок інвестицій та інновацій, по-третє, як привабливий ринок землі та сільськогосподарського виробництва, транспортних комунікацій (останнє для ЄС цікаво тим, що повітряний простір Євросоюзу перевантажений); по-четверте, за умови прозорої приватизації та відкритих тендерів, для європейського капіталу виступає привабливим участь у розробці родовищ енергоносіїв та корисних копалин.

Звісно, відкриття українських ринків і послуг для компаній ЄС не може відбутися одразу після підписання угоди з огляду на неготовність українських виробників до жорсткої конкуренції. Саме тому ЄС готовий до обговорення перехідних періодів для відкриття українських ринків на рівні окремих товарів, послуг, сфер економічної діяльності та реформування регуляторного середовища (зокрема механізмів державної підтримки) згідно із стандартами ЄС. Робота з реформування законодавства, адаптації стандартів і норм та розбудови потрібних інституцій потребуватиме зовнішньої допомоги. З огляду на це ЄС збільшить технічну та фінансову допомогу Україні.

В угоді про зону вільної торгівлі вживаються такі поняття як поглиблена та всеохоплююча Зона вільної торгівлі. Під всеохоплюючою тут мається на увазі максимальне наближення до єдиного ринку в торгівлі товарами та те, що лібералізація також охоплюватиме сфери надання послуг, заснування компаній, прямих іноземних інвестицій, руху капіталів і платежів, державних закупівель. Поглиблена ж означає максимальне усунення нетарифних бар'єрів у торгівлі, інструментом якого буде регуляторне наближення. Наслідки відкриття ринку ЄС для україн-

ських товарів та послуг залежить від успіху регуляторного наближення України до законодавства ЄС.

Також в Угоді передбачена співпраця в окремих секторах економіки. Що стосується торгівлі сільськогосподарською продукцією та продукцією харчової промисловості, то Угода між Україною та ЄС відбуватиметься лише у певних сферах. Зернові залишатимуться основним видом продукції українського сільськогосподарського експорту до ЄС. Цукор буде вилучено з угоди з огляду на високий ступінь протекціонізму в галузі з обох сторін. Невідповідність стандартів залишатиметься основним обмеженням експорту продукції з України до ЄС.

Металургійна продукція є однією з найважливіших груп товарів, які експортує Україна. Найбільшими проблемами галузі можна вважати застарілу техніку, низьку якість продукції. Водночас торгівля металопродукцією обмежена нетарифними бар'єрами, такими як засоби протидії викривленій конкуренції, спричиненій наданням державної допомоги. У контексті Угоди про Асоціацію можливе усунення цих бар'єрів та обмежень через гармонізацію технічних стандартів та увідповіднення регуляторного середовища до стандартів і норм ЄС. Нині українські металурги, а також виробники залізної руди і трейдери металобрухту представляють групу інтересів, яка найбільш зацікавлена в інтеграції України до європейських і світових ринків.

Що стосується енергетичної сфери, то навіть після скасування тарифів на торгівлю енергоносіями українські компанії, які виробляють електроенергію, не матимуть достатньої змоги експортувати продукцію до ЄС через нерозвинену інфраструктуру та відмінність технічних стандартів і правил, за якими функціонують енергетичні ринки ЄС та України. ЄС залишить також обмеження на імпорт українського вугілля та нафтопродуктів з огляду на субсидування вітчизняних виробників. Тому розвитку енергетичного сектору в рамках поглибленої вільної торгівлі можуть сприяти положення про розбудову транскордонних ринків електроенергії, а згодом поступове формування єдиного енергетичного ринку з ЄС.

Угода про асоціацію в частинах про секторальне співробітництво містить деталізовані переліки законодавчих актів ЄС, які підлягають запровадженню в Україні. А також там передбачено конкретні строки їх запровадження в законодавство України. Важливим також буде питання відповідності не лише законодавства але і практики його застосування. Сьогодні у центрі переговорів — здатність України виконати взяті

на себе зобов'язання, а саме інституційна здатність державних органів України. Як вже було згадано вище Європейський Союз надаватиме допомогу як фінансову так технічну під час вирішення цього питання.

Також одночасно у випадку підписання Угоди про асоціацію буде підписана Тимчасова угода (Interim agreement). Сторонами цієї угоди буде Європейський союз та третя сторона, а чинності вона набуде після ратифікації з боку ЄС та третіми країнами. Такі угоди підписували ряд європейських країн, зокрема Хорватія (у 2001 році), під час підписання Угоди про стабілізацію і асоціацію з Європейським Союзом.

Процедура укладання Угоди про Асоціацію розпочинається з надання повноважень Радою Європейського Союзу Комісії проводити переговори щодо укладання Угоди. Переговори завершуються парафуванням Угоди про Асоціацію, після чого проходить юридична та лінгвістична експертиза тексту (експертиза займає зазвичай приблизно півроку). Наступним етапом є прийняття рішення Радою Європейського Союзу про підписання Угоди про Асоціацію від імені Європейського Союзу. Після отримання згоди Європейського парламенту Рада Європейського Союзу одноголосно приймає рішення про укладання Угоди про Асоціацію. Підписана угода має бути ратифікована всіма сторонами: Європейським Союзом, державами-членами Європейського Союзу та третьою країною. Для порівняння можна використати приклад Хорватії, яка підписала Угоду про стабілізацію та асоціацію 29.10.2001, набула ж чинності угода аж 01.02.2005 року.

Українська дипломатія намагалася домогтися принципової згоди ЄС на закріплення в Угоді про Асоціацію можливості майбутнього членства України. Програмою-максимум було б зазначення в преамбулі Угоди, що «кінцевою метою України є набуття членства в Європейському союзі» і що «ця асоціація, на думку Сторін, сприятиме досягненню цієї цілі». Так було записано в європейських угодах, укладених в 1990-х роках з постсоціалістичними країнами Східної Європи).

Наразі ЄС відмовляється розглядати питання про можливість членства України. Саме в цьому контексті тлумачаться директиви Ради ЄС для переговорної делегації європейської сторони, що «нова посилена угода не повинна наперед визначати будь-який можливий майбутній розвиток відносин між ЄС і Україною». Також посадовці ЄС послідовно і за будь-якої нагоди наголошують на «сусідському» статусі України в рамках Європейської політики сусідства (ЄПС), яка охоплює країни, які не мають перспективи членства.

Таким чином, Угода про асоціацію не має перспективи членства, але є глибоко інтеграційною з економічної точки зору. Чим краще ми зможемо адаптуватися до стандартів Європейського Союзу, тим більш інтеграційною буде Угода. Угода про асоціацію не гарантує і не передбачає перспективу членства, але і жодним чином не заперечує такої можливості. Отже, укладання Угоди про асоціацію не зобов'язує Україну утриматися від здійснення процедур, необхідних для початку процесу набуття членства, насамперед подання офіційної заявки на членство в ЄС.

Список використаних джерел:

1. Андрійчук О. Україна — Європа: тести на сумісність / О. Андрійчук. — К.: Смолоскип, 2007. — 378 с.
2. Европейская идентичность: возникающая реальность или фантом? [Електронний ресурс] / Г. Вайштейн // Центр политических технологий. — Режим доступу до ресурсу: http: // www. politcom.ru / 8315.html.
3. Крюков О. І. Політико–управлінська еліта України як чинник державотворення: [монограф.] / О. І. Крюков [наук. ред. Е. А. Афонін]. — К.: Вид–во НАДУ, 2006–252 с.
4. A Charter of European Identity [Електронний ресурс] / Eurit. — Режим доступу до ресурсу: http: // www.eurit.it / Eurplace / diba / citta / cartaci.html.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм // [Пер.с фр. и послесл. А. Б. Гофмана]. — М.: Наука, 1990. — 532 с.
6. Идея европейской федерации [Електронний ресурс] / Э. Райтер // Институт Европы. — Режим доступу до ресурсу: http: // www. ieras.ru / journal / journal2.2000 / 8.html.
7. Губерський Л. Україна та ЄС: формування нової стратегії взаємовідносин // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К.: Інститут міжнародних відносин, 1999. — Вип. 13.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Меленчук А. В. Современный стан отношений Украины с Европейским Союзом в контексте подписания Соглашения об ассоциации

Автор анализирует современное состояние отношений Украины с Европейским Союзом и определяет на каком этапе находится подписание Соглашения об Ассоциации.

Ключевые слова: *Соглашение об Ассоциации, углубленная и всеобъемлющая зона свободной торговли, Соглашение о партнерстве и сотрудничестве.*

Melenchuk A. V. The nowadays relations between Ukraine and the European Union in the context of the Association Agreement

In this article the author analyzes the nowadays relations between Ukraine and the European Union and defines the stage of the signing of the Association Agreement

Key words *Association Agreement, deep and comprehensive Free Trade Zone, The Agreement of partnership and cooperation*

VIII. Світова політика

УДК 327 (477:430)

Давиденко А. В.

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН У 2000–2013 РОКАХ

Аналізується процес розвитку міждержавних відносин України та Німеччини у 2000–2013 рр.

Ключові слова: *українсько-німецькі відносини, ДААД, Україно-німецький форум.*

Становлення і розвиток українсько — німецького співробітництва на міждержавному рівні нараховує 2 десятиліття. У різний час характер взаємин змінювався залежно від стану міжнародних відносин. Проте на сьогодні актуальність вивчення українсько-німецьких відносин зумовлюється провідною роллю ФРН в Європі та світі. Німеччина є головною політичною та економічною потугою Європи, займає 4 місце у світі за рівнем ВВП, претендує на постійне місце у РБ ООН. Дослідження історії взаємин України з Німеччиною дає можливість розглянути форми міждержавного співробітництва, що мають широке застосування в міжнародній практиці.

Дослідження у сфері відносин України з Федеративною республікою Німеччина сьогодні є досить популярними. Вивчають цю проблему такі сучасні науковці як Сокол С. М., Старостенко Г. В., Гогунська А. І. В. Однак сучасні дослідження не дають системної картини сучасного стану відносин між Україною та Німеччиною.

Федеративна Республіка Німеччина визнала незалежність України однією з перших країн Великої Сімки. Дипломатичні ж відносини між двома державами були встановлені 17 січня 1992 року.

Базовими документами для розбудови та подальшого року взаємин між обома державами є Спільна декларація про основи від-

© Давиденко А. В., 2013

носин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина», яку було підписано у червні 1993 року під час візиту в Україну канцлера Німеччини Г. Коля.

Вже у 1998 році в м. Бонн були започатковані українсько-німецькі політичні консультації на вищому рівні, які ознаменували новий етап у розвитку політичних відносин між двома країнами. Вони стали своєрідним підсумком співробітництва у 90-ті роки XX століття та водночас створили надійне підґрунтя для подальшого нарощування потенціалу взаємовигідної партнерської співпраці [7].

Крім цього в практику українсько-німецьких відносин було впроваджено регулярні консультації між міністерствами закордонних справ, що дало можливість проводити регулярні обговорення актуальних проблем двостороннього співробітництва та європейської політики.

Активно розвивається співробітництво між Верховною Радою і Бундестагом ФРН. В парламентах обох кран існують депутатські групи, програми діяльності який передбачають створення на парламентському рівні сприятливих умов для подальшої розбудови відносин між Україною і ФРН. Голови обох парламентів регулярно здійснюють робочі візити.

Існує 3 стратегічні напрямки для розвитку українсько-німецької договірно-правової бази: підтримка Німеччиною суспільно-політичних і економічних реформ в Україні; транспортування енергоносіїв; співпраця на євроінтеграційному напрямку.

Станом на 2013 рік договірно-правова база відносин між Україною та ФРН складається з 70 документів міжнародно-правового характеру, з яких 43 укладені на міждержавному та міжурядовому рівнях. Основна частка угод підписаних протягом 2000–2013 має міжвідомчий характер і стосується економічних, гуманітарних та військово-технічних питань. Угод суто політичного характеру протягом 2000–2013 підписано не було.

Важливою подією у формуванні двосторонніх відносин стало заснування у 1999 році «Німецько-українського форуму», покликаного суттєво активізувати не лише взаємні економічні контакти, але й розширити можливості для налагодження контактів між громадськими неурядовими організаціями обох країн з питань політики, культури, науки та ЗМІ. А в 2000 році в Україні було створено «Українсько-німецький форум» [3].

Німеччина — важливий партнер України на її шляху до ЄС. Федеративна Республіка Німеччина надає нашій державі різ-

нопланову матеріальну і культурно-освітню допомогу і є одним з найважливіших торговельних партнерів.

Перші роки нового тисячоліття позначилися деякими змінами у встановленні пріоритетів у двосторонніх взаєминах. Враховуючи значні коливання зовнішньополітичного курсу України, а також схожі процеси в зовнішній політиці ФРН, можна виділити як мінімум три історичні етапи взаємовідносин між нашими державами у 2000–2013 роках.

Перший етап. Українсько-німецькі відносини вийшли на рівень привілейованого партнерства. Було започатковано практику щорічних політичних консультацій на вищому рівні, що дало серйозний імпульс для українсько-німецькому співробітництву у різних сферах. Другий термін президентства Кучми позначився активізацією українсько-німецьких відносин. Так в 1999 році було створено низку міждержавних об'єднань серед яких слід виділити Німецько-український форум. Важливим розділом діяльності Українсько-німецького форуму є проведення та участь у низці міжнародних конференцій з економічних питань. Наприклад, у червні 2003 року організація провела діловий форум підприємців України та Німеччини «Дві німецькі економіки та технології Донеччини». Важливим за обсягом та важливим за значення для Українсько-німецького форуму є постійно діючий «Інвестиційний форум Україна-Німеччина».

Були і негативні моменти. Зокрема Україна отримувала дорікання про недостатній рівень демократії в суспільно-політичному житті. Це набуло особливої актуальності після касетного скандалу та акції «Повстань Україно». Крім того говорилося про корумпованість української влади і непрозорість економіки. Все це разом мало негативний вплив на переговори про поглиблення інтеграції з ЄС [1].

Другий етап. Наприкінці 2004 року після першого і другого туру президентських виборів і початку Помаранчевої революції, позиція ФРН схилилася до підтримки опозиційних кіл. Даний період характеризувався сприянням євроатлантичного напряму у зовнішній політиці України. Змінилася й політика Німеччини у бік прохолодніших відносин з Росією. Причиною всіх цих процесів стала зміна влади в обох державах.

Значна активізація підтримки євроінтеграційних прагнень України здійснювалася перш за все Німеччиною та кількома іншими країнами ЄС. Новий канцлер Ангела Меркель також прихильно ставилась до курсу на євроінтеграцію у зовнішній політиці України.

Німеччина активно підтримала суспільно-політичні ідеї та програми Помаранчевої революції. Як відзначили німецькі офіційні особи, саме в той час було створене позитивне підґрунтя для виведення українсько-німецьких відносин на якісно новий рівень завдяки дії наступних чинників: політичним змінам в Україні; транспарентності нової української влади; формування кола прихильників України в Німеччині.

В 2005 році відбувається процес активізації українсько-німецьких відносин на вищому рівні. Показовим є той факт, що один із перших закордонних візитів 2005 року Президент України В. Ющенко здійснив саме до Німеччини. Під час свого робочого візиту він зустрівся з найвпливовішими офіційними особами, зокрема канцлером, міністрами і президентом Бундестагу. Важливим підсумком перебування українського Президента в Німеччині стало започаткування роботи «Українсько-німецької групи високого рівня з економічних питань». Група зосереджувала свою роботу на підготовці та реалізації спільних проектів у тих сегментах економіки, які були визнані пріоритетами: енергетика та енергозбереження; металургія та вугільна промисловість; транспортна інфраструктура; співпраця в авіаційній та суднобудівній промисловості.

Протягом 2006–2009 років відбулися позитивні зрушення в структурі українського експорту (знизилася частка сировини та зросла питома вага готових виробів). На першому і другому місцях як і раніше знаходилися товари текстильної і металургійної промисловості, а на третє місце, випередивши хімічну промисловість, вийшла продукція машинобудування.

Пожвавлення міждержавних економічних зв’язків між Україною та Німеччиною, об’єктивна зацікавленість українських та німецьких підприємців у розширенні співпраці створюють передумови для виведення двостороннього торговельно-економічного співробітництва на якісно новий рівень.

Україна має значні можливості для поглиблення співпраці у сфері високих технологій, енергетики, машинобудування транспорту, реалізації масштабних економічних проектів на двосторонньому рівні, так і за умови залучення інших зацікавлених сторін. Саме на підприємницькому рівні знаходиться значний потенціал українсько-німецького економічного співробітництва, а тому вже сьогодні ми маємо добру нагоду для пошуку нових форм співпраці, обговорення інвестиційних проектів, напрацювання перспективних ідей.

Прихід до влади в Німеччині нового канцлера надав орієнтованим на захід українським політичним силам надію на прискорення зближення з Європою. Підтримка ФРН була відчутною ще в період підготовки саміту Україна — ЄС, який відбувся 21 лютого 2006 року у Брюсселі. Під час даного заходу було прийнято низку важливих документів, серед яких слід виділити план дій «Україна — ЄС». Окрім того Німеччина сприяла рішенню ЄС про надання українській економіці статусу ринкової.

Проте німецька сторона не поспішала з процесом поглиблення інтеграції з Україною в рамках ЄС. Протягом 2006–2013 років відчувається охолодження у ділових двосторонніх відносинах. Результатом цієї тенденції стали наступні моменти: негативна оцінка роботи правової системи в Україні; створення довготривалих робочих груп для модифікації українського законодавства; зауваження щодо окремих пунктів Господарського та Цивільного кодексів [5].

Особливістю даного періоду можна назвати низький коефіцієнт корисної дії українсько-німецьких контактів, що спричинило відмову німецьких урядових кіл підписувати широкомасштабні договори та угоди, і появу напівофіційних рекомендацій, заяв та консультацій [6].

Третій етап. З моменту перемоги Антикризової коаліції влітку 2006 року розпочався новий етап українсько-німецьких відносин. Німеччина досить прохолодно відреагувала на прихід до влади представників Партії регіонів, однак інтереси газового консорціуму та негативне враження від газового конфлікту нашої держави з Російською Федерацією зробили реакцію ФРН значно обережнішою, ніж, наприклад, США.

В 2007 році позначилася ще одна цікава тенденція в розвитку українсько-німецьких відносин. Так, Німеччина разом з іншими країнами ЄС розпочала розділяти теми, що виносились на обговорення з представниками України на політичні та економічні. Якщо поточні політичні питання залишалися прерогативою попередньої влади, то економічні — представників Антикризової коаліції.

Політика Німеччини щодо України у 21 столітті містить кілька основних компонентів, які відображають її інтереси:

Підтримка ринкових реформ

Співробітництво у сфері газо- і нафтотранспортування

Взаємодія у питанні європейської інтеграції

Сприяння затриманню потоків мігрантів

Співробітництво у сфері екологічної безпеки

Підтримка стабільності для інвестування

ФРН має вплив на реформи в України найчастіше шляхом проведення консультацій з Верховною Радою України. Ці консультації здійснюються різними фондами. При консультації німецька сторона віддає пріоритет:

Поліпшенню умов для функціонування ринкової економіки

Виконання Україною різнопланових домовленостей

Поліпшенню законодавства

Підготовці та підвищенню кваліфікації кадрів.

Одним з найважливіших важелів впливу ФРН на українське суспільство є система надання грантів в різних галузях (технічній, економічній та культурній).

Суспільно-політична стабільність в Україні є одним з основних політичних інтересів ФРН як отримувача російських енергоресурсів. Це обумовлено всіма вищевказаними чинниками, а також необхідністю стабільної роботи німецьких корпорацій.

Проблеми європейської інтеграції займають помітне місце у двосторонніх відносинах. Однак часто можна помітити подвійні стандарти у ставленні до Україні з боку країн ЄС і насамперед Німеччини.

Дійсно, німецькі політики говорять про необхідність зближення України з ЄС, але на офіційному рівні присутні лише загальні заяви з цього приводу, а не пропозиції конкретного вирішення цих питань. Одними із причин такої позиції є те, що ЄС сам не може розібратися з власними проблемами після вступу до цієї організації відносно слаборозвинутих країн — Румунії та Болгарії.

Політика ж України щодо Німеччини у 21 столітті складається з кількох основних компонентів, а саме:

Курс на спрощення візового режиму та режиму торгівлі

Питання про зближення з ЄС

Отримання Україною траншів від Німеччини, представницьких структур і корпорацій

Доступ України до фінансових джерел Європейського банку реконструкції і розвитку.

Німеччина є одним з основних економічних партнерів України. За обсягами зовнішньоторговельних операцій з Україною ФРН посідає друге місце після Росії, а за обсягами вкладених інвестицій — перше. Однак Україна має негативний зовнішньоторговельний баланс з ФРН.

За цим показником вона займає 3 місце поступаючись лише Росії та Туркменістану.

Важливим інструментом проведення ринкових реформ в Україні є програма ТРАНСФОРМ. ЇЇ фінансування здійснюється ФРН. Поряд з консультативною допомогою щодо розвитку малого та середнього бізнесу, в рамках даної програми витрачено близько 3 млрд. євро на практичне запровадження ринкового господарства в Україні.

Одним з головних проектів українсько-німецької економічної співпраці є вирощування сільськогосподарської культури — рапсу. Це дасть змогу виробляти біопаливо. Це є дуже актуальним питанням з огляду на проблему забруднення навколишнього середовища та обмежені запаси нафти і газу.

Важливим механізмом двосторонньої економічної співпраці була створена у 1995 році українсько-німецька Група високого рівня з економічного співробітництва, покликана готувати пропозиції для урядів, реалізація яких допомагатиме приватним підприємцям налагоджувати двосторонню співпрацю.

На відміну від українсько-німецької політичної та економічної співпраці, культурно-гуманітарна взаємодія протягом 2000–2013 рр. розвивалася рівномірно по висхідній. Період 2000–2004 рр. характеризувався певною політизацією гуманітарної сфери українсько-німецьких відносин. Головними завданнями численних німецьких гуманітарних організацій в Україні були виборчі процеси в Україні, проблеми нелегальної міграції, питання закриття ЧАЕС, архівування історичної спадщини. Особливо активно розвиваються культурні та освітні обміни у різних сферах.. Існують різні види даної взаємодії між нашими державами:

1) двосторонній молодіжний обмін. Для його активізації в Україні існують «Німецьке молодіжне об'єднання державних службовців» (обмін досвідом між молодими державними службовцями) та Всеукраїнське об'єднання «Німецька молодь в Україні». За їх сприяння проходять Партнерські конференції. Одним із результатів цих заходів є від'їзд талановитої української молоді до Німеччини. А отже, створюються і певні проблеми для розвитку нашої держави у майбутньому.

2) педагогічний обмін. В його рамках учні українських шкіл відвідують німецькі навчальні заклади, а німецькі школярі — українські. В рамках подібних проектів Центральне управління у справах освіти за ордоном організовує стажування для українських вчителів німецької мови.

3) студентський та науковий обмін. Цим питанням опікується ДААД.

Основними завданнями українського відділення ДААД є інформування про систему освіти у ФРН, організація доступу до інформації про можливості отримання стипендій, організація відповідних конкурсів, консультативна та організаційна робота, підтримка контактів з вузами обох країн [8].

Особливістю українсько-німецьких двосторонніх відносин на початку 21 століття є подвійна природа. Існують протиріччя у політичних поглядах основних партій та політичних сил на двосторонні відносини. І в Україні і в Німеччині сформувалися протилежні погляди на подальше взаємодію.

Отже, протягом 2000–2013 років головними питаннями українсько-німецької співпраці були: створення газотранспортного консорціуму, добудова нафтогону Одеса-Броди до міста Вільгельмсхафен, екологічний блок питань, до якого входять закриття ЧАЕС та питання забруднення українськими підприємствами річок, що впадають в басейн Балтійського моря; євроатлантична інтеграції України, укріплення західної частини українського кордону, демократизація внутрішнього життя, питання іноземних інвестицій, компенсаційні виплати колишнім заробітчанам. Цей перелік є підтвердженням яскравої асиметрії в українсько-німецьких відносинах. Україна для ФРН є одночасно фактором, що створює певні проблеми і сферою німецьких економічних інтересів. Не всі головні напрямки українсько-німецьких відносин мають практичну реалізацію.

Зокрема питання створення газотранспортного консорціуму і досі залишається на папері. А воно має стратегічне значення для нашої держави, адже без німецьких інвестицій газотранспортна система України скоріш за все не буде ефективною. У проекті також залишається добудова нафто гону Одеса — Броди — Вільгельмсхафен. Інші питання втілюються в життя. Однак наприклад проблема ЧАЕС не знайшла на завершальній стадії переговорів підтримки з боку ФРН. Лише внаслідок сприяння Франції європейські структури виділили кошти на даний проект. А німецьке фінансування проекту з укріплення українського західного кордону та екологічних заходів наштовхуються на проблеми нецільового використання коштів українською стороною.

Можна констатувати, що в новому столітті значення України для Німеччини зросло внаслідок необхідності стабільного транзиту газу, а також з причин все більш чіткого окреслення самостійної політики

нашої держави. Є очевидним той факт, що ФРН прагне закріпити свій вплив на Україну, найактивніше використовуючи економічний важіль та перспективу взаємовигідного співробітництва у газовому консорціумі. Водночас ФРН є зацікавленою у дружніх відносинах України з Росією, однак без інтеграції в євразійські структури. Окрім того ФРН цікавить питання безпеки українських ядерних об'єктів та української міграційної політики (питання затримання та депортації нелегалів на кордоні з ЄС). Україна ж має постійну необхідність в технологічній, інноваційній та фінансовій, а також політичній підтримці з боку ФРН.

Список використаних джерел:

1. Мартинов А. Ю. Українсько-німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90-іроки XX ст.) / А. Ю. Мартинов. — К., НАН України, Інститут історії України. — 2000. — 86 с.
2. Павленко Г. В. Німці на Закарпатті / Г. В. Павленко. — Ужгород, 1995. — 72 с.
3. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичні і прикладні аспекти / За ред. Ф. М. Рудича. — К., 2002. — 402 с.
4. З авьялов А. С. Вопросы германской истории / А. С. Завьялов. — Днепропетровск, 1986. — 125 с.
5. З ленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А. Зленко. — Х.: Фоліо. — 559 с.
6. Співробітництво України та Німеччини. Парламентські слухання.- К., 2006. — С. 80–87.
7. Угода між Урядом України та Урядом ФРН про співробітництво у військово-технічній галузі від 16 грудня 1997 року // Голос України.
8. Яцишин М. М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-і роки XX століття. — Луцьк: Вежа, 1999. — 204 с.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013 р.

Давиденко А. В. Развитие украинско-германских отношений в 2000–2013 годах

Анализируется процесс развития межгосударственных отношений Украины и Германии 2000–2013 гг.

Ключевые слова: *украинско-германские отношения, ДААД, Украино-германский форум.*

Davydenko A. V. The development of Ukrainian — German relations in 2000–2013

In this article the development of bilateral relations between Ukraine and Germany in 2000–2013.

Keywords: *Ukrainian-German relations, DAAD, Ukrainian-German forum.*

VIII. Світова політика

УДК 321.01 + 323.1

Мазур Ю. В.

Аспірант Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ КРАЇН СХІДНОЇ АЗІЇ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ЧИННИКА

Дана стаття розкриває особливості модернізації політичних інститутів країн Східної Азії в контексті культурної та цивілізаційної самобутності регіону.

Ключові слова: *політичні інститути, модернізація, країни Східної Азії, політична культура, цивілізації.*

Сучасне уявлення про традиційну основу і специфічну політичну культуру сучасних держав Східної Азії обумовлено, перш за все, цивілізаційними особливостями їх суспільно-політичного розвитку, проте являє собою переплетення східних і західних елементів і проявляється у всіх компонентах політичної системи країн Далекого Сходу — структурі вищих органів державної влади, діяльності політичний партій і громадських інститутів, конституційному розвитку, політичному мисленні правлячих еліт і мас. Актуальність теми дослідження полягає в тому, що для країн Східної Азії характерним є політичний вектор модернізації щодо пошуку адекватних шляхів соціально-економічного і політичного розвитку, що пов'язано із збереженням культурної самобутності та самоідентифікацією. Відштовхуючись від конкретного історичного розвитку, специфіка політичних систем держав Східної Азії відзначається цивілізаційними особливостями та специфікою політичної культури.

Здобутки Західної цивілізації та розвиненість країн Заходу стали спонукаючим мотивом для активних прогресивних дій на Сході. Проте розглядаючи особливості процесів інституційних трансформацій

© Мазур Ю. В:, 2013

в країнах Східної Азії стрижневою постає проблема співвідношення національних традицій із західними ідеалами і цінностями. Як відзначають дослідники Ту Веймін [1] та Нху-Нгок Онг [2], учасники полеміки розділилися на два основні табори, відповідно прихильності до полярно протилежних точок зору. В одному випадку спостерігається неприйняття всього західного і ідеалізація власних традицій Чандран Наір [3], Кім Дай Джунг [4], Тьянзян Ши [5, 6], а в іншому повна вестернізація Кінхіде Мушакоджі 70], Лі Куан Йю [8]. Відповідна позиція науковців стала реакцією на зміни міжнародного середовища і спробою адекватного реагування на виклики часу. Нині залишається актуальним питання щодо правильності обраного шляху й перспектив подальшого розвитку регіону. Відтак метою роботи є дослідження модернізації політичних інститутів в країнах Східної Азії на сучасному етапі міжнародних відносин, спроба визначення специфіки вибору вектору розвитку країнами Сходу в умовах трансформації міжнародного середовища.

Варто відзначити українських вчених, що приділяють увагу дослідженню проблеми цивілізаційної ідентифікації та аналізу проблеми внутрішньої динаміки розвитку політичних інститутів таких українських науковців: Ю. Павленко [9, 10], Ю. Пахомов [10], В. Сєднєв [11], А. Шморгун, О. Коппель та інші.

У даній узагальненій спробі дослідити сучасність як історичну реальність, автор визначає наступні тематичні завдання: по-перше, проаналізувати роль культури в процесі модернізації політичних інститутів в країнах Східної Азії; по-друге, окреслити особливості розвитку політичних інститутів в країнах регіону в контексті чинника соціокультурної ідентичності; по-третє, визначити роль традиційного соціально-культурного потенціалу країн Східної Азії для політико-економічних трансформаційних перетворень в умовах змін сучасного світу. Кожне з цих питань є надзвичайно складним, проте, якщо виділити їх одночасно, в сукупності, можна побачити нові можливості виходу за межі трьох загальновживаних, але застарілих дихотомій: протиставлення традиційного — сучасному, західного — всьому іншому і локального — глобальному.

Протягом століття азіатські інтелектуали ретельно придивлялись до західних вчень та досвіду. Як відзначає Ту Веймін: «Японські бюрократи методично переймали у європейців, а пізніше і у американців, прийоми науки, технології, виробництва, політичного управління. Аналогічним чином, на основі знань Заходу, будували власні соціальні

системи в Китаї, Кореї та В'єтнамі. Прихильність вестернізації дозволила країнам Східної Азії перебудувати власну економіку, політику, громадську систему відповідно до найбільш передового взірця.» [12, с. 247]. Подібна позитивна ідентифікація із Заходом та власноручна фундаментальна перебудова власного суспільства за невластивим зразком не має прецедентів в історії людства. Авторка поділяє позицію східних дослідників, які наголошують на тому, що східноазіатська програма модернізації (зокрема, у Китаї), що оформлюється під впливом конфуціанської традиції, передбачає достатньо цілісне бачення інститутів управління та керівництва і полягає у наступних принципах:

По-перше, державне втручання в ринкову економіку є не лише необхідним, але й бажаним. Доктрина, згідно якої держава є неминучим злом, а ринкова система самодостатньою і здатною підтримувати суспільну рівновагу, не відповідає сучасному досвіду (причому ні східному, ні західному). Влада, яка чуйно відноситься до громадських потреб, турбується про добробут людей і відповідальна перед народом є виключно необхідною для забезпечення спокою.

По-друге, хоча закон надає мінімальні умови для підтримання соціальної стабільності, «органічної солідарності» можливо досягти лише за допомогою більш глибоких соціальних встановлень. Цивілізована поведінка не може бути досягнена за допомогою покарання. Наслідування істинного вчення потребує добровільної участі. Лише закон не здатний викликати відчуття сорому, без якого цивілізована поведінка неможлива. Люди залучаються до вищої істини завдяки громадським ритуалам.

По-третє, родина виступає в ролі головної складової, що передає цінності з покоління в покоління. Взаємовідносини всередині родини, диференційовані відповідно до віку, статі, авторитету, статусу створюють багате природне середовище в якому можна набути навичок правильної поведінки. Принцип взаємності наявний усім різновидам внутрішніх сімейних відносин. Вік та стать є двома найбільш глибокими розмежувальними лініями всередині людської спільноти, і невпинно долаються в родині завдяки взаємній турботі її членів [12, с. 247].

В одній з своїх останніх робіт Ту Веймин підкреслює, що: «Освіта повинна стати громадянською релігією суспільства. Головною метою освіти є виховання характеру. Працюючи над створенням усесторонньої особистості, школа повинна стимулювати не лише когнітивні, а й етичні навички. Навчальні заклади повинні навчати акумуляції «соціального

капіталу» шляхом комунікації. Крім набуття знань та навичок, школяр має розширювати власну культурну компетенцію та залучатися до духовних цінностей» [13, с. 12].

За модернізацію політичної культури виступає нова східна інтелігенція, яка отримала європейську освіту. Знайомство з західними суспільно-політичними вченнями призвело до запозичення однією частиною ідей буржуазного розвитку, іншою частиною — соціалістичних ідеалів. Таке переплетення східних і західних елементів проявляється у всіх компонентах політичних систем Сходу структурі вищих органів влади та механізмі їх функціонування, діяльності політичних партій та громадських організацій і, політичному мисленні і поведінці лідерів. Як відзначає Кінхіде Мушакоджі: «значний прошарок нової східної інтелігенції прагне до модернізації політичного розвитку, не пов'язуючи його ні з капіталізмом, ні з соціалізмом, а намагаючись знайти самобутній, свій власний шлях з використанням національної політичної культури. Виникають в середовищі інтелігенції випадки орієнтації на ідеї лібералізму та індивідуалізму. Для нової політичної еліти східних суспільств найбільш привабливими в західній політичній культурі є ідеали рівності, справедливості і демократії» [14].

Вступ Сходу в техногенну еру означив серйозний виклик політичній культурі азійських суспільств. Нова техніка, більш високий рівень продуктивності праці це сили, перед якими ніщо встояти не може, бо користь, принесена ними, настільки очевидна, що навіть самі крайні традиціоналісти не можуть залишатися до них байдужими. Прийняття здобутків сучасності, проте, не призвело до відмови від культурних та традиційних основ Далекосхідної спільноти. Відтак практика показує, що по мірі включення у світове господарство нових країн і регіонів Сходу створюються все більш вигадливі сполучення ліберальних принципів з іншими культурними та ідейно-політичними традиціями, вельми відмінними від європейських. Економічні та політичні інститути в Японії, Південній Кореї, КНР та Тайвані і інших країнах Азії і Африки, які переживають процеси прискореної модернізації, далекі від західних зразків [15, с. 34–35]. Таким чином, наслідування традиційних зразків культури залишиться довгий час складовою соціально-культурних, політичних перетворень в країнах регіону.

Розгляд перспектив політичних трансформацій в країнах Східної Азії неможливий без розуміння специфіки політичних процесів всередині країн. Так, у Китаї необхідно враховувати офіційне трактування цього

питання елітою країни. Дослідження пропагандистських тез щодо питання політичної модернізації дає уявлення про вектори розвитку, які влада має наміри проводити. Ще з 2008 року партійно-політичне керівництво підкреслювало недопустимість відмови від ідеологічного верховенства марксизму та основ соціалізму, а також неприйнятність перейняття західних політичних інститутів. На той час такий вектор політики мав позитивний досвід в умовах викликів сучасності (зокрема сприяла запобіганню критики політики реформ на фоні світової фінансової кризи та їх успішного втілення). На сьогодні така політика китайського керівництва неприйняття цінностей заходу втілилась у більш чіткому формулюванні тези «чотирьох меж» у економіці, політиці та культурі (необхідності розмежовувати: 1) марксизм та антимарксизм; 2) економічний устрій Китаю, побудований на основі соціалістичної громадської власності із сумісним розвитком різних форм власності та приватизацію, а також систему виключно громадської власності; 3) соціалістичну демократію із китайською специфікою та західну буржуазну демократію; 4) соціалістичні ідеї та культуру з одного боку, та зіпсовані феодальні та капіталістичні з іншого) [16, с. 83]. Відтак, характерним для китайських політичних трансформацій було і є також те, що метою будь-яких політичних ініціатив було вдосконалення влади та суспільства, але не її повалення.

На відміну від європейських країн, витрат на природно історичну трансформацію в сучасну світову спільноту кілька поколінь, поступово пристосовуючись до нових умов і змінюючи традиційні цінності, Китай зберіг їх в набагато більшій мірі, продемонструвавши зовсім інший рівень синтезу з новою матеріальною культурою. Соціалізм втілив європейську техногенну традицію, яку не могла створити традиційна культура, але не прийняв європейського індивідуалізму. Посилення тенденцій глобалізації та зникнення відмінностей в матеріальній культурі, змістили цивілізаційну специфіку в сферу духовної та політичної культури, і які співпали з постмодерністськими тенденціями. Матеріальна ідентичність, що забезпечила перевагу західному світові, поступово поступається місцем духовній, що є універсальним джерелом розвитку і нової формаційної ініціативи [17, с. 328–330].

У перспективі XXI ст. в Китаї з’явилися контури нової моделі, спроможної вирішити суперечності між владою і матеріальною культурою, традицією і матеріально-технічним прогресом, але її механізм, на відміну від ліберально-демократичного, не діє автоматично

і вимагає постійних зусиль, що неминуче відбивається в типі розвитку, із характерним йому пошуком і підтримкою ідентичності. Як відзначає російський дослідник О. Н. Борох: «Остаточний результат модернізації, таким чином, не тільки в Китаї залежить від цивілізаційної цілісності, що допускає мобілізаційність і зберігає традиційні інститути, а також від цілеспрямованої діяльності політичних партій та їх лідерів, що використовують соціокультурні традиції для вирішення сучасних політичних завдань» [16, с. 84].

Незважаючи на сильний вплив китайської культури на японське суспільство, Японія залишається абсолютно самобутньою цивілізацією, соціальні форми якої навряд чи мають аналогії в інших цивілізаціях світу. Сьогодні Японія — це країна, що динамічно розвивається, і багато в чому це пов'язано з природною працьовитістю і підприємливістю японців. Прагнення до всього нового і прогресивного, готовність переймати й удосконалювати останні світові досягнення — це якість японського народу вже давно стало чудовою національною традицією. Сьогодні Японія відкрита всьому світу і бере активну участь у міжнародному співробітництві.

Сучасна Японія демонструє світові унікальний досвід формування самобутньої політичної системи. Це країна, яка безмірно дорожить традиціями предків і при цьому позитивно оцінює наявний досвід державно-правового будівництва накопичений сучасним світом. Японія володіє адекватним, поміркованим консерватизмом і здатна визнавати необхідність перетворень. Зокрема, І. Є. Діскін відзначає, що: «Незважаючи на наявність стабільності розвитку соціальних відносин, японські політичні еліти безперервно ставлять питання про необхідність реформування системи державного управління. Причинами позначення неминучості перетворень сучасної соціальної та державної структури японського суспільства є чинники, взаємно стимулюють зміни моделей соціальної дії» [18, с. 30].

Характерно, що увесь комплекс геополітичних, національних та історичних особливостей Кореї визначається її належністю до конфуціанської політичної традиції. Для політичної культури конфуціанського суспільства визначальною є історико-філософська концепція влади, яка практично не зазнала істотної трансформації навіть в останні десятиліття, пов'язані з політичною модернізацією країни.

У сучасній Південній Кореї, незважаючи на розвиток модернізаційних процесів, політична традиція і культура максимально зберігають

конфуціанську спадщину, у свідомості сучасних корейців держава як і раніше займає особливе місце: суспільство визнає його як імператив, відводить йому особливу роль, в масовій свідомості культивується схиляння перед державною службою практично в тій же мірі, як перед науковою та освітньою сферами. Вчені підкреслюють, що ступінь впливу конфуціанських установок, їх роль у різних галузях життя суспільства в міру розвитку політичної модернізації змінюються, однак тяжіння до сильної державної влади залишається. Відповідна тенденція полегшувала підтримання авторитарних порядків аж до останніх півтора десятиліття XX в [19, с. 76].

Процес модернізації відзначений вираженою регіональною та національною специфікою, заснованої на збереженні міжцивілізаційних відмінностей. Специфічність сучасного східноазіатського суспільства оформилася досить міцно, вона базується на особливому типі соціальних відносин, пов'язаному з традиційним контекстом взаємодії індивіда та соціуму, суспільства і держави, функціональної ролі консенсусу і корпоративних стереотипів [19, с. 82]. Зокрема у КНДР виразно існують схожі із Південною Кореєю риси соціально-політичної культури, що спричинено єдиним осередком сформованого менталітету корейського населення до періоду виділення двох блоків. Такими є, наприклад, система суворої ієрархії суспільства, потреба в жорсткому керівництві, шанування і дотримання норм релігії і традицій.

Відмінності політичних інститутів, що характерні для двох Корейських держав в основному пояснюються впливом СРСР і США, які намагалися створити протилежні соціалістичні і демократичні цінності в даних країнах. У КНДР дана спроба зумовила розвиток «культу особи», жорсткої системи підпорядкування державі і яскраво вираженою мілітаризації суспільства. Аналітики відзначають, що у Республіці Корея спостерігається більш ліберальна система суспільних відносин, законодавства та державного регулювання [19, с. 31].

Процес модернізації Тайваню сприяє закріпленню на острові збалансованої в основних параметрах соціально-економічної структури, яка в змозі протистояти будь-яким зовнішнім та внутрішнім викликам. Авторка поділяє точку зору науковців, які стверджують, що особливий характер Тайванської модернізації полягає у першочерговому розвитку незалежного національного ринку, формуванні правової держави, громадянського суспільства та демократичних інститутів у поєднанні з ідеєю розвитку із власним соціокультурним комплексом. Перейняття

тайванцями західних стандартів та моделей не спричинило заміні останніми власних традиційних та національних особливостей [20, с. 212].

Важливо зазначити, що становлення політичної культури Монголії обумовлюються їх національним характером, традиціями, цінностями, оскільки вона є невід'ємною складовою загальнонаціональної культури. Відносна економічна відсталість характеризується успішним завершенням переходу від авторитаризму до демократії, оскільки можна вважати, що прихильність ідеям і цінностям демократії зафіксована на правовому та інституційно-структурному рівні. Основні шляхи інституалізації нової політичної культури в монгольському суспільстві полягає у встановленні балансу традиційного і сучасного, світового і національного, східного і західного, формування політичної еліти, громадянського суспільства, багатопартійності, державно-регульованої ринкової економіки і правильного розуміння демократичних ідей [21].

Узагальнюючи вищенаведене, можна зробити наступні висновки: по-перше, суспільний підйом та розвиненість країн Східної Азії із характерною перевагою пристосованості універсальних економічних та політичних факторів відзначається помітним впливом культурної традиції на процес модернізації. І хоча імпульс модернізації походить саме з Заходу, її східноазіатська інтерпретація набула таких форм, які настільки відрізняються від західноєвропейських та північноамериканських, що складають альтернативу західному модернізму. Проте це не означає, що східноазіатська модель трансфорації суспільства схильна до витіснення західної. Логіка полягає у цінності азіатської моделі розвитку не лише як безпосередньо специфіці Азії, а у співвідношенні із західним варіантом розвитку можливості відповідати повною мірою потребам глобальної спільноти у XXI столітті.

По-друге, стосовно розвитку та модернізації політичних та економічних інститутів країн Сходу у поєднанні зі збереженням традиційного світогляду та культурних цінностей дана теорія модернізації, згідно якої необхідною є заміна традиційних цінностей на цінності, які мотивують господарських суб'єктів не підтвердилась. Має місце абсолютно протилежний варіант модернізації суспільства. Можна припустити, що виклики сучасності спричинили необхідність зосередження на традиційному світогляді як засобі зберегти власну цивілізаційну та культурну ідентичність у змінному світі схильному до гомогенізації. Якщо для Заходу характерним є виділення посилених

етно-національних рухів у виділенні власної ідентичності на Заході в умовах стирання національних кордонів та посилення глобалізаційних процесів, то у країнах Сходу етно-національне самовизначення (у поєднані з традиційною самобутністю та культурою) є наскільки міцним, що навіть під впливом глобалізації та наслідків суспільної трансформації, людина сходу із рухом власного життя в сучасність не змушена змінювати власний світогляд.

По-третє, політичні інститути та політична культура із характерними традиційними рисами є принципово важливими детермінантами політично-економічних перетворень в країнах Східної Азії. Аналіз специфіки політичної трансформації в Східній Азії призводить до двоякого їх тлумачення: в одному випадку, апеляція східних діячів до азіатських цінностей слугує засобом виправдання авторитарних методів правління (і така позиція нерідко є виправданою), в іншому звернення до азіатських цінностей служить також інструментом протистояння насильницької вестернізації, захисту власної національної ідентичності, а на міжнародній арені — інструментом боротьби проти прагнення Заходу домінувати в Азії та Африці, під усьому світі. А відтак визначення специфіки політичних процесів, політичних систем та політичної культури дозволяє належним чином охарактеризувати характер і сутність політичного життя країн Азіатського регіону.

Список використаних джерел:

1. Ту Веймин. Подъем «конфуцианской» Восточной Азии: стоки и исторический смысл / Ту Веймин // Полис. — 2012. — № 1. — С. 7–25.
2. Nhu-Ngoc T. Ong Authority Orientations and Democratic Attitudes: A Test of the ‘Asian Values’ Hypothesis / Nhu-Ngoc T. Ong, Russell J. Dalton [et al.] // Japanese Journal of Political Science. — UK: Cambridge University Press, 2005. — № 6 (2). — P. 1–21.
3. Chandran Nair ‘Global Institute For Tomorrow’ / Chandran Nair // Global Finance. — 2012. — V2.1. [Electronic resource]. Access link: http: // www.gfmag.com / archives / 155–25th-anniversary / 11834-words-of-wisdom-the-asian-century.html#axzz2PUm37g7l.
4. Kim Dae-jung ‘Dedicated to reconciliation’ / Kim Dae Jung // CNN. — 14 June 2001. — Retrieved 18 August 2009.

[Electronic resource]. Access link: http: // archives.cnn. com / 2001 / WORLD / asiapcf / east / 06 / 12 / bio.kim.daejung /
5. Tianjian Shi 'Cultural Values and Democracy in Mainland China' / Tianjian Shi // China Quarterly.— 2000.— № 62. P.— 540–559.
6. Tianjin Shi 'Cultural Requisites for Democracy in China' / Tianjian Shi, Andrew Nathan [et al.] // Daedalus.— 1993.— № 122.— P. 95–124.
7. Kinhide Mushakoji 'Japan, America, and the Future World Order' / Kinhide Mushakoji.— New York: Free Press, 1999.— 380 p.
8. Lee Kuan Yew 'From Third World to First' / Lee Kuan Yew.— New York: HarperCollins Publishers LLC, 2000.— 768p.
9. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства / Ю. В. Павленко.— К., 1996.— 352 с.
10. Павленко Ю. В. Традиционная Япония и ее место в системе Китайско-Дальневосточного цивилизационного мира. Цивилизации Востока в условиях глобализации // Цивилизационная структура современного мира.— Т 3. Кн.2 / Под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленка.— К.: Наукова думка, 2008.— 638 с.
11. Седнев В. В. Япония: тайфун милитаризма: монография / В. В. Седнев.— К.: Политиздат Украины, 1987.— 172 с.
12. Ту Веймин. Множественность модернизаций и последствия этого явления для Восточной Азии. Культура имеет значение / Под ред. Л. Харрисона.— М.: Московская Школа Политических Исследований, 2002.— С. 237–251.
13. Ту Веймин. Подъем «конфуцианской» Восточной Азии: стоки и исторический смысл.— С. 7–25.
14. Kinhide Mushakoji 'Towards a Multi-Cultural Modernity Beyond Neo-Liberal / Neo-Conservative Global Hegemony' / Kinhide Mushakoji // Internacional REG GEN: Alternativas Globalização. Rio de Janeiro, Brasil: UNESCO, 2005.— 8 al 13 de Octubre. [Electronic resource]. Access link: http: // bibliotecavirtual.clacso. org.ar / ar / libros / reggen / pp26.pdf
15. Tu Wei-Ming. Confucian Traditions in East Asian Modrenity. Moral Education and economic Culture in Japan and Four Mini-

Dragons / Tu Wei-Ming / Harvard University Press. Cambridge. Mass. Tu Wei-Min — 1996. — P.12–39.
16. Борох О. Н. Политическая модернизация Китая: Китайская пропаганда о проблемах политических преобразований / О. Н. Борох // Мировая экономика и международные отношения. — 2011. — № 7. — С. 81–92.
17. Виноградов Андрей Владимирович. Китайская модель модернизации. Поиски новой идентичности. Издание второе, исправленное и дополненное. — М.: НОФМО, 2008. — 368 с.
18. Дискин И. Е. Реформы и элиты: институциональный аспект / И. Е. Дискин // Общественные науки и современность. — 1995. — № 6. — С. 29–41.
19. Булычев, Г. Б. Политические системы государств Корейского полуострова: монография / Г. Б. Булычев. — М.: МГИМО (У) МИД РФ, 2002. — 167 с.
20. Буров В. Г. Модернизация Тайваньского общества. — М., 1998. — 236 с.
21. Довчин Е. Политическая культура и становление демократии в Монголии: Дис… кандидата политических наук: спец.: 23.00.03. — Политическая культура и идеология. — Санкт-Петербург. 2005. — 234 с. — рус.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2013 р.

Мазур Ю. В. Модернизация политических институтов стран Восточной Азии в контексте культурно-цивилизационного фактора

Данная статья раскрывает особенности модернизации политических институтов стран Восточной Азии в контексте культурной и цивилизационной самобытности региона.
Ключевые слова: *политические институты, модернизация, страны Восточной Азии, политическая культура, цивилизации.*

Mazur I. V. Modernization of political institutions in East Asia in the context of cultural and civilizational factor

This article deals with the modernization peculiarity of political institutions in East Asia in the context of cultural and region civilizational distinctive character.
Keywords: *political institutions, modernization, East Asian countries, the political culture, civilization.*

VIII. Світова політика

УДК 327 (460)

Приймак Б. І.*

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ В ГАЛУЗІ ВИРОБНИЦТВА ТА ЕКСПОРТУ ОЗБРОЄНЬ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ НІКОЛЯ САРКОЗІ

Аналізується політика уряду Ніколя Саркозі у сфері виробництва та експорту озброєнь, досліджується еволюція двосторонніх та багатосторонніх зв'язків у даній галузі з 2007 по 2012 рік.
Ключові слова: *політика Ніколя Саркозі, експорт озброєнь виробник зброї, французький ВПК.*

Політика Франції за президентства Ніколя Саркозі підпадає на дуже складний, переповнений протиріч період міжнародних відносин. Складність зумовлюється глобальною економічною кризою, появою нових викликів безпеці та миру у світі, екологічними проблемами, питаннями роззброєння та і т д.. Незважаючи на це експорт озброєнь залишається важливим джерелом доходів для їх виробників. Світовий ринок зброї не лише є індикатором рівня науково-технічного розвитку основних її експортерів, а й свідчить про рівень могутності країни і її впливу на озброєність багатьох країн світу. Більше того, експорт зброї є таким бізнесом, що сприяє прискоренню інноваційного розвитку економіки та підйому суміжних галузей. Саме тому Франція, протягом всього свого історичного розвитку, завжди надавала важливе значення розвитку військово-промислового комплексу. Так за часів президентства Ніколя Саркозі, упродовж 2007–2011 років, вона утримує позицію у п'ятірці провідних експортерів зброї [1].

Актуальність становить значна вага фактору рівня продажу зброї у сучасних міжнародних відносинах, та зокрема політика уряду

© Приймак Б. І., 2013

Н. Саркозі у даній сфері, місце та роль Франції серед інших світових експортерів.

Рівень висвітлення даної теми в літературі є не досить високим. Саме період президенства Саркозі мало розглянутий у монографіях та наукових працях. Проте варто відмітити таке впливове щорічне видавництво стокгольмського інституту дослідження миру СІПРІ. Це джерело містить великий фактичний матеріал і вважається найменш заангажованим. Слід відмітити роботи на тему французької політики у сфері європейської безпеки Б. Гале, Зб. Бжезинського, М. Гелдрі, Ш. Крамера, серед вітчизняних науковців особливу увагу хочеться звернути на роботи В. А. Манжоли. Тематика експорту зброї також викладається у друкованих ЗМІ, новинах та Інтернет ресурсах за період з 2007 по 2013 рік.

Серед завдань даної наукової статті можна виокремити:

— розглянути характерні риси зовнішньої політики Н. Саркозі, зокрема у сфері виготовлення та експорту озброєнь;

— проаналізувати основні моменти, пов'язані з продажем зброї, за часів президенства Н. Саркозі, а саме: місце та роль Франції на світовому ринку озброєнь, значення ВПК у країні, основні та нові партнери по закупівлі зброї у Франції.

Як уже зазначалось, Франція входить у ТОР-5 держав-експортерів зброї, посідаючи, при цьому, 4 місце після США, Росії та Німеччини, п'ятірку замикає Велика Британія. Це чітко вказує на те, що попри фінансову кризу 2008 р. та наступну глобальну економічну рецесію, у 2009 р. уряду Н. Саркозі вдалось утримати, а потім і наростити обсяги продажу озброєнь. Основним локомотивом Франції у галузі виробництва озброєнь є 6 компаній, які входять у Top-100 компаній-виробників зброї, а саме Thales (11-та позиція зі 100), DCNS (23 / 100), Eurocopter EADS (23 / 100), дочірня компанія MBDA France (48 / 100), дочірня компанія Groupe Dassault (54 / 100), Nexter (57 / 100) [1]. Згідно даним SIPRI ці компанії дали прибутки країні у 2008 р. 22,4 млрд. доларів а у 2009 р. 23 млрд. доларів, що дорівнює 5,7% у загальному обсязі Top-100 2009 [1]. До переліку вищезазначених виробників належать компанії, продукція яких реалізована цілком або більшою мірою на ринку військових послуг. До цих послуг належить широкий спектр допоміжної діяльності, зокрема: післяпродажний супровід озброєнь і військової техніки (ОВТ) (технічне обслуговування, ремонт та експлуатація), створення високотехнологічного програмного забезпечення, розвідувальні послуги та підготовка персоналу, охорона та логістика. Загалом, збіль-

шення в останні роки обсягів продажу цих компаній відбиває триваючу тенденцію передачі французьким урядом функцій, які традиційно виконував військовий персонал, приватним компаніям [6].

Разом із іншими шістьма країнами-членами ЄС (Велика Британія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Швеція) Франція належать до 10 країн — найкрупніших постачальників основних звичайних озброєнь у 2006–2010 рр, і відповідно посідає 2 місце у Європі поступаючись лише Німеччині та, як уже вище зазначалось, 4 місце у світі. Частка Франції у світових поставках становить 7%, основними її отримувачами станом на 2010 р. є Сінгапур 23% (частка в поставках постачальника), ОАЕ 16%, Греція 12%. За період 2006–2010 рр. французька військово-промислова галузь заробила близько 8 768 млн. доларів [1].

У листопаді 2012 р. міністр оборони Франції вранці Жан-Ів Ле Дріан (Jean-Yves Le Drian) представив у парламенті звіт про експорт збройової промисловості за 2011 рік. Торік Франція підписала угоди на 6,5 мільярда євро і здійснила поставки військової техніки на загальну суму 3,7 мільярди [2].

Згідно з цим звітом, у 2011 році Франція зайняла четверте місце у списку експортерів зброї: вона підписала угоди на 6,5 мільярда євро (проти 5,1 мільярда у 2010 році) і здійснила поставки військової техніки на загальну суму в 3,7 мільярди (3,7 мільярди у 2010 році).

Потрібно відзначити, що трійка головних клієнтів за минулий рік виявилася більш ніж несподіваною.

1. Індія (1,696 мільярда євро), яка є традиційним клієнтом французького військового промислового комплексу і зокрема підписала договір про модернізацію французьких багатоцільових винищувачів четвртого покоління 49 Mirage 2000 (1,4 мільярда євро поділять між собою Thales і Dassault Aviation), Починаючи з 2001 р., Індія, яка є найкрупнішим у світі імпортером танків, замовила в Росії до 1 300 танків Т-90 С, з яких у 2006–2010 рр. отримала 206. Замовлення і придбання танків, плани придбання 44 тис. проти танкових ракет у Франції, Німеччини, Росії і США, 2 000–3 600 гармат калібру 155 мм у невизначених постачальників свідчать про сприйняття Індією Пакистану як суттєвої загрози [7]. Але крім цих угод із Індією мала місце й співпраця з Пакистаном — Франція поставила підводний човен Agosta-90 і зобов'язалася модернізувати ще два такі підводні човни, придбані в 1999 р. і 2003 р., на які будуть встановлені анаеробні силові установки з автономним постачанням повітря.

Ця угода є однією з небагатьох крупних угод, укладених останніми роками з євро пейськими постачальниками [5].

2. Клієнтом також стала Росія (946,9 мільйона) і США (926,3 мільйона), тобто дві держави з потужною оборонною промисловістю і протекціоністською політикою у галузі. Все це лише робить честь французьким підприємствам, які можуть запропонувати привабливу для цих країн техніку [2]. Так, DCNS продала російському флоту два вертольотоносці класу «Містраль». У грудні 2010 р. Франція погодилася продати Росії два десантні кораблі Mistral, які можуть транспортувати вертольоти, танки та війська, з перспективою ліцензійного будівництва ще двох таких кораблів у Росії [1]. Авіаносний універсальний корабель-док типу «Містраль» водотоннажністю 21 000 тонн і максимальною довжиною корпусу 210 метрів здатний розвивати швидкість більше 18 вузлів. Дальність плавання — до 20 тисяч миль. Екіпаж корабля — 160 осіб, додатково десантний корабель може прийняти на борт 450 осіб морської піхоти зі штатним вооруженіем.Авіагруппа десантного корабля включає 16 вертольотів, з яких шість можуть одночасно розміщуватися на злітній палубі [3].

3. США придбали у тому числі 32 вертольота UH-72A Lakota у дочірньої компанії групи EADS Eurocopter на суму в 52 мільйони доларів. Четверту позицію у списку зайняла Саудівська Аравія (854,8 мільйона), за якою слідують Об'єднані Арабські Емірати (275,1 мільйона). Слідом за ОАЕ дві країни готуються підписати контракт на поставку французьких винищувачів Rafale виробництва компанії Dassault Aviation. Ці літаки не користуються особливим попитом у світі. Нещодавно міністр оборони Франції Жерар Лонге навіть заявив, що виробнича лінія Rafale може бути зупинена, якщо на літак не будуть знайдені покупці. Кувейт і Катар можуть врятувати не найдосконаліший, але досить доступний за ціною французький винищувач. Кувейт хоче придбати 22, а Катар 24 машини. Нарешті, до числа головних клієнтів французької оборонки увійшла і Малайзія: вона витратила 268,9 мільйона на придбання військової техніки з клеймом «зроблено у Франції» [2].

Крім того у 2011 році Китай отримав 180 дозволів на імпорт військової техніки на загальну суму 283,6 мільйона євро. У першу чергу це торкнулося устаткування подвійного призначення для китайської авіації (150 мільйонів). У Генеральному управлінні озброєнь уточнюють, що це стосується також інфрачервоних камер і радіолокаційних систем.

Таким чином, за підсумками звітного періоду Франція не тільки зберегла четверте місце після США (44%), Росії (14%), Великої Британії (11%) і випереджає Ізраїль (5,5%) у п'ятірці світових експортерів зброї, а й підвищила свою частку обсягу світового ринку з 7% до 8,5% [2].

На мою думку варто відзначити партнерські стосунки між Росією та Францією. 24 грудня 2010 Президент Росії Дмитро Медведєв проінформував по телефону свого французького колегу Ніколя Саркозі, що за підсумками, конкурсу на поставку вертольотоносців влада РФ вибрали пропозицію консорціуму, що складається з французької компанії DCNS і російської Об'єднаної суднобудівної корпорації (ОСК) [3].

Ексклюзивні переговори про постачання вертольотоносців Париж і Москва розпочали в березні 2010 року. Восени Росія відповідно до законодавства оголосила міжнародний конкурс на поставку вертольотоносців і припинила переговори з Францією до оголошення результатів.

Пропозиція консорціуму передбачає спільне будівництво двох кораблів цього типу з подальшим виробництвом ще двох. Разом з тим, не оприлюднена інформація про умови оснащення кораблів, хоча крім кількості кораблів, побудованих в кожній з країн, це був один із найскладніших питань під час переговорів.

Де будуть побудовані кораблі, офіційно поки також не уточнюється, але раніше Жак Арделе, генеральний директор компанії STX, виробника «Містралів», повідомляв, що в разі укладення контракту з РФ перший корабель типу «Містраль» для Росії буде побудований у Франції в кінці 2013 року. Другий — там же в 2014 році. Арделе вважає, що російські структури зможуть освоїти виробництво цього типу кораблів за французькою технологією не раніше 2016 року і тільки потім побудувати ще два кораблі [3].

Спочатку на переговорах йшлося про закупівлю одного корабля у Франції та будівництві ще трьох у Росії. Однак результат конкурсу говорить сам за себе. Ніколя Саркозі, ще на початку року пообіцяв своїм суднобудівникам вирішити питання Росією і забезпечити їх роботою на найближчі чотири роки, як посуті вийшло.

Таким чином обидва президенти в спільному повідомленні привітали завершення оформлення «безпрецедентного проекту співробітництва, який сприятиме розвитку промисловості та вирішення проблеми зайнятості в двох країнах».

Згідно з повідомленням, договір «демонструє волю і здатність Росії і Франції розвивати широкомасштабне партнерство у всіх областях, в тому числі в сфері оборони і безпеки».

Таким чином, 25 січня 2011 віце-прем'єр уряду РФ Ігор Сечін і міністр оборони Франції Ален Жюппе підписали угоду в галузі будівництва десантних кораблів-доків типу «Містраль» для Військово-Морського флоту Росії. Церемонія підписання пройшла у присутності президента Франції Ніколя Саркозі на верфях компанії STX — виробника кораблів класу «Містраль» — на вертолітній палубі споруджуваного корабля «Dixmude» — третього вертольотоносця класу «Містраль», який надійде на озброєння ВМС Франції [4].

Таким чином за період президентства Ніколя Саркозі було прикладено значні зусилля для утримання світових позицій у сфері експорту озброєнь та розвитку військового промислового комплексу.

На це вказують прибутки з продажу зброї під час світової економічної кризи, як відповідно склали у 2008 р. 22,4 млрд. доларів та наступної глобальної економічної рецесії 2009 р. 23 млрд. доларів. Крім того уряд Саркозі спромігся залучитися такими новими впливовими клієнтами як США та Росія, тобто дві держави з потужною оборонною промисловістю і протекціоністською політикою у цій галузі. Все це лише робить честь французьким підприємствам, які можуть запропонувати привабливу для цих країн техніку. Особливо цінним партнером в даному контексті для Франції є Росія (договір про десантні кораблі Mistral), оскільки таким чином обидві сторони залучились безпрецедентним проекту співробітництва, який сприятиме розвитку промисловості та вирішення проблеми зайнятості в двох країнах.

Також під час перебування Н. Саркозі на посту президента було поглиблено співпрацю з такими акторами Азійсько-Тихоокеанського регіону як Сінгапур, Малайзія, Південна Корея, Китай, який у 2011 р. отримав 180 дозволів на імпорт військової техніки; з такими країнами Південно-Азійського регіону, як Індія, пакистан та нарешті з такими близькосхідними країнами як ОАЕ, Саудівська Аравія, Кувейт, Катар та інші.

З огляду на щорічні звіти по експорту озброєнь, Франція постійно демонструвала послідовність та прихильність до прозорості і суворого контролю в цьому секторі, крім того мали місце напрацювання тісної співпраці парламенту з французькими компаніями ВПК, з приводу політики продажу озброєнь та залучення партнерами.

З огляду на вище вказане можна зробити висновок, що політика Франції в області виробництва і експорту озброєнь в період правління Н. Саркозі носила дуже важливий характер, для ведення якої приділялось багато зусиль тогочасного уряду, так як експорт озброєнь залишається важливим джерелом доходів країни.

Список використаних джерел:

1. СІПРІ 2011: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека [пер. з англ.]: Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова / Редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (голов. ред.) та ін. — К.: Заповіт, 2012. — 488 с.
2. Військова панорама: Індія, Росія і США — головні клієнти французької оборонки [Електронний ресурс] // Режим доступу: http: // wartime.org.ua / 4302-ndya-rosya-ssha-golovn-klyenti-francuzkoyi-oboronki.html.
3. Военное обозрение: РФ выбирает «Мистраль». Новогодний подарок Медведева судостроителям Саркози [Електронний ресурс // Режим доступу: http: // www.siliyan.ru / archives / 8050.
4. Военное обозрение: ВМФ России вооружат «Мистралем». Николя Саркози благословил соглашение. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http: // www.siliyan.ru / archives / 8389
5. DCNS, ‘Agosta: Pakistan’s tailor-made transfer of technology’, Brochure, Oct. 2010 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http: // en.dcnsgroup.com / wp-content / uploads / 2010 / 10 / Agosta-SSK.pdf.
6. Perlo-Freeman, S. and Sköns, E., ‘The private military services industry’, SIPRI Insights on Peace and Security no.2008 / 1, Sep. 2008, [Електронний ресурс] // Режим доступу: http: // books.sipri.org / product_info?c_product_id=361.
7. Pandit, R., ‘India to order large number of Javelin anti-tank missiles from US’, Times of India, 17 Aug. 2010; Bedi, R., ‘India to buy Javelin ATGMs to cover Nag delays’, Jane’s Defence Weekly; 25 Aug. 2010. — P.14; ‘India seeks third-generation anti-tank missile system’, Jane’s Missiles and Rockets; Oct. 2010, P.5–6; Bedi, R., ‘Indian Army finally hopes to get howitzer trial under way’, Jane’s Defence Weekly, 24 Feb. 2010, p.7.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2013 р.

Приймак Б. И. Политика Франции в области производства и экспорта вооружений в период правления Николя Саркози

Анализируется политика правительства Николя Саркози в сфере производства и экспорта вооружений., Исследуется эволюция двусторонних и многосторонних связей в данной отрасли с 2007 по 2012 год.

Ключевые слова: *политика Николя Саркози, экспорт вооружений производитель оружия, французский ВПК.*

Pryymak B. I. Politics of France in the production and export of arms during the presidency of Nicolas Sarkozy

In this article the policy of the production and export of arms of Nicolas Sarkozy government is analyzed. The evolution of bilateral and multilateral relations in this area in 2007–2012 is analyzed.

Keywords: *Nicolas Sarkozy policy, arms export, arms producer, French defense industry.*

VIII. Світова політика

УДК 327.8

Гавриленко І. І.
Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

«М'ЯКА СИЛА» В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена концепції «м'якої сили» у сучасних міжнародних відносинах, зокрема, предметом дослідження є потенціал м'якої сили України, а також способи накопичення, підтримання та використання потенціалу м'якої сили у зовнішній політиці держави.
Ключові слова: *«м'яка сила», «жорстка сила», зовнішня політика, публічна дипломатія, культурна дипломатія.*

В останні десятиліття спостерігається тенденція переорієнтації зовнішньої політики багатьох провідних держав світу із традиційних конфронтаційних методів міждержавних взаємодій до більш прагматичних, адже вони у кінцевому рахунку дозволяють отримати подібний результат. Такі засоби включають широке поле політик, що включає «публічну», «економічну», «культурну» та інші види «нетрадиційних» дипломатій, а більш узагальнено, входять до поняття «м'яка сила». Враховуючи зростаюче значення цього підходу в сучасних міжнародних відносин, зростає практична актуальність його дослідження.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика України, а предметом — потенціал «м'якої сили» української зовнішньої політики. Таким чином, завданнями дослідження є вимірювання «м'якої сили» України, визначення практичних дій української держави у цій сфері та відмічення недоліків реалізації цієї концепції в українських реаліях.

Не дивлячись на те, що поняття є відносно новим — існує з 1990 р., його дослідженням на теоретичному рівні та адаптацією до практичних потреб зовнішньої політики на Заході займалася досить велика кількість дослідників — Дж. Най [11], Дж. Макклорі [10], Я. Меліссен, Дж. Маккормік та багато інших. Однак в Україні поняття є недостат-

© Гавриленко І. І., 2013

ньо досліджене — йому присвячена монографія А. В. Луценко та Г. А. Піскорської «М'яка сила» в сучасній геополітиці» [3] та ряд досліджень Інституту світової політики «М'яка сила» України в регіоні».

Поняття «м'якої сили» у сучасних міжнародних відносинах. Після введення Дж. Наєм наприкінці XX ст. у науковий обіг терміну «м'яка сила», усталився умовний поділ потенціалу держави на міжнародній арені на, відповідно, «жорстку» (hard) та «м'яку» (soft) силу. «Жорсткою» силою держави, яка була більш традиційною у минулому, є здатність до примусу інших акторів здійснити певні дії, за допомогою військової сили чи економічного тиску. Натомість, «м'яка сила» (або м'який вплив) — це здатність досягати бажаного шляхом приваблення та переконання інших до засвоєння ваших цілей», у той же час «було б помилковим вважати м'яку силу однозначно більш гуманною за жорстку. Адже кінцевою метою переконання також можуть бути дії, які цілком суперечать інтересам об'єкта впливу» [11].

Дж. Най відносить до *«м'якої сили» політичну ідеологію, суспільні цінності, зовнішню політику [11]. При чому, п*ерші два компоненти «м'якої сили» тлумачаться як «історична спадщина нації», тому є такими що мало змінюються на короткому проміжку часу, й до того ж є скоріше засобом не «впливу», а «привабливості», яку Дж. Най також відносить до «м'якої» сили. Зовнішня політика є таким фактором, що привноситься чинним політичним керівництвом країни, а тому легше і швидше корегується ніж перші два, залежно від його позиції з конкретних міжнародних проблем, однак він безпосередньо не спрямований на підвищення потенціалу «м'якої» сили держави.

Українські експерти ж виділяють такі 12 елементів «м'якої» сили, що поділяються на п'ять груп: дипломатичні — зовнішня політика, превентивна дипломатія, публічна дипломатія, політичні — політична ідеологія, національні цінності, демократизація, культурні — культурна дипломатія, культурна експансія, інноваційно-технологічні — інновації, інформатизація, інформаційні — інформаційно-психологічні операції та медіа впливи [3]. Різні держави володіють різним набором цих елементів та можуть застосовувати їх із різною ефективністю.

Практика використання «м'якої сили» у зовнішній політиці України. Ні для кого не секрет, що за жодним із зазначених напрямків Україна не є лідером, більше того Україна зовсім не згадується у проекті «New Persuaders» [10] Джонатана МакКлорі з Лондонського Інституту управління, який полягає у визначенні індексу «м'якої сили»

конкретних держав світу та ранжирування їх за цим показником. При цьому, «північний сусід» України присутній у цьому проекті: у 2010 р. Росія знаходилася на 26 місці, у 2011 р.— на 28, одночасно займаючи 10 місце за величиною культурних впливів. Знаковим є і те, що лідерські позиції за деякими напрямками займають не лише великі держави, а й Австрія, Бельгія, Швейцарія, Сінгапур, зі значно меншим потенціалом та не дуже активною зовнішньою політикою.

Джозеф Най не заперечував щодо врахування іміджу держави закордоном, який формується часто незалежно від старань держави та її установ, та все ж, як ми бачимо з останніх його публікацій, надає не меншого значення умисним і цілеспрямованим діям держави на міжнародній арені. Таке розуміння зближує поняття «м'яка сила» із таким методом її накопичення як «публічна дипломатія», однак якщо остання передбачає лише відкриті, офіційні дії, то «м'яка сила» не виключає, наприклад, і секретних інформаційних операцій, тому є ширшим.

Із 12 визначених вище елементів «м'якої сили» Україна навряд чи може похвалитися використанням багатьох із них. Можна сказати навіть більше, що наша держава поступово втрачає такі сфери як привабливість зовнішньої політики та демократизація, у зв'язку з уповільненням темпів співпраці з Євросоюзом, а неоднозначною внутрішньою політикою. Превентивна дипломатія, інноваційна та інформаційна сфера вже звично є недостатньо розвиненими, тому основними засобами «м'якої сили» України є національні цінності (які входять до ширшого поняття «імідж» держави), культурна дипломатія, а також частково публічна дипломатія, однак і у цих сферах проявляються негативні тенденції.

Проявляється величезна розбіжність між розумінням Джозефа Ная та реальною практикою як України, так і Сполучених Штатів, які є одним із найбільш активних акторів, що використовує «м'яку силу», чи швидше «розумну силу» як раціональне поєднання «м'якої» та «жорсткої». Автор поняття вважає, що обидва види сили є важливими, однак «привабити набагато дешевше, ніж примусити». Якщо вирахувати відсоткові співвідношення коштів, що виділяються із бюджетів обох країн, то вони є несприятливими для України. Якщо бюджет Державного департаменту складав у 2011 р. 36 млрд. дол., при загальних витратах 3,82 трлн. дол., що складає дещо менше 1% від загального держбюджету Сполучених Штатів, однак цікавим є те, що витрати на «м'яку силу», які передбачено скоротити у 2012 р., складали більш ніж 1 / 5 всіх витрат

зовнішньополітичного відомства [8]. Звісно, Україна не володіє таким бюджетом, як США, тому в абсолютних цифрах не може конкурувати із останніми, однак відсотки все ж є більш ніж промовистими. При загальних видатках держбюджету України на 2011 р. у 337,6 млрд. грн., витрати МЗС України становлять близько 1 млрд. грн., що менше 0,3% [2]. Із 1 млрд. грн. на сфери, що пов'язані із «м'якою силою» надійшло 8 млн. грн. на «фінансову підтримку забезпечення міжнародного позитивного України» та 3,6 млн. грн. на «формування інформаційно-комунікаційної системи консульської служби» (загалом близько 1%), а на «заходи щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України», взагалі не передбачено виділення коштів. Дивує ситуація, коли в Україні, державі, що з'явилася на політичній карті світу лише 20 років, на інформування світової громадськості виділяється у 20 разів менше (у відсотковому співвідношення) коштів ніж у загальновідомій великій державі.

Ухвалення у 2010 р. Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», викликало в експертному середовищі гостру дискусію щодо нових стратегічних пріоритетів держави. Зокрема, показовою є експертна розробка «Нова зовнішня політика України: чотири стратегічні пріоритети» [2], автори якої критично оцінюють зовнішню політику України, яка не відповідає ні національним інтересам держави, ні можливостям стратегічного партнерства. На їхню думку, країна неспроможна адекватно відстоювати свої інтереси на міжнародній арені.

Експерти визначили як головний пріоритет необхідність повернути довіру до України як до «спроможної» держави фактично розглядається аналітиками як потенціал «м'якої сили». Він стосується міжнародної репутації України, тобто іміджевої дипломатії. У такому сенсі Україна має «позиціонувати себе у трьох вимірах: як країна, в якій розвивається демократія та ринкова економіка, як регіональний лідер та як дійсно європейська країна».

Імідж України має від'ємний результат динаміки розвитку. У міжнародному рейтингу East West Communications (2011 р.) держава займає 191 місце з 200 країн світу, хоча ще у 2009 займала 175 місце. Це свідчить про «безпорадну державну політику України та її неспроможність формувати свій імідж на міжнародній арені» [9]. У такому разі репутацію держави створюють інші політичні актори та засоби масової комунікації. А вони переважно тенденційно висвітлюють політичні процеси

в Україні та її зовнішньополітичні акції. Як наслідок, на міжнародній арені сформовано не дуже привабливий імідж України як держави з політичними суперечностями та протистоянням між гілками влади і непослідовною у здійсненні внутрішніх реформ, що швидко породило «втому від України» в ЄС і Сполучених Штатах. Відсутність дій Києва щодо висвітлення газової кризи 2009 р. у відносинах з РФ чи позиції України по російсько-грузинському конфлікті, суттєво погіршувало її міжнародне становище.

Історія просування України закордоном. За таких умов просування України за кордоном є непростим завданням.

Уперше просувати країну в світі розпочали наприкінці 2005 р., коли МЗС очолював Борис Тарасюк. Тоді тендерний комітет міністерства під керівництвом В. Макухи провів конкурс і визначив переможцем фірму «Конгломерат». Компанія, що доти займалася оцінюванням активів суб'єктів господарювання й не мала навіть власного веб-сайта та профайлу на PR-ринку, отримала на свої рахунки від держави 12,8 млн. грн. для брендингу України за кордоном. Після оприлюднення цієї інформації договір було розірвано, проте гроші так і не були повернуті [12].

Згодом, у 2007 р. вже інше відомство спробувало взяти участь у просуванні позитивного образу нашої держави. Зокрема, Державна служба туризму і курортів при Міністерстві культури вирішила просувати як туристичний бренд «сніжні зими» під слоганом «Україна. Для закоханих у сніг». Державний тендер виграла компанія «Гранд-Прінт Україна», яка для здійснення «прориву на європейські інформаційні ринки» отримала 8 млн. грн. Тоді були випущені телевізійні ролики, які демонструвались на телеканалах Euronews і National Geographic по 80 разів [12]. У період між 2007 і 2010 рр. авторам не відомі жодні інші дії українських відомств щодо створення позитивного образу України закордоном.

У 2010 р. МЗС повернулося до питання іміджу України за кордоном. Уперше за роки незалежності, міністерство представило «Стратегію позиціонування України за кордоном». У рамках цієї стратегії, розробку й реалізацію Брендингової стратегії України було доручено компанії CFC Consulting Цього разу бюджет виділили не такий захмарний — $100 тис. [6].

За авторства цієї структури з'явилися слоган «Ukraine: MovingintheFastLane», анімаційні персонажі Гарнюня та Спритко (від них згодом відмовилися через несприйняття громадськості), програма брендингу України за кордоном, із більш як 10 спеціальними

подіями, та чотири інформаційні кампанії. Проекти охоплюють і створення інформаційного порталу про Україну — було створено веб-сайт http: // brandukraine.org, на якому розміщена інформація про Україну, розроблено набір відповідної національної символіки, проводяться різноманітні інформаційні компанії тощо, і перетворення її на «центр сучасного мистецтва в Східній Європі», і збір 1 млн. підписів громадян ЄС на підтримку вступу України до Євросоюзу [1].

Усі ці намагання викликали шквал доволі гострої критики, передусім щодо розтрати бюджетних коштів та значної неуспішності та непрофесійності піар та рекламних акцій. Більшість експертів наголошують на недієвості таких заходів за умов, коли відбуваються постійні політичні скандали, а Україна посідає низьке місце у рейтингах інвестиційної привабливості та будь-яких інших: 83 місце з 133 за індексом глобальної конкурентоспроможності за даними Світового Економічного Форуму; 133 з 162 за рейтингом економічно вільних країн світу за даними фонду «Heritage Foundation» та журналу «The Wall Street Journal»; 50 з 122 за Індексом глобалізації (Foreign Policy Journal); 152 з 182 за Індексом сприйняття корупції (Transparency International) тощо, при чому з кожним роком місце України у цих рейтингах лише знижується [4]. Фактично це нівелює всі намагання просування України закордоном.

Культурна дипломатія України

Немало питань викликає і функціонування культурно-інформаційних центрів України в інших державах. Правовою підставою для їх створення став Указ Президента України від 20 лютого 2006 року № 142 «Про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України» [7].

Практична реалізація плану створення таких центрів була розпочата ще до появи правового підґрунтя, але часто ще без участі українських посольств. 14 травня 1993 р. була прийнята історична постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Культурного центру України в Москві», однак офіційне відкриття центру відбулося лише у 1998 р. У середині 2000-х рр. така діяльність значно активізувалася: наприклад, у 2004 р. було створено Культурно-інформаційний центр Посольства України в Франції, у 2006 р. — в Польщі, у 2008 р. — в Греції і т. д.

Станом на 2009 р. (знаходження актуальнішої інформації не здається можливим) Міністерством закордонних справ засновано 16 культурно-інформаційних центрів у складі дипломатичних представництв України

закордоном. На завершальному етапі знаходилося створення такого центру в складі Посольства України в Італії, до кінця 2009 р. планувалося відкриття культурно-інформаційних центрів у складі посольств України в ще у п'яти державах і у чотирьох у 2010 р.

Цікавим фактом є не тільки те, що Міністерство закордонних справ не оновлює інформацію про те, де відкриті такі центри, але й те, що актуальну інформацію про діяльність таких центрів можна знайти лише щодо декількох найактивніших з них. Таким чином, виникає парадоксальна ситуація, коли установи, які мають інформувати закордонну громадськість про Україну, не можуть гучно повідомити навіть про своє існування та діяльність.

Також, досить поширеною є критика, щодо того, що культурні події, організовані цими центрами, фактично здійснюються організаціями закордонних українців, різними об'єднаннями діаспори. Звісно, співпраця із такими організаціями є необхідною, але це саме посольства та МЗС маються підтримувати закордонних українців, адже є навіть така офіційна стаття видатків МЗС (див. вище), а не навпаки. Більше того, МЗС та посольства України докладають недостатніх зусиль задля захисту вже існуючих інститутів. Показовим є приклад Бібліотеки української літератури в Москві, котра потрапивши з 2007 р. під періодичні утиски з боку російської влади (прокуратури та ФСБ) та шовіністичних громадських організацій, у грудні 2010 р. у зв'язку із обшуками була тимчасово змушена припинити свою діяльність. Тоді посол України в Росії В.Єльченко заявив, що посольство не може впливати на діяльність бібліотеки, а МЗС України, яке відреагувало на ці події лише через тиждень, заявило російській стороні, що «розраховує, що представники органів російської влади у своїх діях щодо бібліотеки будуть виходити з необхідності якісного задоволення освітніх та культурних потреб етнічних українців, які проживають у Росії», що багатьма аналітиками було названо надто м'якою позицією [5].

Висновки

Основний висновок є таким: якщо офіційний Київ гордовито повідомляє співвітчизників, що Україна, є «визнаним лідером Східної Європи» або «грає ключову роль у Чорноморському регіоні» — це аж ніяк не означає, що всі держави у цих регіонах дотримуються аналогічної думки або ж погоджуються з цими твердженнями. Потрібно не лише декларування своєї ніби то сильної позиції чи статусу, а й постійна

практична діяльність щодо накопичення та використання «м'якої сили», одночасно не забуваючи і про «жорстку силу».

Практичні рекомендації щодо збільшення «м'якої сили» України в світі є такими: вжити зусиль задля доведення конкурентоздатності економічної і політичної моделі розвитку України (демократична та економічно розвинута Україна має стати для інших держав прикладом для наслідування); більшості держав імпонує Україна успішна і європейська. Україні необхідно завершити переговори щодо Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС та уважно дотримуватися європейських демократичних стандартів; посольствам України необхідно проводити активнішу роботу з місцевими медіа, організовуючи брифінги з актуальних питань двосторонніх відносин, підтримувати українську громаду, співпрацювати з бізнесом який працює у країні перебування, з метою поширення «присутності» України.

Також позитивним фактом є певні зрушення протягом останніх років, як наприклад те, що у 2011 р., вперше за роки незалежності, МЗС України представило вищезгадану «Стратегію позиціонування України за кордоном». Це свідчить про поступове укорінення у свідомості високопосадовців розуміння необхідності підтримувати позитивний імідж країни задля використання у подальшому «м'якої сили».

Список використаних джерел:

1. Бренд «Україна» (позиціонування української держави закордоном)/Brand of Ukraine. — Режим доступу: http://brandukraine.org.
2. Закон України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=2857–17
3. Луценко А. В. «М'яка сила» в сучасній геополітиці Монографія/Луценко А. В., Піскорська Г. А. — К., 2011. — 216 с.
4. Николайчук О. Інвестиційна привабливість України крізь призму міжнародних рейтингів/О. Николайчук//Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу, 3 (15). — Житомир, 2012: ЖДТУ. — С. 197–200.
5. Обшуки в українській бібліотеці: Фіктивна боротьба з екстремізмом в Росії//Новинар — Режим доступу: http://novynar.com.ua/analytics/government/148442.

6. Презентовано Стратегію позиціонування України за кордоном — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish /article?art_id=244157980.
7. Указ Президента України № 142 «Про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України»//20.02.2006 р.
8. Budget of the U. S. Government Fiscal Year 2011//p. 107–108 — Режим доступу: http://www.gpo.gov/fdsys/pkg / BUDGET-2011-BUD /pdf/BUDGET-2011-BUD.pdf.
9. East West Communications // East West Global Index 200 — Режим доступу: http://www.eastwestcoms.com/global.htm.
10. McClory J. The New Persuaders II A 2011 Global Ranking of Soft Power / Institute for Government. — London, 2011.
11. Nye J. S. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power/Joseph S. Nye. — New York: Basic Books, 1990. — 336 p.
12. Ukraine-бренд: виконання під фанеру/«Тиждень», № 50 (215) від 8 грудня 2011. — Режим доступу: http://tyzhden. ua/Society/38001.

Стаття надійшла в редакцію 23.01.2013 р.

Гавриленко И. И. «Мягкая сила» во внешней политике Украины

Статья посвящена концепции «мягкой силы» в современных международных отношениях, в частности, предметом исследования является потенциал мягкой силы Украины, а также способы накопления, поддержания и использования потенциала мягкой силы во внешней политике государства.

Ключевые слова: *«мягкая сила», «жесткая сила», внешняя политика, публичная дипломатия, культурная дипломатия.*

Gavrylenko I. Soft Power in the Ukrainian Foreign Policy

The article deals with the concept of soft power in modern international relations. The subject of the research is the potential of soft power of Ukraine, and the way this potential can be acquired, maintained and used in the foreign policy of a state.

Key words: s*oft power, hard power, foreign policy, public diplomacy, cultural diplomacy.*

VIII. Світова політика

УДК 327

Ісаченко К.

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПІВНІЧНИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Питання північного вектору розглядається в контексті концепції багатовекторності зовнішньої політики держави. Висвітлюються геополітичний, економічний, комунікаційний та безпековий аспекти значимості Півночі для Російської Федерації.

Ключові слова: *Зовнішня політика РФ, багатовекторність, Арктика, Баренцев Євро-Арктичний регіон.*

В одному зі своїх нещодавніх виступів (січень 2012 р.) міністр закордонних справ РФ С. Лавров в якості основоположних принципів зовнішньої політики Росії в сучасних умовах вказав на багатовекторність, прагматизм, відкритість, наполегливе, але без конфронтації відстоювання інтересів національної безпеки [1]. У цьому відношенні багатовекторність зовнішньої політики Росії пояснюється насамперед її геостратегічним становищем як євразійської держави, а також необхідністю захисту своїх політичних, економічних і військових інтересів на заході, півдні і сході.

Метою даної статті, виходячи з багатовекторності сучасної зовнішньої політики Російської Федерації, є дослідження її північного вектору, а також з'ясування сучасного місця Півночі у зовнішньополітичних пріоритетах Москви. Актуальність обраної проблематики, з одного боку, пояснюється підвищенням інтересу та загостренням в останній час боротьби регіональних та провідних держав світу за ресурси Півночі, серед яких Росія (в геополітичному плані) безперечно займає ключове місце. З іншого боку, відкритість питання для подальших наукових розвідок обумовлена і тим, що концепція «Нової Півночі», рівно як і самого

© Ісаченко К., 2013

«північного вектора» російської зовнішньої політики, ще не сформувалися остаточно ні в географічному, ні в змістовному плані і наразі відображаються в різних версіях, що висуваються її прихильниками.

Зважаючи на останню тезу можна водночас відзначити наявність вже чималої кількості досліджень, що торкаються проблем Півночі (І. Жилін [2], І. Олдберг [3], О. Сиченкова [4]), зовнішньополітичних концепцій та доктрин північних держав (Л. Воронков [5], В. Пілявський [6], Р. Рафаельсен. [7], Д. Тренін [8]), а також значення ресурсного потенціалу Півночі для розвитку відповідних держави в цілому (І. Вартіайнен [9], В. Конишев, О. Сєргуні [10], В. Сєлін, О. Башмакова [11]) та ін.

Не дивлячись на те, що після розпаду Радянського Союзу (як держави світового рівня і впливу) Росія проголосила себе його наступницею, її зовнішня політика на відміну від СРСР в якісному розумінні не набула рис повноцінної багатовекторності.

У період 1990-х років зовнішня політика РФ була орієнтована в основному на інтеграцію в західне співтовариство. На початковому етапі (перша половина 1990-х років) мова йшла про безпосередню інтеграцію РФ в трансатлантичні і європейські інститути. У наступний період (на стику 1990-х — 2000-х років) наголос змістився з інтеграції на співробітництво з США і НАТО під прапором боротьби з міжнародним тероризмом, а також на зближення з ЄС в рамках «європейського вибору» Росії.

Зміни в зовнішній політиці РФ, що почалися в період 2003–2004 років, супроводжувалися поступовою відмовою Москви від руху в напрямку інтеграції до західних структур. Замість цього Росія зосередилася на зміцненні власних великодержавних позицій. Особливо показовим в цьому контексті стала концентрація та зміцнення геополітичних позицій Росії в Центральній Азії, що знайшло свій прояв у її можливостях використання військово-технічних об’єктів на території регіону, отриманні сировини, збереженні і розширенні ринку збуту, отриманні прибутків від спільних комунікаційних проектів і дешевої робочої сили, в перспективі розширення свого політичного й економічного впливу на південних флангах СНД та поза його межами, підтриманні статусу великої держави в цілому [12].

Водночас ряд російських політологів та фахівців з питань Далекого Сходу та АТР [13] ведуть мову про пріоритетність на сучасному етапі для Росії розвитку і поглиблення саме східного курсу як руху до своєрідного врівноваження європейського і тихоокеанського векторів

зовнішньої політики держави. Пріоритетність цього вектору значною мірою пояснюється традиційною присутністю Росії в регіоні Східної Азії та АТР, неможливістю свого утвердження як повноцінного лідера на Європейському континенті, а також потребою більшого залучення в кооперативні та інтеграційні процеси на Сході як виразу і підтримки свого статусу великої держави в сучасному багатополюсному світі.

В цілому можна відзначити, що починаючи з 2000-х років і до сьогоднішнього дня Росії загалом вдалося домогтися фінансової незалежності від Заходу; позначити свою політичну присутність в ряді регіонів, зокрема, в Азії, Африці та Латинській Америці; створити видимість світового «незахідного альянсу» у вигляді «тандему» РФ — КНР та сформувати його інституціоналізовані рамки у вигляді ШОС; виступити розбудовником нових неформальних інститутів глобального управління типу БРІК (С). Разом з тим, такий курс, який російський дослідник Дмитро Тренін назвав «одиночним плаванням», позначився в цілому суперечливими результатами [14].

Відновлення відносної присутності Російської Федерації в різних регіонах світу активізувало й наукові дискусії, щодо місця й ролі держави в сучасному глобалізованому світі, вивело останні на якісно новий щабель у концептуально-теоретичному плані. В цьому відношенні останнім часом окреслено принаймні чотири можливих напрямки розвитку нової парадигми у сфері зовнішньої політики Росії [15].

Перше — стати повноцінним «полюсом» світової політики зі своєю виразною соціальною моделлю, що може проектуватися на ззовні і, як результат, — зі своїм «табором» прихильників і послідовників. Фактично це формула Росії як провідної регіональної держави зі своїм регіоном і окремими (обмеженими) глобальними інтересами.

Друге — підтвердити європейську орієнтацію і стати частиною Wider West — «розширеного Заходу». Формально не вступаючи в НАТО, побудувати такі особливі відносини з НАТО, щоб вони забезпечили партнерство не слабкіше формального членства. Допустити ЄС і НАТО разом з Росією до врегулювання пострадянських конфліктів. Відмовитися від трактування СНД, ОДКБ, ШОС і БРІКС як «альтернативних Заходу» проектів. Посадити за єдиний «стіл переговорів» західні і східні регіональні міжнародні організації та домогтися розподілу функцій і відповідальності між ними.

Третє — стати «рядовою розвиненою країною», опановуючи переваги глобалізації. Знизити значення суверенітету і перемоги

«російського» над іноземним, зробити метою економічний і культурний розвиток російських громадян і суспільства в світовому співтоваристві. Розвивати власну російську модель, визнаючи рівноправність десятків інших моделей, брати участь у змагальному (але не конфронтаційному) паралельному розвитку соціальних моделей. Більшою мірою спиратися на механізми ООН та інших міжнародних організацій.

Нарешті, четверте — ідентифікувати себе з розвиненою «Північчю», не вливатися в «Захід», а з'єднати Росію і Захід в єдиній глобальній «Півночі», де стане можливим спільно зосередитися як на власних проблемах сталого розвитку, так і на проблемах глобального «Півдня». При цьому домагатися, щоб не стільки критерії «демократичності», скільки критерії економічної розвиненості та інноваційності розглядалися як системо-формуючі чинники глобальної «Півночі».

Звертаючись безпосередньо до північного виміру сучасної зовнішньої політики РФ, почнемо з його геополітичного наповнення. В цьому відношенні чинник «зміщення ліній кордону», яке відбулося наприкінці минулого століття, на наш погляд, продовжує залишатися визначальним у його (виміру) розвитку. Так, розпад Радянського Союзу повернув Росію практично в ті ж кордони, які вона мала 300 років тому назад. Як результат, північні і північно-західні порти Росії (Санкт-Петербург, Архангельськ, Мурманськ, Калінінград) в нових умовах фактично перетворилися на найважливіші комунікаційні пункти з'єднання між Росією і Заходом. Балтійський і Баренцев регіони стали важливим транспортним коридором міжнародного та зовнішньоекономічного співробітництва Росії. Крім того, російсько-фінський кордон є єдиним прямим виходом Росії до ЄС, що також може сприяти розширенню інтеграційних процесів. Разом з тим, можна також сказати, що геополітичні процеси кінця 1980-х — початку 1990-х років умовно змінили значення північноєвропейської «буферної» зони з негативного на позитивне. Якщо раніше нейтралітет північних країн служив гарантом безпеки на Півночі Європи, розділяючи тим самим два ворожі табори, то сучасне членство Швеції і, особливо, Фінляндії в ЄС, навпаки, ставить завдання посилення інтеграції Росії в європейські процеси [16].

Якщо скористатися сформульованою В. Л. Цимбурським геополітичною моделлю «острова Росії» [17], то можна сказати, що Північ є нині єдиним євро-російським регіоном, де геополітичні контури «острова» збігаються з природними (по кліматичним умовам, а також басейновому стоку) і державними кордонами. Продовжуючи цю думку, європейську

Північ Росії можна позначити як «територію-протоку», що відокремлює Росію від Західної Європи.

У геополітичній структурі Російської Федерації цей регіон не просто належить до загального євроазіатського простору (за геоморфологічним, гідрологічним, природно-кліматичним показникам), але утворює зовнішню оболонку основного великоруського (московського — «імперського» — ядра) і, як такий, традиційно включається в сферу основних геополітичних інтересів Росії. Разом з тим окраїнне (периферійне) становище Північного регіону, особливості конфігурації розселення, своєрідна «відірваність» від основних етносоціальних, політичних та інших процесів, що відбуваються в «центрі», визначили його «острівне» положення більшою мірою, ніж внутрішніх регіонів Росії.

«Острівне» положення північних територій на геополітичній карті Росії погіршувалося їх традиційним включенням в сферу політичних (та інших) інтересів периферійних європейських держав, в першу чергу Швеції, пізніше — Фінляндії. Необхідно відзначити, що за основними геополітичними показниками скандинавські країни також певною мірою тяжіють до «острівного» російського євразійства, ніж до континентального європеїзму.

Північні європейські території Росії, частіше позначаються як Російська Північ (за дореволюційним адміністративно-територіальним поділом — Архангельська, Вологодська, північно-східна частина Олонецкої губернії), займають особливе місце у формуванні етнорегіональних образів, оскільки стійко сприймаються буденною і науковою свідомістю як «монолітна» «давньоруська» культура, що зберегла в первинному вигляді головні культурні досягнення російських предків. Чи не головною причиною тривалої стійкості подібних уявлень «є фактор національного етнічної самосвідомості, бо Російська Північ відігравала визначну роль у створенні загальноруських культурних символів, а їх творці стали уособленням кращих — «славних» рис національного духу і характеру. У цьому відношенні феномен Російської Півночі має для Росії величезне значення, бо очевидно, що в його культурі сконцентрувалися і відобразилися у вікових духовно-моральних та соціокультурних шуканнях російського народу» [18, с. 4].

Іншим ключовим аспектом північного виміру для Росії є її економічні інтереси в Арктиці, що пов'язані з наявністю в цьому регіоні найважливіших корисних копалин, які є визначальними для розвитку економіки держави в даний час і в найближчій перспективі. Відкриті

в Арктиці запаси газу промислових категорій складають 80% загальноросійських. За даними Геологічної служби США, потенційні запаси нафти в Арктиці становлять 90 млрд. барелів, газу — 43,7 трлн. м3, газового конденсату — 44 млрд. барелів [19]. Арктика є основним джерелом російського нікелю, міді, кобальту, платини та апатитового концентрату. Виснаження запасів корисних копалин в освоєних районах і втрата Росією у зв'язку з розпадом СРСР цілого ряду джерел природних ресурсів об'єктивно зумовлюють необхідність розширення в майбутньому їх видобуток в арктичній зоні. На півночі Росії зосереджено 90% нікелю, 67% лісу, 87% риби, 80% апатитів, більш 95% алмазів, основні запаси золота, срібла, рідкоземельних елементів [20].

Ключового значення для Російської Федерації на півночі набуває і комунікаційно-інфраструктурний комплекс Так, співробітництво в галузі транспорту в Баренцевому Євро-арктичному регіоні вельми важливо розглядати не лише у світлі вирішення транспортних проблем даного регіону, але й знову ж таки — в геополітичному. Географічне положення і розміри Російської Федерації роблять неминучим і економічно доцільним використання сухопутної території, повітряного простору Росії та Північного морського шляху для прокладки транзитних транспортних комунікацій з Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Китаю, Центральної Азії в Європу і на інші світові ринки і назад.

Для Росії інтенсифікація співробітництва з північними країнами відкриває шлях до розширення та модернізації інфраструктури, пожвавлення промислового та інвестиційного співробітництва, що є більш вигідним для економіки Російської Федерації, аніж зовнішньоторговельна експансія західноєвропейських країн на російський ринок. За умови створення належних макроекономічних передумов — посилення інвестиційних процесів та попередження масової втечі капіталу закордон,— це сприятиме підтримуванню економічного зростання країни.

В свою чергу, інфраструктура в російській частині Євроарктичного регіону, що входить в господарський комплекс інтеграційного проекту «Північний вимір», відстає від європейських стандартів. Причинами цього є наявний розрив в рівнях економічного розвитку, а також особливості її історичного формування. На цій території транспортно-комунікаційна мережа розвивалася головним чином в меридіановому напрямку, що вже не відповідає сьогоднішнім потребам, коли стали посилюватися вантажопотоки у напрямах захід-схід і схід-захід. Це

стрімко підвищує потребу в інвестиціях в галузь транспортного і портового господарства, засоби зв'язку, інформаційно-комунікаційний комплекс, готельні послуги, туристичну інфраструктуру.

Росія об'єктивно зацікавлена в розвитку транспортних коридорів Захід — Схід. Використання в цілому вигідного географічного положення дозволяє Росії зайняти свою достойну нішу у світовому співтоваристві. Через російські простори проходять найкоротші торгові шляхи від «англійців, скандинавів до китайців та японців». Шлях з «варяг у японці» через північні території може стати в XXI столітті одним з найбільш економічно вигідних [21, с. 196].

Реалізації транзитного потенціалу Росії перешкоджають не цілком ясні перспективи з подальшим транзитом вантажів через території країн Центральної та Східної Європи та Балтії на європейський ринок. Російська Федерація нерідко стикається з труднощами виходу на європейські ринки через транзитні території відповідних держав. Свідченням тому є проблеми з доставкою російського природного газу споживачам у Європі через територію України. За таких умов, природно, що Росія шукає шляхи подолання цих труднощів, розвиваючи свої транспортні комунікації в тих напрямках, які дають можливість це зробити. Одним з альтернативних напрямків, продиктованих комерційними та геополітичними обставинами, є російський північний захід.

Для Росії в цілому і для її північних територій, зокрема, ці перспективи мають як би подвійний вектор. З одного боку,— це зв'язок азіатсько-тихоокеанського і європейсько-атлантичного ринків, з іншого — це досить широке «вікно в Європу» не тільки через російсько-фінський кордон, але і через так званий «Північний вимір» ЄС, що був започаткований у грудні 1997 року з ініціативи Фінляндії.

Разом з тим, необхідно відзначити, що на відміну від СРСР, Росія не володіє настільки ж вигідним морським сполученням із Західною Європою. Одночасно її портове господарство не цілком відповідає наявним потребам. Через це зростання об'ємів вантажопотоків змусило Росію спорудити три нові порти — в Усть-Лузі, Приморську та бухті Батарейній. Конкуренція між портами і транспортними системами безперечно покращує для Росії умови торгівлі із Західною Європою.

В Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 року говориться про необхідність завершити формування базової транспортної, енергетичної, інформаційної, військової інфраструктури

в Арктичній зоні країни, що відповідає інтересам забезпечення національної безпеки Росії в середньостроковій перспективі.

Очевидно, що в міру подальшого господарського освоєння Арктичної зони Росією інтенсивність використання Північного морського шляху буде наростати, в тому числі і для транспортування вантажів з Азіатсько-Тихоокеанського регіону в Європу і у зворотному напрямку.

В Основах державної політики Російської Федерації в Арктиці на період до 2020 року і подальшу перспективу серед національних інтересів Росії в Арктиці вказується, зокрема, на використання Північного морського шляху в якості національної єдиної транспортної комунікації [22]. При цьому в числі стратегічних пріоритетів Росії названо також сприяння в організації та ефективному використанні транзитних і крос-полярних повітряних маршрутів в Арктиці, а також використання Північного морського шляху для міжнародного судноплавства в рамках юрисдикції Російської Федерації і згідно з її міжнародними договорами.

Цьому сприятиме і можливий вплив змін клімату на льодову обстановку в арктичних морях. Підключення Північного морського шляху і Північно-західного проходу до постійно діючих транспортних артерій може вилитися у створення принципово нових міжнародних арктичних транспортних маршрутів у глобальній торгівлі, значно скоротити терміни і вартість доставки товарів споживачам, сприяти появі, перш за все, в російській і норвезькій зонах регіону БЕАТА великих промислових кластерів, логістичних центрів і портів-хабів. Модернізація та розвиток інфраструктури транспортної системи в Арктичній зоні виділені в якості стратегічних пріоритетів державної політики Російської Федерації в Арктиці.

Велику роль Арктика відіграє і в питанні обороноздатності Росії, в її контролі над космічним простором, в стримуванні військово-політичної присутності західних держав в північному геополітичному просторі. На Півночі дислокована значна частина збройних сил Росії, в тому числі велика частина Тихоокеанського флоту — найбільші оперативно стратегічні об'єкти, що є силовою основою вирішення завдань державної морської політики на відповідних регіональних напрямках. Важливу роль для національної безпеки відіграють острови Арктичного регіону, на яких розташовані оборонні об'єкти, прикордонні застави, полярні гідрографічні пости, наукові станції і експедиції. Оборонне значення Арктики обумовлено також тим, що в даний час тільки через арктичні

моря забезпечується повністю вихід у Світовий океан і відкривається широкий оперативний простір для дій військово-морського флоту. По Північному Льодовитому океану та далекосхідним морям протягом більше 20 тис. км проходить кордон Російської Федерації, захист і охорона якої проводиться органами прикордонної служби Росії в найскладніших природно кліматичних умовах.

В Арктичному регіоні продовжує залишатися безліч невирішених проблем серед самих циркумполярних держав, серед яких — визначення меж морського дна і континентального шельфу, багаторічні суперечки між Норвегією і Росією та ін. Виникає питання про доцільність взагалі починати активну експлуатаційну діяльність зацікавлених країн в цьому регіоні за умови відсутності чіткого міжнародного правового регулювання [23].

Обстановка на Крайній Півночі Росії характеризується посиленням інтересу провідних країн світу до сировинного потенціалу цього регіону і до комунікаційних можливостей Північного морського шляху. Відповідно, для охорони і захисту арктичних рубежів Росії в серпні 1994 року Указом президента РФ була утворена Арктична група прикордонних військ РФ, перетворена потім в Арктичне регіональне управління ФПС РФ. Відповідно до Указу президента РФ від 11 березня 2003 року управління було перетворено в Арктичне регіональне прикордонне управління (АРПУ) ФСБ РФ. Наразі АРПУ виконує службово-бойові завдання по охороні держкордону Росії з Норвегією та Фінляндією в російському секторі Арктики. Прикордонними суб'єктами Росії на цій ділянці кордону є Республіка Саха (Якутія), Красноярський край, який включає Таймирський Долгано-Ненецький муніципальний район — колишній Таймирський автономний округ, Тюменська область, Ямало-Ненецький автономний округ, Архангельська область, Ненецький автономний округ, а також Мурманська область і Республіка Карелія.

Функції і завдання прикордонної служби ФСБ Росії в Арктиці постійно ускладнюються, що викликано загальною обстановкою навколо арктичного простору. З цього приводу Директор ФСБ М. Патрушев, виступаючи перед особовим складом АРПУ в ході планової робочої поїздки 13–15 квітня 2004 року в полярні регіони Російської Федерації зазначив, що «необхідність функціонування прикордонного угруповання на російській півночі продиктована істотним військово-стратегічним значенням арктичного регіону і його роллю в захисті національних інтересів Росії». В ході обльоту арктичних ділянок кордону директор

ФСБ висадився тоді на Північному полюсі. Серйозною загрозою національним інтересам в прикордонному просторі, на його думку,— є активізація діяльності транснаціональних кримінальних співтовариств і злочинних угруповань щодо розкрадання морських біоресурсів, внаслідок чого російський бюджет щороку не доотримує більше 2 млрд., дол. США. Одночасно наноситься збиток російським економічним інтересам і соціально-політичній стабільності держави в цілому. У виключній економічній зоні Баренцева моря і на континентальному шельфі Росії активізується протиправна діяльність іноземних держав, зберігається можливість виникнення конфліктних ситуацій в традиційних районах промислу біоресурсів. Прикордонна служба ФСБ Росії в нових умовах повинна будуватися не як військова структура, а як спеціальна служба, призначена для боротьби з транскордонною злочинністю. «Її діяльність повинна здійснюватися адекватно загрозам, які виходять з території суміжних держав»,— підкреслив М. Патрушев. При наростанні воєнних загроз прикордонна служба буде нарощувати військову складову, а при їх зниженні — переходити переважно до оперативних засобів і способів дій « [24].

Здійснюючи контроль над проходженням судів в Арктиці прикордонні підрозділи розміщені в найбільш вигідних точках в геополітичному, стратегічному й тактичному відношеннях. Тому в офіційних повідомленнях ФСБ Росії повідомлялося про скорочення лише однієї прикордонної застави «Екліпс», розташованої на березі Карського моря між Діксоном і мисом Челюскіна [25, с. 134].

Вже до 2006 року Міністерство природних ресурсів Росії розробило Єдину державну стратегію вивчення та освоєння нафтогазового потенціалу континентальних шельфів Росії, згідно з якою розвиток нафтогазових родовищ на шельфах в морях Північного Льодовитого океану стає одним з головних пріоритетів на період до 2020 року. У 2008 році був розроблений документ «Основи державної політики Російської Федерації в Арктиці на період до 2020 року і подальшу перспективу», який був оприлюднений лише в 2009 році. Документ було затверджено президентом Д. Медведєвим і він фактично став арктичною стратегією Росії. Згідно з даним документом, Росія підкреслила свій намір створити окреме угруповання військ в Арктиці, що покликане забезпечити безпеку російської частини Північного Льодовитого океану «в різних умовах військово-політичної обстановки». Також стратегія припускає, що до 2020 року регіон перетвориться на «провідну

стратегічну ресурсну базу РФ» [22 Основы государственной политики Российской Федерации в Арктике на период до 2020 года и дальнейшую перспективу. Российская Газета. 2009, 30 марта, http: // www. rg.ru / 2009 / 03 / 30 / arktikaosnovy dok.html (последнее посещение — 15 апреля 2009 г.)].

Підсумовуючи зазначимо:

1. Північний вектор зовнішньої політики Російської Федерації в цілому характеризується достатнім базисом свого концептуального осмислення. Разом з тим можна говорити, що він певною мірою перебуває у своєрідному «затінку» порівняно з іншими ключовими для Москви напрямами її зовнішньої політики, а саме західним та східним.

2. В практичній площині інтерес до Півночі пов'язується наразі з комплексом проблем, що рівною мірою визначають геополітичний, економічний, технічний та безпековий аспекти виживання Росії в сучасному глобалізованому світі, її здатність утримувати за собою статус великої держави.

3. Якісне опанування Росією просторових меж Півночі має для неї стратегічне значення, оскільки не лише забезпечує державі вихід в інші регіони та морські акваторії, але, що є особливо важливим, виконує інтеграційну функцію зовнішньополітичних векторів Російської Федерації характеризуючи її зовнішню політику як реально багатовекторну.

Список використаних джерел:

1. Российская газета. — 19 января 2012 года. — № 5683.
2. Жилина И. С. Правовые аспекты развития Северного морского пути и Северо-Западного прохода как новой Арктической морской транспортной системы // Арктика и Север. — 2012. — № 7 (июль). — С. 8–21.
3. Ingmar Oldberg. Soft security in the Arctic. The role of Russia in the Barents Euro-Arctic Council and the Arctic CouncilFirst presented 17 March 2011. — 55 p.
4. Сыченкова Е. Безопасность евроарктического региона в контексте современных региональных процессов / Е. Сыченкова // Власть. — 2007. — № 7. — С. 88–91.
5. Воронков Л. Страны Северной Европы, «Северное измерение» и Розсип / Л. Вороонков. — Москва: МГИМО — Университет, 2009. — 21 с.

6. Пилявский В. Арктика как центр геополитических и экономических интересов / В. Пилявский // Россия сегодня и завтра. — 04 / 2011. — 4 с.
7. Рафаэльсен Р. Баренцево сотрудничество. Новый региональный подход к международной политике на Крайнем Севере / Р. Рафаэльсен // Talking Barents. Люди, границы и региональное сотрудничество. Издание Норвежского Баренцева Секретариата, 2010. — С. 27–36.
8. Арктика: взгляд из Москвы / Д. Тренин, П. Баев; Моск. Центр Карнеги. — М., 2010. — 31 с.
9. Вартиайнен И. План управления ресурсами Баренцевого моря / И. Вартиайнен // Баренцуотч. — 2006. — С. 14–15.
10. Конышев В. Н. Арктика в международной политике: сотрудничество или соперничество? / В. Н. Конышев, А. А. Сергунин; под ред. И. В. Прокофьева. — М.: РИСИ, 2011. — 194 с.
11. Селин В., Башмакова Е. Значение северных и арктических регионов в новых геоэкономических условиях развития России / В. Селин, Е. Башмакова // Регион: экономика и социология. — 2010. — № 3. — С. 23–39.
12. Казанцев. А. А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия / А. А. Казанцев. — М.: Наследие Евразии. 2008. — 248 с.
13. Россия и многосторонние структуры АТР (материалы Всероссийской научно-практической конференции, г. Москва, 16 декабря 2008 г.); ИМИ МГИМО (У) МИД России. — М.: МГИМО — Университет, 2009. — 113 с.
14. Тренин Д. В. Одиночное плавание / Д. В. Тренин. — М.: Изд-во Р. Элинина, 2009. — 182 с.
15. Никитин А. И. Новая парадигма: от мирного сосуществования к общим действиям // В поисках новой роли: международные организации безопасности в евроатлантическом и евразийском регионах / под ред. А. И. Никитина, А. А. Казанцева; ИМИ МГИМО (У) МИД России. — М.: МГИМО — Университет, 2011. — 184 с.
16. Белобородова И. Н. Евро-арктический Баренцев регион в геополитической перспективе. Доклад, представленный на международной секции конференции Московского общественного научного фонда «Российские общественные науки: новая

перспектива» (октябрь 1999 г.) и опубликованный в сборнике Международные отношения на постсоветском пространстве / под ред. д. и.н. И. Д. Звягельской и к. и.н Н. А. Косолапова. — М., 2000.

17. Цымбурский В. Л. Остров Розсип. Геополитические и хронополитические работы / В. Л. Цымбурский. — М.: РОССПЭН, 2007. — 544 с.
18. Бернштам Т. А. От редакторов / Т. А. Бернштам, К. В. Чистов // Русский Север: Ареалы и культурные традиции. — СПб., 1992. С. 3–6.
19. Жуйков Д. Защищая Арктику / Д. Жуйков. — www.rbcdaily.ru / 2008 / 09 / 17 / focus / 380404.
20. Попова Н. Золотая лихорадка на полюсе холода // Аргументы Недели. — № 30 (64). — 26 июля, 2007.
21. Лукин Ю. Архангельская область: экономика и политика на пороге XXI в. / Ю. Лукин. — Архангельск: Узд-во ПГУ, 1997. — 202 с.
22. Основы государственной политики Российской Федерации в Арктике на период до 2020 года и дальнейшую перспективу // Российская Газета. — 30 марта, 2009 г.
23. Минаева И. Ю. Экологическая безопасность арктического региона: Международно-правовые аспекты. — URL: http: // law.edu.ru / doc / document.asp?docID=1160070&subID=100047090,100047087.
24. Патрушев Н. На невидимом фронте — эра спецтехніки / Н. Патрушев // Аргументы и факты. — 2007. — № 10 (1375). –7 марта.
25. Лукин Ю. Ф. Великий передел Арктики / Ю. Ф. Лукин. — Архангельск: Северный (Арктический) федеральный университет, 2010. — 144 с.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2013 р.

Исаченко К. Северный вектор внешней политики Российской Федерации

Вопрос северного вектора рассматривается в контексте концепции многовекторности внешней политики государства. Освещается значение геополитического, экономического, коммуникационного аспектов, а также аспекта безопасности Севера для Российской Федерации.
Ключевые слова: внешняя политика РФ, многовекторность, Арктика, Баренцев Евро-Арктический регион.

Isachenko K. North vector of Russian Federation's foreign policy

The question of the north vector is considered in the context of multi-vector foreign policy. The author highlights the geopolitical, economic, communicative and security aspects of significance the North for contemporary Russia.
Keywords: *the foreign policy of the Russian Federation, multi-vector policy, Arctic, Barents Euro-Arctic Region.*

VIII. Світова політика

УДК 327.8 (470+571)

Тимченко А. В.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗБЛИЖЕННЯ РОСІЇ ТА КИТАЮ ФАКТИЧНО МАЄ НА МЕТІ СТВОРЕННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ВІЙСЬКОВо-ПОЛІТИЧНОГО, ЕКОНОМІЧНОГО І КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ

Аналізується співробітництво Росії та Китаю, досліджуються можливі сценарії розвитку зовнішньополітичних стратегій Китаю та Росії.

Ключові слова: *двосторонні відносини, співробітництво, військово — політична стратегія, культурний розвиток, гуманітарна співпраця.*

Політичне співробітництво КНР та РФ витікає зі спільних цілей, яких держави прагнуть досягти на міжнародній арені.

Обидві країни декларують прагнення до побудови багатополярного світу, що обов'язково викличе спротив з боку США. РФ та Китай прагнуть переглянути існуючий світовий порядок та гегемонію США в ньому.

З огляду на це, Росія та Китай узгоджують свою позицію з ключових питань, що розглядаються Радою Безпеки ООН. Так, останнім прикладом взаємодії було спільне вотування Резолюції РБ ООН по Сирії 4.02.2012 року.

На даний момент для здійснення успішної зовнішньої політики Китай повинен виконувати три головні завдання — забезпечувати внутрішню безпеку, створювати умови для експорту, забезпечувати контроль над буферними територіями — Внутрішня Монголія, Тибет, Сінцзян. Головною загрозою є легка можливість морської блокади Китаю з

© Тимченко А. В., 2013

моря — через відсутність потужного флоту та географічні особливості узбережжя Китаю та прилягаючих морів. Саме для цього Китай хоче створити військові бази в Пакистані, М'янмі, Бангладеш, на Шрі-Ланці. КНР має історично зумовлені важкі відносини з сусідами — Японія, Корея, Індія. Також існує конфлікт з країнами Південно-Східної Азії в процесі поступової інтеграції їх економік в китайську. Тут є інтерес військово-політичного блоку з РФ, для деблокування та пошуку надійних партнерів в регіоні [1].

Важливим є політичне співробітництво в рамках ШОС. Згідно з доповіддю СІПРІ (Стокгольмський інститут досліджень проблем миру), першочерговим завданням в рамках цієї організації є підтримка стабільності в прикордонних регіонах країн членів ШОС. Обидві країни зацікавлені в недопущенні розширення зони нестабільності з Афганістану на територію країн Центральної Азії. Зокрема, Китаю це життєво важливо для убезпечення неханських територій. При тіснішій інтеграції РФ та регіону в рамках ЄврАзЕС та збалансування китайських та російських впливів в Центральній Азії у виграші будуть всі — РФ, Китай, центральноазіатські держави, які бояться поглинання регіону однією з великих держав. Також в рамках ШОС в ході російсько-китайського співробітництва був розроблений проект Договору запобігання розміщення та застосування зброї в космосі. Цей документ викликав негативну реакцію у США.

Військові питання — військовий бюджет Китаю на 2012 рік досяг 106 млрд. доларів, заради його збільшення було пожертвувано темпами росту ВВП. Важливим елементом є флот — зокрема Китай вже спустив на воду перший авіаносець. Самостійно Китай, незважаючи на свою могутність, не здатний ще довго протистояти США на морі. Тому чи не єдиним партнером в регіоні у військовій сфері може бути Росія.

По-перше, Росія володіє сучасною бойовою технікою, необхідною для Китаю. На даний момент здійснюється поставка зенітно-ракетних систем, комплексів ПВО, бойових та транспортних літаків і гелікоптерів, літаків-заправників, засобів наземної радіолокації і зв'язку, крилатих ракет, ракетних систем морського базування. Найслабшим місцем в ВПК Китаю залишається виробництво двигунів, в цій сфері Китай найбільше розраховує на Росію. Досвід військово-технічного співробітництва включає не тільки поставки готових зразків зброї, а і організацію ліцензійного виробництва зброї на території КНР [4].

По-друге, як зазначалось вище, Китай ставить за мету створити потужний морський флот, який зможе конкурувати з флотом США в Тихому та Індійському океанах. Чи не єдиним партнером в цій сфері є Росія. РФ постачає Китаю дизель-електричні торпедні підводні човни, есмінці, ескадрені міноносці.

По-третє, Китай зацікавлений в російських воєнних та військово-технічних знаннях. В російських спеціалізованих ВНЗ, а також Військовій академії Генштабу навчають більше 140 тисяч китайських військовослужбовців. Крім цього регулярно, на виконання відповідних контрактів, в російських навчальних центрах проходять підготовку екіпажі кораблів та підводних човнів, літаків, систем ПВО. Китайці активно освоюють російські інноваційні технології шляхом обміну спеціалістами з РФ.

З 2005 року в рамках ШОС здійснюються військові навчання «Мирна місія», в яких беруть участь збройні формування обох країн. Також регулярно з 2005 року відбувають російсько-китайські військово-морські навчання. В квітні 2012 року будуть проведені наступні, одною з головних цілей яких буде відпрацювання захисту виняткових економічних зон. Передані теоретичні знання з військового мистецтва можуть бути закріплені на практиці.

За розрахунками експертів, при збереженні існуючих темпів росту Китай до 2020 року обжене США по обсягу ВВП.

Тому для Росії є надзвичайно вигідним посилення економічних зв'язків з державою, яка в недалекому майбутньому займе лідируючі позиції в світовій економіці. Співробітництво в економічній сфері між РФ та КНР здійснюється в рамках двосторонніх форумів. Проведено 6 Російсько-китайських економічних форумів, на яких здійснюється обговорення ключових питань двосторонніх економічних відносин та відбувається підписання угод.

Китай стає головним торговельним партнером Росії, тому що очікується, що в 2013 році товарообіг між двома країнами досягне 80 млрд. доларів. Керівник китайської делегації на останньому економічному форумі Ван зауважив: «Ми маємо можливість і впевненість для підтримки сприятимемо й тенденціям розвитку російсько — китайському економічному співробітництву. В наших силах реалізувати мету в досягненні товарообігу в розмірі 100 млрд. доларів до 2015 р., а до 2020 р.— 200 млрд. доларів». В свою чергу,

керівник російської делегації Жуков висловив особливу подяку Китаю за підтримку російської сторони у вступі до СОТ [5].

Китай відкрито і приховано включається в конкурентну боротьбу з США в сфері глобалізації. Одним з елементів є прагнення перетворити юань в світову валюту. РФ і Китай вже здійснюють розрахунки в юанях. Планується повний перехід у двосторонніх розрахунках на рублі та юані.

Одними з ключових в економічному діалозі є енергетичні питання. 27 вересня 2010 року була запущена китайська гілка «Сковородино —Мохе» російського нафтопроводу Східна Сибір — Тихий океан. Російські компанії «Роснефть» і «Транснефть» і китайська CNPC уклали договір на поставки нафти в обсязі 15 млн. т щорічно протягом 2011–2030 років, з можливістю збільшення обсягів до 30 млн. т щорічно. РФ орієнтується на Китай в енергетичних питаннях, для того щоб вийти на ринок Азійсько-Тихоокеанського регіону. Зі свого боку, Китай зацікавлений в подальшій диверсифікації поставок нафти і газу. Основними поставниками нафти в Китай є Саудівська Аравія, Ангола, Іран, Оман та інші. З 2010 до них долучилась і Росія. Російські поставки нафти для Китаю є надійнішими, адже у випадку гіпотетичного конфлікту з США Китай повністю втрачає для себе нафту з Африки та Перської затоки. В США найпотужніший у світі флот, тоді ж як китайських флот зараз лише на початковому етапі свого створення [3].

Важливим є перспективний проект в галузі суднобудування. В жовтні 2009 року була підписана угода про створення суперверфі у Владивостоці.

В будь-яких двосторонніх відносинах, а особливо між державами-сусідами, завжди виникає ряд проблем, що потребують вирішення. Не виняток і китайсько-російські відносини.

Також між країнами існує ряд проблем. Першою є проблема кордонів. 16 липня 2001 року в Москві був підписаний Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Російською Федерацією та Китайською Народною Республікою. За ним країни взаємно визнають територіальну цілісність та недоторканість кордонів, РФ визнає існування тільки одного Китаю — Китайської Народної Республіки, уряд якої є законним і представляє всю країну. Тайвань є невід'ємною частиною Китаю. Сторони зобов'язуються дотримуватись кордонів, встановлених згідно Угоди між СРСР та КНР про радянсько-китайський державний кордон у її Східній частині від 16 травня 1991 року. Остаточно всі юри-

дичні питання, пов'язані з врегулюванням кордонів, були вирішені в 2005 році, коли була ратифікована Додаткова угода між РФ та КНР до угоди 1991 року. З В 2008 році проблема була вирішена на практиці, коли Китаю були передані острови Великий Уссурійський та Тарабаров. З того часу конфліктів між РФ та КНР фактично не виникало.

Заселення Далекого Сходу китайцями. Ця проблема настільки міфологізована, що важко відділити істину від неперевіреної інформації. Називались цифри до 12 мільйонів нелегальних китайських мігрантів в Росії. За даними перепису населення 2003 року в РФ проживало 34 тисячі китайців. Звичайно, такі цифри надзвичайно занижені. Експерти вважають, що загальний обсяг китайських мігрантів, як легальних так і нелегальних — 200–500 тис. чоловік, 0,5% населення РФ. Населення областей на Далекому Сході становить 6,8 млн. чоловік. Навіть якщо припустити, що всі ці китайці живуть на Далекому Сході, їх кількість не виглядає катастрофічною. Порівняно невеликий потік китайський іммігрантів в Росію пояснюється тим, що мешканці з північних районів КНР охочіше їдуть не в РФ, а на розвинений Південний Схід Китаю. В будь-якому випадку, Росії, з огляду на демографічну кризу та невелику населеність далекосхідних регіонів, вигідно перетворювати китайських мігрантів на корисних членів суспільства. Існує позитивний приклад китайської діаспори хуацяо в країнах Південно-Східної Азії, яка завдяки своїй активності та підприємливості зробила значний вклад в процвітання цих держав [1].

Конфлікт інтересів в Центральній Азії. Китай активно просуває свої компанії, вкладає інвестиції в регіон, в якому інтереси РФ апріорі вважають пріоритетними. Конфлікт є прихованим, і поки не переходить в жорстку фазу через співробітництво РФ і Китаю в рамках ШОС. На даний момент в зовнішній політиці КНР є примат економіки, тому боротьба за ринки збуту в країнах Центральної Азії може бути принциповою. Проте це питання не належить до тих, які не можна вирішити шляхом взаємних поступок. Тим більше що присутність в регіоні саме обох ключових гравців — Росії та Китаю, допоможе ефективніше забезпечити захищеність та більше відповідає інтересам країн Центральної Азії. За відмову від енергетичних проектів в регіоні Росія може компенсувати Китаю посиленням двостороннього енергетичного співробітництва.

Військове співробітництво. Головною перешкодою для розширення військового співробітництва між країнами є невиконання Китаєм своїх

зобов'язань щодо інтелектуальної власності. Китай часто копіює найновіші закуплені в РФ зразки бойової техніки. Через загрозу копіювання був зірваний контракт на поставку морських бомбардувальників Су-33. Ефективним вирішенням проблеми є відмова Росії від розширення постачання готової техніки до Китаю, натомість вкладення коштів в будівництво інфраструктури ВПК на території Китаю для ліцензованого виробництва військової техніки [3].

З вищесказаного можна зробити висновок, що всі ці питання при грамотному підході можна успішно вирішити, при чому безболісно та з максимальною вигодою для обох сторін.

Вирішення вищеназваних проблем є критично важливим, адже вже зараз формується оновлена база для потужного стратегічного співробітництва між КНР та РФ в усіх сферах. Слід детальніше розглянути кожну з них.

Основним рушійним механізмом співпраці між Росією і Китаєм в галузі освіти, культури, охорони здоров'я і спорту є Російсько-китайська Комісія з гуманітарної співпраці (в її складі 5 підкомісій і 3 робочі групи). Договірно-правову базу розвитку культурних зв'язків з Китаєм складає міжурядова Угода про культурне співробітництво, підписану 18 грудня 1992 р., міжурядові плани культурного співробітництва, а також робочі плани по співробітництву між окремими відомствами двох країн, розраховані на найближчі кілька років [2].

Ключові аспекти гуманітарної співпраці:

— розширення програм обміну студентами, спільна підготовка бакалаврів;

— популяризація вивчення російської мови в Китаї і, відповідно, китайської мови в Росії; (До числа досягнень в галузі освіти слід віднести організацію Центрів китайської мови в Москві, Санкт-Петербурзі і Владивостоку і російської мови в Пекіні, Шанхаї та Харбіні)

— створення культурних центрів;

— сприяння туристичному обміну, підвищення якості послуг туристичної

індустрії;

— активізація контактів між ЗМІ.

Конкретними заходами, що проводяться в рамках гуманітарного діалогу РФ-КНР є такі:

— 2009 році проведено Рік російської мови у Китаї, 2010 рік — Рік китайської мови в Росії;

— Планується проведення Року російського туризму в Китаї в 2012 році і Року китайської туризму в Росії в 2013 році, що розширить обізнаність громадян обох країн про своїх КНР та РФ.

Гуманітарна співпраця є своєрідним «десертом», який РФ та Китай отримають у разі збереження успішних тенденцій у стратегічному партнерстві. Переваги для громадян обох країн очевидні.

Серед експертів, в російському політикумі, в політичних колах Китаю немає єдиної думки щодо необхідності та можливості російсько-китайського зближення. Частина, розуміючи значні стратегічні перспективи, які відкриваються перед державами в разі поглиблення співробітництва, підтримують формування нового об'єднаного центру сил РФ-КНР. Інші, на противагу, називають ряд проблем, які заважають стратегічному партнерству двох держав. Тому пропоную почати з проблем і оцінити, чи є вони настільки нездоланними, що можуть критично вплинути на безхмарні відносини Піднебесної та РФ.

Отже, Китай і Росія будуть поступово формувати новий центр сили, рівномірно поглиблюючи рівень співробітництва у всіх сферах. Військово-політичний блок, про який часто ведуть мову прихильники російсько-китайського зближення є завданням стратегічної перспективи, адже на даний момент країни не хочуть серйозно псувати відносини зі США.

Список використаних джерел:

1. Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http: // www.2002.kremlin.ru / summit12 / s12_doc1ru.html. — Загл. с экрана.
2. Совместная декларация министров иностранных дел Российской Федерации и Ассоциации государств Юго-Восточной Азии о партнерстве в деле мира и безопасности, а также процветания и развития в Азиатско-Тихоокеанского регионе // И. С. Иванов. Россия в современном мире. Ответы на вызовы XXI века: статьи и выступления. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. — С. 594–598.
3. Материалы Канцелярии Госсовета КНР [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http: // www.abirus.ru / o / d_02.htm. — Загл. с экрана.

4. Спільна декларація Російської Федерації і Китайської Народної Республіки, була підписана 14 жовтня 2004 року президентом РФ Путіним В.В і стає головою КНР Ху Цзіньтао. Режимдоступа:- // kremlin // 03.04.07
5. Петровский В. Е. Россия и безопасность в Евразии (Региональные режимы безопасности в Центральной Евразии на рубеже XXI в.) / В. Е. Петровский // Проблемы Дальнего Востока. — 2001. — № 2. — С. 25–36

Стаття надійшла до редакції 18.01.2013 р.

Тимченко А. В. Сближение России и Китая фактически имеет целью создание нового мирового военно-политического, экономического и культурного центра

Анализируется сотрудничество России и Китая, исследуются возможные сценарии развития внешнеполитических стратегий Китая и России.
Ключевые слова: *двусторонние отношения, сотрудничество, военно — политическая стратегия, культурное развитие, гуманитарное сотрудничество.*

Tymchenko A. V. The convergence of China and Russia is actually aims the creation of a new world military-political, economic and cultural center

This article analyzes the cooperation of Russia and China, investigates the possible scenarios of the foreign policies of China and Russia.
Keywords: *bilateral relations, cooperation, military — political strategy and cultural development, humanitarian cooperation*.

VIII. Світова політика

УДК 327.82 (510+540)

Петручак А. В.

Студентка Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КИТАЙ ТА ІНДІЯ — ПРИРОДНІ КОНКУРЕНТИ ЗА ГЕГЕМОНІЮ В АЗІЇ

Аналізуються зовнішньополітичні стратегії Китаю та Індії, досліджуються двосторонні відносини між Китаєм та Індією, розглядаються можливі плани розвитку зовнішньополітичних стратегій Китаю та Індії.

Ключові слова: *гегемонія, двосторонні відносини, конкуренція, «азіатське сторіччя», «Азия 2025», економічний розвиток, Східноазіатський саміт.*

Індія та Китай є великими країнами, які є сусідами, несучи при цьому тягар старих історичних непорозумінь і уявлень про самих себе, які часто стають зразком для наслідування. Тому природно, що існує певне стратегічне суперництво і конкурентна боротьба між ними. Дружність / ворожість і сила / слабкість є будівельними блоками сприйняття образу іншого. У наслідку цього дії країни сприймаються в залежності від того, як сприймаюча сторона розглядає її зображення, що стає важливим елементом в розумінні міжнародних відносин і зовнішньої політики.

Показове місце в конкуренції між цими країнами є одночасно фундаментальне і абстрактне джерело: відносні переваги демократії індійського стилю і автократії китайського стилю. Хоча жодна з сторін не рекламує свою політичну систему, вони розглядаються в якості конкуруючих моделей для країн, що розвиваються. І якщо нинішній час являє собою «азіатське сторіччя», як про це багато хто говорить, то воно буде визначатися багато в чому і таким ідеологічним змаганням.

© Петручак А.В., 2013

Індія та Китай також мають різні погляди стосовно механізму забезпечення порядку в Азії. Нью — Делі хоче архітектури безпеки, яка є відкритою, всеохоплюючою і «поліцентричною», і не згоден із тим, щоб якась країна домінувала у регіоні. З іншого боку, Пекін говорить про регіональне середовище безпеки взаємної стабільності і гарантій взаємної довіри та подоланню розбіжностей шляхом діалогу на рівних, але при цьому виділяючи себе як головного актора в цій сфері. У військовому плані Китай та Індія є могутніми країнами. Збройні сили цих держав — одні з найшвидше зростаючих у світі. Питання на рахунок військової сфери гостро стоять між країнами — конкурентами. У цій сфері країни хочуть бути краща одна за одну, і тому чітко відслідковують кроки конкурента, і намагаються з своєї сторони зробити більший і впливовіший крок. Індія готується відкрити базу, щоб розмістити там літаки спостереження, вертольоти, і очевидно, кораблі, які будуть відслідковувати китайські судна в Індійському океані. Таке укріплення військово — морських сил Індії направлено, в першу чергу, на стримування стратегічного розширення Китаю [1].

У свою чергу, можна сказати, що Китай, так би мовити, не діє самостійно. Він «загортає жар чужими руками». Китай заключив договір з Шрі — Ланкою на будівництво великого військового порту в Хамбантоті. Китай підтримує Пакистан, і це є суттєвою перешкодою для Індії зайняти вагоме місце в Азії. Пакистан є противником Індії в регіоні, тому для Китаю це дуже вигідна співпраця. Китай використовує Пакистан, як свого союзника проти Індії. Цікавою була історія з Непалом. Непал виконував функцію своєрідного буфера між двома великими країнами. Спочатку Непал підтримував Індію, індійські війська отримали санкцію на проведення військових операцій проти маоїстів на непальській території. Але всього через 2 тижні в Пекіні відбулася зустріч між представниками Китаю та Непалу, після чого Непал заявив: «Непал твердо підтримує позицію Китаю, і ніколи не дозволить яким — то не було силам вести антикитайську діяльність на непальській території». Де-факто це означало різке зміщення балансу сил на користь КНР. Потім відбулася ще одна зустріч, на якій Китай заявив, що з своєї сторони виділяє Непалу 30 млн. юанів в якості військової допомоги. Після чого генерал Чен Бінь Де оголосив, що Китай не буде терпіти втручання третьої сторони в дружні китайсько — непальські відносини. Непал зразу підтвердив цю заявку. Адресат цього повідомлення був очевидним. Так Китай підтримує відносити з іншими країнами, і тихенько перетягує їх на свою

сторону, що є дуже ефективною стратегією. Китай також реалізовує навколо Індії свою стратегію «низки перлів», зв'язану з будівництвом портів в Бірмі, Шрі — Ланці і Пакистані, які можуть використовуватися як порти для ВМФ. З іншої сторони, Пекін занепокоєний тим, що ядерна угода між Індією і США була розроблена в якості противаги Китаю. Угода не тільки знала заборону на закупівлю ядерних матеріалів США Індією, але і відкрила двері для Індії, щоб вона могла приймати участь в спільних військових маневрах і закупляти зброю в США. Також в 2012 році в Делі відбулася презентація доповіді «Неприєднання 2.0 зовнішня і стратегічна політика Індії XXI століття». В цьому документі Китай був виділений, як головна загроза для національної безпеки і економічного зростання Індії. Джерелом цієї доктрини послугувало те, що індійські експерти в один голос твердили, що Китай тихенько збільшує свій військовий потенціал, і він досягає високого рівня [6].

Китай та Індія є домінуючими економічними центрами в своїх регіонах. Роль КНР у глобальній і регіональній економіці набагато вагоміша від ролі Індії. Зростання Китаю вже призвело до порушення ієрархії, що існувала в світі, й передусім в економічній сфері. Це друга економіка в світі. Країна взяла курс на відкритість економіки, використавши позитивні сторони глобалізації та вступу країни до СОТ в 2001 році. Іноземні інвестиції допомогли державі перескочити етапи індустріального розвитку. За останні роки експорт Китаю збільшився у 6,5 разів, а зовнішньоторговельний оборот — у 12 разів. Що становить 7% ВВП країни. Як і інші великі держави, Китай намагається трансформувати регіон Азії на власний лад. Економічний успіх Китаю значно вплинув на країни регіону, особливо на Індію. Власне, суперництво з Китаєм підштовхнуло Індію до економічних реформ. Індія залишається основним конкурентом Китаю на азійському континенті — ще одна зростаюча держава з амбіціями підвищення ролі і статусу в системі міжнародних відносин. Проте міць і амбіції Китаю далеко випереджають Індію, так само і зростання країни за соціально — економічними показника. Китай розуміє, що Індія старається в економічному плані його наздогнати, і не хоче, щоб Індія стала головним гравцем Азійському регіоні, і тому завжди виступає проти присутності Індії в архітектурі економіки в Азії. Наприклад, Китай виступав проти включення Індії до EAS (Східноазіатський саміт) де учасниками стали 18 країн, включно з США і Росією. Але цього не сталося, і Китай не відступав, і зробив так, щоб роль Індії на цьому саміті зменшилася до мінімуму. Китай збільшує свій

стратегічний і економічний вплив у Південній Азії через агресивний економічний наступ — «дипломатію чекової книжки» і розвиток інфраструктури, у Південній Азії, на задньому дворі Індії, Китай позиціонує себе, як важливого актора і постійно розширює свій зростаючий економічний і стратегічний вплив у регіоні. З найбільшою у світі виробничою базою, і зі зростаючою фінансовою потугую, Китай з'являється у якості основного торгівельного партнера в усіх практично країнах Південно-Східної Азії. На сьогоднішній день Індія, ще не досягнула того економічного розвитку і торговельних можливостей, як Китай. Але вона невпинно йде до цього, і це час від часу насторожує Китай. Також Індія і Китай немов грають шахову партію у країнах Азії на Африки. Геополітичне розширення їх горизонтів з пересіканням і накладанням сфер впливу сприяє суперечностям між державами. Дефіцит ресурсів, таких як нафта, газ і вода, сприяє новому витку напруження й заводить країни у класичну дилему безпеки: дії щодо збалансування і врівноваження сусіда сприймаються ними як виклик і загроза власній безпеці. Китай та Індія залишаються заручниками геополітичного суперництва та конкурують між собою на «третіх ринках», навіть якщо там між ними немає ніякої двосторонньої торгівлі. Особливо ця конкуренція проявляється при зіткненні інтересів держав в галузі енергетичної політики. Енергетична безпека є провідним елементом зовнішньої політики Індії і КНР. Китай є другим, а Індія — шостим найбільшим споживачем енергії, що робить їх вагомими силами на ринку енергії. Пошук енергії Індією і Китаєм призводить до їх зіткнення в багатих на ресурси регіонах світу, що може спричинити як конкуренцію, так і співробітництво між цими двома державами. Ці відносини є детермінантою енергетичної безпеки обох країн, а також регіонального і глобального миру й безпеки. Індія в свою чергу трішки побоюється впливу Китаю. Наприклад, кредити від китайських банків не помішали б Індії, а поки Індія проявляє обережність і в країні функціонує лише один філіал одного китайського банку [8].

Хоч вони є конкурентами в своєму регіоні, Китай та Індія співпрацюють між собою. За останні роки торгівля між двома країнами отримує значний щорічний ріст. За китайськими статистичними даними, обсяг торгівлі між КНР і Індією за минулий рік склав 3,6 млд дол., що на 23, 4% більше порівняно з 2011 роком. При цьому експорт Китаю до Індії зріз на 21, 5%, а імпорт зріс на 25,6%. Позитивне сальдо КНР у торгівлі з Індією становило 0,2 млрд. доларів. Але для Індії відносини з Китаєм

також несуть у собі дезорінтуючий фактор. За кожен експортований в Китай товар в один долар, Індія імпортує три товари в три долари, що призвело до торговельного дефіциту до 40 млрд. доларів на березень 2012 року [9]. На Китай припадає одна п'ята частина всього торгового дефіциту Індії. Враховуючи неприємності з платіжним балансом Індії, навіть китайські підприємці стурбовані тим, що у двосторонніх торговельних відносинах між країнами існують розбіжності. І Індія, і Китай збільшують потоки інвестицій в іноземні джерела енергії. Залежність від імпорту енергоресурсів робить обидві держави залежними від змін на світових ринках енергії, внаслідок чого, обидві країни проводять політику диверсифікації джерел енергоресурсів. У принципі, обидві держави позитивно ставляться до енергетичної кооперації, показником чого є співпраця в двох або трьох міжнародних енергетичних проектах, включаючи інвестиції в Колумбії та Сирії. Проте Китай є більш успішним, ніж Індія в цьому відношенні, так як більш чітко використовує надану їм політичну і економічну допомогу для підтримки своїх енергетичних амбіцій. Так ці країни конкурували за енергоресурси в Казахстані, Еквадорі, М'янмі та Анголі. У всіх випадках виграв Китай, пропонуючи не тільки більш високу ціну, але і надаючи економічну допомогу, інфраструктурні проекти і військову техніку, а також використовуючи дипломатичні ресурси.

У міжнародних інститутах Індія намагається відповідати ролі, яку Китай вже має. Індія хоче мати постійне місце в РБ ООН. В свою чергу, Китай не хоче бачити індію на цій посаді, і відкрито блокує е рішення. Також, як вже згадувалося, Китай проти вступу Індії до EAS (Східноазійського саміту), що проходить в рамках АСЕАН.

Ще однією загрозою для Індії є те, що Китай сьогодні розглядає шляхи нейтралізації конкурента, який, як і він, претендує на статус регіональної держави. Досягнути цього можна поділом федеративної Індії на 20–30 держав, і таке питання є стратегічним, переконані деякі китайські експерти. Йдеться про створення на сучасних індійських територіях нових, слабких і децентралізованих держав, які будуть повні протиріч і внутрішньої напруженості. Це бажання можна спробувати реалізувати шляхом використання значної етнічної та релігійної напруженості в найбільшій демократичній країні світу. Також для цього можна використати таких сусідів Індії, як Пакистан, Непал, Бутан та Бангладеш. Їхні історичні та територіальні претензії можуть бути використані для своєрідного «вирізання» індійських

територій. З індійської точки зору реалізація подібного сценарію є й достатньо реальною. Адже сьогодні вплив Китаю на Пакистан и Непал й достатньо великий, а на Бангладеш він — збільшується. Індійські аналітики вважають, що Китай намагається оточити Індію, створюючи мережі доступних портів для військово-морського флоту в Індійському океані. Цей дипломатичний и економічний наступ Китаю змусив Індію до співпраці з військовою хунтою М'янми, що не дуже добре виглядає у послужного списку найбільшої в світі демократії [2].

Різницю також між країнами складає те, що в сфері зовнішньополітичної стратегії Індія більше всього орієнтується на Захід. Китай ж, в свою чергу, будує свою зовнішню політику на основі власної цивілізаційної моделі, діаметрально протилежної західній. Також Пекін насторожено ставиться до активізації відносин Індії та США, особливо в ядерній сфері.

Ще один сценарій розвитку, який має місце, щоб його оголосити — це Chindia. Гігантські людські ресурси і динаміка розвитку Китаю та Індії породжують безліч дискусій, даючи багату поживу для роздумів західним аналітикам. Деякі з них пророкують, що два азіатських держави створять альянс. Для цієї унікальної «об'єднаної наддержави» експерти вже придумали назву — Chindia.

Ще одне місце займає та теза, що Пентагон розробив документ «Азія 2025». Пентагон готується до сценарію з сильним Китаєм. Цим сценарієм передбачається посилення домінуючого положення Китаю в континентальній Азії, досягнення гегемонії в Південно-Східній Азії, фактично встановлення протекторатів у Центральній Азії та широке економічне вторгнення в Росію на її Далекий Схід і до Сибіру. Континентальна консолідація доповнюється стратегією, спрямованої на ослаблення панування США і Японії на морі. Сюди входить проникнення якнайдалі у водах Південно-Китайського Моря і в Південно-Східній Азії, підпорядкування собі слабкої Індії, нейтралізація об'єднаної Кореї, ізоляція Японії та фактичний контроль над Тайванем. Це ще є одним доводом того, що Китай рішуче займає місце регіонального лідера, чого побоюється США, і з своєї сторони починає підтримувати і налагоджувати тісніші зв'язки з Індією, чого, в свою чергу, побоюється Китай. США хочуть, щоб за їхньої допомоги Індія стала противагою Китаю в регіоні [6].

Також слід зазначити, що Індія свідомо націлена на перевагу. На відмінну від Китаю, який офіційно заперечує наявність у нього амбіцій

стати головною регіональною державою, Індія ж відкрито вимагає, щоб її так називали. Також Індія офіційно заявляє, що в Китаї бачить насамперед свого суперника.

Єдність у кожній з цих країн забезпечується лише наявністю ворожнечі між ними.

Отже Китай та Індія є конкурентами за гегемонію в Азії. Тому, що:

У цих країнах конкуруючі економіки. Вони також конкурують за ресурси в Азії;

Конкуренція також наявна в військовій сфері, наростаюча потужність обох країн (тільки Індія нарощує свою потужність, так би мовити, відкрито, а Китай в свою чергу це робить набагато тихіше);

В свою суперечку вони втягують і інших гравців. Китай більш зосереджується на країнах регіону для протистояння проти Індії. Індія вибрала інших шлях;

В обох країнах існують два різні методи правління країною: Індія — демократія, Китай — автократія;

Конкуренція також відбувається у різних міжнародних інститутах, куди, в принципі, Китай намагається не допустити Індію;

Китай хоче нейтралізувати свого конкурента шляхом поділу Індії на менші держави. Так він «знищить» свого великого конкурента;

Інші країни світу також відчувають цю конкуренцію, одною з головних програм є «Азія — 2025», що опублікували США, вони визнають, що Китай може захопити повне лідерство, тому з своєї сторони США підтримує Індію;

Також, підтвердженням того, що Китай та Індія є конкурентами за гегемонію є те, що сама Індія про це офіційно заявляє, і не приховує цього. Китай з своєї сторони, не хоче робити таку заявку і «мовчки» йде по шляху до повного регіонального лідерства;

Доктрина Гуджрала — зближення Індії з Російською федерацією, задля стримування Китаю;

Китай та Індія — є ревізіоністами діючого міжнародного порядку, але оскільки КНР ближчий до успіху в цій справі і збирається змінювати міжнародний порядок більш радикально, то зовнішні актори (США, ЄС, РФ) в рамках боротьби в Азії підтримують Індію, як поміркованого і гнучкого гравця;

Взаємне стримування: вісь КНР — Пакистан проти Індія — Афганістан + США втягують Пакистан в Афганістан.

На думку автора, якщо ця боротьба буде продовжуватися, але продовжуватися адекватно без застосування «жорсткої сили», це принесе переваги не лише їм, а й можливо, спонукатиме розквіт нового азійського ренесансу. Хоча, деякі експерти вже називають XXI століття, як «Азійське століття».

Список використаних джерел:

1. Городня Н. Країни Східної Азії в першому десятилітті XXI ст.: регіональні інтеграційні ракурси та глобальні пріоритети / Н. Городня // Дослідження світової політики. — Вип. 50. — 2010. — С. 198–227.
2. Шевчук О. В. Стратегія «м'якої сили» КНР на початку XXI століття / О. В. Шевчук // Наукові праці. Серія історична. — Вип. 150. — Т. 162. — Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — С. 96–100.
3. Борділовська О. Індія в сучасному геостратегічному балансі сил / О. Борділовська // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 2006. — Вип. 33–34. — С. 67–72.
4. Таран В. М. Безпековий вимір індійсько-китайських відносин / В. М. Таран // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — Випуск 67 (Частина I). — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2007. — С. 141 –148.
5. Таран В. М. Китайський фактор в національній безпеці Індії крізь призму регіональних взаємодій / В. М. Таран // Тези II Всеукраїнської конференції індологів. — 5–6 червня 2007 р. — Київ, 2007. — С. 14–16.
6. Bitzinger P. A., Desker B. Why East Asian Waris Unlikely / P. A. Bitzinger, B. Desker // Survival. — 2008–2009. — Vol. 50. — № 3. — P. 105–128.
7. Kaplan R. D. The geography of Chinese power: How Far Can Beijing Reach of Land and At Sea? / Robert Kaplan // Foreign Affairs. — 2010. — Vol. 89. — № 3. — P. 22–41.
8. Malik M. China and India: Great Power Rivals / Mohan Malik. — Honolulu: Lynne Rienner Publishers, 2011. — 441 p.
9. Holslag J. China and India: Prospectsfor Peace / Jonathan Holslag. — New York: Columbia University Press, 2010. — 234 p.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2013 р.

Петручак А. В. Китай и Индия — естественные конкуренты за гегемонию в Азии

Анализируются внешнеполитические стратегии Китая и Индии, исследуются двусторонние отношения между Китаем и Индией, рассматриваются возможные планы развития внешнеполитических стратегий Китая и Индии.
Ключевые слова: *гегемония, двусторонние отношения, конкуренция, «азиатское столетие», «Азия 2025», экономическое развитие, Восточноазиатский сами.*

Petruchak A. V. China and India are the natural rivals for hegemony in Asia

The article analyzes the foreign policy of China and India, examines the bilateral relation between China and India, are considered *possible plans of development of the foreign policies of China and India.*
Keywords: hegemony, bilateral relations, competition, «Asian century», «Asia 2025,» Economic Development, East Asia Summit

VIII. Світова політика

УДК 327

Денисенко К. Ю.*

Кандидат політичних наук, асистент кафедри міжнародних відносин та світової політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пономарьова К. Є.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКИХ ВІДНОСИН ПІД ЧАС КАДЕНЦІЇ Н. САРКОЗІ

Стаття присвячена дослідженню російсько-французьких відносин під час президентства Ніколя Саркозі.

Ключові слова: *російсько-французьке співробітництво, врегулювання конфлікту, проблема Косово, оборонні питання, ОДКБ, НАТО, спільне суднобудування, військові кораблі.*

Французько-російські відносини мають довготривалу історію. Відомо, що ще з середини XX століття активно розвивалося співробітництво Радянського Союзу та Франції. Після розпаду СРСР зв'язки між країнами не тільки не загубилися, але й оформилися в новий формат відносин в рамках трикутника Росія — Франція — Німеччина. В 1990-х роках були сформовані перші політичні інститути та механізми співпраці в політичній, військовій та зовнішньоекономічній сферах відносин між Росією та Францією. Вже більш ніж два десятиліття дві держави розбудовують систему міждержавних відносин як на урядовому, так і на неурядовому рівні. Починаючи з 2007 року, коли на зміну Жаку Шираку прийшов новий президент Ніколя Саркозі, відбувається інтенсифікація двостороннього співробітництва. Традиційним гаслом розвитку зовнішньополітичної стратегії новообраний президент обрав наслідування принципів голлізму, що окрім всіх інших аспектів міжнародної співп-

© Денисенко К.Ю., Пономарьова К.Є., 2013

раці передбачало розвиток тісних стосунків з Російською Федерацією. П'ятирічне перебування Саркозі при владі характеризувалося високим рівнем особистих стосунків лідерів двох держав, солідарністю стосовно глобальних процесів та основних проблем сучасного світу, розвитком партнерства в торгово-економічній, політичній і оборонній сферах. Особливостями російсько-французького співробітництва за цей період стала зацікавленість Росії та Франції реалізовувати проекти оборонної співпраці, зокрема в контексті проектів спільного кораблебудування, що з часів «холодної війни» не мало прецедентів. Значною мірою на зближення Росії та Франції вплинуло активне посередництво французького президента Саркозі в російсько-грузинському конфлікті 2008 року. Актуальність даного дослідження обумовлена тим, що російсько-французькі відносини є одним з найважливіших напрямків зовнішньої політики обох держав. Напрацювання, практичні досягнення, проекти, розроблені та прийняті за часів президентства Саркозі, мають скласти основу для подальшої співпраці Росії та Франції вже в нових політичних умовах.

Дослідженню проблематики російсько-французьких відносин на різних етапах історичного процесу присвячено багато напрацювань як вітчизняних, так і зарубіжних. Жодним чином не намагаючись оминути увагою їх внесок у розвиток знань про російсько-французьке співробітництво, необхідно зазначити, що вони стосуються більше періоду кінця XX століття, що може послугувати лише підґрунтям для здійснення аналізу сучасного стану відносин. Прикладом можуть послугувати напрацювання професора Білоруського державного університету В. Г. Шандурського, який досліджував ключові моменти зовнішньої політики Франції ще з часів «холодної війни» і до початку 2000-них років, акцентуючи увагу на важливості розвитку російсько-французької співпраці. Вагомий внесок в розробку досліджень сучасного стану відносин між Російською Федерацією та Францією робить інтелектуальна еліта Московського державного університету міжнародних відносин. Такі науковці, як І. В. Болгова, Н. М. Наумова, Є. О. Обічкина присвятили низку праць зовнішній політиці Франції, де безпосередньо розглядається її російський вектор та перспективи подальшого розвитку відносин в цьому спрямуванні. Є. О. Обічкина в своїй книзі «Зовнішня політика Франції від де Голля до Саркозі (1940–2012)» окремим пунктом виділяє співпрацю в рамках трикутника Росія — Франція — Європейський Союз. Також важливим джерелом знань із зазначеної тематики є роз-

робки та дослідження Аналітичного центру «Обсерво», створеного в 2012 році при Франко-російській торгово-промисловій палаті. Його діяльність спрямована на здійснення комплексного експертного аналізу двосторонніх відносин та вироблення щорічних звітів про їх реалізацію. Наукова новизна статті полягає в дослідженні окремих аспектів російсько-французької співпраці, таких як особливості оборонного співробітництва, відносини Росії та Франції в контексті регіональних конфліктів, наслідки відновлення Францією членства в НАТО для відносин Росія — Франція — ЄС, яким раніше не було приділено окремої уваги.

Мета статті — визначити та проаналізувати основні аспекти російсько-французьких відносин під час каденції Ніколя Саркозі, а також з'ясувати перспективи подальшої російсько-французької співпраці.

Двосторонні російсько-французькі відносини побудовані не тільки на функціонуванні численних інститутів, метою яких є укріплення франко-російського діалогу, та особистих тісних відносинах лідерів двох країн, але й на більш суттєвій основі. Мова йде про солідарність та схоже спільне ставлення до глобальних політичних процесів. Обидві країни вважають, що виникнення багатополярного світу є позитивним явищем, хоча і відмічається риск нестабільності, до якого такі політичні реалії можуть призвести. Росія та Франція в рівній мірі підтримують багатосторонній підхід до вирішення проблем та конфліктів [3]. До того ж, обидві країни виступають за збереження в сучасній системі міжнародних відносин ключовою ролі Організації Об'єднаних Націй, постійними членами Ради Безпеки якої є обидві країни. Цей фактор не зможе в повній мірі зруйнувати фундамент російсько-французьких відносин, але тим не менш щодо деяких аспектів регіональної безпеки погляди двох країн різняться, як то з приводу вторгнення НАТО в Косово та визнання його незалежності, визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії [5]. Питання Косово набуло особливої важливості після приходу до влади Ніколя Саркозі. Необхідно зазначити, що на першому етапі адаптації нового французького президента до сучасної політичної обстановки деякі фактори міжнародної політики були досить суперечливими. Постійними дискусійними питаннями зустрічей французького президента Франції Ніколя Саркозі та президента США Дж. Буша стала підготовка до проголошення незалежності Косово та обговорення застережень стосовно уникнення спротиву Російської Федерації та застосування права вето в Раді Безпеки ООН [4, с. 335–338]. Позиції

Франції та США з приводу проблеми визнання Косово зійшлися. Що стосується, позиції Російської Федерації, французький президент взяв відповідальність за ведення переговорів від імені Європейського Союзу. Треба підкреслити, що будучи переконаною, що безпека і стабільність на континенті можлива лише за умов залучення Росії до європейських процесів, Франція слідкує за тим, щоб російські інтереси враховувалися при прийнятті рішень як в ЄС, так і в НАТО. Тож перші роки президентства Саркозі стали часом його перманентних спроб довести Росії та іншим пострадянським країнам доцільність визнання Республіки Косово Навіть на саміті «великої вісімки» в Хайлінгендаммі в 2007 це питання було одним із пунктів порядку денного, Росія остаточно вирішила не підтримувати європейські держави в цьому питання [10, с. 9–10]. Очевидними були мотиви здійснення тиску на російську сторону. Адже Росія і Китайська Народна Республіка, відмовившись визнавати Косово, унеможливлювали процес набуття нею членства в ООН, оскільки для розгляду цього питання та та прийняття рішення шляхом голосування необхідно схвалення п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН. До того ж, Росія також виступала і проти членства Косово в Організації Безпеки та Співробітництва в Європі [5]. З цього витікає висновок, що Росія діє за чітко визначеним планом та виступає проти інтеграції Косово до будь-яких структур, переслідуючи прагматичну мету унеможливити європейські держави нарощувати свій вплив та присутність в Балканському регіоні та здійснювати тиск на прийняття рішень стосовно його майбутнього розвитку.

Серед інших не менш важливих аспектів двосторонньої співпраці, необхідно виділити той факт, що ключову роль у налагодженні російсько-французьких зв'язків відіграло бажання Ніколя Саркозі стати посередником у військовому конфлікті Росії з Грузією в 2008 році. Завдяки Ніколя Саркозі та його посередницьким якостям був встановлений діалог між ворожими сторонами конфлікту, почався переговорний процес та в результаті основними учасниками підписаний план з мирного врегулювання грузинсько-російського конфлікту — так званий «План Саркозі — Медведєва» [8, с. 218–225]. План обговорювався із представниками Південної Осетії та Абхазії, які утвердили його майже одразу після підписання, що свідчило про застосування системного підходу у виробленні плану та врахування інтересів всіх учасників конфлікту. Але подальше розгортання подій у вигляді недотримання обох конфліктуючих сторін умов плану спричинило необхідність внесення модифікацій

до тексту плану [8, с. 235–237]. Тож як результат, виходом з такої суперечливої ситуації було лише відновлення переговорного процесу. Тут необхідно підкреслити, що кавказький регіон — це ареал, де перетинаються інтереси ключових гравців міжнародної політики таких, як Росія, ЄС, США. Тому недивно, що представники Європейського Союзу виявили бажання підтримувати французького президента в його прагненнях бути посередником у конфлікті. До того ж, країни НАТО на чолі з США значною мірою були стурбовані авторитетом Саркозі в кавказькому регіоні та статусом єдиного миротворця з Європи на Кавказі. Тож не буде перебільшенням сказати, що регіон для США має стратегічне значення, зокрема в контексті розбудови системи протиракетної оборони [5]. Країни ЄС, зі свого боку намагалися сприяти врегулюванню конфлікту шляхом вироблення різних міжнародних механізмів для забезпечення спокою в регіоні, тож окрім продовження перебування міжнародних місій ООН та ОБСЄ в регіоні, вони запровадили нову ініціативу — розгортання місії спостерігачів ЄС. Така зацікавленість країн ЄС щодо російсько-грузинського конфлікту пояснюється прагматичними інтересами Франції, яка під час його врегулювання була головуючою країною в ЄС. Фактор посередництва Ніколя Саркозі заклав підґрунтя для майбутньої активної співпраці між Росією та Францією в оборонній та торгово-економічній сферах, а також загалом із країнами ЄС, незважаючи на існуючі суперечності їх позицій по відношенню до Росії. Сама ж Росія, в свою чергу, сприймає Францію як важливого партнера. Згідно з положеннями Концепції зовнішньої політики Російської Федерації від 2008 року, Франція займає друге місце серед європейських країн, з якими Росія прагне будувати взаємовигідні двосторонні зв'язки [10]. Фактор повернення Франції до військових структур НАТО не здійснив негативного впливу на загальний контекст відносин, оскільки Ніколя Саркозі висловлював свою зацікавленість вибудовувати нову архітектуру безпеки на європейському континенті з урахуванням російських інтересів.

Зважаючи на те, що Росія та Франція ніколи не наголошували на їхньому стратегічному торгівельно-економічному партнерстві та на критичний спад економічних зв'язків між країнами в 90-х роках, російсько-французькі відносини в цьому вимірі під час президентства Саркозі досягли відчутного прогресу. Особливо яскраво це можна прослідкувати на прикладі неурядової співпраці. Відомо, що в глобальній економіці значна частка всіх економічних взаємодій відводиться

на транснаціональні корпорації і компанії. Тож, останнім часом спостерігалася активізація співпраці між російськими і французькими компаніями. Серед найсуттєвіших торгових контрактів, що мають в перспективі розвиватися і вже принесли значні прибутки, хотілося б виділити входження групи «Рено-Ніссан» в капітал автомобільної компанії «АвтоВАЗ». Вважається, що до 2014 року французька група буде контролювати 67% спільного підприємства [7]. Вважаю доцільним зазначити, що французька компанія «Данон» вкладає серйозні кошти і є провідним ринком для російської агропромислової продукції. В банківській та фінансовій сфері спостерігається серйозне проникнення французького капіталу, свідченням цього є контроль 82% акцій Росбанка французьким «Сос'єте Женераль». Стратегічного значення останнім часом набуло співробітництво Росії та Франції в області енергетики. Особливістю франко-російських комерційних відносин є те, що вони розповсюдилися на важливі сфери відносин, які не вважаються традиційними. В цьому контексті показовим є співпраця в космічній сфері та спільний запуск ракети «Союз» [11, с. 8–9].

Найбільш вагомих та практичних результатів франко-російське співробітництво під час каденції Саркозі досягло в сфері оборони. Треба зазначити, що між Росією та Францією встановилося декілька форм оборонного співробітництва, що характеризує високий рівень та активність контактів між країнами. Продовжують проводитися спільні навчання в сфері оборони та відбуваються засідання російсько-французької Робочої групи по боротьбі з міжнародним тероризмом. Також проводиться інформаційний обмін з приводу боротьби з тероризмом у світі та окремо в регіонах Близького Сходу та регіоні Магрибу, на афгано-пакистанському кордоні, в Центральній та Південно-Східній Азії. Варто сказати, що відбувалися постійні консультації Міністерства Закордонних Справ Росії з Генеральним Директоратом з політичних та питань безпеки Міністерства Закордонних Справ Франції (на них в період 2007–2008 років обговорювалися питання співробітництва в рамках діалогу Росія — НАТО, Росія — ЄС, питання договору ПРО, Косовська та Ліванська проблеми) [8]. Доцільно відмітити інтенсивність міжпарламентських зв'язків між Російською Федерацією та Францією за часів Саркозі. Оскільки Франція головувала в Європейському Союзі, то 2008 рік став роком етапним для цієї держави у встановленні плідних відносин в сфері оборони з Росією. Так на зустрічі голови комітету Державної Думи з оборони з делегацією комітету закордонних справ,

оборонних та збройних сил Сенату Франції було визнано, що стосунки Росії з Францією в оборонній сфері знаходяться на високому рівні і це дозволить поліпшити ці відносини навіть після переходу Франції до головування в ЄС [11, с. 3–4].

Основним органом двостороннього співробітництва в оборонній сфері між РФ та Францією є Рада співробітництва з питань безпеки [3]. Зустрічі міністрів закордонних справ та оборони відбуваються кожного року і на них обговорюються нагальні проблеми міжнародної безпеки (остання відбулася в жовтні 2012 року, де обговорювалися актуальні питання політичної ситуації в Сирії та Афганістані). Варто зазначити, що під час перебування при владі Н. Саркозі відбулася важлива зустріч міністрів закордонних справ і оборони Росії та Франції. Важливими стали підсумки засідання органу, який формально займається оборонними питаннями. Ними стало політичне рішення про те, що Франція в якості голови ЄС докладе зусиль, щоб до кінця 2008 р. було підписано нову рамкову угоду між РФ і ЄС., яка замінить існуючу Угоду про партнерство та співробітництво. Що стосується безпосередньо питань безпеки, то були обговорені такі моменти: 1). вивчений хід реалізації проекту «чотирьох просторів» співпраці РФ і ЄС, запущений в 2003 р. [2]. 2). РФ виявила бажання активно співпрацювати з ЄС з операції в Чаді, що проводиться в східних районах країни для захисту таборів біженців у Дарфурі. 3). Обговорювалися також питання Договору про звичайні збройні сили в Європі, договір ПРО, проблема визнання Косово, нерозповсюдження зброї масового ураження, взаємодія в інших сферах співпраці. Росія пропонувала свою територію для транзиту французьких і німецьких вантажів у зв'язку з участю цих країн в операції в Афганістані. Франція підтримала укладення договору між Організацією договору про колективну безпеку (ОДКБ) і НАТО про транзит вантажів до Афганістану, досягнення якого гальмується рядом членів НАТО і за який виступає Росія [1, с. 98–102]. Тож військово-політичний аспект співпраці розвинутий на високому рівні з використанням численних інститутів та механізмів співпраці.

В контексті оборонного російсько-французького співробітництві варто виділити ключовий момент співпраці на базі будівництва універсальних десантних вертольотоносців класу «Містраль» [3]. Ще з 2010 року Росія та Франція розвивають цю сферу відносин і закріпили їх підписанням угоди про будівництво двох вертольотоносців на французькій верфі. Виробництвом кораблів мають займатися французькі

компанії DCNS і STX, а також російська Об'єднана суднобудівна корпорація [9]. Російсько-французьке співробітництво такого роду стало викликом та предметом дискусій з приводу зміни конфігурації військових потенціалів великих держав, особливо це питання цікавить країни НАТО, оскільки таке співробітництво ще не мало до цього прецедентів в контексті загальноєвропейського експорту зброї, до цієї угоди не було передач найсучаснішого військового корабля російському партнерові. Підписавши цю угоду, Франція на чолі із Саркозі зробила крок до покращення та зміцнення російсько-французького оборонного співробітництва, але спостерігається також бажання поліпшити стан власної французької суднобудівної індустрії і задовольнити потреби в збереженні робочих місць в галузі кораблебудування. Очевидно, що у випадку реалізації проекту майбутнього будівництва ще одного корабля на французьких верфях, і як було заявлено, ще двох на базі Росії, це може значно вплинути на загальні військово-морські можливості Росії в регіоні та в більш глобальному вимірі.

Підсумки. Підсумовуючи результати аналізу співпраці Росії та Франції під час каденції Ніколя Саркозі, треба підкреслити, що важливу роль у розбудові стосунків зіграло головування Франції в Євросоюзі в 2008 році, коли Франція, користуючись цією нагодою, реалізовувала європейські ініціативи, спрямовані на зміцнення відносин с Російською Федерацією. Звичайно, де в чому позиції Франції та Росії різнилися, як у відношенні із визнанням Республіки Косово, тим не менш Саркозі вдалося отримати статус єдиного європейського миротворця в кавказькому регіоні, виступивши посередником у веденні переговорів та примирення конфліктуючих сторін в російсько-грузинському конфлікті 2008 року. Співпраця в торгово-економічній сфері демонструє високі темпи проникнення французького капіталу в Росію, хоч і в порівнянні з загальноєвропейськими вони поступаються. До того ж продовжили працювати різні форми оборонного та співробітництва з безпеки, що є пріоритетною сферою співпраці між Францією та Росією багато років. В 2010 році за сприянням президента Франції Саркозі досягнуто домовленість щодо російсько-французької співпраці у будівництві кораблів «Містраль», цей проект продовжує реалізовуватися і сьогодні. Тому не буде перебільшенням зазначити, що російсько-французька співпраця в контексті оборонної сфери вийшла на зовсім новий рівень, що може сприяти глобальній зміні конфігурації військових потужностей ключових світових акторів. Напрацювання в розбудові двосторонніх відносин

за часів президентства Ніколя Саркозі можуть послугувати підґрунтям для формування зовнішньополітичної стратегії нової політичної еліти.

Список використаних джерел:

1. Акимов Ю. Г. Франция в мировом порядке начала XXI века / Ю. Г. Акимов, Р. В. Костюк, И. В. Чернов. — СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. — 198 с.
2. Болгова И. В. «Общее соседство» в отношениях между Россией и Европейским Союзом: проблемы и перспективы / И. В. Болгова // Европа — Франция — Россия: материалы Первого панъевропейского семинара. — Калининград, 2012.
3. Дюбьен А. Франция-Россия: переход на новый уровень отношений [Електронний ресурс] / Le currier de Russie. — 2012. — № 222–223. — Режим доступу до журналу:
4. http: // www.lecourrierderussie.com / 2012 / 12 / 06 / frantsiya-rossiya-perehod-na-novyiy-uroven-otnosheniy-3–3 /
5. Обичкина Е. О. Внешняя политика Франции от де Голля до Саркози (1940–2012): научное издание / Е. О. Обичкина. — М.: Аспект Пресс, 2012. — 382 с.
6. Руслен П. Косово: неоднозначний епілог [Електронний ресурс] / Le Figaro. — Режим доступу: http: // rus.ruvr.ru / 2010 / 07 / 23 / 13174537 /
7. Торкунов А. В. Современные международные отношения: Учебник / А. В. Торкунов, А. В. Мальгин. — М.: Аспект-Пресс: МГИМО (У) МИД России, 2012. — С. 182–185.
8. Франція. Огляд торгових відносин з Російською Федерацією [Електронний ресурс]: за даними митної статистики Франції за 2012 рік / Міністерство економічного розвитку Російської Федерації: портал зовнішньоекономічної інформації. — 2012. — Режим доступу: http: // www.ved.gov.ru / exportcountries / fr / fr_ru_relations / fr_ru_trade /
9. Цыганок А. Война 08.08.08. Принуждение Грузии к миру / А. Цыганок. — М.: Вече, 2011. — 288 с.

10. Dubien Arnaud. Nicolas Sarkozy et la Russie, ou le triomphe de la Realpolitik / Arnaud Dubien // Revue internationale et strat?gique. — 2012. — № 77. — P. 129–131.
11. Dubien Arnaud. France — Russia: revival and challenges of a strategic partnership / La Chambre de commerce et d'industrie franco-russe // Note from the French-Russian Observatory.– 2012. — № 1.
12. The foreign policy of Nicolas Sarkozy: Not principles, opportunistic and amateurish / Ed. by Marchel H. Van Herpen. — The Cicero Foundation, 2010. — 13 c.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2013 р.

Денисенко К. Ю. Пономарева Е. Е. Особенности российско-французских отношений во время каденции Н. Саркози

Статья посвящена исследованию российско-французских отношений во время президентства Николя Саркози.
Ключевые слова: *российско — французское сотрудничество, урегулирование конфликта, проблема Косово, оборонные аспекты, ОДКБ, НАТО, совместное судостроительство, военные корабли.*

Denisenko K. Ponomaryova K. The peculiarities of Russia and France relations during the cadence of N. Sarkozy

The article is devoted to the research of France-Russia relations pending the cadence of Nikolas Sarkozy.
Keywords: *Russia and France cooperation, conflict settlement, problem of Kosovo, aspects of defense, CSTO, NATO, joint vessel building, military ships.*

VIII. Світова політика

УДК 327 (477)

Симонтовська Ю. О.[*]

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АФРИКАНСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ Н. САРКОЗІ

Автор аналізує цілі та завдання зовнішньої політики Франції у Африці за президентства Н. Саркозі та підсумовує результати цієї діяльності.

Ключові слова: *Союз для Середземномор'я, Євросоюз, Міжнародна Організація Франкофонії, Магриб, ЮНАМІД, Барселонський процес.*

Африканський континент і, особливо, Південне Середземномор'я вважали заповідною зоною Африки з часів оформлення французької колоніальної системи. На сьогоднішній день за Африканський континент точиться надзвичайно активна боротьба, в якій приймають участь ті актори, що прагнуть відігравати глобальну роль у світовій політиці, адже Африка являє собою надзвичайно зручний плацдарм для посилення військової присутності у світі та надзвичайно містке джерело різноманітних корисних копалин: від енергоносіїв, які завжди користуються попитом, до рідкоземельних металів, які потрібні для розвитку високих технологій.

Франція, яка за голлістською традицією прагне повернути собі велич минулих епох та увійти до першого рангу держав, не має наміру відмовлятися від боротьби за Африканський континент і постійно інтенсифікує свої дії на даному напрямку.

За каденції Жака Ширака відбувся значний злам на африканському вектору зовнішньої політики. Він позначився у більшій прагматизації відносин по відношенню до англомовних країн континенту та у більш

© Симонтовська Ю.О., 2013

суттєвій раціоналізації відносин з франкомовними країнами континенту, що виявилося у встановленні принципу диференціації відносин залежно від політичних режимів африканських країн та залученні як окремих країн ЄС та і ЄС в цілому до цієї співпраці.

Африканська політика Франції з часів Ширака здійснювалася за трьома основними напрямками. Це: «солідарність», яка виражається у сприянні економічному розвитку, франкофонія (що включає, проте, не тільки Африку) і військове сприяння безпеці і стабільності. Показовим є те, що для французьких керівників Африка є другим після Європи регіоном за насиченістю дипломатичними контактами.

Незмінним залишилося ставлення Франції до країн Африки за каденції Ніколя Саркозі, а особливо до колишніх колоній. Відносини з африканськими країнами президент охарактеризував як «основний пріоритет Франції та центральну вісь політики співробітництва ЄС». Спостерігаючи нормальні темпи розвитку африканських країн (середні темпи росту — 5%), Франція на даному етапі вирішила перейти від практики «патерналізму» (покровительства) до практики «прагматизму».

Основними напрямами співпраці Франції з Африканськими країнами за часів Саркозі стали співробітництво у військово-політичній галузі, так як Франція прагне відігравати значну роль на міжнародній арені, чому може сприяти підтримка африканськими країнами ініціатив Франції у форматі багатосторонньої дипломатії; у економічній галузі, так як Франція, окрім того, що сама зацікавлена у стабільному економічному зростанні, так і зацікавлена у підтриманні стабільності у своїй «заповідній зоні», найдешевшим засобом досягти чого є посилення економіки африканських партнерів Франції; та в культурній галузі, яка важлива для Франції аби мати змогу протистояти асиміляції світової культури впливовими англомовними державами, в чому США відводиться роль головної загрози.

Дані основні напрямки взаємодії реалізувалися за допомогою наступних проектів: Міжнародна Організація Франкофонії — для франкомовних країн африканського континенту, поєднує у собі співпрацю у культурній та політичній галузях; Союз для Середземномор'я — для країн Північної Африки, що поєднує економічну та політичну галузі співпраці. Також надзвичайно глибоким є двостороннє співробітництво Франції з окремими країнами континенту, на зразок Алжиру, Марокко, Кот-д'Івуару.

Союз для Середземномор'я — звичайно ж не нова ідея, а пряме продовження середземноморської політики Європи, перші кроки якої були зроблені вже після Другої світової війни. У розвиток цього курсу ініціатива Союзу для Середземномор'я, ставши продовженням Барселонського процесу та Європейської політики, підтверджує послідовність і спадкоємність підходу ЄС при вибудовуванні відносин з країнами Півдня Середземномор'я.

Варто додати, що створення Союзу для Середземномор'я свідчить не тільки про поступальний розвиток Барселонського процесу та Європейської політики добросусідства, а й про активізацію французької зовнішньої політики і пов'язаних з цим претензії Франції на роль лідера Європи, важливого гравця на близькосхідній сцені і локомотива співробітництва в Середземномор'ї. Разом з тим цілком очевидно, що Франції, виступаючи від імені Євросоюзу, доведеться враховувати думку всіх країн-членів ЄС, про що свідчить перетворення Середземноморського союзу з «великої мрії» цивілізації в «союз проектів», що доповнює Барселонський процес.

Вперше про ідею створення цієї організації Саркозі згадав під час свого виступу в Тулоні 7 лютого 2007 року, в якому він говорив про необхідність повернення Франції до своїх споконвічних інтересів в середземноморському регіоні. Реальні кроки почали реалізовуватись з травня 2007 року. Виступаючи в жовтні 2007 року в марокканському місті Танжер Н. Саркозі назвав Середземноморський союз мрією, до якої мають прагнути країни регіону. Пріоритетами союзу називалася політика контролю над міграцією, захист навколишнього середовища та боротьба з забрудненням Середземного моря, економічне співробітництво в рамках середземноморського регіону, боротьба з організованою злочинністю та тероризмом, розвиток культурної співпраці, охорони здоровя та інших сфер. Це була своєрідна концепція союзу, створення якого вважалося стратегічною короткостроковою ціллю Франції. Проте вже на початковому етапі розробки союзу проявилися розбіжності з цілим рядом країн з різних питань. До складностей в рамках ЄС додалися проблеми з країнами Магрибу. Алжир, Лівія, Єгипет, Туніс та Марокко, в яких особисто побував Саркозі з викладенням власного бачення проекту союзу, спочатку погодилися на французьку ініціативу. Однак коли справа дійшла до конкретних проектів у окремих сферах, між сторонами зявився цілий ряд суперечностей. Пов’язано це було перш за все з боротьбою за регіональне лідерство між цими країнами, з іншої

сторони всі арабські країни скептично висловилися щодо тієї частини танжерської промови Саркозі, в якій йшлося про мирне врегулювання палестинської проблеми. Особливо гостру позицію з цього приводу зайняв Алжир, що довго не погоджувався на мирне врегулювання та співпрацю з Ізраїлем. По суті така позиція суперечила першому ж пункту Барселонської декларації про досягнення миру та стабільності в регіоні. Ще однією проблемою в політиці Саркозі стала позиція Лівії. Лівія з 1999 року мала статус спостерігача в барселонському процесі. Проте позиція Каддафі щодо Середземноморського союзу була рішучо негативною. Пояснюється це тим, що останнім часом Лівія має амбіції всеафриканського лідерства, зокрема в Африканському Союзі та меншою мірою в Лізі арабських держав. Тому в Каддафі не дарма виникли страхи, подібні до німецьких побоювань в Європі — мовляв, створення Середземноморського союзу розколе Африканський континент та завадить обєднанню та консолідації Африки. Тому виступаючи на відкритті Середземноморського союзу, в якому Ізраіль та ЛАД мають статус спостерігачів, Каддафі висловив умови співробітництва своєї країни з ЄС — або через АС, або через ЛАГ. А в офіційних інтерв'ю лівійський лідер висловив свою думку про те, що цей проект приречений на невдачу через відсутність єдності між країнами. Така кардинальна політика Лівії вже починаючи з кінця 2007 року дала зрозуміти, що в повному обсязі союз реалізувати не вдасться — ні територіально, ні по сферах співробітництва.

Тому вже на початок 2008 року було зрозуміло, що грандіозні амбіції Саркозі повністю реалізовані не будуть. На вимогу Німеччини в установчому саміті взяли участь всі країни ЄС. Було вирішено, що установче засідання пройде в Парижі 13 липня 2008 року. За підсумками саміту, на якому були представлені 43 держави, була підписана декларація, в якій містилися основні напрямки та принципи роботи організації. Загалом же варто відзначити, що цей проект був спрямований одразу на дві цілі — як посиленя ролі Франції в ЄС, так і покращення відносин з державами Магрибу, і обидві ці функції були виконані лише частково.

Військово-політична співпраця Франції з африканськими країнами, а особливо з країнами Середземномор'я і Близького Сходу має на меті не лише посилювати військову присутність Франції у регіоні і просувати вироби ВПК Франції на внутрішньому ринку Африки. Важливою ціллю, яку переслідує французький уряд, є створення зони стабільності

в найближчому оточенні Франції та в зоні її інтересів, аби максимально ефективно реалізовувати національні інтереси.

Окремо варто відзначити участь Франції в миротворчих операціях, в яких адміністрація Саркозі регулярно брала участь та відправляла до ООНівських місій свої контингенти. Так, французькі миротворці працювали і працюють в Дарфурі, Сомалі, Конго, Сьера-Леоне, тощо.

Окремим питанням адміністрації Саркозі стала політика щодо проголошення незалежності Південного Судану. Специфіка суданської складової в цій ситуації полягає в тому, що Франція саме через свій вплив у Чаді протягом 2003–2007 років підтримувала дарфурські повстанські рухи. Ця підтримка полягала в продажі зброї та фінансовій підтримці повстанців. Така політика французько-чадського альянсу спричинила відповідні дії «Джанджавіду», що просто витісняв мирних жителів на територію Чаду, чим дестабілізовувалася ситуація в країні та погіршувалося матеріальне становище. Щодо політичного процесу, то після ейфорії гучних декларацій 2007 року Саркозі перейшов до конкретних дій. В березні 2008 року міністр закордонних справ Франція Бернар Кушнер ініціював переговори між урядами Судану та Чаду в столиці Сенегалу Дакарі. В результаті цих переговорів сторонами був підписаний мирний договір, в якому зокрема йшлося про не порушення кордонів сторонами та про спільні зусилля в подоланні наслідків значного переміщення людей. В тому ж місяці Франція ввійшла в групу друзів, яка мала займатися розвитком миротворчої операції ООН та АС в Дарфурі — ЮНАМІД. Ця місія створювалась відповідно до вищезгаданої Резолюції РБ ООН № 1769, проте необхідної чисельності місія так і не набрала. Таким чином ми можемо розглядати жорстку позицію Франції в дарфурському питанні як відповідь на небажання уряду Хартуму йти на політичний діалог, тим більше що в останні три роки Франція намагається дещо консолідувати свої позиції на міжнародній арені з іншими європейськими державами після певного віддалення в 2007–2008 роках.

Дуже важливими для Франції є гарні відносини з Алжиром. Це обумовлено тим, що: у Франції з Алжиром склалися історично дуже тісні зв'язки у багатьох сферах, що є взаємовигідним для обох держав, і Франція може використовувати Алжир як «адвоката» Франції у регіоні. Алжир був французькою колонією з 1834 по 1962 рр. і після здобуття незалежності будує відносини з Францією на принципах незалежності, взаємної вигоди та рівних прав. Обумовлює зацікавленість Алжиру

у підтриманні тісних відносин з Францією залежність від колишньої метрополії в економічній та торгівельній сферах, що збереглася й досі, а також прив'язаність до французького ринку. Лише за перші півроку свого перебування на посту президента Французької Республіки Саркозі два рази прибував до Алжиру, з офіційним та державним візитом. Алжир, до речі, став першою неєвропейською країною, яку Саркозі відвідав після приходу до влади. Результатом зустрічей лише 2007 р. стало підписання цілого ряду двосторонніх договорів, які стосувалися торгівлі зброєю (Франція посідає 4-е місце в світі за виробництвом зброї), аби Алжир зміг відповісти на виклик міжнародного тероризму в обличчі «Аль-Каїди», а також співпраці в технологічній сфері та поставок алжирського газу в Європу. Загальна сума даних контрактів складає 6 млрд. євро.

Добре пам'ятаючи провал ініціативи Ширака, Саркозі не пропонував Алжиру в 2007 р. «великого» договору», замінивши його «Конвенцією про співпрацю» терміном на 10 років, яка і була підписана у грудні 2007 року. Під час виступу Саркозі назвав колоніальну систему несправедливою, проте вибачатися не став і порадив алжирській стороні частіше дивитися в бік майбутнього. Дана лінія була продовжена Бутефлікою в 2009 році заявою про прагнення знайти «власний шлях», який дозволить вийти з даної складної ситуації та нормалізувати зносини без акценту на історичному минулому.

Співпраця у військовій сфері з Алжиром для Франції представляє інтерес у декількох аспектах:

1) врегулювання суперечки Алжиру та Марокко відносно Західної Сахари; хоча від прямого посередництва Франції у даному питанні Алжир відмовився;

2) захист від міжнародного тероризму, що активізувався в даному регіоні з початком 2007 року; річ у тім, що з 26 січня 2007 року Салафітська (салафізм — загальна течія в ісламі, що апелює до часів Пророка) група проповіді та джихаду змінила назву (начебто за наказом Бен Ладена) на АКМ (Аль-Каїду Магрибу) і одразу оголосила війну усім режимам регіону, ведучи асиметричну війну руками радикальних ісламістів проти правлячих режимів; особливою рисою терористичної діяльності даного угруповання є часте використання шахідів, особливо дітей; вже в березні того ж року нанесла перший удар: підрив автобусу з робітниками нафтової галузі.

3) розбудова системи безпеки та підтримання миру у прилеглих до ЄС (та прямо до Франції) районах; Договір про військову співпрацю між даними двома державами був підписаний у 2008 р. Алжир негативно ставиться до співпраці Франції з Марокко, що виражається гальмуванням виконання договорів по закупівлі французької техніки та озброєння (танки «Леклерк» та винищувачі «Рафаль», будівництво фрегатів типу FREMM); Франція демонструє своє дружнє ставлення до Алжиру не лише шляхом продажу виробів власного ВПК (що певним чином прив'язує країну у політичному плані до постачальника через періодичну необхідність запчастин, повного оновлення продукції та інструкторів), а й допомагаючи будувати Алжиру свої об'єкти ВПК (поточне будівництво заводу воєнної електроніки, як підтвердження Договору 2008 р.).

Окремо можна розглядати відносини Франції періоду правління Саркозі з Лівією, оскільки Саркозі був одним з головних прихильників гострого розв'язання даної ситуації. Однак повноцінно дане питання в цій роботі розглянути немає можливості, тому обмежимося тезою про активну та агресивну політику уряду Саркозі у вирішенні питаня громадянської війни в Лівії.

Таким чином, політика уряду Ніколя Саркозі щодо Африки продовжувала залишатися активною і включала в себе як звичний для франції в даному регіоні елемент франкофонії, так і посилення військово-політичного вектору відносин з африканськими державами.

Список використаних джерел:

1. Обичкина Е. О. Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мир / Е. О. Обичкина. — М.: МГИМО, 2004 г.
2. Франция в поисках новых путей / под ред. Ю. И. Рубинского. — М.: Весь мир, 2007 г.
3. Внешнеполитическая стратегия Саркози: начало эры «постголлизма» — Фонд исторической перспективы — 10.09.2007 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http: // www.perspektivy.info / oykumena / europe / vneshnepoliticheskaya_strategiya_sarkozi_nachalo_ery_postgollizma_2007–9-10–47–5.htm.
4. Ковальский Н. А. Средиземноморская политика Европейского Союза: эволюция и перспективы [Електронний

ресурс] — Режим доступу: http: // www.edc.spb.ru / activities / conferences / 40years / kovalsky.html
5. Макух В. «Союз для Середземномор'я» — новий формат співробітництва арабських країн Північної Африки з ЄС [Електронний ресурс] — Режим доступу: http: // old.niss.gov.ua / Monitor / September09 / 6.htm
6. Саркози прибывает в Алжир с первым официальным визитом Новости@mail.ru — 10.07.2007 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http: // news.mail.ru / politics / 1376871 /
7. Саркози в Алжире осудил колонизацию [Електронний ресурс] — Режим доступу: http: // www.intelligent.lv / ru / Sarkozi-v-Alzhire-osudil-kolonizaciju- / 0_16850.html;
8. Франкофония в мире [Електронний ресурс] — Режим доступу: http: // www.infrance.ru / francais / francophonie / francophonie.html
9. Червяков А. Н. Военно-политический курс Франции 1995–2010 / А. Н. Червяков // МЭ и МО. — 1995. — № 10.
10. Sarkozy's Mediterranean Union on Hold [Електронний ресурс] / Europafrica.net. — Режим доступу: http: // europafrica.net / 009 / 03 / 16 / sarkozys-mediterranean-union-on-hold /
11. Смирнова Г. И. Экономические связи стран Союза Арабського Магриба (САМ) с Европейским Союзом (ЕС) [Електронний ресурс] / Г. И. Смирнова. — Институт Ближнего Востока. — Режим доступу до статті: http: // www.iimes.ru / rus / 2000 / evr / liste.html

Стаття надійшла до редакції 23.01.2013 р.

Симонтовская Ю. О. Африканский вектор внешней политики Франции в период правления Н. Саркози

Автор анализирует цели и задачи внешней политики Франции в Африке в период президентства Н. Саркози и подитоживает результаты этой деятельности.

Ключевые слова: *Средиземноморский Союз, Евросоюз, Международная Организаиия Франкофонии, Магриб, ЮНАМИД, Барселонский процесс.*

Symontoskaya U. O. African vector of the foreign policy of France Republic during the presidency of N. Sarcozy

In this the author analyses the purposes and objectives of the foreign policy of France in Africa during the presidency of N. Sarcozy and stresses out the results of such activity

Key words *Union for the Mediterranean, the European Union, the international organization of francophonie, Maghreb, the Barcelona process, UNAUMID.*

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію В. П. Андрущенка, В. Л. Савельєва «Освітня політика (огляд порядку денного)». — К.: МП «Леся», 2010. — 368 с.

Сучасний філософсько-освітній дискурс являє собою поліфонію тем, концепцій, підходів, які репрезентують нові категорії і смисли, що визначають нові парадигми розвитку системи вищої освіти. Серед найважливіших можна віднести категорію цінностей, аксіологічні структури соціальних спільнот як детермінанта поведінки особистості, системних підходів, антропологія в освітній теорії, теорії особистості, теорії соціальних систем тощо.

Однак в цих дослідженнях зовсім не представлена проблема «освітньої політики», аналіз якої має надзвичайно важливе значення для вдосконалення змісту вищої освіти в Україні. В зв'язку з чим монографічне дослідження В. П. Андрущенка та В. Л. Савельєва відкриває фактично новий напрям у філософії освіти. Адже у літературі з аналізу «суспільної (державної) політики, розробки і здійснення суспільних політик, — зазначають автори, — можна знайти відповіді на головні і принципові питання, пов'язані з перекладом і адаптацією до наших умов визначень терміну «політика». Але під час ознайомлення із відповідною літературою переконуємось у все ще явно недостатній взаємодії представників різних наукових дисциплін» (с. 84).

Для України важливим є те, що в розвинутих капіталістичних країнах освітня та політична теоретична думка в недалекому минулому була практично цілком підпорядкована потребам освітнього планування, яке вважалось основним інструментом перманентних освітніх реформ. Останні, в свою чергу, мали за мету як найповніше забезпечення з боку системи освіти потреб, перш за все, економіки, що бурхливо розвивалась у післявоєнний період. Зокрема у США «освітня політика прагнула охопити навчанням переважна більшість людей, намагаючись стерти нерівність між людьми та групами; покращити економічний потенціал країни, максимально забезпечивши державу соціальними високоінтелектуальними людьми із цінними навичками, надати більше можливостей для розвитку особистості, заохочуючи людей виявляти свої таланти, уміння та творчу енергію; покращити культурне життя нації, зменшити упереджене ставлення до окремих етнічних груп, сприяючи контак-

там між ними, та підвищити якість суспільного й політичного життя» (с. 97).

Дана ситуація обумовлює те, що централізація влади, концентрація ресурсів, відповідне часу розуміння суспільних потреб в освіті, обумовили абсолютну перевагу планування над усіма іншими формами визначення, розробки та впровадження освітньої політики. Ті, хто приймав рішення, розглядали цей процес непроблематичним у сенсі політики, тобто, якщо політичне рішення прийняте, його треба просто виконувати. З огляду на це, цілком припустимим, хоча і не зовсім коректним, підкреслюється в монографії, виглядає ототожнення тогочасної теорії і практики освітньої політики з освітнім плануванням.

У 80-х, а особливо у 90-х роках, зміст, структура, методи реалізації державної освітньої політики, набуваючи сучасного вигляду, зазнавали принципових змін. Планування, відповідно, теж. Втративши свої домінуючи позиції, воно набуло відповідного, поряд з іншими елементами процесу державної політики, статусу. Все більшої ваги в плануванні набувають стратегічні підходи, в яких віддається перевага не кількісним, а якісним методам. Це особливо важливо в умовах зростаючого дефіциту ресурсів.

Заслуговує уваги акцент на таких рисах, притаманних поки що будь-якій національній традиції у світовий соціальній науці, як провінційність та обмеженість. Зрозуміло, це проявляється в різній формі та інтенсивності, з різних причин, за відмінних історичних та часових умов. Автори приводять міркування відомого американського вченого Ф. Рігзза з приводу стану в політичній науці, з точки зору якого «політична наука — це локалізм, скорочене визначення американської політики», їй притаманна «обмеженість», що не тільки призводить до «однобічності, але й стає самознищувальною та обскурантистською» (с. 133).

Подолання ситуації, що склалась, можливе за рахунок порівняльного аналізу різних суспільних систем. Відповідно, щоб політична наука могла претендувати на статус науки, вона повинна базуватись на порівнянні значної кількості різних політичних систем, включаючи інші країни світу.

Автори констатують, що урядові політики впливають на ринок освітніх послуг, його структуру. В свою чергу освіта, особливо вища в особі своєї адміністрації, інститутів, профспілок тощо може здійснювати тиск на урядову політику з метою внесення бажаних змін в головних умовах і системі державного регулювання системи вищої освіти. Це означає, що

у вітчизняній ситуації потрібно розробляти принципи впливу на уряд з метою вирішення проблем сучасності, котра характеризується як «суспільство знань».

Монографія В. А. Андрущенка, В. Л. Савельєва «Освітня політика (огляд порядку денного)» має концептуальний характер, містить ряд нових, не досліджених проблем, виконана на високому науковому і методологічному рівні. Без сумніву вона внесе сутнісні корективи в розвиток освіти XXI століття, доповнить теоретичні студії філософії освіти.

Доктор філософських наук, професор
директор Черкаського навчального центру
«Одеської національної юридичної академії»
МОН України **В. С. Богданов**

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Є. В. Перегуди «Виконавча влада України: політико-правові аспекти модернізації» / Перегуда Є. В. — К.: Логос, 2013. — 408 с.

Роль виконавчої гілки влади у більшості країн світу в сучасних умовах невпинно зростає. Насамперед це пояснюється концентрацією виконавчими структурами дедалі більших ресурсів суспільного управління, що має як об'єктивне, так і суб'єктивне пояснення. Не є виключенням й Україна, де також відбуваються складні процеси асиметричної взаємодії різних владних вертикалей. Виходячи з цього, системне дослідження проблем функціонування виконавчої влади є актуальною науковою проблемою.

Виконавча влада вже була об'єктом досліджень у вітчизняній науці, передусім у правознавстві та науці державного управління. Проте політологічне бачення проблеми трансформації владних взаємин у суспільстві відрізняється від інших. Політологія ставить феномен влади в епіцентр своїх гносеологічних схем, пояснюючи суспільні процеси крізь призму владної творчості впливових соціальних суб'єктів. Такий підхід стосується кожної гілки влади, й поза сумнівом — влади виконавчої.

Відтак слід вітати появу нових досліджень виконавчої влади в контексті комплексної модернізації українського суспільства. Одним з таких досліджень є монографія Є. Перегуди «Виконавча влада України: політико-правові аспекти модернізації». Метою своєї праці автор обрав формування концепції розвитку механізмів взаємодії центральних та місцевих органів влади, що стосується усіх без винятку конституційних органів сучасної України.

Є. Перегуда будує свої пізнавально-аналітичні конструкції, спираючись на неоінституціональний підхід. На його думку, хоча у вітчизняній науці даний пізнавальний прийом набуває дедалі більшого поширення, він не завжди оцінюється адекватно. Автор вважає, що значення цього підходу полягає не стільки у зверненні уваги на політичні інститути, скільки в аналізі їх як рамок діяльності суб'єктів, у розрізненні формальних та неформальних інститутів. Відповідно, у монографії наведено аналіз напрямків, що сформувались в неоінституціональному руслі, їх актуальність при дослідженні виконавчої влади.

Вивчаючи теоретичні засади дослідження, автор звертається до поняття модернізації. Хоча це досить поширена тема сучасних наукових розвідок, він виокремлює проблему, яка донедавна не вивчалась, а саме модернізацію соціокультурно-розколотого суспільства. Є. Перегуда робить наголос на політичних аспектах модернізації, зокрема, доводить, що в такому суспільстві авторитарний режим не може бути її провайдером.

Окремий розділ присвячений світовому досвіду функціонування виконавчої влади, побудови конструктивних відносин між центральними та місцевими її органами. Вибір автором Франції та Польщі пояснюється подібністю владних моделей цих країн українському аналогові. З пострадянських країн проаналізовані Білорусь, Росія, Грузія, Молдова. Досвід двох останніх є особливо цінним з огляду на те, що в них реалізується політика регіонального розвитку, яка розроблена у співробітництві з міжнародними організаціями і яку наразі планує впроваджувати й керівництво України. Особливості функціонування виконавчої влади у вказаних країнах автор пояснює історичним досвідом, соціальною структурою тощо.

При вивченні виконавчої влади України Є. Перегуда використовує історичні методи. Він аналізує досвід відносин між органами влади (насамперед виконавчої), але не тільки) від часів Київської Русі й до радянського періоду. Наслідком цього є концепція циклічного розвитку — від завоювання політичного поля влади до децентралізації та трансформації держави. Враховуючи, що автор сам визнає, що цикл може бути перерваний на окремих етапах, логічним є висновок, що ця концепція має бути додатково верифікована й на інших об’єктах.

Аналізуючи сучасний розвиток виконавчої влади України, автор виокремлює два його етапи: етап становлення незалежності (переважно 1990-ті рр.) та етап домінування партійно-політичного плюралізму (2000-ті рр.). В обох випадках здійснено грунтовний аналіз, зокрема, правових засад владних взаємин. Це дозволяє автору побудувати концепцію політико-правових компромісів 1995 р. До них Є. Перегуда відносить: відмову від прямої апеляції Президента України до народу та збереження політичного значення інституту парламентаризму; виникнення «подвійного центру» виконавчої влади, що зумовило механізми й специфіку взаємодії не лише вищих органів влади, а й центральних та місцевих; збереження обласних та районних рад водночас зі створенням державних адміністрацій та територіальних підрозділів

центральних органів влади. На думку автора, ці компроміси заклали інституційні передумови для плюралістичного впливу на подальший розвиток державного управління.

Специфікою України автор вважає співпадіння процесів домінування партійно-політичного плюралізму, яке гальмувало централізаційний механізм, та переходу до інституційних реформ на зламі століть, який, навпаки, вимагав посилення управлінського впливу. Це поєднання врешті стало причиною зриву багатьох модернізаційних перетворень, зокрема модернізації самої виконавчої влади та регіонального управління.

Автор приділяє увагу проблемам реформування виконавчої влади після виборів 2010 р., зокрема, причинам звуження інституційних форм взаємодії влади з суспільством. Наслідком цього стає неспроможність виконавчої влади безпомилково ідентифікувати суспільні проблеми, а відтак приймати оптимальні рішення щодо їх подолання. У сфері взаємодії між органами влади це стимулює суперечності та конфлікти, зокрема між центральними та місцевими органами.

Аналізуючи відносини між останніми, автор відходить від усталеної дихотомії „централізація — децентралізація". На його думку, уряд має стати стимулятором інвестиційних процесів у регіонах, зростання їхньої ресурсної бази. Але наявна неспроможність центру виконати цю функцію поки що гальмує реформу регіонального управління.

У монографії розроблені сценарії подальшого розвитку механізмів взаємодії між центральними та місцевими органами виконавчої влади, подані рекомендації щодо кроків, здатних забезпечити оптимальний в існуючій ситуації розвиток відносин між органами влади, дистанційованих між собою як по вертикалі, так і горизонталі.

Монографія поза сумнівом дасть новий поштовх розвитку політології та пов'язаних з нею наук (навчальних дисциплін), викличе у зацікавленого читача підвищений інтерес до складних проблем державотворення та політичного життя суспільства в цілому.

Доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і соціології
Київського національного економічного
університету ім. В. Гетьмана **В. Ф. Смолянюк**

ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. — № 1 — 01 / 10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05 / 1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі *. doc або *. rtf, набрана шрифтом Tames New Roman (кегль 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

- УДК;
- прізвище та ініціали автора;
- вчений ступінь, вчене звання, посада та місце роботи автора;
- назва статті;
- анотація до статті українською;
- перелік ключових слів;
- текст статті

- в кінці тексту статті, після фрази «Список використаних джерел» подається список літератури
- в кінці матеріалу в прізвище та ініціали, назва роботи, анотації та ключові слова російською і англійською мовами.

4. Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного форматі.

5. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д.) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60; кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 69

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Підписано до друку 12. 02. 2013 р.

Формат 60х84 / 16. Ум. друк арк. 36. Тираж 300 прим. Зам. №

Видавництво і друк ТОВ «ВАДЕКС»
04074, м. Київ, вул. Бережанська 9
тел. 067 502-22-42, факс 067 231-13-87
сайт: http: // vadex.com.ua /
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб’єктів видавничої справи ДК № 4285 від 27.03.2012 р.